

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय

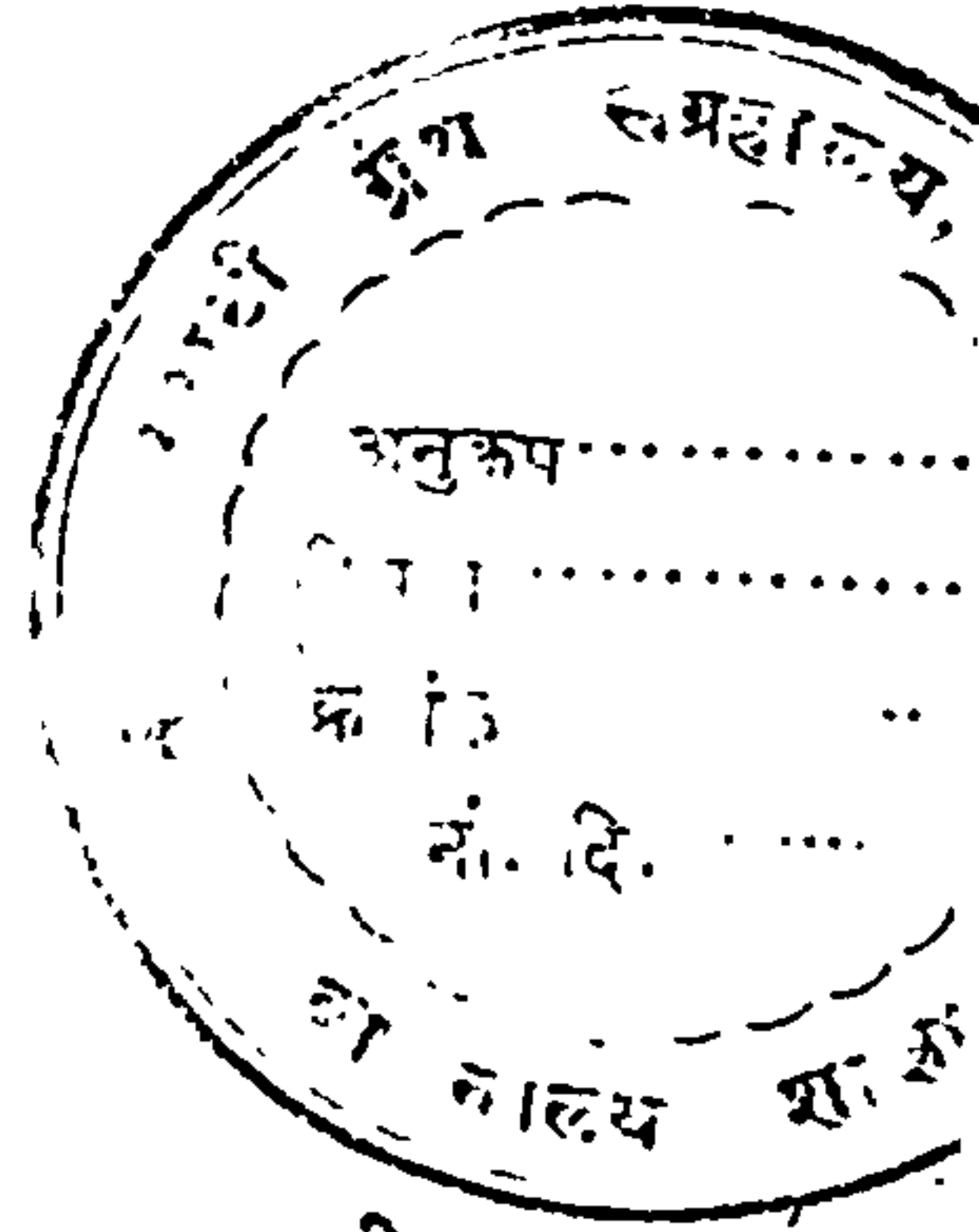
सं. क्र. १४४

REFBK-0008378

REFBK-0008378

अलंकार प्रदीप

लेखक :

ग. त्र्यं. देशपांडे, एम्. ए., एल्. एल्. बी.

पु. गो. निजसुरे, एम्. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन)

१ ऑगस्ट १९५४

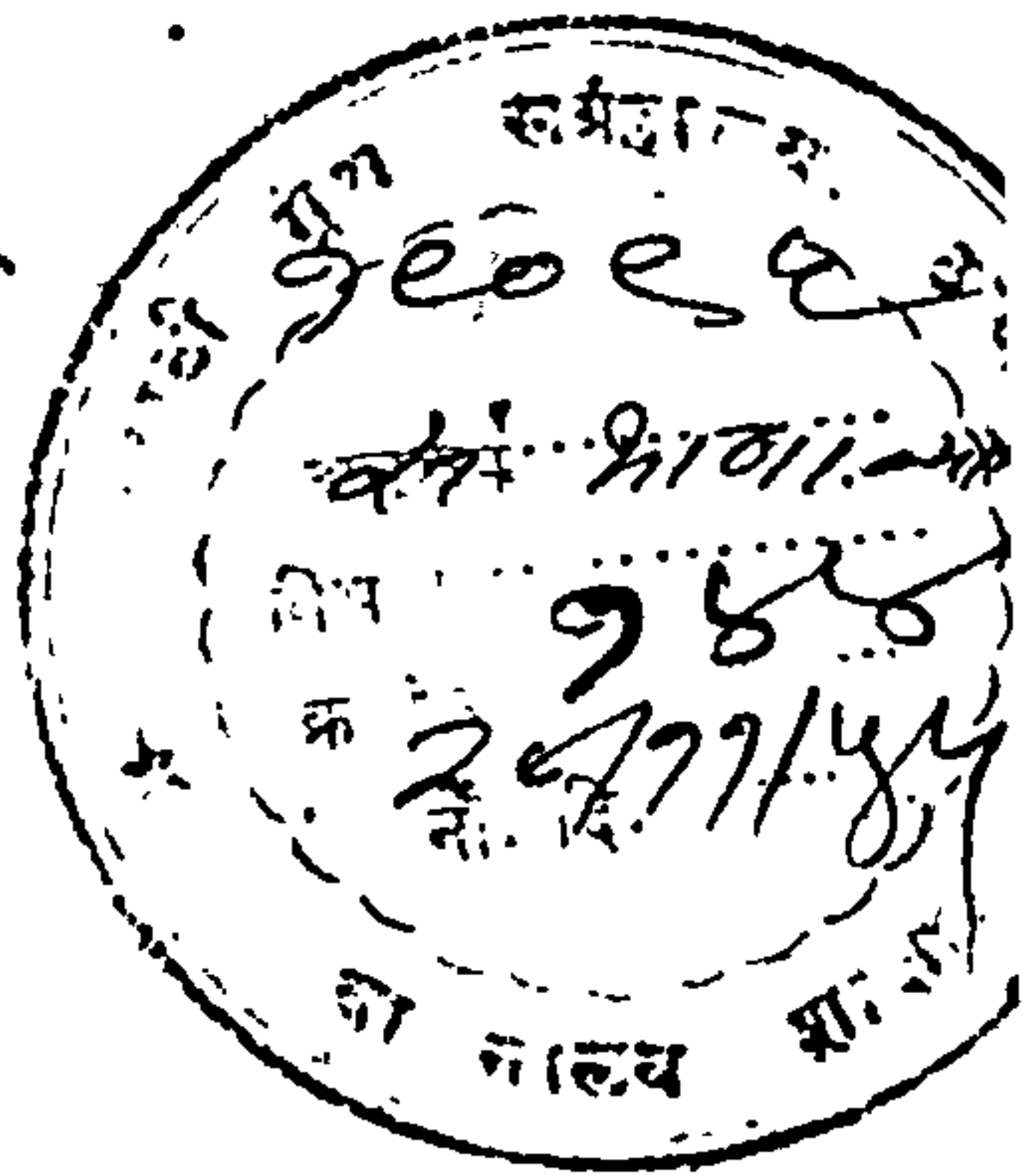
मूल्य साडेतीन रुपये

REFBK-0008378

— प्रकाशक —

ठाकूर आणि कंपनी लिमिटेड, अमरावती

अलंकार प्रदीप

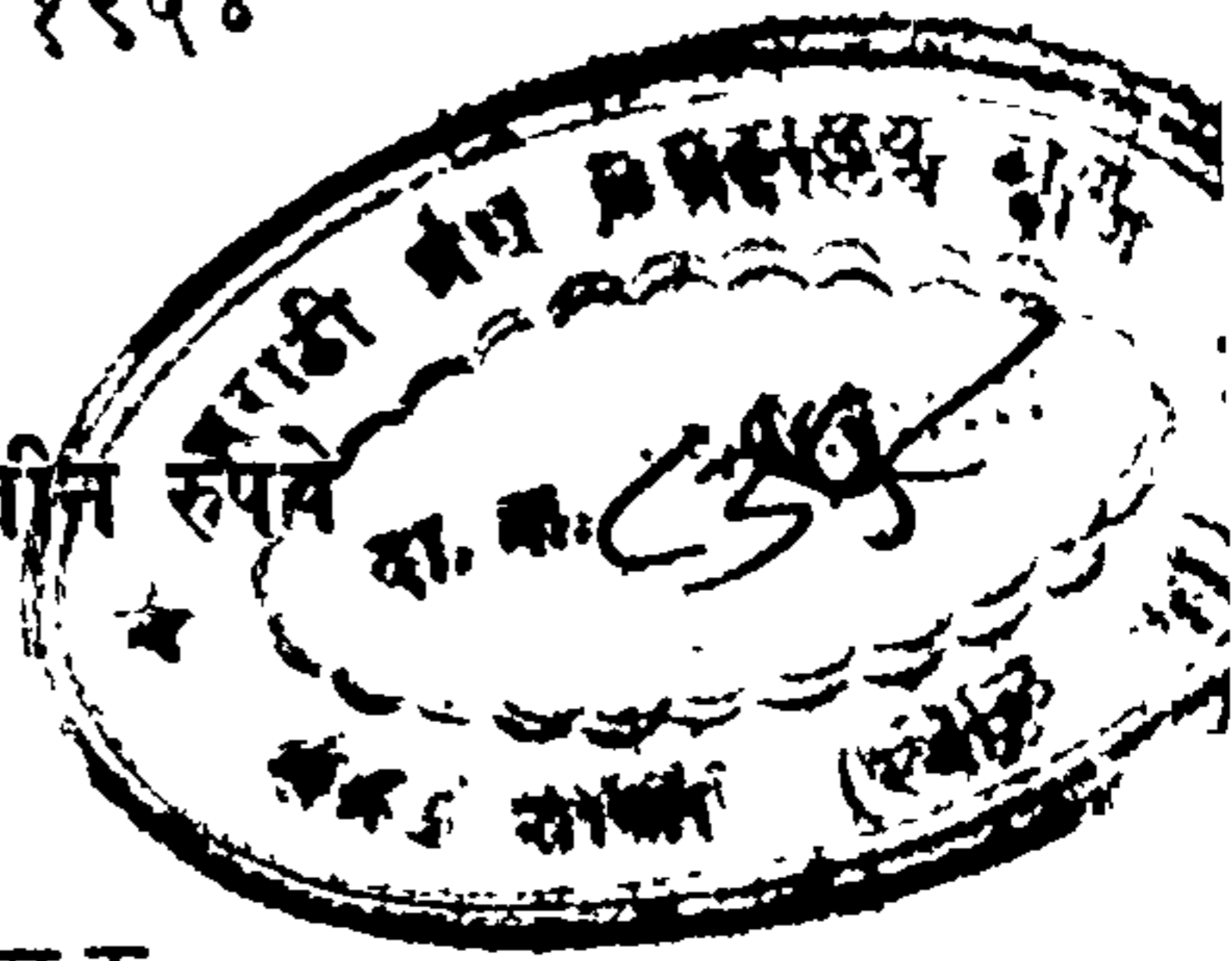
लेखक :

ग. त्र्यं. देशपांडे, एम्. ए., एल्. एल्. बी.

पु. गो. निजसुरे, एम्. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन)

१ ऑगस्ट १९५४

मूल्य साडेतीस रुपये

REFBK-0008378

- प्रकाशक -

ठाकूर आणि कंपनी लिमिटेड, अमरावती

●
मुद्रक व प्रकाशक
व. ना. ठाकूर, मॅनेजिंग एजेंट
ठाकूर आणि कंपनी लिमिटेड.

मुद्रण स्थळ
महेश्वर मुद्रणालय, अमरावती.

●

लेखकांचें निवेदन

अलंकारांचें स्वरूप विद्यार्थ्यांना स्पष्टपणें कळावें ही दृष्टि समोर ठेवून आम्ही प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला आहे; अलंकारमीमांसेचा हा प्रबंध नव्हे. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पाठ्यपुस्तक या दृष्टीनेच या ग्रंथाकडे पाहावें अशी आमची विनंती आहे.

काव्यप्रकाशांत मम्मटाने सांगितलेले अलंकार येथे विवेचनाला घेतले आहेत. मात्र त्यांचा क्रम रुच्यकाच्या अलंकारसर्वस्वाप्रमाणे, किंचित् फरक करून, ठेवला आहे. हा ग्रंथ संस्कृत व मराठी या दोन्हीहि विषयांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सारखाच उपयोगी होईल.

मराठीतील आजवरच्या अलंकारग्रंथांतून एक तर केवळ लक्षणें व उदाहरणें दिलेलीं आढळतात किंवा अलंकारांवरील केवळ तात्त्विक विवेचन सापडतें. केवळ लक्षणें व उदाहरणें यांवरून विद्यार्थ्यांना अलंकारांचें नीट आकलन होत नाही. तात्त्विक विवेचनांत तर अलंकारांचें ज्ञानच गृहीत घरलेलें असतें. त्यामुळे हीं दोन्हीहि प्रकारचीं पुस्तकें विद्यार्थ्यांच्या आटोक्याबाहेर जातात. शिक्षणशास्त्राच्या तत्वांना घरून निगमपद्धतीने अलंकारांचें विवेचन करणारा एखादा ग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या हातीं असला तर त्यांना हा विषय सहजपणें आकलन करतां येईल असें आम्हाला अनेक वर्षांच्या अध्यापनाच्या अनुभवावरून दिसून आलें; म्हणून आम्ही हा ग्रंथ लिहिण्यास प्रवृत्त झालों.

या ग्रंथांतील विवेचनपद्धतीचें सामान्य स्वरूप असें —

१. प्रत्येक अलंकाराचें विवेचन करतांना अगोदर नेहमीच्या बोलण्यांतील व परिचयांतील कांही उदाहरणें घेऊन त्यांची उकल केली आहे.

२. त्यावरून त्यांत आढळणारे विशेष स्पष्ट करून कोणत्या प्रकारच्या व्यावहारिक अनुभवावर तो अलंकार आधारला आहे हे दाखविले आहे व त्या त्या अलंकाराचे सामान्य स्वरूप विशद केले आहे

३. त्या त्या अलंकाराचा इतर अलंकारांशी असणारा संबंध व त्यांचे साम्य-भेद इत्यादि दाखवून सोदाहरण तुलना केली आहे.

४. त्या त्या अलंकाराचा अभ्यास करतांना कोणत्या विशेष गोष्टी लक्षांत ठेवावयाच्या हे एकत्र दिले आहे.

५. अशा प्रकारे अलंकाराचे स्वरूप पूर्णपणे उकलून दाखविल्यावर त्याचे लक्षण दिले आहे. त्यामुळे ते ते लक्षण त्या त्या विवेचनांतून निष्पन्न झाल्याचा विद्यार्थ्याला प्रत्यय येतो व अलंकाराची संपूर्ण कल्पना स्पष्ट होते.

६. यानंतर त्या त्या अलंकाराचे भेद सांगून त्यांचा परस्परसंबंध दाखविला आहे व सुलभतेकरिता तक्त्यांचा भरपूर उपयोग केला आहे.

हे झाले अलंकारांच्या विवेचनासंबंधी. याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने ग्रंथांत पुढील गोष्टी घातल्या आहेत.

१. अलंकारांची नीट कल्पना येण्यास विद्यार्थ्यांना शब्दशक्तीचे ज्ञान अवश्य असते. म्हणून “शब्दशक्ति व अलंकार” नांवाचे एक प्रकरण प्रस्तावना म्हणून सुरुवातीस घातले आहे.

२. अर्थालंकारांचे रुच्यकानुसार वर्गीकरण दाखविणारा एक तक्ता प्रारंभीच जोडला आहे. त्यामुळे त्या त्या वर्गातील अलंकार परस्पर संबद्ध कसे आहेत हे विद्यार्थ्यांना कळेल. अलंकारांचे विवेचन करतांना एका अलंकारांतून दुसरा अलंकार कसा निघतो हे ठिकठिकाणी सांगितले आहे. त्या वेळीं या तक्त्याचा चांगला उपयोग होईल.

३. तक्त्यांतील वर्गक्रमानेच अलंकार विवेचिले आहेत व प्रत्येक वर्गाच्या शेवटी त्या त्या वर्गाचीं वैशिष्ट्ये दाखविलीं आहेत.

४. उदाहरणे भरपूर दिलेलीं आहेत. त्यांची निवड प्राचीन व अर्वाचीन मराठी साहित्यांतून केली आहे. विशेष म्हणजे गद्य वाङ्मयांतूनहि अनेक उदाहरणे दिली आहेत. अलंकार केवळ पद्यांतच सांपडतात अशा विद्यार्थ्यांच्या समजुतीचा निरास होण्यास त्यामुळे मदत होईल. याशिवाय प्रत्येक अलंकार-वर्गाच्या शेवटी अभ्यासार्थ भरपूर उदाहरणे दिलीं आहेत.

५. विवेचनाच्या शेवटी कांही परिशिष्टे घातलेलीं आहेत. मम्मटाने न मानलेले पण विश्वनाथादिकांनी मानलेले कांही अलंकार एका परिशिष्टांत दिले आहेत. श्री. काळेले यांनी विवेचिलेल्या 'नव्या अलंकारां' पैकी कांही नवे अलंकार एका स्वतंत्र परिशिष्टांत दिले आहेत.

अशा प्रकारें पुस्तक विद्यार्थ्यांना सर्वतोपरी उपयुक्त व्हावें अशा तऱ्हेचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. किमतीच्या दृष्टीने सुद्धा विद्यार्थ्यांना पुस्तक परवडावें, म्हणून किमत शक्य तेवढी कमी ठेवली आहे. विद्यार्थीवर्ग या ग्रंथाचा फायदा घेईल अशी आशा आहे.

हें पुस्तक तयार करतांना आम्हाला अनेक संस्कृत व मराठी ग्रंथांचा उपयोग झाला. उदाहरणाकरिता जेथून जेथून पद्ये किंवा वाक्ये घेतलीं त्यांचा निर्देश तेथेच केला आहे. त्या सर्वांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोंत.

पुस्तकाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी ठाकूर कंपनीचे संचालक श्री. द. ना. ठाकूर यांनी अत्यंत आपुलकीने उचलली. तसेंच मुद्रणाच्या कामी महेश्वर मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. मनोहरपंत खांडेकर, श्री. वसंतराव सुळे आणि श्री. अण्णासाहेब वेनोडेकर यांचें अत्यंत साह्य झालें. या सर्वांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोंत.

पुस्तक छापतांना अनेक कारणांमुळे त्यांत कांही मुद्रणदोष राहण्याचा संभव असतो. त्यांपैकी एक महत्त्वाची चूक दुहस्त करणे अवश्य वाटते. ती म्हणजे पान सहावरील यमकाच्या व्याख्येत तिसऱ्या ओळींत “ वर्णसमूहास अर्थ असून ” असें छापलें आहे ही होय. त्याऐवजीं “ वर्णसमूहास अर्थ असेल तर ” अशी दुहस्ती करून वाचण्याची कृपा करावी. पुस्तक निर्दोष व्हावें अशी शक्य तेवढी काळजी घेतली आहे. तरीहि कांही दोष राहिले असणें शक्य आहे. अधिकारी वाचकांनी ते आमच्या नजरेस आणावेत अशी आमची त्यांना विनंती आहे. पुढील आवृत्तींत ते आम्ही अवश्य दुहस्त करूं.

टिळक पुण्यतिथी

१-८-१९५४

ग. त्र्यं. देशपांडे

पु. गो. निजसुरे

प्रस्तावना

शब्दशक्ति आणि अलंकार

“ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ” विश्वनाथाने केलेले हें काव्याचें लक्षण काव्याचें स्वरूप व त्याचें पर्यवसान या दोहोंचेंहि निदर्शक आहे. काव्य शब्दार्थमय असतें. या शब्दार्थाचें पर्यवसान रसांत होतें. शब्दार्थ प्रत्यक्ष-सिद्ध आहेत. रस अनुभवासिद्ध आहे. काव्यांत वापरले जाणारे शब्दार्थ व्यवहारांतील शब्दार्थच असतात. काव्याचा शब्दकोष वेगळा आणि व्यवहाराचा शब्दकोष वेगळा असा प्रकार नसतो. असें असतांहि लौकिक व्यवहारांत रसाभिव्यक्ति होत नाही; काव्यांत मात्र ती होते हें कसें ? या प्रश्नाचें उत्तर शोधावयास अलंकारशास्त्र किंवा साहित्यशास्त्र प्रवृत्त झालें आहे.

काव्याचे तीन घटक

या प्रश्नाचा विचार करतांना आलंकारिकांना असें दिसून आलें की, व्यवहारांतील शब्दार्थच जेव्हा काव्यांत येऊन रसाभिव्यक्तीला समर्थ होतात तेव्हा त्या शब्दार्थांवर विशिष्ट संस्कार झालेले असतात. हे संस्कार म्हणजे गुणालंकार होत. म्हणूनच ‘ गुणालंकारसंस्कृतयोरेव शब्दार्थयोः काव्य-शब्दः प्रवर्तते ’ असें वामन म्हणतो. सारांश, काव्यशास्त्राचा अभ्यास करतांना आपल्याला शब्दार्थ, रस आणि गुणालंकार असे तीन विभाग दिसून येतात.

येथे एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवली पाहिजे. काव्याचे हे तीन विभाग म्हणजे तीन वेगवेगळे खंड नव्हेत. या तीन गोष्टी एकत्र येतात व त्यांच्या संयोगाने काव्य निर्माण होतें असा याचा अर्थ नाही. कवि काव्यनिर्मिति करतो किंवा रसिक काव्याचा आस्वाद घेतो तेव्हा हे शब्दार्थ, हे गुणालंकार आणि हा रस, असा त्याचा अनुभव नसतो. काव्यनिर्मिति आणि

काव्यपरिशीलन या दोन्हीहि गोष्टींमध्ये अखंड बुद्धि व अखंड व्यापार असतो. कवीचा काय किंवा रसिकाचा काय अनुभव एकघन असतो. हा अनुभव आल्यानंतर रसिक मीमांसक जेव्हा कवीच्या अखंड निर्मितिव्यापाराचें, आपल्या एकघन अनुभूतीचें किंवा काव्यांतून येणाऱ्या अखंड जाणिवेचें विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्याला शब्दार्थ, गुणालंकार आणि रस असे शास्त्रतः विवेच्य पण व्यवहारतः अविभाज्य (Logically distinguishable but practically inseparable) घटक काव्यांत दिसून येतात. “ अखंड बुद्धीने काव्याचा आस्वाद घेतल्यानंतर अपोद्धार बुद्धीने आपण ही विभागकल्पना करितों ” असें अभिनवगुप्त म्हणतो.

गुण आणि अलंकार

काव्यांतील शब्दार्थ गुणालंकारांनी संस्कृत झालेले असतात असें वर सांगितलें. यांपैकी माधुर्यादि गुणांचा शब्दार्थाशी साक्षात् संबंध नाही. माधुर्य, ओज आणि प्रसाद हे रसधर्म आहेत. ते चित्तवृत्तीचे दृति, दीप्ति आणि विकास असे अवस्थाविशेष आहेत. ते रसाचे साक्षात् धर्म असून रसव्यंजक शब्दार्थांवर ते उपचाराने आरोपित केले आहेत. शब्दगुण आणि अर्थगुण असें केवळ उपचाराने म्हटलें जातें. उलट अलंकार हे शब्दार्थाशी साक्षात् संबद्ध आहेत. शब्दार्थांवर संस्कार करून त्यांना रसाभिव्यक्तीला समर्थ करणें हें त्यांचें कार्य आहे. अलंकार शब्दार्थद्वाराने रसाला उपकारक ठरतात.

या अलंकारांचें सामान्य स्वरूप कोणतें, शब्दार्थांवर हे संस्कार कोणत्या प्रकारें होतात, शब्दार्थ संस्कारक्षम असतात म्हणजे काय, शब्दार्थ रसाभिव्यक्तीला कसे समर्थ होतात इत्यादि अनेक प्रश्न या ठिकाणी उद्भवतात. त्यांचा आपण थोडक्यांत विचार करूं म्हणजे अलंकारांची पार्श्वभूमि, त्यांचें स्वरूप व त्यांचें प्रयोजन आपल्या लक्षांत येईल.

शाब्दबोध: अभिधा, लक्षणा, व्यंजना

शब्दाच्या अर्थबोधक शक्तीला वृत्ति किंवा व्यापार अशी शास्त्रांत संज्ञा आहे. साहित्यशास्त्रांत शब्दव्यापाराचे अभिधा, लक्षणा आणि व्यंजना असे तीन प्रकार मानले आहेत. शब्द उच्चारतांच ज्या अर्थाचा बोध होतो तो त्या शब्दाचा मुख्यार्थ होय. मुख्यार्थालाच वाच्यार्थ असेंहि म्हणतात. हा मुख्य अर्थ व त्याचा बोधक शब्द यांचा वाच्यवाचक संबंध असतो. अर्थ हा वाच्य, शब्द हा वाचक व हा संबंध ज्या वृत्तीमुळे किंवा व्यापारामुळे निर्माण होतो तो अभिधा व्यापार. उदा. 'राम' हा शब्द उच्चारतांच रघुकुळांतील एका विशिष्ट व्यक्तीचा (दशरथपुत्राचा) आपल्याला बोध होतो. येथे दशरथपुत्र ही विशिष्ट व्यक्ति आणि राम हा शब्द यांचा वाच्यवाचक संबंध आहे. येथे दशरथपुत्र हा राम या शब्दाचा मुख्यार्थ झाला. 'रामाने चौदा वर्षे वनवासांत काढली.', 'रामाने अयोध्येस राज्य केलें', 'रामाच्या राज्यांत प्रजा सुखी होती' इत्यादि वाक्यांत राम हा शब्द मुख्यार्थाने आला आहे.

पण आपण बोलत असतांना नेहमी मुख्यार्थानेच शब्दांचा उपयोग करतो, असें नाही. 'रामराज्य' या शब्दाचा मुख्यार्थ 'प्राचीन काळीं रामाने अयोध्येस केलेलें राज्य' हा आहे. पण आपण आजहि 'रामराज्य' असावे असें म्हणतोच. येथे रामराज्य या शब्दाचा मुख्यार्थ घेऊन निभाव लागत नाही. येथे 'रामराज्य' म्हणजे 'रामाने केलेलें राज्य' असा अर्थ नसून 'ज्यांत प्रजा सुखी आहे असें राज्य' असा अर्थ आहे. हा अर्थ रामराज्य या शब्दाच्या मुख्यार्थाहून वेगळा आहे. पण वेगळा असला तरी मुख्यार्थाशी तो संबंधित आहे. पूर्वी रामाच्या राज्यांत प्रजा जशी सुखी होती तशा प्रकारें सुखी प्रजा ज्या राज्यांत आहे असें आजचे राज्य—अशा सादृश्यसंबंधाने हा नवीन अर्थ मुख्यार्थाशी संबंधित आहे. अशा प्रकारें मुख्यार्थाहून वेगळा पण त्याशी संबंधित असा अर्थ घेऊन आपण

निर्वाह करतो. अशा अर्थाला 'लाक्षणिक अर्थ' किंवा लक्ष्यार्थ असें नांव आहे. लक्ष्यार्थाचा ज्या शब्दावरून बोध होतो त्या शब्दाला लक्षक म्हणतात. तो अर्थ व तद्बोधक शब्द यांचा लक्ष्यलक्षक संबंध असतो. हा संबंध जीमुळे निर्माण होतो तिला लक्षणावृत्ति म्हणतात.

पण साहित्यशास्त्रांत शब्दाचा आणखीहि एक अर्थ मानला आहे. त्याला व्यंग्यार्थ म्हणतात. रामाने लोकापवादावरून सीतेचा त्याग केला. त्यानंतर बारा वर्षांनी एका निरपराध शूद्र तपस्व्याचा वध करण्याचा प्रसंग रामावर आला. त्या तपस्व्यावर खड्ग चालविण्यास त्याचा हात कचरू लागला त्या वेळीं राम म्हणतो—

“ माझ्या दक्षिण हस्ता ! या निरपराध शूद्र मुनीवर खुशाल खड्ग चालव. असा कचरतोस कां ? निरपराध सीतेला गर्भभरावस्थेंतहि घराबाहेर लोटणाऱ्या रामाचाच तू हात ना ! ”

या वाक्यांत राम या शब्दाचा अर्थ 'दशरथपुत्र' असा मुख्यार्थ नसून 'क्रूर कर्म करणारा दुष्ट' असा लक्ष्यार्थ आहे. पण वरील वाक्याची अर्थप्रतीति एवढ्यावरच थांबत नाही. या अर्थाबरोबरच सीतेला आपल्या हातून अन्याय झाला या गोष्टीची रामाला झालेली जाणीव, त्यामुळे त्याला स्वतःबद्दलचा वाटणारा तिरस्कार, इत्यादि अनेक अर्थवलये आपल्याला प्रतीत होतात. हा अर्थ व्यंग्यार्थ होय. हा व्यंग्यार्थ राम या शब्दावरूनच ज्ञात होतो. म्हणून येथे राम हा शब्द त्या व्यंग्यार्थाचा व्यंजक होय. त्यांच्यांत व्यंग्यव्यंजक संबंध आहे. राम या व्यंजकावरून हा व्यंग्यार्थ ज्या व्यापारामुळे कळतो तो व्यंजना व्यापार होय.

काव्यांतील विशिष्ट वृत्ति : व्यंजना

अशा प्रकारें १. शब्द-वाचक, लाक्षणिक किंवा व्यंजक असतात; २. अर्थ-वाच्य, लक्ष्य, किंवा व्यंग्य असतात; व ३. व्यापार-अभिधा, लक्षण

किंवा व्यंजना असतात. यांपैकी अभिधा व लक्षणा इतर शास्त्रांनीहि मानल्या आहेत. पण व्यंजक शब्द, व्यंग्य अर्थ, व्यंग्यव्यंजक संबंध आणि व्यंजना व्यापार या गोष्टी साहित्यशास्त्रानेच मानल्या आहेत. किंबहुना हाच साहित्यशास्त्राचा विशेष विषय होय, म्हणूनच मम्मट “स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा—” यावर वृत्ति लिहितांना ‘अत्र’ म्हणजे ‘काव्ये’ अशी टीप देतो.

वृत्तिभेदाने शब्द वाचक, लाक्षणिक किंवा व्यंजक असतो. याचा अर्थ असा नव्हे की कांही शब्द केवळ वाचक, तर कांही केवळ लाक्षणिक, तर कांही केवळ व्यंजकच असतात. वृत्तिभेदाने तोच शब्द वाचक, लाक्षणिक किंवा व्यंजक असू शकतो. उदाहरणार्थ ‘आई’ हा शब्द घेऊं. आई म्हणजे जन्म देणारी स्त्री. हा आई शब्दाचा मुख्यार्थ झाला. ‘रामाची आई कौसल्या’ या वाक्यांत आई हा शब्द मुख्यार्थाने आला आहे. या मुख्यार्थाचा आई हा शब्द वाचक होय. उलट ‘गरज’ ही कल्पकतेची आई होय” (Necessity is the mother of invention) येथे आई शब्दाचा मुख्यार्थ घेऊन निभाव लागत नाही. येथे आई=उत्पत्तीचें कारण असा अर्थ घ्यावा लागतो. हा लक्ष्यार्थ असून येथे आई शब्द लाक्षणिक आहे. परंतु भक्त जेव्हा देवाला “आई SS” म्हणून हाक मारतो किंवा—

तूं माझी माऊली मी वो तूझा तान्हा ।

प्रेमे सोडी पान्हा, पांडुरंगे ॥

असें आळवतो त्या वेळीं त्याच्या ‘आई’, ‘माऊली’ या हाकेंतून द्योतित होणारी त्याची आर्तता, करुणा, ओढ इत्यादि भावना म्हणजे व्यंग्यार्थ होय. या व्यंग्यार्थाची अभिव्यक्ति करणारा आई हा शब्द व्यंजक होय. अशा प्रकारें एकच शब्द वृत्तिभेदाने वाचक, लक्षक किंवा व्यंजक होऊं शकतो.

व्यंग्यार्थ हा काव्याचा परमार्थ

व्यंग्यार्थ हा काव्याचा परमार्थ होय. मुख्यार्थ किंवा लक्ष्यार्थ यांना काव्यांत स्थान नसतं असा याचा अर्थ नाही; काव्यांतील शब्दहि इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच मुख्यार्थाने किंवा लक्षणेने वापरलेले असतात; पण त्याबरोबरच काव्यांत त्या शब्दांतून सहृदय वाचकाला एक वेगळाच अर्थ प्रतीत होत असतो. या वेगळ्या अर्थातच मुख्यार्थाचें किंवा लक्ष्यार्थाचें पर्यवसान होत असतं. काव्यार्थ हा अभिधेजवळ किंवा लक्षणे जवळच न थांबतां आणखी पुढे जातो व एका वेगळ्याच अर्थात विश्रांत होतो. शब्दार्थसाहित्याचें काव्यांतील पर्यवसान हेंच होय. यालाच आनंद-वर्धन ध्वनि किंवा व्यंग्य म्हणतो, तर कुंतक त्याला 'शब्दार्थसाहित्याचा परमार्थ' असें नांव देतो. व्यवहारांतील शब्दार्थ काव्यांत वापरले जात असतां या परमार्थाकडे घावतांना अलंकारांच्या मार्गांतून जातात. हाच शब्दार्थावरील संस्कार होय.

अभिधेचे प्रकार

शब्दाची अभिधाशक्ति तीन प्रकारें प्रवृत्त होते. योग, रूढि आणि योगरूढि असे ते तीन प्रकार होत. पाचक, याचक, गांगेय इत्यादि शब्दांत योगाने येणारी अभिधाशक्ति आहे. या शब्दांचे अवयव केले तर मूळ धातु किंवा नाम व प्रत्यय यांचे स्वतंत्र अर्थ आणि त्यापासून बनलेल्या शब्दांचा अर्थ हें परस्परसंवादी असतात. अशा प्रकारें योगरूप अभिधेत अवयवशक्ति असते. रूढीने येणाऱ्या अभिधेत अशी अवयवशक्ति नसते. तेथे केवळ समुदायशक्ति असते. उदा.—मंडप, आखंडल इत्यादि शब्दांचे प्रकृति-प्रत्यय यांचे स्वतंत्र अर्थ आणि या शब्दांचे अर्थ यांचा परस्परसंबंध नाही. या शब्दांना आलेला अर्थ केवळ रूढीने आला आहे. योगरूढ शब्दामध्ये योगाने आलेला अर्थ रूढीने मर्यादित झालेला असतो. 'पंकज' हा शब्द याचें उदाहरण होईल. पंकज या शब्दाचा यौगिक म्हणजे योगाने आलेला अर्थ 'त्रिखलांत जन्मलेले' असा आहे. हा यौगिक अर्थ कमल, शेवाळ, कृमिकीटक या सर्वांना लागू शकेल. पण रूढीने तो शब्द कमल या अर्थाकडे मर्यादित केला आहे.

लक्षणेचें स्वरूप

आता लक्षणेचे प्रकार पाहूं. लक्षणाशक्ति ही सर्वत्र प्रवृत्त होत नाही. ज्या ठिकाणी मुख्यार्थ घेऊन निर्वाह लागत नाही अशा ठिकाणीच लक्षणा प्रवृत्त होते. लक्षणेच्या प्रवृत्तीकरिता पुढील तीन गोष्टी असाव्या लागतात—

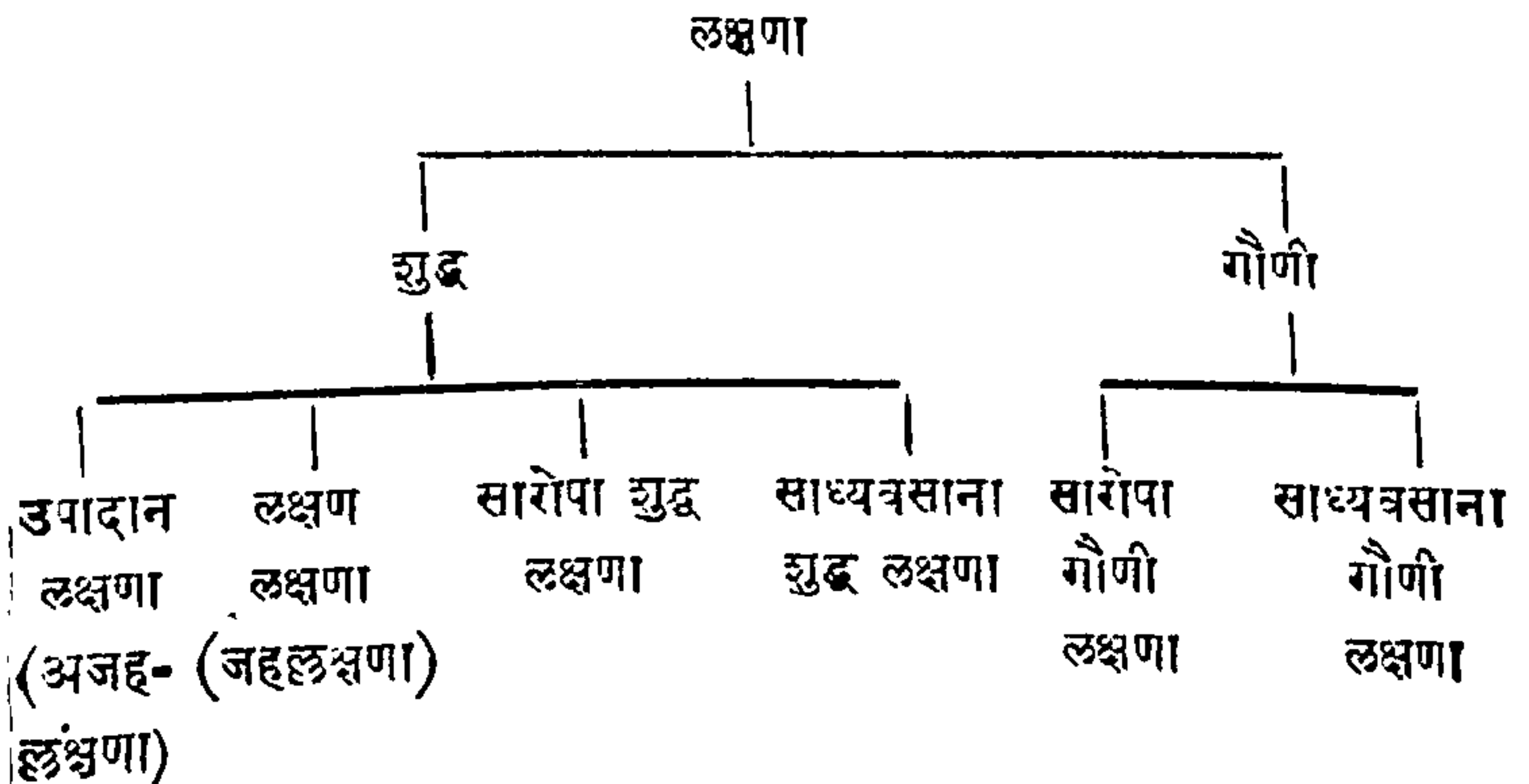
१. मुख्यार्थत्राघ—लक्षणा तेव्हाच प्रवृत्त होईल की जेव्हा शब्दाचा मुख्यार्थ घेणें अयोग्य किंवा अनुपपन्न ठरेल.
२. मुख्यार्थयोग—मुख्यार्थाचा त्याग करून जो दुसरा अर्थ ध्यावयाचा तो कोणताहि अर्थ घेऊन चालत नाही. त्याचा मुख्यार्थाशी संबंध असला पाहिजे.
३. रूढि किंवा प्रयोजन—तशा प्रकारचा वेगळा अर्थ घेण्याची रूढी तरी असली पाहिजे; किंवा त्यामागे कवीचा कोणता तरी हेतु असला पाहिजे. या गोष्टी उदाहरणाने स्पष्ट होतील. “ तो मुलगा म्हणजे शुद्ध बैल आहे ” हें वाक्य आपण घेऊं. या वाक्यांत बैल हा शब्द वाच्यार्थाने घेऊन चालत नाही. कारण मुलगा स्वरूपतः बैल असूं शकत नाही. म्हणून त्याचा अर्थ मंदबुद्धीचा, मूर्ख, कसलीहि समज नसलेला असा करावा लागतो. येथे आपण केलेला हा अर्थ आणि बैल यांच्यांत ‘ बुद्धिमात्र ’ या घर्माच्या बाबतींत सादृश्य आहे. म्हणून येथे मुख्यार्थ व लक्ष्यार्थ यांच्यांत सादृश्य-संबंध आहे व मुलाला बैल म्हणण्यांत तिरस्कार दाखविणें हा बोलणाऱ्याचा हेतु आहे. अशा प्रकारें येथे लक्षणेला आवश्यक असलेल्या तीन्हीहि गोष्टी आहेत. ही प्रयोजनवती लक्षणा होय. कांही शब्दांच्या लक्ष्यार्थाच्या मागे रूढि असते. उ. ‘ पांढरा गाडीला चांगला चालतो तर काळा नांगराला चांगला चालतो ’ असें आपण सहज बोलून जातो. पांढरा आणि काळा हे वस्तुतः रंग होत. पण येथे पांढरा बैल व काळा बैल असे अर्थ ध्यावे लागतात, कारण मुख्यार्थ येथे अनुपपन्न होतो. मुख्यार्थ व लक्ष्यार्थ यांच्यांत येथे समवायसंबंध आहे. असा अर्थ घेण्यांत बोलणाऱ्याचा विशेष हेतु नाही तशी रूढि आहे. ही रूढिलक्षणा होय.

काव्यांतील लक्षणा प्रयोजनवती असते

काव्यशास्त्रांत प्रयोजनवती लक्षणेचा विचार केलेला आहे, रूढ लक्षणेचा नाही. याला कारण आहे. कवि काव्यामध्ये लक्षणेने शब्द योजतो त्यामागे त्याचा हेतु किंवा प्रयोजन असते. रूढ लक्षणेत प्रयोजन नसते. प्रयोजन नसते असे म्हणण्यापेक्षा त्यामागे प्रारंभी असलेले प्रयोजन नष्ट झालेले असते असे म्हणणे अधिक योग्य होईल. उदा.—कुशल शब्द हा घेऊं. कुशल या शब्दाचा मूळ अर्थ कुश तोडणारा असा आहे. कुश तोडण्याकरिता फार चातुर्य पाहिजे. त्यावरून कुशल=चतुर असा अर्थ आला. सुरुवातीला हा अर्थ आला असेल तेव्हा त्यामागे बोलणाऱ्याचे प्रयोजन होते. यण हें प्रयोजन हळूहळू नष्ट होऊन आता कुशल=चतुर असा रूढ अर्थ झाला. त्या मागील प्रयोजन आता नष्ट झाले, म्हणून तो लक्ष्यार्थ राहिलाच नाही. यामुळेच हेमचंद्र रूढ लक्षणा मानावयास तयार नाही, कारण लक्षणेला आवश्यक असणारा उपचार रूढ लक्षणेच्या बाबतीत शिष्टकच राहिला नाही. मार्णिक्यचंद्र तर रूढ लक्षणेला 'भ्रष्टोपचारप्रतीति' असेच म्हणतो.

लक्षणेचे प्रकार

प्रयोजनवती लक्षणेचे मम्मटाने असे प्रकार दिले आहेत.

उदाहरणें—

१. उपादान लक्षणा—किल्यांतुन बाहेर निघाला

एकजात सरदारी भाला ॥

२. लक्षणलक्षणा—काशीक्षेत्र गंगेवर वसलें आहे.

३. सारोपा शुद्ध लक्षणा—तूप म्हणजे रूपच.

४. साध्यवसाना शुद्ध लक्षणा—एकास तूप पितांना पाहून दुसरा म्हणतो, ' तो आयुःपान करीत आहे. '

५. सारोपा गौणी लक्षणा—तो मुलगा गाढव आहे.

६. साध्यवसाना गौणी लक्षणा—त्या गाढवास हाक मार.

मागे सादृश्यावर आधारलेल्या लक्षणेचें उदाहरण दिलें आहे. सादृश्या-प्रमाणे इतर संबंधावरहि लक्षणा असूं शकते. ' तो मुलगा बैल आहे ' येथे सादृश्यमूल लक्षणा आहे. तर ' तूप म्हणजे रूपच ' येथे हेतुहेतुमद्भावविर् लक्षणा आधारली आहे. आपण लक्षणेचे दोन मुख्य भाग करूं. (१) सादृश्यमूल लक्षणा व (२) सादृश्येतरसंबंधमूल लक्षणा. पहिल्या प्रकारास गौणी लक्षणा म्हणतात. दुसऱ्या प्रकारास शुद्ध लक्षणा म्हणतात. गौणी लक्षणेचे सुद्धा दोन प्रकार आहेत. सादृश्यसंबंधाच्या आधाराने एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर आरोप केला असेल. ही सारोपा गौणी लक्षणा होय. कित्येकदा सादृश्याच्या आधारावरच वर्ण्य वस्तु मूल स्वरूपांत प्रतीत न होतां सदृश वस्तु म्हणूनच प्रतीत होत असेल. ती साध्यवसाना गौणी लक्षणा होय. सारोपा लक्षणा रूपक अलंकाराचें बीज आहे, तर साध्यवसाना लक्षणा अतिशयोक्तीचें बीज आहे. वर दिलेल्या उदाहरणांत ' तो मुलगा गाढव आहे ' येथे रूपक आहे, तर ' त्या गाढवास हाक मार ' येथे अतिशयोक्ति आहे. शुद्ध लक्षणेचे सुद्धा आरोप किंवा अध्यवसान असूं शकतें पण तें सादृश्याखेरीज इतर संबंधावर आधारलें असतें. त्यामुळे शुद्ध सारोपा लक्षणा व शुद्ध साध्यवसाना लक्षणा

असे दोन प्रकार होतात. 'तूप म्हणजे रूपच' आणि 'तो आयुःपान करीत आहे' ही त्या प्रकारांची उदाहरणे होत. शुद्ध सारोपा लक्षणा कार्यकारणमूल अतिशयोक्तीचें बीज होय, तर शुद्ध साध्यवसाना लक्षणा हेतुअलंकाराचें बीज होय. याशिवाय शुद्ध लक्षणेचे आणखी दोन भेद आहेत. लक्ष्यार्थ घेतांना कित्येकदा वाच्यार्थ लक्ष्यार्थांत अंतर्भूत झालेला असतो. येथे वाच्यार्थाचाच अधिक विस्तार होत असतो, तर कित्येकदा वाच्यार्थ टाकून दुसराच अर्थ घ्यावा लागतो. 'किल्ल्यांतून भाला बाहेर पडला.' येथे भाला या शब्दाचा भाले घेतलेले सैनिक असा अर्थ आहे. येथे मुख्यार्थ टाकला नाही. मुख्यार्थाचा विस्तार झाला आहे. अशा लक्षणेस **उपादान लक्षणा** किंवा **अजहल्लक्षणा** म्हणतात. "येथे दही ठेवले आहे. जरा मांजराकडे लक्ष ठेव" असें मोठ्या मुलीला सांगून आई कामाला निघून जाते. आईच्या या बोलण्यांत उपादानलक्षणा असते. येथे मांजर म्हणजे नुसतेंच मांजर एवढाच अर्थ अभिप्रेत नाही. मांजराबरोबरच कावळे वगैरेहि अभिप्रेत आहेत. एवढेंच नव्हे तर त्या मुलीचा धाकटा भाऊ चोरून दही खाऊन लागला तर तोहि तेथे अभिप्रेत आहे. आपल्याला लक्षणेचें स्वरूप कळो किंवा न कळो, पण आपण ती रोजच्या व्यवहारांतसुद्धा कशी वापरतो हे यावरून कळेल. कित्येकदा लक्षणेंत मूळ वाच्यार्थाचा त्याग करून त्या ठिकाणी दुसराच अर्थ अभिप्रेत असतो. गंगा म्हणजे गंगाप्रवाह. पण गंगेवर काशी वसली आहे या वाक्यांत गंगाप्रवाह असा अर्थ घेऊन चालत नाही. तो अर्थ टाकून 'गंगातीर' असा सान्निध्यसंबंधावर आधारलेला अर्थ घ्यावा लागतो. या लक्षणेला **लक्षणलक्षणा** किंवा **जहल्लक्षणा** म्हणतात. लक्षणेचे हे दोन प्रकार लक्षणामूल ध्वनीचे आधार होत.

लक्षणामूल ध्वनि

काव्यांतील लक्षणा प्रयोजनवती असते. लक्षणेच्या मागे असलेले हे प्रयोजन किंवा हेतु व्यंग्य असतो. मागे शंबुकवधाचें उदाहरण दिले, त्यांत

‘रामाचा हात’ याचा दाशरथि रामाचा हात असा अर्थ नसून ‘क्रूर व करणाऱ्याचा हात’ असा अर्थ आहे. हा लक्ष्यार्थ होय. जो निरपेक्ष सितेचे निर्वासन करण्याइतका क्रूर बनला त्याने तिन्हाईत शबूका मारण्यास कां कचरावे या प्रश्नाच्या द्वारे सितेला झालेल्या अन्यायाची जाणीव स्वतःबद्दलचा तिरस्कार इत्यादि अनेक गोष्टी सुचविणे हे या लक्षणेमागील प्रयोजन आहे. हे प्रयोजन म्हणजे लक्ष्यार्थ नव्हे. कारण ते प्रयोजन अभिव्यक्त होण्याकरिताच ‘राम’ शब्द लक्ष्यार्थाने घेतला आहे. म्हणून हे प्रयोजन व्यंग्य किंवा ध्वनि होय. या ध्वनीचा आधार लक्षणा असल्यामुळे या लक्षणामूल ध्वनि म्हणतात.

अभिधामूल ध्वनि

ज्याप्रमाणे ध्वनि लक्षणामूल असू शकतो त्याप्रमाणेच तो अभिधामूलही असू शकतो. तो असा— भाषेमध्ये कित्येक शब्द अनेकार्थी असतात पण विशिष्ट सान्निध्य, संदर्भ इत्यादिकांनी त्यांचा एक अर्थ प्रकृत म्हणून निश्चित होतो. उदा. ‘राम’ हा शब्द दाशरथि राम, परशुराम आणि बळिराम यांचा वाचक आहे. अर्जुन हा शब्द पार्थ धनंजय आणि सहस्रार्जुन यांचा वाचक आहे. पण असे त्यांचे अनेक अर्थ असले तरीही प्रत्येक वेळी त्यांचा एकच अर्थ प्रस्तुत असतो, जसे रामलक्ष्मण म्हटलें म्हणजे दाशरथि राम हाच अर्थ प्रकृत ठरतो. इतर अर्थ येथे प्रवृत्त होत नाहीत. रामकृष्ण म्हटलें म्हणजे बळिराम हा अर्थ येतो. भीमार्जुन यांत पांडव अर्जुन आहे तर रामार्जुन यांतील परशुराम व सहस्रार्जुन आहेत. विशिष्ट संदर्भात प्रस्तुत ठरणारे हे अर्थ वाच्यार्थ असल्याने अभिधेने ज्ञात होतात. सारांश अनेकार्थी शब्दांची अभिधाशक्ति प्रकरण, संदर्भ इत्यादिकांनी एकाच अर्थी नियंत्रित होत असते.

पण कित्येकदा असेही होतें. अनेकार्थी शब्दांची अभिधाशक्ति एक अर्थी नियंत्रित झाली असतांच दुसराही एक अर्थ मनांत तरळत जातो. उदाहरणार्थ—एक कवि पावसाचे वर्णन करतांना म्हणतो—

उन्नत प्रोल्लसद्धार कालागुरुमलीमस ।

पयोधरभराने या न होई कोण उत्सुक ॥

य पावसाचें वर्णन अभिप्रेत आहे. म्हणून या पद्याचा अर्थ असा—अगदी क्यावर आलेल्या (उन्नत), धारांचा सारखा वर्षाव करणाऱ्या (प्रोल्लसद्+धारा) काजळाप्रमाणे काळाकुट्ट असणाऱ्या या मेघसमूहामुळे कोणाच्या मनांत उत्सुकता निर्माण होणार नाही ? हा अर्थ त्या पद्याचा प्रकृतार्थ झाला. हा वाच्यार्थ होय व येथे अभिधाशक्ति आहे. पण हें वाचत असतांच पुढील-प्रमाणे अर्थ रसिकाच्या मनांत तरळतो—उन्नत, हाराने शोभणारा (प्रोल्लसद्+हार) व कृष्ण चंदनाच्या लेपामुळे किंचित् काळसर दिसणारा हा (तरुणीचा) स्तनप्रदेश कोणाच्या मनाला आकृष्ट करणार नाही ? हा आकृष्टणारा अर्थ प्रकृत नसल्यामुळे वाच्यार्थ नाही. मेघवर्णन वाचत असतां ध्वनित होतो, म्हणून व्यंग्यार्थ होय. हें पद्य जर संदर्भाबाहेर काढलें तर असे दिसेल की हे दोन्हीहि अर्थ परस्परनिरपेक्ष असे वाच्यार्थ आहेत. पणजे संदर्भाची मर्यादा नसतांना दोन्हीहि ठिकाणी अभिधाच प्रवृत्त होते. पण येथे संदर्भाने अभिधा पावसाळ्याला लागू पडणाऱ्या अर्थाच्या बाबतीत मर्यादित झाली असल्यामुळे हा तरळत जाणारा अर्थ केवळ ध्वनित होतो. अशा प्रकारे ध्वनित झालेला हा अर्थ अभिधेवर आश्रित झालेला असल्याने त्याला अभिधामूल ध्वनि असे म्हणतात. हा अभिधामूल ध्वनि दिसावयास श्लेषा-सारखा दिसतो पण त्यांच्यांत महत्त्वाचा भेद आहे. अभिधामूल ध्वनींत अभिधा एका अर्थी मर्यादित असते, पण श्लेषांत ती मर्यादित नसते. अशा संबंधी विवेचन श्लेषालंकाराच्या संदर्भांत येईल.

शब्दवृत्ति आणि अलंकार

वर अभिधा लक्षणा आणि व्यंजना यांची स्थूल कल्पना दिली आहे. त्या अलंकारांचें स्वरूप कळावयास फार उपयोग होतो. किंबहुना वरील श्लेषांची कल्पना असल्याशिवाय अनेक अलंकारांचें स्वरूप कळतच नाही.

या प्रस्तावनेच्या शेवटी अलंकारांचे वर्गीकरण दाखविणारा एक तक्ता दिलेला आहे त्यावरून असे दिसले की कांही अलंकार वाच्यावर आधारलेले आहेत तर कांही व्यंग्यावर आधारलेले आहेत. केवळ साधर्म्यमूळ अलंकार घेतली तरी त्यांत उपमा, स्मरण इत्यादि वाच्य-साधर्म्य-मूळ आहेत, तर दीपक, सहोक्ति, इत्यादि व्यंग्य-साधर्म्य-मूळ आहेत. रूपक, अतिशयोक्ति इत्यादी गौणी लक्षणा आहे. लक्षणेच्या इतर प्रकारावर आधारलेले अलंकार लक्षणेच्या वेळी मागे सांगितलेच आहेत. अप्रस्तुतप्रशंसा, समासेक्ति, पर्यायोक्ति इत्यादिकांतील सौंदर्य व्यंग्यनिष्ठ आहे, तर सूक्ष्म, उदात्त, वक्रोक्ति इत्यादि अलंकारांत तर वस्तुध्वनि प्रतीतच होतो. कोणत्या अलंकाराच्या मूळात कोणत्या वृत्तीचा खेळ आहे हे त्या त्या अलंकाराच्या विवेचनांत स्पष्ट करून सांगितले आहे.

अलंकारांचा धर्म: वैचित्र्य आणि रसोपकारित्त्व

वैचित्र्य किंवा चमत्कृति हा अलंकाराचा प्रधान धर्म होय. वैचित्र्य म्हणजे चटकदारपणा. अलंकारांचे वर्गीकरण ज्या गोष्टींच्या आधारे केले आहे त्या सर्व गोष्टी व्यावहारिक आहेत. सादृश्य, विरोध, कार्यकारणभाव, सामान्य विशेष, परिवृत्ति इत्यादि लौकिक व्यवहारांत दिसणारे संबंधच कवीने घेतलेले असतात. पण हे संबंध घेऊन त्या द्वारे कवि ज्या गोष्टी समोर मांडतो त्यांच्या रससमर्पकतेवर अलंकारांचे वैचित्र्य अवलंबून असते. आपण असंख्य गोष्टी जीवनांत पाहत असतो. कवि सुद्धा त्याच गोष्टी पाहत असतो. पण कवीला त्या गोष्टींत आपल्याहून नवनवीन संबंध प्रतीत होत असतात. ते आपल्यासमोर आले म्हणजे आपल्या मनाचा वेध घेतात. हेच अलंकारांचे वैचित्र्य किंवा चमत्कृति होय. अलंकारांचे वैचित्र्य केवळ शृंगारिक गोष्टींतच असते असे नाही. व्यवहारतः घृणास्पद वाटणाऱ्या गोष्टींतून सुद्धा कवि सौंदर्य निर्माण करू शकतो. आपल्या समोर जर कोणी नुकताच कापलेल्या मांसाचा रक्ताने लिडविड झालेला गोळा आणून ठेवला तर बरेच

टणार नाही, किळस येईल. पण या गोष्टीला सुद्धा कवि कसे मनोरम रूप देतो हे पुढील उदाहरणावरून दिसेल. राज्यवर्धनाचा शशांकाने पटाने घात केला या प्रसंगाचे वर्णन वाणाला हर्षचरितांत करावयाचे आहे. हा प्रसंग वीभत्स आहे. याची पार्श्वभूमि तयार करित असतांना सूर्यास्तवर्णनप्रसंगी वाण म्हणतो, “सूर्य अस्तास जातांना आज अगदी भलभडक दिसत होता. त्याला पाहतांना वाटत असे की विश्वकर्माने आपल्या चाकावर त्याला बसवून तासल्यामुळे सूर्याचा गोलाकार मांसखंड झाला आहे व त्यांतून भळभळ रक्त वाहत आहे.” एरवी किळस आण पुरी गोष्टि या उत्प्रेक्षेत आपल्या मनाचा चटका घेते म्हणून तीत वैचित्र्य आहे. येथे हा अलंकार अभिप्रेत रसपरिपोषाला उपकारक होत आहे म्हणूनच येथे वैचित्र्य आहे. किंवा, एक दरिद्री शिक्षक सायंकाळी विषण्ण अवस्थेत बसला असतां आकाशाकडे पाहतो. फिकट निळ्या आकाशांत छुकलुकणाऱ्या तारकांना पाहून त्याच्या मनांत एकदम कल्पना येते, “विटलेल्या निळ्या मातळावर निजलेलीं जणू लेकरेच तीं!”—टाकाऊ, विटलेले निळे पातळ सुद्धा येथे चित्तवेधक बनते. या उलट, रसभंग करणारे, किंवा रसपरिपोषाला आवश्यक नसलेले उत्तम कल्पनाविलासहि रसिकाला व्यथित करतात व त्यांनी वैचित्र्यहानि होते. अशा वैचित्र्यहानीची उदाहरणे वाचकांना सहज शोधतां येतील.

सारांश, अलंकारांचा वैचित्र्यधर्म रसापेक्षी असतो. म्हणूनच अलंकार रसोपकारक असावा असे म्हणण्यांत येते. अलंकाराने अपेक्षित रसाचा उठाव झाला पाहिजे. त्याला बाध येऊं नये. अलंकार हे रसाची शोभा वाढविणारे धर्म आहेत. रसाला उपकारक असणे हेच अलंकारांचे औचित्य होय. उचित-स्थानी अलंकार घातले तरच ते खुलतात; नाही तर रडतात. क्षेमेंद्र म्हणतो—

कण्ठे मेखलया नितंबफलके तारेण हारेण वा

पाणौ नूपुरबंधनेन चरणे केयूरपाशेन वा ।

शौर्येण प्रणते रिपौ करुणया नायान्ति के हास्यता—

मौचित्येन विना रतिं प्रतनुते नालंकृतिर्नो गुणाः ॥

मेखला व हार हे अलंकार खरे. पण मेखला गळ्यांत घातली व हार कमरेभोवती गुंडाळला तर कांही शोभावयाचे नाहीत.

शब्दालंकार व अर्थालंकार यांचा निर्णय

वैचित्र्याला अनुलक्षून साहित्यशास्त्राने शब्दालंकार व अर्थालंकार असे भाग केले आहेत. अनुप्रास, यमक, इत्यादि शब्दालंकार होत. उपमा रूपक इत्यादि अर्थालंकार होत. पण कांही अलंकाराला शब्दालंकार म्हणावें की अर्थालंकार म्हणावें हा प्रश्न येतो. उदाहरणार्थ श्लेष हा शब्दालंकार की अर्थालंकार? यावर साहित्यशास्त्राचें उत्तर असें—वैचित्र्य किंवा चमत्कृति हा अलंकाराचा प्राण होय. हें वैचित्र्य शब्दनिष्ठ असेल तर तेथे शब्दालंकार असतो. वैचित्र्य अर्थनिष्ठ असेल तर तो अर्थालंकार होय. पण हें शब्दनिष्ठ किंवा अर्थनिष्ठ वैचित्र्य कसे ओळखावयाचें? यावर उत्तर असें. ज्या शब्दामुळे किंवा शब्दसमूहामुळे वैचित्र्य निर्माण झालें तो शब्द किंवा शब्दसमूह काढून त्या ठिकाणी त्याचे पर्याय घालावेत म्हणजे अर्थ तोच राहतो. अशा प्रकारें पर्याय शब्द घातल्यावर अर्थ तोच राहूनहि जर मूळ शब्दांनी आलेलें सौंदर्य नष्ट झालें तर तो शब्दालंकार होय. पण अशा प्रकारें पर्याय घालूनहि जर वैचित्र्य कायम राहिलें तर तो अर्थालंकार होय. शब्दालंकाराला शब्दपरिवृत्ति म्हणजे मूळ शब्दाचा बदल चालत नाही. शब्द बदलला तर अलंकार निघून जातो. अर्थालंकाराला शब्दाचा बदल खपू शकतो. “ शब्दपरिवृत्तिसहत्वमर्थालंकारत्वम्, शब्दपरिवृत्त्यसहत्वं शब्दालंकारत्वम् ” असें या संबंधांत म्हटलें आहे.

ग्रंथाचा हेतु आणि स्वरूप

पुढील पानांतून केलेलें अलंकारांचें विवेचन समजण्यास एवढी प्रस्तावना पुरे होईल. प्रस्तुत ग्रंथाचा हेतु काव्यालंकारांचें स्वरूप समजावून सांगणें एवढ्यापुरताच मर्यादित आहे. अलंकारांची संख्या किती असावी, ती वाढलेली कमी कशी करतां येईल, इत्यादि आज विद्वानांत चर्चित्या

ज्ञाणाच्या गोष्टींचें विवेचन येथे केलें नाही. तो प्रश्न या ग्रंथांत सोडविण्याचा हेतुहि नाही. हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांकरिता आहे; विद्वानांकरिता नाही. केवळ लक्षण व उदाहरणें सांगून अलंकारांचें स्वरूप विद्यार्थ्यांना नीट कळत नाही. प्रत्येक अलंकाराच्या स्वरूपाचा ऊहापोह करून व इतर अलंकारांशी त्याचा संबंध दाखवून मग लक्षण व उदाहरणें दिलीं तर विद्यार्थ्यांना तीं आकलन होतात व त्यांच्या मनांत नीट ठसतात असें अनुभवाने दिसून आलें आहे. म्हणूनच आम्ही प्रस्तुत ग्रंथांत त्या पद्धतीचा अवलंब केला आहे. विवेचनाला काव्यप्रकाशातील अलंकार घेतले आहेत. यांत हेतु असा की या पुस्तकाचा उपयोग काव्यप्रकाशाचे ९, १० उल्लासांचा अभ्यास करणाऱ्यांसहि व्हावा. अलंकारांचा क्रम मात्र रुय्यकाच्या अलंकारसर्वस्वाप्रमाणे क्वचित् फरक करून घेतला आहे. कारण त्यामुळे अलंकारांचे पुढील तक्त्यांत दाखविल्याप्रमाणे वर्गीकरण करतां येतें. काव्यप्रकाशाचें अध्यापन करतांना आम्हाला प्रो. सुखठणकर यांची विवेचनपद्धति अतिशय उपयोगाची वाटली, व विद्यार्थ्यांनाहि ती ग्रहण करण्यास सुलभ वाटली म्हणून त्याच पद्धतीचा आम्ही येथे अवलंब केला आहे. या शिवाय जरूर तेथे काव्यप्रकाशाच्या इतर आवृत्त्यांचाहि उपयोग केला आहे. मराठी ग्रंथांपैकी वि. वा. भिडे यांचें अर्थालंकारांचें निरूपण व ग. मो. गोरे यांची अलंकारचंद्रिका यांचा भरपूर उपयोग केला आहे. या सर्वांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोंत. सामान्यतः संस्कृताचे व मराठीचे विद्यार्थी ज्या ग्रंथांवरून अलंकारांचा अभ्यास करितात, व ज्यांवरून आम्हीहि अभ्यास केला आहे, तेच ग्रंथ आधाराला घेऊन आम्ही विवेचन केलें आहे. अलंकार समजावून घेण्याच्या दृष्टीने मराठी व संस्कृत या दोन्हीहि विषयांच्या विद्यार्थ्यांना या ग्रंथाचा सारखाच उपयोग होईल. या ग्रंथाचा मर्यादित हेतु लक्षांत घेऊन पुढील विवेचनाकडे पाहिल्यास तें पुढेसें वाटावें अशी अपेक्षा आहे.

वरील आर्येच्या पहिल्या ओळीत प् या व्यंजनाची अनेकवार आवृत्ति झाली आहे. तसेंच दुसऱ्या ओळीत व् व्यंजन वारंवार आले आहे. येथेहि वृत्त्यनुप्रास झाला.

(३) विकटविपिनवाटिकेनिकट विस्तृतविटपांच्या तळीं
मंडळी मिळते टोळीतली;

—वी, ' बंडवाला '

वरील ओळीत ' व् ' आणि ' ट् ' या व्यंजनांची अनेकवार आवृत्ति झाली आहे.

(४) उपःकालच्या सुगंध शीतल मृदुल मंद वाता ।
विहार कर ये पराग उधळित अवनीवर आता ॥

—बालकवि.

पहिल्या ओळीत ल् व्यंजन तीन वेळा आणि म् व्यंजन दोन वेळा आले असून दुसऱ्या ओळीत र् व्यंजन चार वेळा आले आहे.

(५) हरभरा जिथे ये भरा शाळु सळसळते ।
वान्यांत शीळ भिरभिरते ॥

—ग. दि. माडगूळकर " रानांत—"

वरील ओळीत ' ळ 'ची तशीच ' ळ 'ची अनेकवार आवृत्ति झाली आहे. म्हणून येथे वृत्त्यनुप्रास झाला.

(६) तुमच्या चौदा चौकड्यांच्या राज्यांत राहून रौरवाची राणी
होण्यापेक्षा दुदैवाची दासी होऊन दुःखांत दिवस कंठीत.

—गडकरी, एकच प्याला.

वरील वाक्यांत प्रारंभी ' च ' नंतर ' र ' व पुढे ' द ' या अक्षरांच्या आवृत्तीने तीन वेगवेगळे वृत्त्यनुप्रास साधले आहेत.

२. छेकानुप्रासः—जेथे अनेक वर्णांची पद्यांत एकवारच आवृत्ति होते तेथे छेकानुप्रास होतो. (छेक = चतुर.) अशा अनुप्रासांतून चातुर्य दिसून येतें म्हणून याला छेकानुप्रास म्हणतात.

उदाहरणार्थः—

(१) तो शर गरघरवरसा, पविसा रविसा स्मरारि सायकसा ।
पार्थभुजांतरि शिरला बल्मीकामाजि नागनायकसा ॥

—मोरोपंत कर्णपर्व.

या आर्थेंत ' वि सा ' या दोन वर्णांची एकवारच आवृत्ति झाल्यामुळे छेकानुप्रास झाला. शिवाय ' र् ' वर्णाची अनेकवार आवृत्ति झाल्यामुळे वृत्त्यनुप्रासहि साधला आहे.

(२) जरि यवन, कवनकरणीं स्मरणीं आणूं नको कवीर कसा ।
भक्तिवधू घरि करिं ज्या भगवज्जनकंकणांत हीरकसा ॥

—गोविंदाग्रज ' सत्सुमदाम '

येथे पहिल्या ओळींत ' वन ' या दोन वर्णांची एकवार आवृत्ति झाली आहे. तसेंच ' रणी ' हे वर्णहि एकदाच आवृत्त झाले. म्हणून येथे छेकानुप्रास झाला.

(३) जेव्हा तोच शब्द त्याच अर्थाने वाक्यांत अनेकदा येतो, मात्र प्रत्येक वेळीं तो शब्द निराळ्या प्रकारें अन्वित झालेला असतो, तेथे लाटानुप्रास होतो. अशा प्रकारचा अनुप्रास वापरण्याची हौस लाट देशांतील लोकांत फार दिसून येई; म्हणून त्याला लाटानुप्रास असें नांव पडलें. यालाच शब्दानुप्रास असेंहि म्हणतात.

उदाहरणार्थः—

(१) देउनि सुतरान करीं घेउनि पतिचित्तवित्त ती गेली ।
नेत्रोदकें तिघांच्या गंगा गंगातटीं नवी केली ॥

—मोरोपंत, आदिपर्व.

या आर्येत 'गंगा' हा शब्द त्याच अर्थाने पण वेगळ्या संदर्भाने आवृत्त झाला आहे.

(२) शारंगपाणी धरितां पाणी काशि जाशिल ग सुटून ?

—रामजोशी.

येथे 'पाणी' हा शब्द त्याच अर्थाने (पाणी=हात) पण वेगळ्या-प्रकारें जुळून पुन्हा आला आहे. म्हणून येथेहि लाटानुप्रास झाला.

(३) तूं भाग्य अभाग्याचें आशे ! कांचन अकिंचना जगतीं ।

—डॉ. वि. मि. कोलते.

येथे 'भाग्य' शब्द त्याच अर्थाने परंतु भिन्न रीतीने जुळून आवृत्त झाला आहे म्हणून 'लाटानुप्रास' झाला.

३. श्रुत्यनुप्रास:—अनुप्रासाच्या वरील प्रकारांत त्याच वर्णांची आवृत्ति झालेली दिसते, पण अनुप्रासाचा आणखीहि एक वेगळा प्रकार आहे. त्यांत त्याच वर्णांची आवृत्ति अपेक्षित नसते, तर एकस्थानीय वर्णांची आवृत्ति असते. म्हणजे जेव्हा एखाद्या पद्यांत कण्ठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दन्त किंवा औष्ठ्य यांपैकी कोणत्याहि एका प्रकारचे वर्ण अनेकवार आलेले असतात तेव्हा श्रुत्य-नुप्रास होतो. श्रुत्यनुप्रासाची गोडी कळण्यास रसिकताच पाहिजे. कारण यांतील गोडी कांहीशी सूक्ष्म असल्याने ती सुसंस्कृत रसिकांसच आकलन होऊं शकते. प्रसिद्ध वैदर्भी रीतींत श्रुत्यनुप्रासाचाच उपयोग दिसून येतो.

उदा.—विख्यात नामें लवली लता जे
फलावलीने लवली विराजे ।
चंद्रोदर्यां घोस तिचे फुलांचे
होती विसावे अलिनी—कुलांचे ॥

—वामन पंडित, गजेंद्रमोक्ष

वरील श्लोकांत त्, द्, न्, ल्, स् या दन्तस्थानीय वर्णांची अनेकवार आवृत्ति झालेली आहे. म्हणून येथे श्रुत्यनुप्रास आहे.

२. यमक

अलीकडील कांही थोडी मराठी कविता सोडली तर सर्वच मराठी कविता सयमक आहे; यमक अलंकार मराठी कवितेच्या अतिशय अंगवळणी पडला आहे. अंत्य यमक हा मराठीचा नेहमीचा प्रकार आहे. यमकामध्ये त्याच वर्णाची पुनः आवृत्ति होते व क्रमहि तोच असतो; मात्र अर्थ भिन्न असतो. “ देवयानी ती, देव या नीति; संततिचा, संत तिचा; प्रभाव सती, प्रभा वसती; हीं यमकाचीं कांही उदाहरणे देतां येतील. प्रत्येक जोडींत तेच वर्ण त्याच क्रमाने आले आहेत; पण त्यांचा अर्थ भिन्न आहे. तेव्हा यमकाची व्याख्या अशी—

जेव्हा एखाद्या पद्यांत दोन किंवा अधिक वर्ण ज्या क्रमाने आले असतील त्याच क्रमाने त्यांची मागील स्वरासहित पुनरावृत्ति होते, आणि त्या आवृत्त झालेल्या वर्णसमूहास अर्थ असून प्रत्येक वेळीं तो अर्थ भिन्न असतो तेव्हा यमक हा अलंकार होतो.

यमक आणि अनुप्रास:—अनुप्रासांत वर्णांची आवृत्ति असते, पण तीं अक्षरें सार्थ असतातच असें नाही. शिवाय अनुप्रासांत व्यंजनांचीच आवृत्ति अपेक्षित असते. उलट यमकांत आवृत्त झालेल्या वर्णसमूहाला अर्थ असतो; आणि यमकांतील आवृत्ति स्वर व्यंजनांसहित असते. लाटानुप्रासांत अशी आवृत्ति असते, पण ती त्याच शब्दाची असते. म्हणजे लाटानुप्रासांत आवृत्त शब्दांचा तोच अर्थ असतो. पण यमकांत प्रत्येक वेळीं अर्थ भिन्न असतो.

या व्याख्येप्रमाणे मराठी कवितेकडे पाहिलें तर काय दिसते ?

गीतध्वनि स्तुतिध्वनि वाद्यध्वनि पुष्पवृष्टि लक्षा या ।

न पुरे ब्रह्मांड, प्रभु रुचिसहि शक्रादि दृष्टि लक्षाया ॥

येथे ‘ लक्षा या ’ आणि ‘ लक्षाया ’ हें यमक आहे. कारण यांनष्ट अर्थ असून प्रत्येक वेळीं तो भिन्न आहे. पण—

पत्नी सखी सचिवहि मम तं मनोज्ञ ।
शिष्या मदीय प्रिय तूं ललितांत सुज्ञ ।

—भाषान्तर.

येथे यमक आहे असें जरी आपण म्हणत असले, तरी वरील व्याख्येप्रमाणे यमक नाही. कारण आवृत्त झालेल्या अक्षराच्या आधीचा स्वर एकच नाही.

शुद्ध आणि अशुद्ध यमकः—अंत्य यमक ही मराठी काव्याची प्रकृति आहे असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणून त्याबद्दल अधिक लिहिलें पाहिजे. ज्या दोन किंवा अधिक अक्षरांचें यमक साधावयाचें असेल त्यांच्या आधीचा स्वर तोच असला पाहिजे. यमकांतील अक्षरें तीच व त्याच क्रमाने आलीं असलीं पाहिजेत^(३) आणि यमकाचा अर्थ भिन्न असला पाहिजे. या तिन्ही अटी पाळल्या तर तें यमक शुद्ध होय. पण यांपैकी एखादी अट मोडली तर तें अशुद्ध यमक होय. उदाहरणार्थ—

शुद्ध यमकें—कुलगीतें, मुलगीतें; उद्धत रे, शुद्ध तरे; चांगले काने,
आंग लेकाने.

अशुद्ध यमकें—ताक, एक; डौल, कमल; रामचंद्र हो, श्रीकृष्ण हो.

यमकाचे प्रकार.

(१) अंत्य यमकः—दोन चरणांच्या अंती त्याच क्रमाने अक्षरांची पुनरावृत्ति झाली असतां अंत्ययमक होतें. (अर्थात् वरील विवेचनांत सांगितल्याप्रमाणे आवृत्त झालेलीं अक्षरें भिन्न अर्थाने यावीं लागतात)

दृगें मळकट झाकोनि चंद्रिकेला ।

तिच्या केलें उद्विग्न चांदण्याला ॥

हास्यलहरींनी फोडुनी कपाट ।

प्रकाशाचे वाहवी शुद्ध पाट ॥

—श्री, माझी कन्या.

वरील श्लोकांतील पाहिल्या दोन चरणांच्या शेवटी ' ला ' हें समान अक्षर असलें तरी तेथे यमक मानतां येत नाही. कारण आवृत्त झालेल्या

अक्षरांच्या मागील स्वर भिन्न आहे. तिसऱ्या व चौथ्या ओळीत दोन अक्षरांचे यमक आहे. आवृत्त झालेल्या 'पाट' या दोन अक्षरांच्या आधी 'अ' हा स्वर प्रत्येक ठिकाणी असल्यामुळे हे दोन अक्षरांचे यमक झाले. अंश यमक एकाक्षरी असल्यास त्यांत मौज नसते, परंतु आवृत्त झालेल्या अक्षरांची संख्या जितकी अधिक तितकी शब्दचमत्कृति जास्त दिसते.

(१) तीन अक्षरी यमकाचे उदाहरण पाहा:—

सदैव अपराध मी रचितसे असे कोटि, गा !

स्वयेचि कथितो, नसे तिळहि लाज, मी कोटिगा.

—मोरोपंत.

(२) चार अक्षरी यमकाचे उदा:—

संतोषतो नंद-कुमार साचा ।

बाळांत तैशा परमा रसाचा ।

—वायल

स्वर्गद्वार उघडले, हे दुर्लभ पुण्यपर्व; कां मरणीं ।

भ्यावे ? त्यजितां नश्वर वपु, साधति नित्य सर्व काम रणीं ॥

—मोरोपंत.

(३) सहा अक्षरी यमक पाहा:—

तो सुरेंद्राहि तुला नत याची ।

हा असो वर तुला न तयाची ॥

—रघुनाथ पंडित

वरील दोन चरणांत सहा अक्षरी यमक असून तीं अक्षरे त्याच क्रमाने पण भिन्न अर्थाने आवृत्त झाली आहेत. (तुला नत याची=तुला नम्रपणे प्रार्थना करतो; तुला न तयाची=त्याला तुलना नाही.)

२. आदियमक:—जेव्हा एखाद्या पद्यातील दोन ओळींच्या प्रारंभी यमक असते तेव्हा त्यास आदियमक म्हणतात. मराठी कवितेत अन्ययमक सर्रास आढळते, पण आदि यमक क्वचितच आढळते.

अश्वत्था मागावा वर पूजुनि, परि नव्हे भला मुंजा ।
अश्वत्थामा गावा, कीं तो गुरु, खंडिजेचि शरपुंजा ॥

—मोरोपंत.

प्रस्तुत आर्येत सहा अक्षरांचें आदियमक साधलेलें आहे. प्रथम व तृतीय पाद यांच्या यमकास संदंश यमक म्हणतात. वरील उदाहरण संदंश यमकाचेंहि होऊं शकतें.

३. दामयमक:—एका चरणाचा अन्त व दुसऱ्या चरणाचा प्रारंभ जर यमकाने जोडलेला असेल तर दामयमक होतें. (दाम = माला, हार).

मान्य कसा न मला हो गोरा जरि होय हीन कुंभार ।
भार जयाचा प्रभुवर वंद्य मला रोहिदास चांभार ॥

—गोविंदाग्रज, सत्सुमदाम.

येथे 'भार' या दोन अक्षरांचें अन्त्ययमक आहे. शिवाय पहिल्या ओळीचा शेवट व दुसऱ्या ओळीचा प्रारंभ त्याच दोन अक्षरांनी साधला आहे. म्हणून येथे दामयमक झालें. एका चरणाचा शेवट व दुसऱ्याचा प्रारंभ याप्रमाणे दोहोंपेक्षाहि अधिक चरणांत यमक साधलें असल्यास त्यांत जास्त मौज दिसते. उदाहरणार्थ:—

श्रीपति झाला दशरथ—सुत राम दशाननासि माराया ।
मा राया जनकाची होय सुता त्रिजगदाधि साराया ।
साराया प्रभुची हे लीला गाती सदवहां सु—कवी ।
सुकवी भवजलनिधितें, निरुपमसुख रसिक जनमनी पिकवी ॥

—मोरोपंत.

४. संदष्टकयमक:—पद्याचें द्वितीय चरण व चतुर्थ चरण एकरूप असल्यास संदष्टक यमक होतें.

तुजविण न दीपिके ! सति ! कृष्णे ! तरतो नयज्ञहि तमाते ।
करितो जरि तरि गमता कृष्णेतर तो न यज्ञ हित माते ॥

—मोरोपंत, वनपर्व

आणखी एक उदाहरण पाहाः—

कुरु सैन्यांत गमे ज्या—परि रंभा काननांत वारा हो ।

त्या विजयश्री देऊनि परिरंभा कां न नातवा राहो ॥

—मोरोपंत.

५. समुद्गकयमकः—पद्याच्या प्रथमार्धाची आवृत्ति द्वितीयार्धांत झाली असल्यास समुद्गक यमक होतें. उदाहरणार्थः—

अनल समीहित साधी राया वारा महीवरा कामा ।

अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा ॥

—मोरोपंत.

या आर्येतील पूर्वार्ध व उत्तरार्ध एकरूप आहेत म्हणून येथे समुद्गक यमक झालें.

समुद्गक यमकाचें आणखी एक उदाहरणः—

सुरसाधरावरी ते शिवा सकुतुका गिरीशजा या हो ।

सुरसाधरा वरीते शिवास कुतुका गिरीशजाया हो ॥

—राघारमण.

६. युग्मकयमकः—प्रथम चरणाचें द्वितीय चरणाशीं आणि तृतीय चरणाचें चतुर्थ चरणाशीं यमक साधलेलें असल्यास त्यास युग्मक यमक म्हणतात. उदाहरणार्थः—

हरित सन्नगमंडन मानस ।

हरित—सन्नगमंडन—मानस ॥

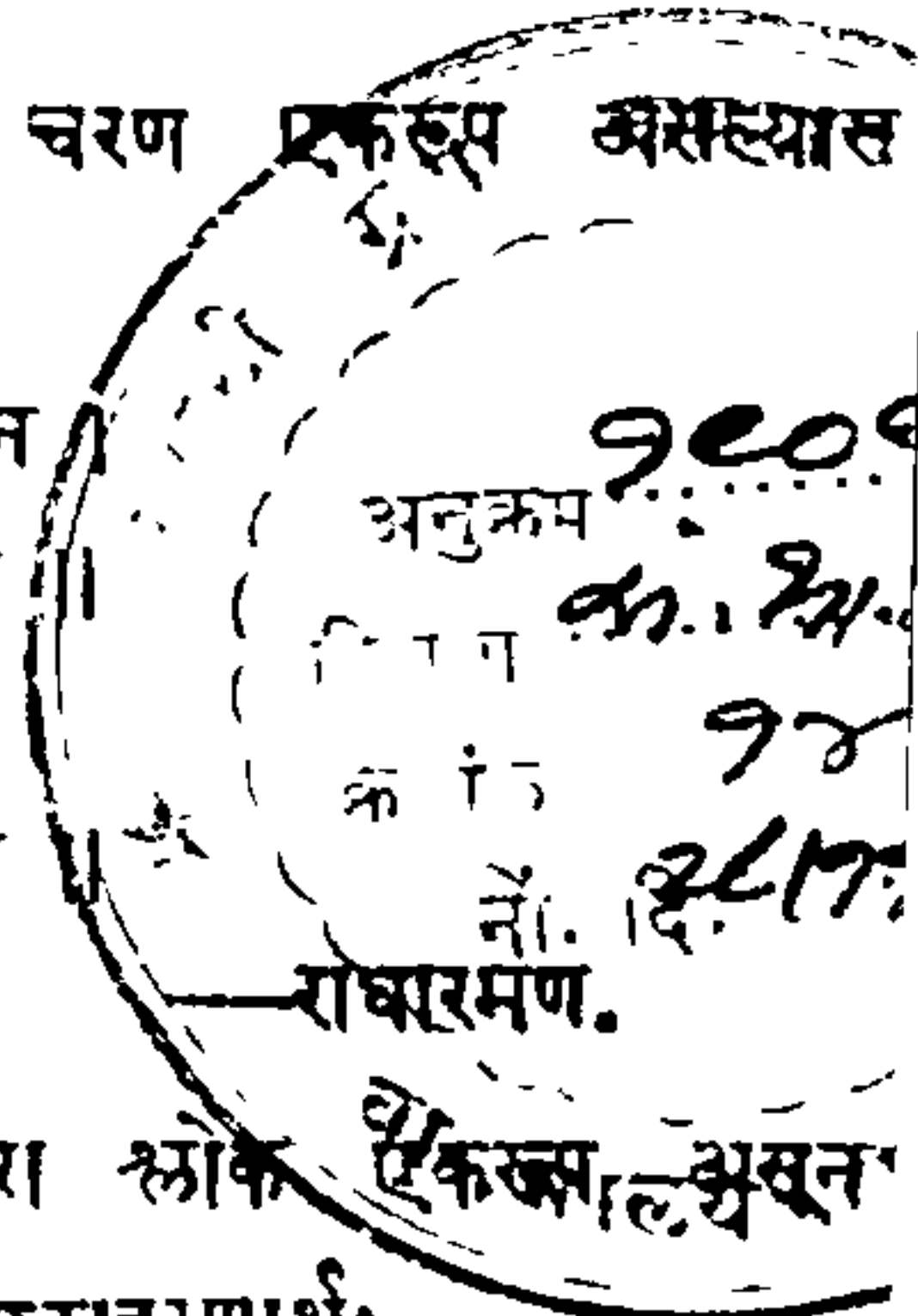
सुरस—सारस—सार—समाकुल ।

सुरस—सार ससारस मा—कुल ॥

—राघारमण.

७. पंक्तियमकः—श्लोकांतील चारहि चरण एकस्य असल्यास पंक्ति नामक यमक होतें. उदाहरणार्थः—

धरा धराया महती स-मान
धरा धरा या मह तीसमान
धरा धरायाम-हतीस मान
धराधरा या महती समा न

८. महायमकः—पहिला श्लोक व दुसरा श्लोक अर्थदृष्ट्या भिन्न असतो तेव्हा महायमक होतें, उदाहरणार्थः—

साधुनी पवना योगी रमे पद्मानिषेवणी ।
पव मानजन ध्यात माधवास वसे वर्नी ॥
साधु-नीप-वनाऽयोगी रमे पद्मानिषेवणी ।
पवमान जनध्यात माधवाऽसत-सेवनी ॥

—साधुदास, वनविहार.

९. चरणमध्ययमकः—पद्याच्या कोणत्याहि एका चरणामध्ये कोठेहि तीच अक्षरे त्याच क्रमाने पुन्हा आल्यास चरणमध्ययमक होतें. याचे दोन प्रकार आहेत. आवृत्त झालेली अक्षरे पहिल्या अक्षरांस जोडून येतात तेव्हा 'संयुतावृत्ति यमक' असे म्हणतात, आणि आवृत्त झालेली अक्षरे एकमेकांस जोडून येत नाहीत, म्हणजे आवृत्त अक्षरसंघामध्ये दुसरी कांही अक्षरे आलेली असतात, त्या वेळी असंयुतावृत्ति यमक होतें.

(अ) गजगती जगतीप्रति दाविते । वसुमती सुमती सुख भाविते ।

स्वतनुजा तनु जाणतसे धरा । नवरि ते वरिते मणिकंधरा ॥

यांत आवृत्त अक्षर एकमेकांलगत आहेत. म्हणून येथे संयुतावृत्ति यमक झाले.

आणखी एक उदाहरण पाहाः—

- (आ) चपळ तो पळतो उदकावरी । उखळतो खळतो हरि आवरी ।
कुलपती लपती फणि ते किती । भुजगती जगती तळ टाकिती ॥
(इ) पण्डित करिती अखण्डितपणे मण्डित वाक्संसारा ।

—रे. टिळक.

वरील ओळीत ' ण्डि ' हे जोडाक्षर अनेकवार आवृत्त झाले असून ते एकमेकांस जोडून आले नाही; त्या अक्षरामध्ये इतर अक्षरे आलेली आहेत, म्हणून असंयुतावृत्ति (चरणमध्य) यमकाचे हे उदाहरण होय.

आणखी एक उदाहरण पाहा:—

(ई) राधापुत्र बहु करी बाधा पार्थासि; तेघवा त्याला ।

राधाहृच्चोर म्हणे, बा ! धाक प्राप्त कां तुला झाला ? ॥

—मोरोपंत.

येथे ' घा ' हे अक्षर पूर्वस्वरासह चारी चरणांच्या प्रारंभी आवृत्त झाले आहे. हेहि असंयुतावृत्ति यमकाचे उदाहरण होय.

१०. अश्वघाटीयमकः--यमकाच्या पूर्वी आणि नंतर निराळे व्यंजन असून ते यमक अनेकवार आवृत्त झाले असल्यास त्याला अश्वघाटी यमक म्हणतात. अश्वघाटीयमकाच्या विशिष्ट गतीप्रमाणे याची घाटणी असते. उदाहरणार्थ—

(अ) वाजत गाजत साजत आज तथा जतन करुनि आणा हो ।

मज मागे मत्स्यांचा हा रिपु-शशि-राहु-बाहु राणा हो ॥

—मोरोपंत.

वरील आद्ये त पांच ठिकाणी अश्वघाटी यमक आहे.

(आ) न दिसे अग नग मग तग गगनी खगनीच काय काठील ? ।

चित्ती म्हणे समय हा मज काळाच्या मुखांत वाठील ॥

—मोरोपंत.

वरील आद्येच्या प्रथमाद्ये त सहा ठिकाणी अश्वघाटी यमक आहे.

११. पुष्पयमकः—वृत्ताच्या चरणांत यतीवर, म्हणजे विरामस्थानी यमक असल्यास त्याला पुष्पयमक म्हणतात.

सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं पडो ।
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो ।
सदंघिकमळीं दडो, मुरडितां हटाने अडो ।
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रां जडो ॥

—मोरोपंत.

हा श्लोक पृथ्वीवृत्तांत असून त्या वृत्तांतील आठव्या व चरणान्तीच्या अक्षरांवर यति असतो. वरील श्लोकांतील प्रत्येक चरणाच्या आठव्या व चरणान्तीच्या अक्षरांवर यमक साधले आहे. म्हणून त्या चारी चरणांत पुष्प-यमक झाले.

यमकाचे मुख्य मुख्य प्रकार वर दिले आहेत. यमकें जोपर्यंत सुटसुटीत असतात तोपर्यंतच त्यांच्यांत मौज असते. परंतु कवीला यमकांचा हव्यासच लागला तर मग यमकापार्यां क्लिष्टत्व निर्माण होतें. उदाहरणार्थ, पंक्ति व महायमक यांचीं उपरिनिर्दिष्ट उदाहरणें पाहा. यमकाचा हव्यास कोणत्या थराला जाऊं शकतो हें पुढील उदाहरणांवरून सहजच लक्षांत येईल—

वीराजते मत्त उदार पाहें वीरा धरीं शक्तिशराव साहें; ।

हें सावरा शक्ति शरीं धरावी हें पारदां उत्तम तेजरावी ॥

—विठ्ठल, रुक्मिणीस्वयंवर.

येथे प्रतिलोम यमक साधले आहे; म्हणजे कवितेच्या पूर्वार्धातील अक्षरें उलट क्रमाने वाचलीं की उत्तरार्ध सिद्ध होतो. आता दुसरें उदाहरण पाहा—

मराळगमनी मनीषिणि सर्वें
सर्वें उपरमे रमे मन जवें, ।
जवेंकरुनि घे निघे स्तुति करी,
करींद्रगति ये तिये शचिघरीं ॥

—विठ्ठल, रुक्मिणीस्वयंवर.

वरील श्लोकांतील अक्षरांकडे बारकाईने पाहिल्यास त्यांत मध्य, दाम, अन्त्य मिळून नऊ यमकें आढळतील. याला पादान्तमध्यदामयमक म्हणतां येईल. यमकाच्या हव्यासामुळे काव्य कसें दुर्बोध होतें हें कळण्यास वरील दोन श्लोकांचे मासले पुरेसे आहेत.

३. श्लेष

“शूद्रकाच्या राज्यांत चित्रामध्ये वर्णसंकर, विवाहाच्या वेळीं करग्रहण, आणि यतीच्या हातीं दण्ड दिसत असे.” या वाक्यांत श्लेष आहे कारण वर्ण, कर आणि दण्ड हे शब्द श्लिष्ट आहेत.

श्लेषांत एका शब्दाचे दोन अर्थ होतात असे आपण म्हणतो. वर वर बोलतांना हें चालतें. पण शास्त्रीय दृष्टीने असें म्हणणें बरोबर नाही. वरील वाक्यांत वर्ण या शब्दाचे दोन अर्थ नाहीत. रंग या अर्थी ‘वर्ण’ असा एक शब्द आहे व ब्राह्मणादि वर्ग या अर्थी वर्ण हा दुसरा शब्द आहे. या शब्दांचा उच्चार सारखा असल्याने हे दोन शब्द एक आहेत असे वाटतें.

पण याहीपेक्षा पुढील उदाहरणावरून हें अधिक स्पष्ट होईल. “औषध नलगे मजला” हें दमयंतीचें वाक्य श्लेषाचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे. “नलगे” याचे दोन अर्थ होतात असें आपण म्हणतो. पण ‘नलगे’ याचे दोन अर्थ व्हावयाला तो शब्द तरी आहे का ? ‘नलगे’ हा कांही शब्द नाही. तर “न-लगे” असा एक शब्दसमुच्चय आहे. आणि ‘नल-गे’ असा दुसरा शब्दसमुच्चय आहे. अशा प्रकारें ते दोन वेगवेगळे शब्दसमुच्चय असून प्रत्येकाला एकच अर्थ आहे. पण त्यांच्यांत असणान्या उच्चार सादृश्यामुळे ते एकच वाटतात आणि एकाचे दोन अर्थ आहेत असें आपल्याला भासतें. “नलगे” या उच्चाराचे प्रत्येक वेळीं वेगवेगळ्या प्रकारें भाग करावे लागल्याने आपल्याला हें शास्त्राचें म्हणणें पटेल. वर्ण, दंड किंवा कर यांचा असा भाग करावा न लागल्याने त्या उदाहरणाने आपल्याला तें पटलें नाही. पण तेंथेहि हेंच तत्त्व आहे.

म्हणून श्लेषाचा अर्थ आपल्याला असा करावा लागेल—

वेगळ्या वाच्याचा किंवा पदार्थाचा वाचक शब्द भिन्न असतो. असे वेगळे शब्द भाषणामध्ये एकदम उच्चारले गेले म्हणजे ते एकमेकांत मिसळतात व एकरूप भासतात. असें जेथे होतें तेथे श्लेष असतो. (श्लिष्ट = एकमेकांत मिसळणें, आलिंगन देणें, एकरूप भासणें.) शब्दांच्या या मिसळण्यामुळे त्यांच्यामधील भेद दिसत नाही; आणि एकाच शब्दाचे दोन अर्थ आहेत असें वाटते.

श्लेष हा शब्दालंकार आणि अर्थालंकार.

शब्दालंकार आणि अर्थालंकार यांचें निर्णायक तत्त्व कोणतें याचें विवेचन प्रस्तावनेंत केलें आहे. तें लक्षांत घेतलें म्हणजे श्लेष हा शब्दालंकार आणि अर्थालंकारहि कसा होऊं शकतो हें कळेल. पद्यामध्ये जे शब्द श्लिष्ट आहेत ते काढून त्याच अर्थाचे दुसरे शब्द घातले आणि त्यामुळे श्लेष नाहीसा झाला तर तो शब्दाश्रित श्लेष होय. उलट समानार्थक दुसरा शब्द योजूनहि श्लेष कायम राहिला तर तो अर्थाश्रित श्लेष होय. श्लेष जेव्हा केवळ शब्दाश्रित असतो तेव्हा तो शब्दाचा बदल सहन करीत नाही. म्हणजेच तो शब्दपरिवृत्ति सहन करीत नाही. अर्थाश्रित श्लेष असला तर त्याला शब्दपरिवृत्ति चालते. जेव्हा श्लेषाला शब्दपरिवृत्ति चालत नाही तेव्हा तो शब्दाश्रित असल्याने शब्दालंकार होय, आणि जेव्हा त्याला शब्दपरिवृत्ति चालते तेव्हा तो अर्थाश्रित असल्याने अर्थालंकार होय. “ नलगे औषध मजला ” किंवा वर्ण, कर, दण्ड, येथे शब्द बदलल्यास श्लिष्ट अर्थ राहात नाही. म्हणजे येथे श्लेषाला शब्दाची परिवृत्ति सहन होत नाही म्हणून येथील श्लेष शब्दालंकार होय. उलट—

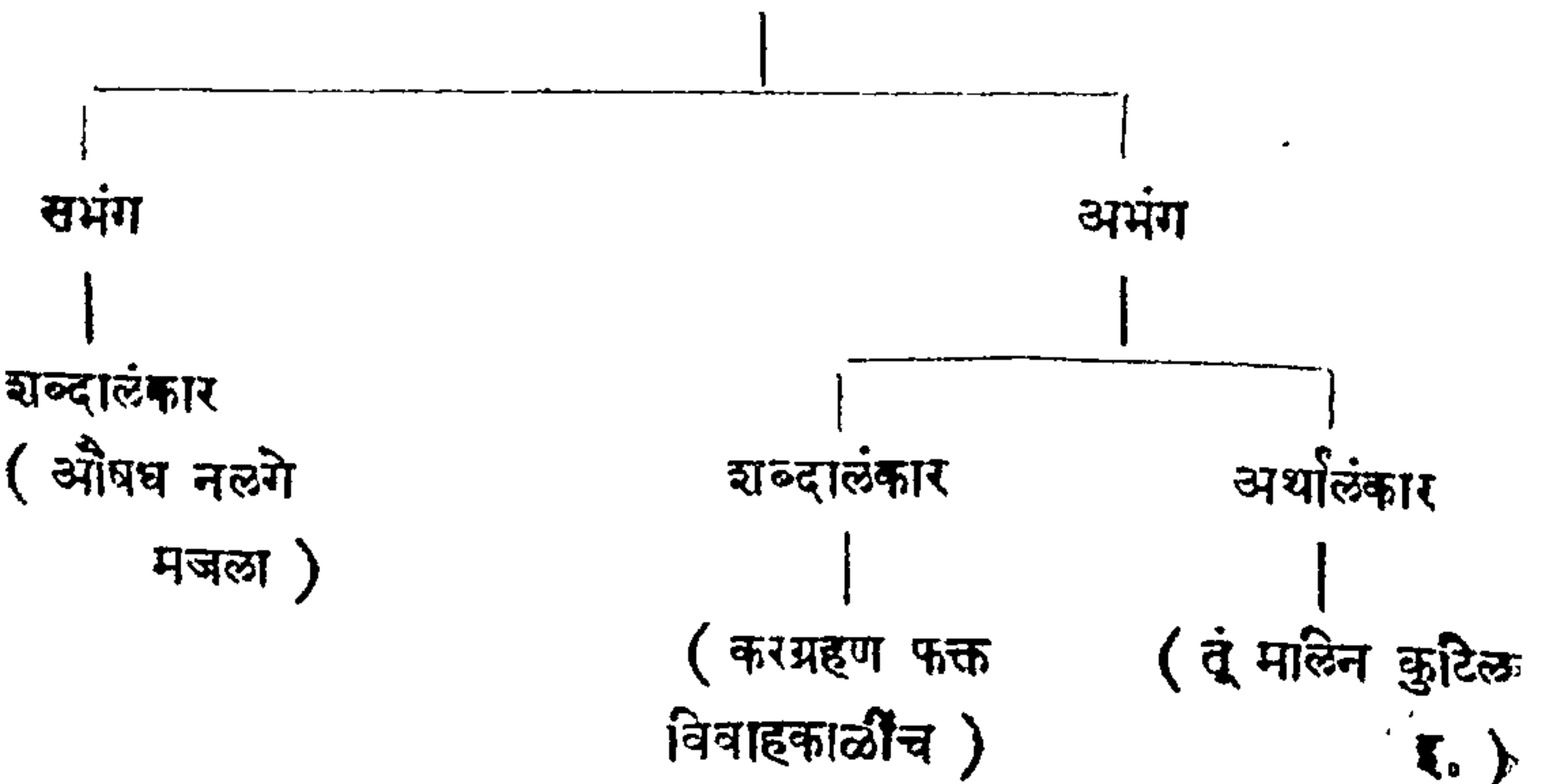
“ तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि पुनर्भवपणेंहि कचसाच
घरिला शिरीहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि नाम कच साच ”

या पद्यांतील मलिन, कुटिल, नीरस, जड, पुनर्मव, हे शब्द बदलून समानार्थी दुसरे शब्द वापरले तरीहि श्लिष्ट अर्थ नाहीसा होत नाही म्हणून येथे अर्थश्लेष आहे व हा अर्थालंकार आहे.

सभंगश्लेष आणि अभंगश्लेष

“ नलगे औषध मजला ” याचे दोन अर्थ करतांना ‘ नल-गे; ’ आणि ‘ न-लगे ’ असे वेगवेगळे तुकडे पाडावे लागतात. “जो पूतनामारण” लब्धकीर्ति ” असे राम आणि कृष्ण यांचे एकत्र वर्णन केले आहे. रामाकडे हा शब्द लावतांना ‘ पूतनामा ’ आणि ‘ रणलब्धकीर्ति ’ अशी फोड करावी लागते. तर कृष्णाकडे तो शब्द ‘ पूतनामारण लब्धकीर्ति ’ अशी फोड करावी लागते, दोहोंकडे अर्थ लावताना श्लिष्ट शब्दाचे जेव्हा वेगवेगळे तुकडे करावे लागतात तेव्हा त्याला सभंगश्लेष म्हणतात. पण वर्ण, दंड, कर, यांच तसे तुकडे करावे लागत नाहीत. तुकडे न करतांच दोहोंकडे अर्थ लागतो तेव्हा त्याला अभंगश्लेष म्हणतात. शब्दश्लेषालंकार हा सभंग व अभंग अशा दोन्हीहि प्रकारचा असू शकतो. अर्थश्लेषालंकार मात्र अभंग-श्लेषच असू शकतो. श्लेषांचे स्वरूप थोडक्यांत असे दाखविता येईल.

श्लेष

शब्दश्लेषाचीं विशेष अंगें अशीं:—

१. भिन्न वाच्यांचे वाचक भिन्न शब्द एकदम उच्चारल्यामुळे एकरूप वाटतात तेव्हा श्लेष होतो.
२. हा श्लेष शब्दाश्रित असला तर शब्दश्लेष अलंकार होतो.
३. शब्दश्लेष शब्दाची परिवृत्ति सहन करीत नाही.
४. शब्दश्लेष समंग किंवा अमंग असूं शकतो.

व्याख्या:—

भिन्न वाच्यांचे वाचक भिन्न असतांही उच्चारामुळे जेव्हा एकरूप वाटतात तेव्हा श्लेष होतो आणि हा श्लेष शब्दाश्रित असला तर शब्दश्लेष अलंकार होतो. याचे दोन प्रकार आहेत. समंग श्लेष व अमंग श्लेष. (अर्थश्लेषाचें विवेचन अर्थालंकारांत केलें जाईल.)

उदाहरणें—

म्हणोनि कवितासुता तुज समर्पितों; साजरी—
नसे बहुतशी गुणी, कनकपीतवासा, जरी—
तरी न इतरा वरी, हरि, करीं इला किंकरी;
मयूरहि निजात्मजाग्रहविमुक्त, जैसा करी.

—मोरोपंत, केकावलि.

चतुर्थ चरणांतील 'निजात्मजाग्रह' या सामासिक शब्दाचीं पदें दोन प्रकारें पाडतां येतात—

(१) निजात्मजा + आग्रह (२) निजात्मजा + ग्रह. पहिल्या प्रकारें पदच्छेद केल्यास—'परमेश्वरास वरण्याबद्दल काव्यकन्येचेचा जो आग्रह आहे त्यांतून (तुम्ही तिचा स्वीकार करून) मला मोकळें करा. असा अर्थ लावतां येतो; व दुसऱ्या पदच्छेद प्रकारांत 'कन्यारूप ग्रहापासून म्हणजे नक्रापासून (तिचा स्वीकार करून) या मयूराची मुक्तता करा' असा अर्थ निघूं शकता.

येथे गजेंद्रमोक्षाचें आख्यान लक्षांत घेतलें म्हणजे या श्लेषाचें स्वारस्य कळतें.

वरील उदाहरणांत एकाच सामासिक शब्दांतून भिन्न अर्थ निघाले, परंतु ते अर्थ काढण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारें शब्दांची फोड करावी लागली, म्हणून हें सभंग श्लेषाचें उदाहरण होय.

(१) म्हणे वरुनि जग दिसतें सुंदर
‘राम’ जाणतो ‘क्या है अंदर’
स्मशानांतलें गाणें सत्वर

अमोल म्हणुनी टाकी उघळुनि चहूंकडे जगतांत !

—गोविंदाग्रज, ‘स्मशानांतलें गाणें’

वरील कडव्यांतील ‘राम’ शब्दाचे (१) राम (गणेश गडकरी) व (२) रामचंद्र (परमेश्वर) असे दोन अर्थ संभवतात म्हणून येथे श्लेष आहे. एकच शब्द, त्याची फोड न करतां, श्लिष्ट असल्यामुळे येथे सभंग श्लेष झाला.

(२) शुकभाषणानुकार प्रेमें करितो मयूर हें चित्र ।

— मोरोपंत

येथे ‘शुक’ व ‘मयूर’ हे शब्द श्लिष्ट आहेत.

शुक = १ पोपट, २ शुकमुनि; मयूर = १ मोर, २ मोरोपंत.

पर्यायशब्द योजल्याने त्यांतील श्लेष नष्ट होतो म्हणून हेहि शब्द-श्लेषाचें उदाहरण होय.

(३) हे मेघा, तूं सर्व लोकांना जीवन देतोस.

या वाक्यांतील ‘जीवन’ हा शब्द श्लिष्ट आहे. जीवन म्हणजे पाणी किंवा प्राणधारणा यांपैकी कोणताहि अर्थ येथे लागू पडतो. तथापि जीवन शब्दाऐवजी जल, नीर, अंबु इत्यादि शब्द येथे घातल्यास श्लेष नष्ट होतो, म्हणून हें शब्दश्लेषाचें उदाहरण होय.

४. वक्रोक्ति

वक्रोक्ति — म्हणजे चमत्कृतिजनक किंवा चकित करून सोडणारें बोलणें. पुढील उदाहरण पाहा—

एकदा शंकराने पार्वतीला दार उघडायला सांगितलें.

तिने विचारलें—“ कोण आहे ? ”

शंकर—ओळखलं नाहीस का ? मी नीलग्रीव आहे. ”

पार्वती—‘ कोण मोर का ? कां उगाच ओरडतोस ? ’

शंकर—अग, मोर नाही. मी कालकूटधर आहे ”

पार्वती—मग पाताळांत जा. सर्पांचे येथे काय काम ? ”

येथे शंकर एका अर्थाने शब्द वापरतो व पार्वती त्यांचा दुसरा अर्थ घेते. दुसरें उदाहरण— लक्ष्मी आणि पार्वती यांचा संवाद चालू आहे.

लक्ष्मी—“ काय पार्वतीबाई, आज भिक्षा कोठून येणार ? ”

पार्वती—“ बळीच्या घरून. ”

लक्ष्मी—“ म्हटलं आज नृत्याचा कार्यक्रम कुठे ? ”

पार्वती—“ वृंदावनांत. ’

शंकर भिकारी आहे व तो तांडवनृत्य करतो याला अनुलक्षून लक्ष्मी विचारते, आणि वामनावतारीं विष्णूने बळीला जागा मागितली आणि कृष्णावतारीं रासनृत्य केलें याला अनुलक्षून पार्वतीने उत्तर दिलें. अशा बोलण्याला वक्रोक्ति म्हणतात. ही वक्रोक्ति श्लेषावर आधारली आहे. पण कित्येकदा ही केवळ उच्चार बदलून सुद्धा होऊं शकते. स्वरभेदाने अर्थभेद होण्याची उदाहरणें नाटकांत विपुल सांपडतात. म्हणून वक्रोक्तीचें लक्षण असें—

“ बोलणारा जेव्हा एका अर्थाने शब्दयोजना करतो पण ऐकणारा त्यांतून वेगळाच अर्थ काढून बोलणारास व आपणासहि चकित करून सोडतो तेव्हा वक्रोक्ति हा अलंकार होतो. ”

याचे दोन भेद आहेत. श्लेषवक्रोक्ति आणि काकुवक्रोक्ति.

श्लेषवक्रोक्ति.

बोलणाऱ्याच्या भाषणांतील श्लिष्ट शब्दांच्या उपयोगामुळे जेव्हा ऐकणारा त्याचा वेगळाच अर्थ करतो तेव्हा श्लेषवक्रोक्ति हा प्रकार होतो.

या वक्रोक्तीत वापरलेला श्लेष हा जर अर्थश्लेष असेल व त्यावरून वक्रोक्ति साधली असेल तर तो वक्रोक्ति अर्थालंकार होतो. वक्रोक्ति हा शब्दालंकार आहे की अर्थालंकार आहे हे त्यांतील श्लेषाच्या स्वरूपावरून ठरवावे लागते.

उदा.—

(अ) “ तुमच्या घरापुढचा हा फूटपाथ फारच अरुंद दिसतो ”

“ अरुंद कशाने ? तो बरोबर एक फूट रुंदीचा आहे. तो बोलून चालून ‘ फूट-पाथ ’ आहे.

—‘ विलायततील अनुभव ’

(आ) वैद्य— या पाहा मात्रा. यांस पाहून तुमचा वैद्यांबद्दलचा सारा विकल्प दूर होईल.

जनुभाऊ— अबब ! काय या मात्रा ! एखाद्या नवशिक्या कवीच्या पदांतून सुद्धा मात्रांचा इतका सुकाळ नसेल.

—गडकरी, एकच प्याला.

वरील दोन्ही उदाहरणांत बोलणारा एका अर्थाने शब्द वापरतो, तर ऐकणारा अगदी अनपेक्षित असा दुसराच अर्थ त्यांतून काढून बोलणारास चकित करून सोडतो.

(इ) बाला सत्राजिताची पुनरपि पुसते माघत्रो कोणता तूं ?

कंदर्पाचा सखा जो कुसुमनिधिकृती क्षांतिला की वसंतू ।

हा काळो शारदेचा सुख करि सकाळा नाहि गेला हिमंतू ।

येथे येणें अकाळीं अवचित घडलें सांग पां कोण हेतू ॥

— वामन, सत्यभामाविनोद

कृष्ण सत्यभामेला 'दार उघड' म्हणाला, तेव्हा तिने त्याला नांव विचारलें, तेव्हा 'माधव' हें आपलें नांव कृष्णाने तिला सांगितलें. येथे 'माधव' (मा + धव) म्हणजे 'लक्ष्मीपति' असा अर्थ अभिप्रेत असतांना सत्यभामेने 'वसंत' (मधुसंबंधी) हा निराळाच अर्थ घेतला आणि 'सध्या हिवाळ्याचे दिवस असतांना तूं अकार्ली इकडे कसा आलास ?' असें विचारलें.

येथे श्लेषावर आधारलेली वक्रोक्ति झाली.

काकुवक्रोक्ति.

बोलतांना विवक्षित प्रकारें उच्चार करून किंवा विवक्षित हावभाव करून बोलणाऱ्याच्या वाक्यांतूनच ऐकणारा वेगळा अर्थ काढतो तेव्हा काकु-वक्रोक्ति हा प्रकार होतो. हा प्रकार गद्यांतच स्वाभाविकपणें असूं शकतो.

उदा.—

(अ) शान्ताबाई नलुताईकडे चहासाठी गेल्या होत्या. ' तिकडचा रुमाल द्या बरं तोंड पुसायला ' शान्ताबाई म्हणाल्या. त्यावर नलुताई म्हणतात ' अग ! तुझ्या तिकडचा रुमाल मिळावायला मला तुझ्या घरीं जावं लागेल ना ! '

या उदाहरणांत ' तिकडचा ' शब्द ' पलीकडे असलेला ' या अर्थाने शान्ताबाईंनी वापरला. पण तिकडचा शब्द विशिष्ट स्वरांत उच्चारून दाखवून ' नवऱ्याचा, ' असा अर्थ नलुताईंनी त्यांतून काढला ! म्हणून येथे काकुवक्रोक्ति झाली.

५. पुनरुक्तवदाभास

पुनरुक्तवदाभास म्हणजे पुनरुक्ति झाल्यासारखें वाटणें. सिंहाचें वर्णन करतांना कवि म्हणतो—

“ तनुवपु परि अतुलवळी—करिकुंजर, रुधिर रक्त होय जरी—”

येथे तनु-वपु, करि-कुंजर, रुधिर-रक्त, या शब्दांच्या जोड्यांमध्ये पुनरुक्ति झाल्यासारखी दिसते. पण वस्तुतः तसें नाही. तनु=लहान, कुंजर=श्रेष्ठ, रक्त=लाल रंगाचा, असे अर्थ येथे अभिप्रेत आहेत. हे शब्द केवळ जवळ जवळ आल्यामुळे पुनरुक्ति सारखे वाटतात म्हणून येथे पुनरुक्तीचा आभास होतो. पुनरुक्तवदाभासाचें लक्षण असें—

शब्दांचें स्वरूप व त्या शब्दांचा अर्थ वस्तुतः वेगवेगळा असूनहि केवळ सान्निध्यामुळे ते एकाच अर्थी आहेत असें वाटून कवीने पुनरुक्ति केल्याचा जेथे भास होतो तेथे पुनरुक्तवदाभास हा अलंकार होतो.

उदा.:-

(१) जाय तो रडत दाटत कंठ
प्राप्त होय मजला दशकंठ
पद्मिनी उपडुनी गज हस्ती
ने तसा उचलुनी मज हस्ती ॥

—वामन

या श्लोकांत गज व हस्ती या दोन शब्दांचे अर्थ सान्निध्यामुळे एकत्र दर्शनीं सारखेच भासतात, परंतु वस्तुतः ते भिन्न आहेत (गज = हत्ती; हस्ती = सोडेने). कवीने त्याच अर्थाच्या शब्दाची पुनरुक्ति केल्याचा भास उत्पन्न होत असल्यामुळे हे पुनरुक्तवदाभासाचें उदाहरण झाले.

(२) हस्ती करी वलय उंच अशा उपार्यी ।
भूषे हळूच धरिला कलहंस पार्यी ॥

—रघुनाथपंडित.

येथे ' हस्ती ' व ' करी ' हे दोन्ही शब्द सान्निध्यामुळे समानार्थी ('हात' या अर्थाचे) भासतात. परंतु त्यांचे अर्थ भिन्न आहेत. (हस्ती = हाताने; करी = केले) येथेहि ' पुनरुक्तवदाभास ' अलंकार झाला.

६. चित्र

कमल, खड्ग, पट्टिश इत्यादि पदार्थांची आकृति कल्पून त्या आकृतींत बसवितां येतील अशा प्रकारें जेथे वर्णयोजना केलेली असते व त्यामुळेच जेथे वैचित्र्य निर्माण झालेलें असतें तेथे चित्र किंवा चित्रबंध नांवाचा शब्दालंकार होतो—

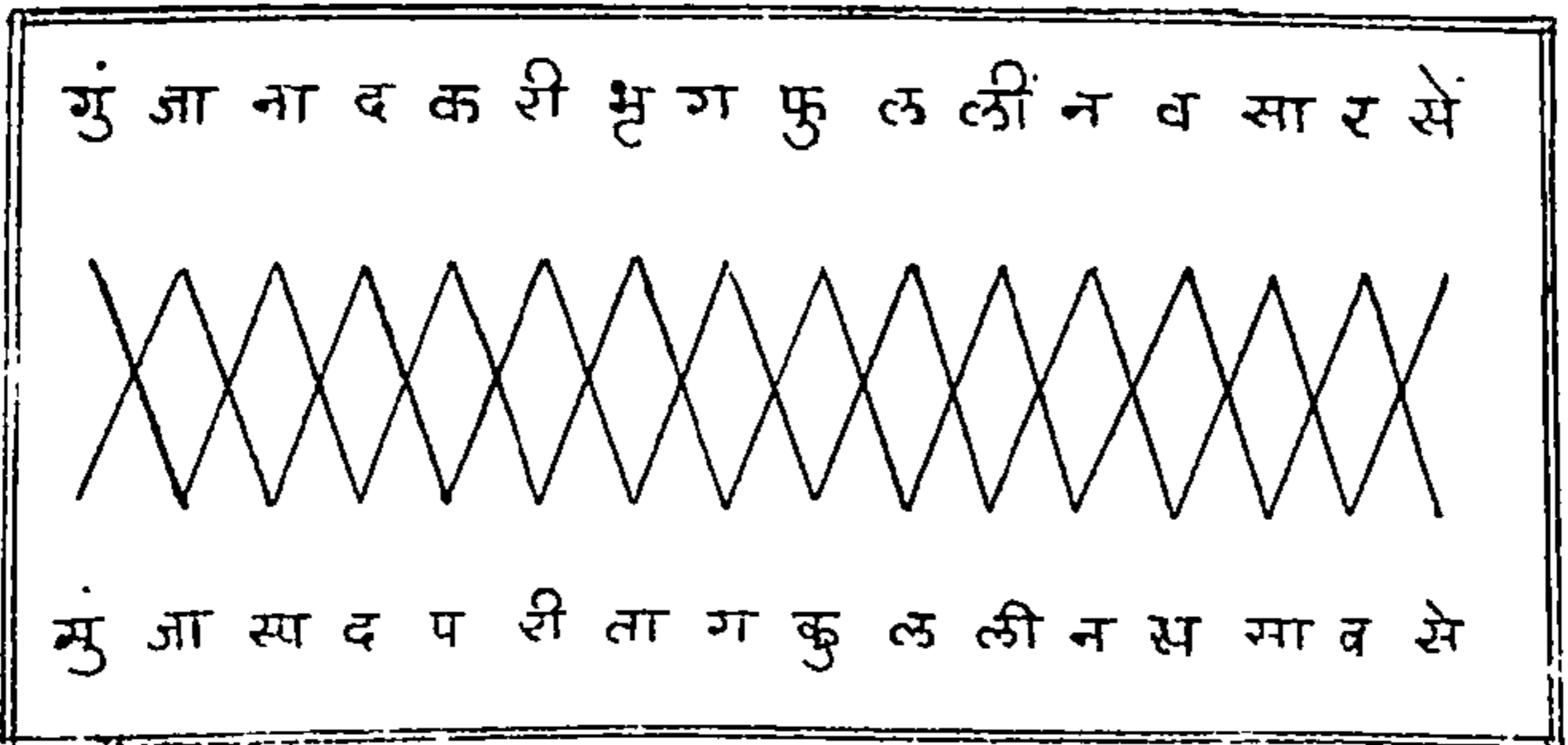
या आकृति अनेक कल्पितां येतात—नमुन्याकरिता कांही दिल्या आहेत—

(१) गोमूत्रिकाबंध—(रस्त्यांत बैलाच्या मूत्राची रेषा जशी उमटते त्याप्रमाणे काढलेल्या आकृतींत श्लोकांतील अक्षरें बसवितां येतात.) पुढील श्लोक गोमूत्रिकाबंधांत बसूं शकतो हें आकृतिविरून दिसून येईल—

गुंजानाद करी भृंग फुललीं नव सारखें ।

मुंजास्पदपरीतांग—कुललीन ससा वसे ॥

—साधुदास, वनविहार

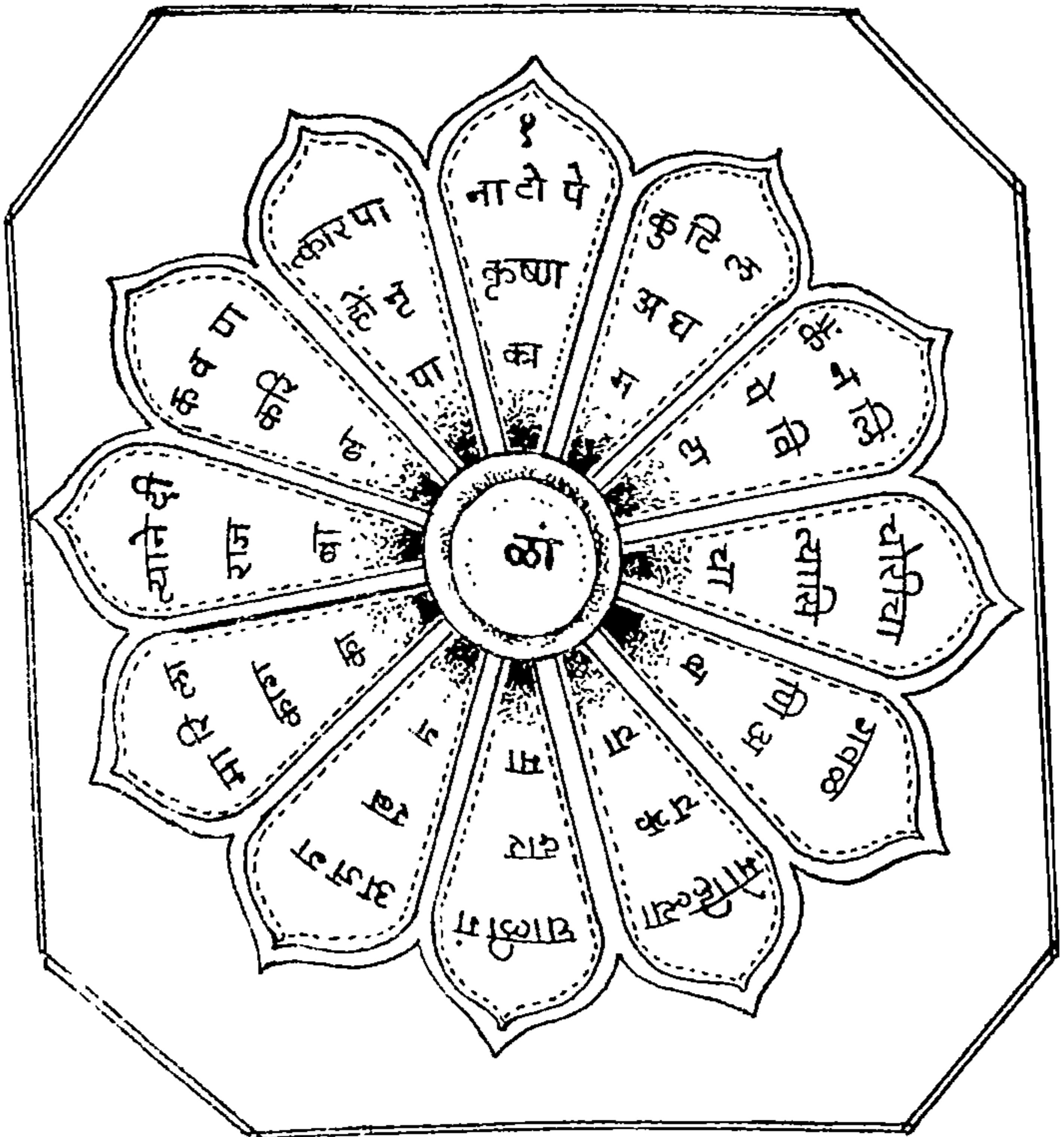

(आकृति नं. १)

(२) द्वादशदल कमलबंधः—पुढील कविता बारा पाकळ्यांच्या कमलाच्या आकृतीत कशी बसू शकते हें पाहा—

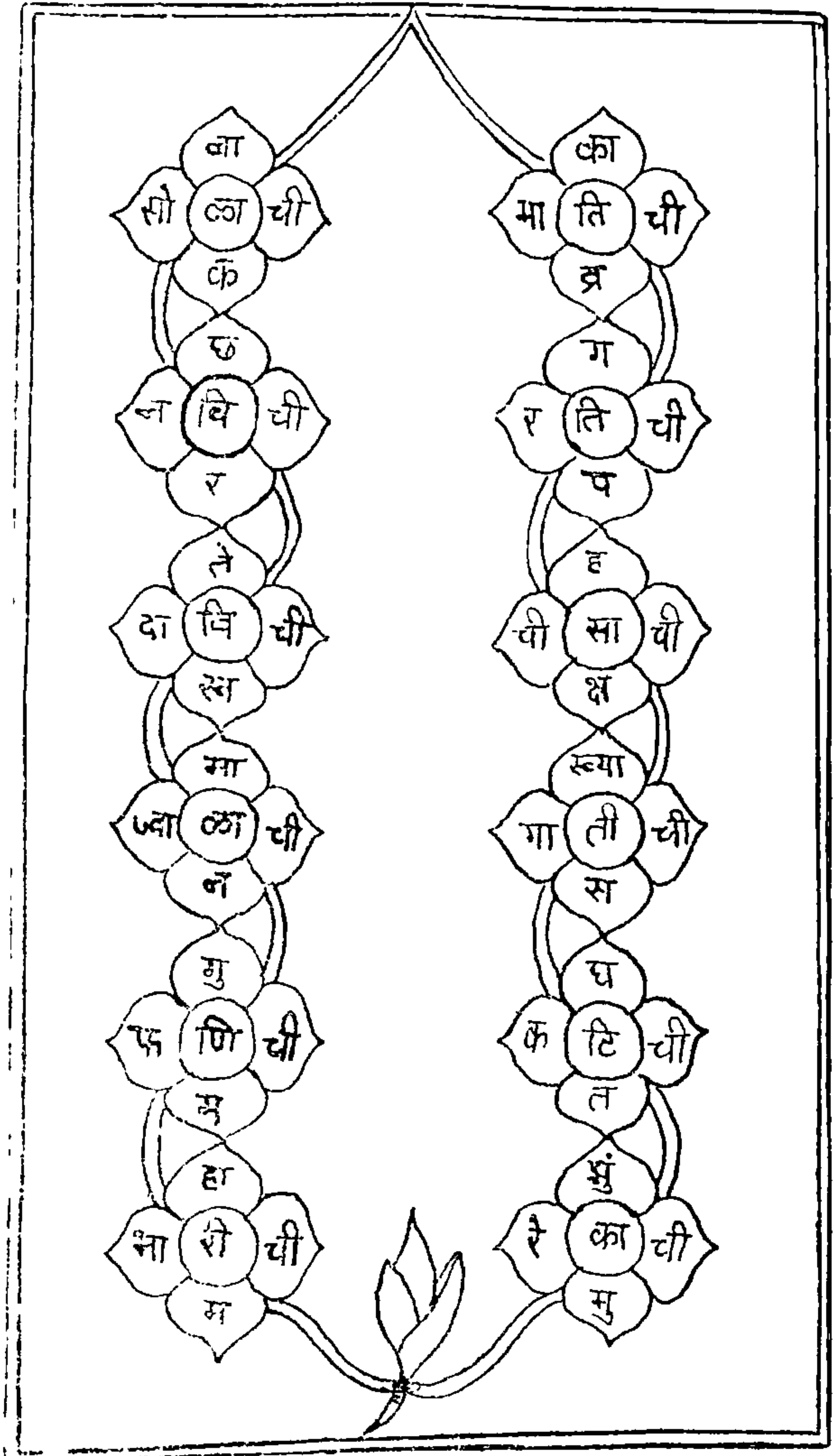
नाटोपे कृष्ण काळा कुटिल अघमळा कें न लिपे विटाळा,
चोरीचा त्यासि चाळा, गवळणि अबळा मोहिल्या, चक्रचाळा ।
घाली मंदारमाळा, अजगर बगळा मारिला, काग काळा,
त्या नेदीं राजवाळा, कवण करि वळात्कार पाहों नृपाळा ? ॥

—विठ्ठल, रुक्मिणीस्वयंवर

(आकृति नं. २)

(३) अम्लानपंकजमालाबंधः—

वाळा सोळा कळांची, छवि नवि रविची, तेवि दावी स्ववीची,
 माळा ज्वाळानळाची, गुणिफणिमणिचा, हारि भारी मरीची, ।
 झुंकारे कामुकाची, घटि कटितटिंची ख्याति गाती सतीची,
 हंसाची साक्ष साची, गति, रतिपतिची, कांतिमा तीव्र तीची ॥

—विठ्ठल, रुक्मिणीस्वयंवर.

हा श्लोक वरील उत्फुल्लकमलमालिकेंत कशा प्रकारें बसवला आहे तें पाहा.

शब्दालंकारांचा उपयोग

शब्दालंकार शब्दाची परिष्कृति सहन करीत नाहीत. त्यामुळे कवीला कित्येकदा शब्दालंकार साधतांना अर्थदृष्टीने उचित शब्द वापरतां येत नाहींत. आणि कित्येकदा तर अर्थहानीच पत्करावी लागते. अलंकाराने वस्तुतः रसपरिपोष झाला पाहिजे. पण कवि शब्दालंकारांच्या आहारी गेला तर रसहानी हट्कून होतेच. रसयुक्त कविता लिहितांना सहजासहजी शब्दालंकार साधला तर तो शोभून दिसतो. नाहीतर काव्य बेढब होतें.

शब्दालंकारांपैकी अनुप्रास व श्लेष मर्यादित स्वरूपांत वापरले तर रसाला पोषक होतात. यमक रसपरिपोष करावयास असमर्थ आहे. पण मर्यादित स्वरूपांत वापरलें तर निदान रसहानि तरी होत नाही. वक्रोक्ति हा अलंकार चमत्कृति निर्माण करतो. पण पुनरुक्तवदाभास हा केवळ शब्दाचा खेळ होतो. चित्रालंकार तर निश्चितच रसहानि करतो. त्यामुळे त्याला अलंकार म्हणण्यापेक्षा शब्दांची किंवा वर्णांची कसरत म्हणणेंच अधिक चांगलें.

शब्दालंकारांची अभ्यासार्थ उदाहरणें:—

- (१) म्हणती हा रजनीचर आचारभ्रष्ट दुष्ट पापिष्ठ ।
विष्टपकंटक कष्टद शिष्टद्वेष्टा धरा करा पिष्ट ॥
—मोरोपंत, मंत्ररामायण.
- (२) वदला यापरि वा परि खापरिला परिस तेवि त्या बोध ।
—मोरोपंत, उद्योगपर्व.
- (३) आभाळ, जगाचें भाळ, मळवटीं नटतें
उगवतीस हासूं फुटतें ।
ज्या क्षणीं विरहि पक्षिणी सख्याला मिळते
मी भल्या पहाटे येतें ।
— ग. दि. माडगूळकर
- (४) न निश्चय कधी ढळो, कुजनविघ्नवाधा टळो;
न चित्त भजनीं चळो, मति सदुक्तमार्गीं वळो; ।
स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो ।
पुन्हा न मन हें मळो, दुरित आत्मबोधें जळो ॥
—मोरोपंत, केकावलि.
- (५) श्री बुडविली महेंद्रश्रीतुल्या, मज इची नसे परवा, ।
पर वामलोचनेच्या ऐकों न शकेंचि या विलापरवा ॥
—मोरोपंत.
- (६) तो वधिला पांडुसुते कांतिजितस्वर्णवर्ण कर्ण रणी; ।
शोकार्णवीं बुडालों; झालों हतपुत्रमित्र वृद्धपर्णी ॥
—मोरोपंत.
- (७) प्रेरियले भेदाया पतिघैर्यद्विरदकट कटाक्ष तिने ।
—मोरोपंत.

(८) तनू भववर्नी त्रितापदव पावकें कावली
म्हणोनि करुणस्वरें करि मयूर केकावली ॥

—मोरोपंत

(९) म्हातारी उडतां नयेचि तिजला, माता मदीया अशी ।
कांता काय वदों नवप्रसव ते साता दिसांची तशी, ॥
पाता त्या उभयांस मी मज विधीं घातास योजीतसे
हातामाजि नृपा तुझ्या गवसलों, आता करावें, कसें ! ॥

—रघुनाथपंडित.

(१०) असा पक्षी लक्ष्मी बहु विहगलक्ष्मीं न मिळता ।
सुवर्णीं जे वर्णीं वद कवण वर्णीं कवइता ॥
अगाई ! हा बाई ! चपळ वरि जाईल पळुनी ।
धरुं जातें हातें हळुहळु तयातें न कळुनी ॥

—रघुनाथपंडित.

(११) हटातयाने जटा रंगबुनि पटा घरिसि कां शिरी ।
मठाची उठाठेव कां तरी ?

—राम जोशी.

(१२) राजहंसा तया तोर्यीं, राजहंस विसावती ।
चक्रेही चक्रवाकांचीं चक्राकार विराजती ॥

—रघुनाथपंडित.

(१३) मुलासकट माणुसकीला, सिंधूसकट संसाराला, सद्गुणांसकट
सुखाला, जगासकट जगदीश्वराला, सुधाकराचा हा निर्वाणीच्या
निराशेतला शेवटचा प्रणाम !

—गडकरी, ' एकच प्याला '

(१४) न शिके त्याच्या बोल न बाला; मंदार सारविल काय ?
पतनेच्छुचा न, न वरिल बाला मंदा; रसा वरिल काय ?

—मोरोपंत.

(१५) हरिजन अरिजन परिजन करि जननि प्राज्ञ जनसभे काय ।
हा दास यास हास त्रास नसो—शिशुस निदिना माय ॥
—मोरोपंत.

(१६) हार विलासवतीने केला हा लक्ष्मण—प्रसूर्ने की ।
हाराविला सवतीने क्षितिने पुजिला सुरप्रसूर्ने की ॥
—मोरोपंत

(१७) सेवुनि संतत पाला, संत तपाला यदर्थ करितात ।
—मोरोपंत

(१८) वपू, विद्या, वक्तृत्व, वस्त्र, वित्त
वकारांना या लब्ध मनुजाचित्त ।
चित्त देवा पाहिजे, नको कांही
मला देवाविण कुणी जर्गी नाही ।
—रे. टिळक, सुशीला

अर्थालंकार

(१) उपमा अलंकार.

उपमा हा अलंकार आपल्या नित्याच्या ओळखीचाच आहे. “ या औषधाने रोग तर असा पळतो की जसे हवेमुळे मच्छर ! ” अशी जाहिरात आपण अनेकदा वाचतो. “ तो हरणावाणी पळाला ” असे एखादा खेडूत सहज बोलून जातो. असे बोलतांना, वाचतांना किंवा ऐकतांना आपण उपमेचा उपयोग केला आहे याचे आपणास भानहि नसते; इतका हा अलंकार आपल्या अंगवळणी पडला आहे. परिचित अशा या उपमा अलंकारापासूनच आपण अर्थालंकारांच्या अभ्यासास प्रारंभ करू. वरील दोन उदाहरणांत आपणास काय दिसते ? त्या औषधाने रोग किती वेळांत नाहीसा होतो हे आपणास माहित नाही. त्याची कल्पना जाहिरातदार अशी आणून देतो. आपल्याला डासांचा त्रास होत असतां मध्येच हवेची झुळूक आली तर डास क्षणांत निघून जातात हे आपल्या सर्वांच्या परिचयाचे आहे. या परिचयाच्याच अनुभवाच्या साहाय्याने जाहिरातदार आपल्याला औषधाचा गुण पटवून देतो. हवेमुळे डासांचे पळणे आणि औषधाने रोग नाहीसा होणे या दोन गोष्टी जवळ जवळ आणून आपणाला तो असे दाखवितो की डासांच्या जलद पळण्याप्रमाणेच रोगाचे नाहीसे होणेहि जलदच घडून येते. दुसऱ्या उदाहरणांतहि असाच प्रकार आहे. हरिण भीतीने कसे पळते हे आपणास ठाऊक असते. तो मनुष्य भिऊन कसा पळाला हे आपण पाहिलेले नसते. त्याची कल्पना आपणास ठाऊक असलेल्या गोष्टीच्या सारखेपणावरून सांगणारा मनुष्य आणून देतो.

सारांश, आपणास ठाऊक असलेल्या एखाद्या वस्तूतील गुणधर्मांच्या सारखेपणावरून दुसऱ्या वस्तूतील आपणास ठाऊक नसलेल्या गुणधर्मांचा

परिचय करून देण्याचें कार्य उपमा करते. उपमा म्हणजे दोन वस्तूंची एखाद्या समान गुणधर्माच्या बाबतीत केलेली तुलना होय. मात्र जेथे जेथे अशी तुलना आढळते तेथे तेथे सर्वच ठिकाणी उपमा होत नाही. तुलनेबरोबरच उपमेला दुसरी एक आवश्यक गोष्ट पाहिजे. ती म्हणजे चमत्कृति ही होय. चमत्कृति म्हणजे चटकदारपणा. या चमत्कृतीलाच वैचित्र्य, हृद्यता, विच्छित्ति वगैरे नावे आहेत. उपमेतील तुलना ही चटकदार असली पाहिजे म्हणूनच 'बैलाप्रमाणे रानबैल असतो.' 'कावळ्याचा रंग कोळशाप्रमाणे काळा असतो' इत्यादि उदाहरणांत उपमालंकार नाही. वाचकाच्या मनाला एकदम खेचून घेईल असें वैचित्र्यपूर्ण साम्य उपमेत आढळलें पाहिजे. असें साम्य जेथे सापडतें तेथेच उपमा हा अलंकार होतो. ही चमत्कृति किंवा हें वैचित्र्य सर्वच अलंकारांच्या मुळाशीं असते. म्हणून हें वैचित्र्य किंवा हा चटकदारपणा अलंकाराचें सामान्य लक्षण आहे असें म्हणतात. (वैचित्र्यम् अलंकारः ।).

आणखी एखाद्या उदाहरणाने हें अधिक स्पष्ट होईल. आदिकवि वाल्मीकि यांचेंच एक उदाहरण घेऊं. वाल्मीकि मुनि तमसा नदीवर स्नानाकरिता गेले. त्यांच्या बरोबर भरद्वाज नांवाचा त्यांचा शिष्य होता. नदीतीराने जातांना त्यांना एका ठिकाणी निर्मळ व शांत असें पाणी दिसलें. तेव्हा त्यांनी एकदम थांबून आपल्या शिष्याला म्हटलें, " भरद्वाजा, हें पाणी पाहा. किती निर्मळ, किती रमणीय आणि किती प्रसन्न ! अगदी सज्जनांचें हृदयच ! मी येथेच स्नान करीन. "

‘ अकर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामथ ।

रमणीयं प्रसन्नम्बु सज्जनानां मनो यथा ॥ ’

तसें पाहिलें तर आपणहि आपल्या मित्रांबरोबर अनेकदा स्नानाला जातो व स्वच्छ प्रवाह पाहूनच स्नान करतो. त्या दृष्टीने वाल्मीकीची आणि आपली वागणूक सारखीच असते. पण पाणी व सज्जनांचें हृदय यांच्यामधील साम्य वाल्मीकीला जसें प्रतीत झालें तसें आपल्याला कधीच होत नाही. वाल्मीकीने

दाखविलेले हें साम्य आपल्या मनाचा चटकन् वेध घेतें, आणि आपणहि पाण्याबरोबरच सज्जनांच्या पवित्र हृदयांतहि बुडी घेण्याचा विचार करतो. उपमेतील दृढता ती ही !

सर्व महाकवींचें असेच असतें. गीतेमध्ये प्रतिक्षणी अनुभवास येणाऱ्या नवीनतेची कल्पना ज्ञानेश्वर शंकर—पार्वतीसंवादाच्या रूपाने कशी आणून देतात तें पाहा—

तया गीतार्थाची थोरी । स्वयें शंभू विवरी ।
तेथ भवानी प्रश्न करी । चमत्कारोनी ॥
तेथ हर म्हणे नेणिजे । देवि जैसे कां स्वरूप तुझे ।
तैसें हें नित्य नूतन देखिजे । गीता तत्त्व ॥

(शा. १।७०, ७१)

गीतेचें तत्त्व आणि पार्वतीचें सौंदर्य यांच्यातील नित्यनूतनता आपल्या मनाचा चटकन् वेध घेते.

या उपमेचें विश्लेषण केलें म्हणजे आपल्याला पुढील गोष्टी दिसून येतात—

(१) पार्वतीचें सौंदर्य व गीता तत्त्व या दोन गोष्टी येथे कवीने घेतल्या आहेत.

(२) त्यांपैकी पार्वतीचें सौंदर्य हें बोलणारा (शंकर) आणि ऐकणारी (पार्वती) या दोघांच्याहि परिचयाचें आहे व त्याचा नित्यनूतनता हा गुणहि दोघांना ठाऊक आहे.

(३) गीता तत्त्वांतील नित्यनूतनतेचा गुण शंकरास ठाऊक आहे, पण पार्वतीस ठाऊक नाही.

(४) त्या गुणाच्या आधारावर पार्वतीचें सौंदर्य व गीता तत्त्व या दोन गोष्टींना शंकर एकत्र आणीत आहे.

उपमा

(५) व त्याच्या साह्याने गीतेतील नित्यनूतनतेच्या गुणाचा प्रत्यय दि. शंकरपार्वतीला व त्याचबरोबर ज्ञानेश्वर वावकांसहि आणून देत आहेत. २८१७

उपमेमध्ये एक प्रकारे तोलण्याची किंवा मोजण्याची क्रिया असते. आपण दुकानांत जाऊन एक शेर साखर मागतो. दुकानदार आपल्या स्वाधीन एक पुडा करतो. आपण एकदम चमकतो व दुकानदाराकडे प्रश्नार्थक नजरेने पाहतो. तो चटकन् तो पुडा एका पारड्यांत टाकतो व दुसऱ्या पारड्यांत एका शेराने वजन टाकतो. आपल्याला वजनाचा सारखेपणा दिसून येतो व पुडा उचलून आपण घरी निघून जातो. लोखंडी वजनाची माहिती दोघांनाहि असते. पण पुड्याचे वजन फक्त दुकानदारासच ठाऊक असते. त्या दोन गोष्टींना एकत्र आणून पुड्याच्या वजनाची कल्पना तो आपणास देतो. म्हणूनच उपमेला तुलना म्हणतात.

उपमेमधील जी गोष्ट दोघांनाहि ठाऊक असते तिला साहित्यशास्त्रांत “ उपमान ” असे नांव आहे. ज्या गोष्टीचा गुणधर्म कवीलाच ठाऊक असतो पण रासिकाला ठाऊक नसतो त्या गोष्टीला ‘ उपमेय ’ म्हणतात. उपमान आणि उपमेय यांची तुलना उपमेत केलेली असते. उपमान आणि उपमेय यांच्यांत ज्या बाबतीत साम्य असते त्या गोष्टीला “ समान धर्म किंवा साधारण धर्म ” म्हणतात आणि उपमान व उपमेयांतील साम्य ज्या शब्दांच्या द्वारे व्यक्त करण्यांत येते त्या शब्दांना उपमाप्रतिपादक किंवा साम्यदर्शक शब्द म्हणतात. उदा. जसे, तसे, जेव्ही-तेव्ही, सें, सारखें, सम, प्रमाणें, इ. उपमान, उपमेय, साधारण धर्म आणि साम्यदर्शक शब्द ही उपमेची चार अंगे होत. वैचित्र्य किंवा चमत्कृति हा सर्वच अलंकारांचा आवश्यक धर्म होय. तो वेगळा सांगण्याची गरज नाही.

म्हणून उपमेची व्याख्या अशी करता येईल—

“ दोन भिन्न पदार्थांतील रमणीय साधर्म्य किंवा सादृश्य ज्या वाक्यांतून प्रतीत होतें तेथे उपमालंकार होतो, किंवा उपमान व उपमेय यांच्यांतील रमणीय साधर्म्य म्हणजे उपमा.”

उदाहरणें.

(१) जलांत असूनहि जलापासून अलिप्त राहणाऱ्या नलिनीदलाप्रमाणे प्राचीन संतकवि तत्कालीन राजकीय परिस्थितीपासून अलिप्त राहिले.

यांत ‘ संतकवि ’ हें उपमेय असून ‘ नलिनीदल ’ हें उपमान आहे. ‘ अलिप्तता ’ हा समान धर्म सांगितला असून ‘ प्रमाणे ’ हा साध्यदर्शक शब्द योजला आहे. म्हणून हें उपमेचें उदाहरण झालें.

(२) मृदु सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित्त ॥

— तुकाराम.

यांत ‘ चित्त ’ हें उपमेय, ‘ नवनीत ’ हें उपमान, ‘ मृदुत्व ’ हा साधारण धर्म व ‘ तैसें ’ हा उपमादर्शक शब्द आहे. म्हणून येथेहि उपमा हा अलंकार आहे.

उपमेचे प्रकार.

उपमान, उपमेय, साधारण धर्म आणि उपमाप्रतिपादक शब्द हीं उपमावाक्याचीं चार आवश्यक अंगें होत. कित्येक उपमावाक्यांत हीं चारहि अंगें स्पष्ट दिसतात. जसें, “ तिचें मुख चंद्राप्रमाणे सुंदर आहे.” या वाक्यांत चंद्र हें उपमान, मुख हें उपमेय सौंदर्य हा साधारण धर्म, आणि प्रमाणे हा उपमाप्रतिपादक होय. ज्या वाक्यांत हीं चारहि अंगें स्पष्टपणें दिसतात तेथे पूर्णोपमा असते. पण कित्येकदा हीं चारहि अंगें स्पष्ट दिसत नाहीत.

उदा.— “ तिचें मुख चंद्राप्रमाणे आहे.” येथे सौंदर्य हा साधारण धर्म स्पष्टपणें सांगितला नाही. पण तो रसिकास सहजासहजी प्रतीत होतो. अशा ठिकाणी लुप्तोपमा होते.

पूर्वोपमेचीं उदाहरणें—

(१) अप्सरेसारखी सुंदर बायको आपल्याला मिळावी असें कुणास बरे वाटत नाही ?

या वाक्यांत 'बायको' हें उपमेय असून 'अप्सरा' हें उपमान आहे; 'सौंदर्य' हा साधारण धर्म सांगितलेला असून 'सारखी' हा उपमा-प्रतिपादक शब्दहि उक्त आहे. अशा प्रकारें उपमेचीं चारीं अंगें या वाक्यांत स्पष्ट दिसत असल्यामुळे येथे 'पूर्वोपमा' झाली.

(२) रवि गेलारे सोडुनि आकाशाला ।

घन जैसे दुर्भाग्याला ॥

अंधार वसे चोहिकडे गगनांत ।

गरिबाच्या जेवि मनांत ॥

बघ थकुनि कसा निजला हा इहलोक

मम आशा जेवि अनेक ॥

—दत्त, 'निज नीज माझ्या बाळा'

वरील पद्यांत तीन पूर्वोपमा आहेत. पहिल्या उपमेत 'सोडून जाणें' दुसऱ्यामध्ये 'अंधार वसणें' व तिसऱ्यांत 'थकून निजणें' हे साधारण धर्म आलेले आहेत.

कवीने वरील पद्यांत निसर्गक्रियांचें वर्णन केलें असून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ मनुष्यस्वभावांतील किंवा मानवी जीवनांतील उदाहरणें दिलेली आहेत. या उपमेतील स्वारस्य असें की 'अंधार वसणें' व 'थकून निजणें' हे साधारण धर्म उपमेयाकडे वाच्यार्थाने तर उपमानाकडे लक्ष्यार्थाने लागतात. समर्पक अलंकारांमुळे रसपरिपोष कसा होतो याचें हें सुंदर उदाहरण होय. अशा प्रकारचीं मनुष्यस्वभावांतील उपमानें संतवाङ्मयांत व विशेषतः एकनाथी भागवतांत अनेक ठिकाणीं आढळतात.

- (१) जे लोक चेष्टां समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता ।
तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ॥

ज्ञानेश्वरी अ. ९. १३१

अर्थ:—सर्व सृष्टीतील लोकांच्या हालचालीस ज्याप्रमाणे सूर्य हा केवळ निमित्त आहे त्याप्रमाणे जगाच्या उत्पत्तीला मी (ईश्वर) केवळ निमित्त आहे.

यांत सूर्य हें उपमान, ईश्वर हें उपमेय, निमित्त असणें हा साधारण धर्म आणि जैसा—तैसा हे उपमादर्शक शब्द असल्यामुळे येथे पूर्णोपमा झाली.

लुप्तोपमेची उदाहरणे:—

- (१) जीवन हें पाण्यावरील बुडबुड्यासारखें आहे.

या वाक्यांत 'जीवन' हें उपमेय असून 'बुडबुडा' हें उपमान आहे. 'सारखें' हा शब्द उपमादर्शक आहे. 'जीवन' व 'बुडबुडा' या दोहोंतील 'क्षणभंगुरता' हा जो साधारण धर्म तो मात्र येथे उक्त नसून अध्याहृत आहे. म्हणून ही लुप्तोपमा होय. लुप्तोपमेंत एक किंवा दोन अंगें लुप्त असतात.

- (२) व्हावा तुन्ना जरि असेल पदार्थ काही
घे नांव—तो मग कुठे असुं दे कसाही,
द्रोणागिरीसह जसा हनुमन्त येई,
बाजार आणिन इथे उचलून तेवी !

—केशवकुमार, 'सखे, बोल-बोल.'

येथे 'त्वरित' किंवा 'लीलेने' हा साधारणधर्म तिसऱ्या व चौथ्या ओळीतील उपमेमध्ये अध्याहृत आहे, म्हणून येथे लुप्तोपमा झाली.

(३) कळी करि सुनिर्मळीं परमउग्र दावा नळीं,
तयांत अविशुद्ध मी; शलभ जेवि दावानळीं;
व्रणार्तपशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे—
स्मरादि रिपु मन्मनीं; अहि न काळ भेका कसे !

—मोरोपंत, केकावलि.

“ जखमेने पीडित झालेल्या पशूच्या डोक्यावर जसे कावळे उभे असतात तसे कामक्रोधादि शत्रु माझ्या मनांत उभे आहेत ” असे कवि म्हणतो. या ठिकाणी ‘ स्मरादि रिपु ’ व ‘ मन्मन ’ ही उपमेयें व ‘ काक ’ व ‘ व्रणार्त पशु ’ ही उपमानें होत. ‘ से ’ हें उपमादर्शक पद आहे. या ठिकाणी ‘ स्मरादि रिपु ’ व ‘ काक ’ यांमधील ‘ करपणा ’ हा साधारणधर्म अनुक्त आहे. तसेच ‘ मन्मन ’ व ‘ व्रणार्त पशु ’ यांमधील ‘ दौर्बल्य ’ हा साधारणधर्महि लुप्त आहे; म्हणून येथे लुप्तोपमा हा अलंकार समजावा.

लुप्तोपमेचे विविध प्रकार

१. धर्मलुप्ता— जेव्हा उपमानवाक्यांत साधारण धर्म शब्दाने सांगितलेला नसतो पण तो सूचित असतो तेव्हा धर्मलुप्ता उपमा होते.

उदाहरणें—

मागे दिलेलीं दोन उदाहरणें धर्मलुप्त उपमेचीं आहेत. शिवाय पुढील उदाहरणें पाहा—

(१) मालतीचें नाक चाफेकळीसारखें आहे.

वरील वाक्यांत उपमेय, उपमान व उपमावाचक शब्द उक्त आहेत, परंतु ‘ नाक ’ व ‘ चाफेकळी ’ या दोहोंमधील ‘ सरलत्व ’ हा जो साधारण धर्म तो मात्र लुप्त आहे. म्हणून ‘ धर्मलुप्ता ’ उपमेचें हें उदाहरण होय.

(२) यजमान निमंत्रितजनीं जसा वात्रे,
हा मंद सुगंधित वायु तसा संचरे,
इतरांस सौख्य जें तें याचें सुख खरें !

—२. टिळक 'सृष्टीची करमणुकीची घटका'

वरील ओळींमध्ये 'यजमान' व 'वायु' या 'उपमेय' व 'उपमाना' मधील 'आतिथ्यशीलता' हा साधारण धर्म उक्त नाही. तो अध्याहृत आहे. म्हणून येथे धर्मलुप्ता उपमा झाली.

२. वाचकलुप्ता—जेव्हा उपमेत सादृश्यवाचक शब्दाचा लोप होतो तेव्हा वाचकलुप्ता उपमा होते. उदा.—

घनश्याम सुंदरा श्रीधरा, अरुणोदय झाला

—होनाजी बाळ

येथे 'घनश्याम' यांत वाचकलुप्ता उपमा आहे. श्रीधर हें उपमेय, घन हें उपमान, श्यामता हा साधारण धर्म आहे. घनश्याम म्हणजे घना प्रमाणे श्याम. वरील उदाहरणांत वाचकशब्द लुप्त आहे. म्हणून येथे वाचकलुप्ता उपमा झाली.

३. धर्मवाचकलुप्ता—कित्येकदा उपमा वाक्यांत उपमान व उपमेयच निर्दिष्ट असतात. साधारणधर्म आणि सादृश्यवाचक शब्द लुप्त असतात. अशा वेळीं धर्मवाचकलुप्ता उपमा होते. ही उपमा फक्त कर्मधरय समासांतच होऊं शकते. उपमेच्या या प्रकाराचा आणि रूपकाचा कित्येकदा गोंधळ होण्याचा संभव असतो. म्हणून त्यांच्यातील भेद नीट ओळखला पाहिजे. हा भेद रूपकाच्या विवेचनांत स्पष्ट केला जाईल.

(१) मृगाक्षीच्या कटाक्षांनी तो विद्ध झाला.

वरील वाक्यांतील 'मृगाक्षीच्या' या शब्दांतून "जिचे डोळे हरिणाच्या डोळ्यांसारखे सुंदर आहेत अशा त्या स्त्रीच्या इतका अर्थ

प्रतीत होते. परंतु 'सौंदर्य' हा साधारण धर्म तसेच सारखे हा सादृश्य वाचक शब्द हे दोन्हीही वरील वाक्यांत लुप्त आहेत. येथे 'मृग' हा शब्द 'मृगाक्ष' (म्हणजे मृगाचे डोळे) याचा वाचक असून उपमान आहे; आणि भ्रक्षि (म्हणजे स्त्रीचे डोळे) हे उपमेय आहे. 'सुंदरता' हा धर्म व 'प्रमाणे' हा वाचक शब्द हे लुप्त आहेत. म्हणून येथे धर्मवाचक-लुप्ता उपमा झाला.

(२) विराजे वाग्देवी अभयवर पाशांकुशधरा
करांबूर्जी वीणा रुणझुगुत शोभे स्वर चरा ।
त्रिनेत्री अर्धेदूतिलक निटळी शुभ्रवसना
प्रसन्ना श्री पद्मासनि नमुनि वंदीन चरणा ॥

—विह्वल, रुक्मिणीस्वयंवर.

वरील पद्यांतील 'करांबूर्जी' शब्दाचा अर्थ 'कमलाप्रमाणे सुंदर अशा हातांत' इतका निघतो. 'प्रमाणे' हा उपमावाचक शब्द व 'सुंदरता' हा सामान्यधर्मदर्शक शब्द—हे दोन्ही शब्द लुप्त असल्यामुळे येथे 'धर्मवाचकलुप्ता' किंवा 'द्विलुप्ता' उपमा झाली.

उपमानलुप्त किंवा उपमेयलुप्त उपमा होऊं
शकत नाही

मम्मटाने आपल्या काव्यप्रकाशांत उपमानलुप्त व उपमेयलुप्त उपमेची उदाहरणे दिली आहेत व त्याला अनुसरून अलंकारचंद्रिका-कारांनीही उपमेचे विभाग केलेले आहेत. पण वस्तुतः संस्कृतांत काय किंवा मराठींत काय हे दोन्हीही प्रकार संभवत नाहीत. लुप्तोपमेमध्ये लुप्त झालेली अंगे वस्तुतः असतातच. परंतु शब्दांनी निर्दिष्ट केलेली नसतात, एवढेच. उपमावाचक शब्द किंवा धर्म हे लुप्त असले तरी सहजासहजी रसिकाला ओळखता येतात. म्हणून त्यांच्या बाबतींत लुप्तोपमा होऊं शकते. पण

उपमान किंवा उपमेय लुप्त झाले तर ते ओळखतांच येणे अशक्य आहे; म्हणून त्यांचा लोप संभवत नाही.

चंद्रिकाकारांनी उपमानलुप्त किंवा उपमेयलुप्त उपमेची उदाहरणे म्हणून दिलेल्या पद्यांत लुप्त समजली जाणारी अंगे वस्तुतः हजर आहेत. तीं अशीं—

“ दृष्टीपुढे दिसतसे मज हे मृगाक्षी ” येथे मृगाक्षी ह्या समासांत उपमान, धर्म आणि वाचक यांचा लोप झाला आहे, असे मानण्यांत येते. म्हणून संस्कृतांत येथे ‘ त्रिलोपा उपमा ’ आहे असे मानण्यांत येते. पण हा समास एका विशिष्ट तऱ्हेने (मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः) असा सोडविला तरच येथे उपमानलोप संभवतो; एरवी नाही, असे मम्मटच म्हणतो. वस्तुतः येथे मृग हा शब्द लक्षणेने ‘ मृगाक्षि ’ या अर्थी सहज घेतां यतो व तसा घेतला म्हणजे व्याकरणाच्या एका तांत्रिक नियमाचा आधार घेऊन त्रिलोपा उपमा मानण्याचेहि कारण राहत नाही. ‘ मृगाक्षी ’ या शब्दांत येथे वाचकधर्मलुप्ता उपमा होते.

चंद्रिकाकारांनी उपमेयलुप्तेचे उदाहरण घेतले, ते असे—

“ सूत भणे कविगुरुच्या जैसे रसिकास वाटले कवनी ।

की उगवता अदितिचा पांथा जायास वाट लेक वनी ॥

किंवा जैसे सुकंठ प्लवगाला वाटले कर्पीद्रवधी ।

वेन-निधनी प्रजाला त्या पांचाळादिकां तसेच तधी ॥

—येथे तधी=तेव्हा=भीमाने सुयोधनास मारले त्या वेळी, असा अर्थ आहे. भीमाने सुयोधनास मारले त्या वेळी, पांचाळादिकांस हर्ष झाला असा अभिप्राय आहे. येथे “भीम-सुयोधन वृत्तांताचा लोप आहे” असे चंद्रिकाकार म्हणतात; पण ते पटत नाही. ‘ तधी ’ या शब्दप्रयोगाने त्या प्रसंगाचा येथे निर्देश स्पष्ट झालेला आहे.

म्हणून लुप्तोपमेत—धर्मलुप्ता, वाचकलुप्ता, आणि धर्मवाचकलुप्ता असे तीनच प्रकार आमच्या मते संभवतात.

उपमेतील अंगें उक्त असणें किंवा लुप्त असणें यावरून, वरील प्रकार केले आहेत. पण याशिवाय वेगळ्या प्रकारेहि उपमेचें प्रकार हातात. ते असे—

मालोपमा—जेव्हा एकाच उपमेयास अनेक उपमानें असतात तेव्हा मालोपमा होते. ज्याप्रमाणे माळेमध्ये एकच दौरा अनेक पुष्पांमधून गेलेला असतो त्याप्रमाणे अनेक उपमानांशीं एकच उपमेय संबंधित असतें; म्हणून ती मालोपमा होय. या उपमेयाचें सर्व उपमानांशीं एकाच बाबतीत साधर्म्य असेल किंवा प्रत्येक उपमानांशीं वेगवेगळ्या बाबतीत साधर्म्य असेल. म्हणून ‘ एकच साधारण धर्म असलेली ’ किंवा ‘ भिन्न साधारण धर्म असलेली ’ असे मालोपमेचें दोन प्रकार होतात. उदा.—

(१) रस्त्याने होणारा प्रवास मोजायला जसे मैलांचे दगड, जप मोजायला जसे माळेचे मणी, किंवा काळ मोजायला जसे घड्याळाच्या तबकडी-वरील अंक, तसे इतिहासगणनेला लोकोत्तर राष्ट्रीय प्रसंग उपयोगी असतात.

—न. चिं. केळकर ‘ केळकरांचे लेख ’

वरील वाक्यांत ‘ इतिहास ’ व ‘ लोकोत्तर राष्ट्रीय प्रसंग ’ हीं दोन उपमेयें आहेत. त्यांतील ‘ इतिहास ’ या उपमेयाशीं ‘ प्रवास ’ ‘ जप ’ व ‘ काळ ’ या तीन उपमानांचा संबंध आहे. “ लोकोत्तर राष्ट्रीय प्रसंग ”, या उपमेयाचीं ‘ मैलांचे दगड ’ ‘ माळेचे मणी ’ व ‘ अंक ’ हीं तीन उपमानें आहेत. म्हणजे वरील उदाहरणांत उपमेयांची जोडी एकच असून उपमानांच्या जोड्या तीन आहेत हें दिसून येतें म्हणून येथे मालोपमा हा अलंकार आहे. या मालोपमेत “ मोजण्यासाठी उपयोगी असणें ” हा एकच साधारण धर्म आहे.

(२) जैसी पुष्पांमाजी पुष्प मोगरी ।

की परिमळांमाजी कस्तुरी ।

तैसी भाषांमाजी साजिरी ।

मराठिया ॥

—फादर स्टीफन्स, ख्रिस्तपुराण.

वरील ओवींत ' भाषांमाजी मराठी ' हें एकच उपमेय असून ' पुष्पांमाजी मोगरी ' आणि ' परिमळांमाजी कस्तुरी ' हीं दोन उपमानें आहेत. ' साजिरी असण्याचा ' साधारण धर्म एकच आहे. हेहि एकच साधारण धर्म असणाऱ्या मालोपमेचें उदाहरण ठरते.

(३) परि मीनां देखौनि बकु । जैसा निधानातें रंकु ।
कां स्त्री देखौनि कामिकु । प्रवृत्ति धरी ॥
जैसे खोलां धात्रे पाणी । भ्रमर पुष्पाचिये घाणी !
ना ना सुटला सांजवणी । वत्सुचि पां ॥
हें ना घनगर्जिता सरिसा । मोर वोवांडे आकाशा ।
शाता ज्ञेय देखौनि तैसा । धांवचि घे ॥

—ज्ञानेश्वरी, अ. १८ वा.

अर्थ:—माशाला पाहतांच जसा बगळा त्यास धरावयास धावतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पाहतांक्षणीं तो घेण्यास दरिद्री धावतो, किंवा स्त्री पाहतांच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्यास प्रवृत्त होतो, जसे पाणी उतरल्या जमिनीकडे धावते, भ्रमर पुष्पाचा वास घेण्यास धावतो, अथवा घर काढण्याचे वेळीं वासरूं सोडल्यावर तें गाईकडे धावत जाते, मेघांची गर्जना होतांच मोर जसा आपल्याला आकाशावरून ओवाळून टाकतो—तसा शाता हा ज्ञेयास पाहून उडी घालतो.'

या उदाहरणांत उपमानांची लांबलचक मालिकाच आहे. तथापि उपमेय व उपमानें यांतील " धाव घेण्याचा " साधारणधर्म सर्वत्र एकच आहे. मालोपमेचीं असलीं सुंदर उदाहरणें ज्ञानेश्वरींत विपुल आहेत.

' एकच साधारण धर्म असलेलीं ' मालोपमेचीं कांही उदाहरणें आपण आतापर्यंत पाहिलीं. ' भिन्न साधारण धर्म ' असलेला मालोपमेचा जो दुसरा प्रकार त्याचें उदाहरण आता पाहूं.

जो घैयें घरसा, सहस्रकरसा तेजें तमा दूरसा
जो रत्नाकरसा गभीर, शिरसा भूपां, यशें हारसा
ज्ञाता जो सरसावला नवरषांमाझारि शृंगारसा
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसानाथ स्तवूं फारसा ॥

—रघुनाथपंडित, दमयंतीध्वयंवर.

या श्लोकांत नळ हें एकच उपमेय असून धर (पर्वत), सहस्रकर (सूर्य), रत्नाकर (समुद्र), शिर, हार व शृंगाररस इतकीं उपमानें आहेत.

या उदाहरणांतील प्रत्येक उपमानाबरोबर साधारणधर्म वेगवेगळा सांगण्यांत आला आहे. म्हणून मालोपमेतील “ भिन्न साधारण धर्म ” असलेले हें एक उदाहरण होय.

रशनोपमा —जेव्हा पहिल्या वाक्यांतील उपमेय दुसऱ्या वाक्यांत उपमान होतें; दुसऱ्या वाक्यांतील उपमेय तिसऱ्या वाक्यांत उपमान होतें; आणि अशा तऱ्हेने जेथे क्रमाने अनेक उपमेयें आणि उपमानें यांची साखळी तयार होते तेथे रशनोपमा हा अलंकार होतो.

एकच साधारण धर्म किंवा भिन्न साधारण धर्म यांना अनुसरून रशनोपमेचेहि दोन प्रकार होतात. उदा.

वाणीपरि मति, मतिपरि कृति, कृतिपरि कीर्ति त्या नृपालाची ।

विमला; जगतीवरती सुकृती ऐसा न अन्य झालाची ॥

—लक्ष्मणशास्त्री लेले.

या उदाहरणांत प्रारंभी ‘ मति ’ हें उपमेय असून दुसऱ्या वाक्यांत तें उपमान झालें आहे. दुसऱ्या वाक्यांतील ‘ कृति ’ हें उपमेय तिसऱ्या वाक्यांत उपमान झालें आहे. अशा प्रकारें उपमेयें व उपमानें यांची उत्तरोत्तर रशना म्हणजे साखळी तयार झाली असल्यामुळे येथे रशनोपमा हा अलंकार झाला.

वरील उदाहरणांत ' विमलता ' हा एकच साधारणधर्म आहे. रशनोपमेत साधारण धर्म भिन्नहि असू शकतात. पुढील उदाहरण पाहा:—

चंद्रापरी हंस शोभे शुक्लत्वाने, नारी गमनाने हंसापरी ।

नारीपरी जल सुखद स्पर्शाने, नभ स्वच्छत्वाने जलापरी ॥

—वि. वा. भिडे, ' अर्थालंकाराचें निरूपण '

वरील उदाहरणांत ' हंस ' हें प्रारंभी उपमेय असून दुसऱ्या वाक्यांत उपमान झाले आहे. दुसऱ्या वाक्यांतील ' नारी ' हें उपमेय तिसऱ्या वाक्यांत उपमान झाले आहे. तिसऱ्या वाक्यांतील ' जल ' हें उपमेय चौथ्या वाक्यांत उपमान झाले आहे. अशा प्रकारे या ठिकाणी रशनोपमा झाली असून एकंदर चार उपमा आहेत. मात्र त्या चार उपमांमध्ये साधारण धर्म एकच नसून प्रत्येक उपमेत साधारण धर्म भिन्न आहे. शुक्लत्व, गमन, स्पर्शसुख आणि स्वच्छता हे चार साधारण धर्म वरील चार उपमांमध्ये क्रमाने आले आहेत.

अलंकारांत उपमेचें स्थान

सर्व आलंकारिकांनी आपल्या अलंकारविवेचनांत उपमेला अग्रस्थान दिले आहे. याचें कारण असे की ' औपम्य ' हें अनेक अलंकारांच्या मुळाशी आढळते. ' मुख चंद्रासारखें सुंदर आहे ' ही उपमा झाली. कल्पना हीच, पण ती थोड्या फरकाने मांडली की वेगळा अलंकार होतो. उदा.— ' मुख पाहतांच चंद्राचें स्मरण होतें ' हा स्मरण अलंकार; ' हिच्या मुलासारखा चंद्र आहे, ' हा प्रतीप; ' हें मुख की चंद्र ' हा ससंदेह; ' मुख नव्हे, हा चंद्रच, ' ही अपहृति; ' मला वाटते हा चंद्रच उगवला ' ही उन्प्रेक्षा, तर मुखास पाहून कोणी म्हणतो ' हा पाहा चंद्र ' ही अतिशयोक्ति. अशा प्रकारे सादृश्य किंवा औपम्य अनेक अलंकारांचा आधार आहे.

म्हणूनच प्रसिद्ध आलंकारिक अप्पय्य दीक्षित म्हणतात—

उपमेका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

रंजयति काव्यरंगे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

अर्थ:—उपमा ही एक नर्तकी आहे, आणि ती निरनिराळ्या वैचित्र्यपूर्ण भूमिका धारण करून काव्यरूपी रंगपीठावर नर्तन करित रसिकांचें रंजन करते.

अभ्यासासाठी उपमा अलंकाराचीं कांही उदाहरणे

(१) बाजारांत जाण्यासाठी गोविंदाला दहादा सांगितलें पण तो आपला खांबासारखा उभाच !

(२) गंगेचें पाणी स्फटिकासारखें शुभ्र असतें.

(३) सत्य हें एकाच राष्ट्राला, एकाच धर्माला किंवा पक्षाला अनुसरून असतें असें नाही; तर अशोधित धातून जसे सुवर्णरज यदृच्छेने मिसळलेले असतात व रसायनव्यापान्यांना त्यांचें पृथक्करण करून ते वेगळे काढावे लागतात, त्याप्रमाणेच सत्याचीहि गोष्ट होय.

—विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, ' आमच्या देशाची स्थिति '

(४) गाल टेकुनी हस्ततलावरि जी चिंतातुर जैसे,
अलक लोंबती मुखावरी तैं, कमलीं मधुकर जैसे ॥

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मेघदूत.

(५) चंदनाचे हात पायही चंदन । परिसा नाही हीन कोणी अंग ।
दीपा नाही पाठीं पेटो अंधकार । सर्वांगें साकर अवची गोड ।
तुका म्हणे तैसा सज्जनाप सून । पाहतां अवगुण मिळेंचिना ॥

(६) तुझ्याभोवती क्षुद्र वनस्पति माजुनि तुज नःहीसे ।
करावयाला झटती; गगनीं नक्षत्रा घन जैसे ॥

रे. टिळक, ' वनवासी फूल '

(७) अशुद्ध वाक्यें शब्द मोडके
अत्राच्य अक्षर वर्ण तोटके
गोड जसे अमृताचे भुरके
होती प्रीतीने ॥

—वा. व. पटवर्धन ' शब्द '.

(८) सौमद्र म्हणे शिरतां व्यूहीं डोहीं जसा मतंगज वा ।
हरिपोत दंतियूषीं की दहनीं करनिया पतंग जवा ॥
—मोरोपंत.

(९) अर्क जसा पद्मातें, कुमुदातें चंद्र, तात तोकातें, ।
लोकातें हर्ष तसा प्रभु दे स्पर्शो न मोहशोकातें ॥
—मोरोपंत

(१०) कविहृदयांतुनि मंजुळ कवनें तत्सम गिरिमधुनी ।
खळखळुनी आवेशें निघती निर्मल निर्झरिणी ॥
—भा. रा. तांबे

(२) उपमेयोपमा

रात्रीच्या प्रशांत वेळीं चंद्रप्रकाशांत सरोवराच्या तीरावर बसलेला कवि स्वतःला प्रतीत झालेल्या शारदशोभेचें वर्णन करतांना म्हणतो—

हंसापरि विधु विधुपरि हंस जल नभापरी नभहि जलसं ।

तारांपरि कुमुदें हीं तारा कुमुदापरी शरद् विलसे ॥

वास्तविक पाहतां यांत उपमाच आहे. हंस—चंद्र, पाणी—आकाश, तारा—कुमुदें या जोड्यांतील साधर्म्य यांत कवि दाखवतो. पण कवि एवढेंच करून थांबत नाही. हंस चंद्राप्रमाणे दिसतो असें सांगतांना चंद्र हंसाप्रमाणे दिसतो असेंहि कवि सांगून जातो. हें सांगण्यांत त्याचा हेतु असा आहे की हंस आणि चंद्र हेच काय ते एकमेकांना सदृश आहेत; तिसरी कोणतीहि गोष्ट त्यांना समान नाही. रमणीमुखानें सौंदर्य वर्णन करतांना मुखाची तुलना कमलाशींहि होऊं शकेल, तशीच ती चंद्राशींहि होऊं शकेल पण जेव्हा एखाद्या क्षणीं कवीला प्रियामुख व तिचे नीलवर्ण डोळे यांची संयुक्त शोभा प्रतीत होते तेव्हा त्याला त्यासारखें फक्त भ्रमरयुक्त कमलच दिसतें, इतर कोणतीहि वस्तु दिसत नाही व तो चटकन् म्हणून जातो—

“ तुङ्गा मुखापरी पद्म, पद्मापरि तुङ्गे मुख ।
नेत्रापरि तिथे भृङ्ग, नेत्र भृङ्गापरी इथे ॥ ”

येथे मुख हें उपमेय आहे व पद्म हें उपमान आहे. कवि मुखाची म्हणजे उपमेयाची पद्माशी म्हणजे उपमानाशी तुलना करूनच थांबत नाही, तर लागलीच पुनः उपमानाचीहि उपमेयाशी तुलना करतो आणि असे दाखवितो की या दोनच वस्तु काय त्या एकमेकींस साजेशा आहेत. उपमेयाची उपमानाशी तुलना करण या उपमेच्या रूढ मार्गावर न थांबतां कवि उपमानाची उपमेयाशी तुलना करतो म्हणून, हा अलंकार उपमेयोपमा होय. या अलंकारांत दोनच वस्तु एकमेकींसारख्या आहेत असे सांगून तिसरी सदृश वस्तु नाही असे कवि दाखवितो. म्हणून ‘ ततीय सदृश-व्यवच्छेद ’ (तिसऱ्या सदृश्य वस्तूचा निरास) हा या तुलनेतील हेतु होय. म्हणून हा उपमेचाच एक विशिष्ट प्रकार दिसत असला तरी स्वतंत्र अलंकार मानण्यांत आला आहे.

उपमेयोपमा आणि रशनोपमा—उपमेयोपमेत पहिल्या वाक्यांतील उपमेय--उपमानांची दुसऱ्या वाक्यांत अदलाबदल होतें. म्हणजे पहिल्या वाक्यांतील उपमेय दुसऱ्या वाक्यांत उपमान होतें. म्हणून रशनोपमेची उपमेयोपमेचें कांहींसै साम्य भासेल. पण तें साम्य एवढ्यावरच थांबतें. उपमेयोपमा व रशनोपमा यांत पहिल्या वाक्यांतील उपमेय हें दुसऱ्या वाक्यांत उपमान होतें. पण त्याचबरोबर उपमेयोपमेत पहिल्या वाक्यांतील उपमानहि दुसऱ्या वाक्यांत उपमेय होतें, तसें रशनोपमेत होत नाही. सूत्ररूपाने हा भेद दाखवितां येईल.

(१) उपमेयोपमा—अ = ब; ब = अ.

(२) रशनोपमा—अ = ब; ब = क; क = ड.

म्हणून उपमेयोपमेची आवश्यक अंगें अशीं—

१. उपमेयोपमेत दोन भिन्न वस्तूंची तुलना असते.

२. ही तुलना दोन वाक्यांत केलेली असते.
३. ती अशा तऱ्हेने की पहिल्या वाक्यांतील उपमेय दुसऱ्या वाक्यांत उपमान होतें, तसेंच पहिल्या वाक्यांतील उपमान हें दुसऱ्या वाक्यांत उपमेय होतें.
४. पहिल्या वाक्यांतील उपमानोपमेयें दुसऱ्या वाक्यांत येतांना त्याच शब्दांत आली पाहिजेत.
५. उपमेयोपमेचा हेतु तृतीयसदृश व्यवच्छेद हा असतो.

म्हणून उपमेयोपमेची व्याख्या अशी करतां येईल:---

जेव्हा एका वाक्यांतील उपमान-उपमेय हीं दुसऱ्या वाक्यांत अनुक्रमें उपमेय-उपमान होतात, किंवा एका वाक्यांतील उपमानोपमेयांचा दुसऱ्या वाक्यांत विपर्यास होतो तेव्हा ते दोन्हीहि वाक्यार्थ मिळून उपमेयोपमा अलंकार होतो.

उपमेयोपमेचा परिणाम रसिकमनावर पूर्णपणें ठसण्यास एक गोष्ट अवश्य आहे. पहिल्या वाक्यांत उपमान व उपमेय याकरिता जे शब्द वापरले असतील तेच शब्द दुसऱ्या वाक्यांत आले पाहिजेत. केवळ समानार्थक शब्द नकोत. उदा.

‘ तुझ्या मुखापरी पद्म, पद्मापरि तुझे मुख ’

या एवजी

‘ तुझ्या मुखापरी पद्म, त्वदास्य कमलापरी ’

असें म्हटलें तर, अर्थ तोच असला तरी इष्ट परिणाम होत नाही. अलंकाराची अलंकारता परिणामितेवर अवलंबून असते.

उदाहरणें:--(१) गगन हें त्रिमला सलिलापरी,
सलिल ही त्रिलसे गगनापरी,
जणुं शरदूक्तुने समतोलसे,
बनवले नवलें नव आरसे.

---चंद्रशेखर, शरद्वैभव.

वरील पद्यांतील पहिल्या चरणांत गगनाला सलिलाची उपमा दिली असून द्वितीय चरणांत सलिलाला गगनाची उपमा दिली आहे. तिसरी कोणतीही वस्तु तत्सदृश नाही असा त्यांतील भाव आहे.

पुढील उदाहरणें सुद्धा उपमेयोपमेचीं आहेत.

(२) अये भुवनसुंदरी । दिससि गे जशी जानकी

तिलाहि उपमान तूं, तुजसि ती नसे आन की ॥

---चंद्रशेखर, ' हिंदवंदना '

वरील उदाहरणांत भुवनसुंदरी (हिंदभूमि) व जानकी या दोहोंची दोन वाक्यांमध्ये तुलना केलेली आहे. पहिल्या वाक्यांत भुवनसुंदरी हें उपमेय व जानकी हें उपमान आहे, तर दुसऱ्या वाक्यांत जानकी हें उपमेय व भुवनसुंदरी हें उपमान झाले आहे. या दोन वस्तु एकमेकींशीं अत्यंत सदृश असून तिसरी वस्तु यांच्या तुलनेला आणतां येणार नाही असा भाव कळून येतो. म्हणून हें उपमेयोपमेचें उदाहरण झाले.

(३) द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय विंबप्रतिविंबसेचि ते गमति ।

किति कुरुकटक प्रेक्षक ? वृत्रघ्नाचीहि लोचने भ्रमती ॥

---मोरोपंत, विराटपर्व.

वरील आर्येच्या पहिल्या ओळींत ' द्रोण व अर्जुन हे अगदी समप्रतापी होते ' ही गोष्ट सांगितली आहे. पदार्थ व त्याचें प्रतिविंब यांच्या स्वरूपांत जसा तिळमात्र फरक नसतो त्याप्रमाणे द्रोण व अर्जुन हें पराक्रमाच्या बाबतींत अगदी एकमेकांना सदृश होते. त्यांची तुलना एकमेकांशींच करतां येण्यासारखी होती असें दर्शविले आहे. म्हणून येथे उपमेयोपमेचा ध्वनि आहे.

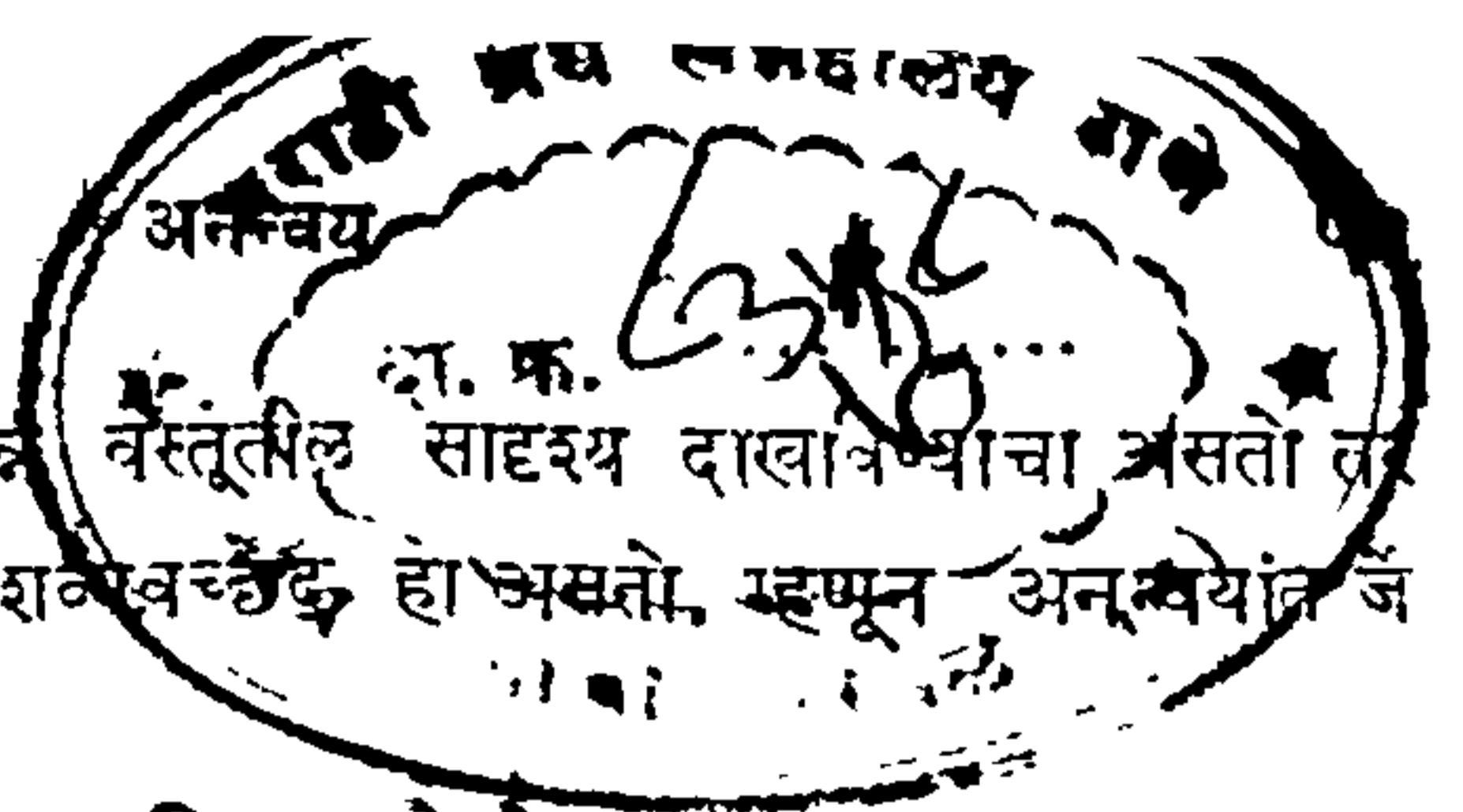
(३) अनन्वय

कंकय्या नायडूचा, अप्रतिमे खेळ पाहून परत फिरलेले दोन मित्र आपसांत बोलत होते. त्यांतील एकजण एकदम म्हणाला “ क्रिकेट खेळण्यांत कंकय्यासारखा कंकय्याच ! ” समजा तुम्ही तेथे असता आणि लागलीच त्याला म्हटलें असतें, ‘ अरे ! तूं आपल्या भाषणांत अनन्वय अलंकार वापरलास ! ’ तर तो तुमच्याकडे नुसता पाहत राहिला असता. पण भानावर येऊन त्याने उत्तर दिलें असतें “ मला तुमचा अनन्वय वगैरे कांही कळत नाही. मला एवढेंच सांगावयाचें आहे की क्रिकेट खेळण्यांत कंकय्यासारखा दुसरा कोणीहि नाही. ”

अनन्वय अलंकाराचा हेतु द्वितीयसदृशव्यवच्छेद (दुसरा कोणीहि सदृश नसणें) हा आहे. कवि हा हेतु कसा साधतो ? कवि वर्णनीय वस्तूची तिच्याशीच तुलना करतो. पण एका वस्तूची त्याच वस्तूशी तुलना होणें शक्य आहे काय ? खरोखर शक्य नाही; पण कवि तेथे वेगळाच मार्ग काढतो. तो कल्पनेने भिन्नता निर्माण करतो. ‘ कंकय्यासारखा कंकय्याच ’ या वाक्यांत पहिला आणि दुसरा कंकय्या हे वस्तुतः भिन्न नाहीत, ते एकच आहेत. पण कवीने त्यांना भिन्न मानलें आहे. यांपैकी पहिला कंकय्या उपमेय आहे व दुसरा कंकय्या उपमान आहे. उपमेय असणारा कंकय्या खरा आहे व उपमान होणारा कंकय्या हा उपमेयाहून वेगळा मानून कवीने तो आपल्या समोर उभा केला आहे. हा भेद खरा नसून कल्पनेने ओढूनताणून आणलेला आहे. अशा काल्पनिक भेदास साहित्यशास्त्रांत “ आहार्य भेद ” असें नांव आहे. या आहार्य भेदाच्या आधारावर कवि उपमेची निर्मिति करतो तेव्हाच अनन्वय अलंकार होतो.

उपमा आणि अनन्वय

यामुळेच अनन्वय उपमेरासून वेगळा मानला आहे. उपमेतील भेद खरा असतो, आहार्य नसतो. पण अनन्वयांतील भेद खरा नसून आहार्य

असतो. उपमेचा हेतु दोन भिन्न वस्तूतील सादृश्य दाखविण्याचा असतो तर अनन्वयाचा हेतु द्वितीयसदृशव्यवच्छेद हो असतो. म्हणून अनन्वयांत जे उपमेय तेच उपमान असते.

अनन्वय आणि उपमेयोपमा

अनन्वयांतील औपम्य एकाच वाक्यांत सांगणे ही गोष्ट अवश्य आहे. अनन्वयांत तीच वस्तु उपमान आणि उपमेय होते. पण उपमेयोपमेप्रमाणे ती दोन वाक्यांत नसते. उपमेयोपमेत तीच वस्तु उपमेय आणि उपमानहि होते. पण उपमेय म्हणून ती एका वाक्यांत असते तर उपमान म्हणून दुसऱ्या वाक्यांत असते. अनन्वयांत तसे नसते. तीच वस्तु एकाच वाक्यांत उपमान आणि उपमेय होते.

अनन्वयाचे स्वरूप थोडक्यांत असे सांगता येईल.

१. अनन्वयांत प्रकृत वस्तूची स्वतःशीच तुलना असते
२. तीच वस्तु उपमान व उपमेय होते.
३. अनन्वय आहार्य भेदावर आधारलेला असतो.
४. अनन्वयांत उपमान व उपमेय एकाच वाक्यांत आलेले असते
५. अनन्वयांचा हेतु द्वितीयसदृशव्यवच्छेद असतो.
६. उपमान आणि उपमेय त्याच शब्दांत आले पाहिजे.

तेव्हा अनन्वयाची व्याख्या अशी—

एकाद्या धर्माच्या बाबतींत एकाद्या वस्तूसारखी दुसरी वस्तूच नाही अशा हेतूने, 'त्या वस्तूसारखी तीच वस्तु आहे' अशा प्रकारचे विधान एकाच वाक्यांत केलेले असते तेव्हा अनन्वय अलंकार होतो.

उदा.—

(१) तानसेनासारखा गवई तानसेनच !

वरील उदाहरणांत गाण्याच्या बाबतींत तानसेनाची तुलना तानसेनाशीच केली आहे. म्हणजे तानसेन उपमेय असून तानसेनच उपमानहि आहे.

म्हणजे तानसेनासारखा गवई दुसरा कोणीहि नाही असें दर्शविण्याचा यांत हेतु आहे म्हणून येथे अनन्वय अलंकार झाला.

(२) ब्रह्मं काय अधिक मी ? जरि असती कवि जर्गी अमित साच ।

तरि 'देवल ते देवल' वदती ते मान्य कां न मजलाच ? ॥

---गोविंदाप्रज, वाग्वैजयंती.

येथे देवलांच्या कवित्वाबद्दल सांगतांना देवलांची उपमा इतर कोणाशीं न करतां खुद्द देवलांशींच केली आहे. कवित्वाबाबत देवलांची तुलना इतर कोणाशींहि करतां येणार नाही असें सुचविलें आहे. म्हणून हेहि अनन्वयाचें उदाहरण ठरते.

(३) घडे दैवे किंचित् कलुष परि संतापति मनीं ।

अशांतें ताराया असति बहु तीर्थे त्रिभुवनीं ॥

जयां प्रायश्चित्तं नसति कुनरां दे गति, अशी ।

समर्था या लोकीं तुजसम अथी ! तूंच असशी ॥

---वामनपंडित, 'गंगालहरी'चें भाषान्तर.

पापी जनांचें पापक्षालन करण्याच्या बाबतींत गंगा नदीचें सामर्थ्य वर्णितांना कवीने गंगेची तुलना गंगेशींच केली आहे. पापक्षालनसामर्थ्यांत गंगेची बरोबरी दुसरें कोणीहि करूं शकत नाही असें सुचविलें आहे. ह्या उदाहरणांत 'गंगा' हें उपमेय असून उरमानहि झालें आहे. म्हणून येथे अनन्वय अलंकार झाला.

'अनन्वय आणि असम

अनन्वय अलंकारांत उपमेय त्याच्या सारखेंच आहे अशा प्रकारचें वर्णन असतें. पण हाच अर्थ कित्येकदा उरमेयास दुसरें उरमानच नाही अशा नकारार्थी वाक्यानेहि दाखवितां येतो. असें वर्णनहि अर्थतः अनन्वयच होय. अनन्वयाच्या या प्रकारास कित्येकांनी वेगळा अलंकार मानून 'असमालंकार' असें नांव दिलें आहे.

अनन्वयांत सूचित असलेला द्वितीय सदृशव्यवच्छेद शब्दांनी व्यक्त केला म्हणजे असम अलंकार हांतो.

(१) ताजमहालासारखी सुंदर इमारत त्रिभुवनांत आढळणार नाही.

या वाक्यांत ' ताजमहालासारखी इमारत म्हणजे ताजमहालच ' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे, परंतु तो नकारार्थी वाक्य योजून दर्शविला आहे, एवढेच. सौंदर्याच्या बाबतींत ' ताजमहालाची बरोबरी करणारी इमारत दुसरी कोणतीच नाही ' अशा अर्थाचे विधान केल्यामुळे वरील वाक्यांत असम-नामक अलंकार झाला.

(२) ' भले परिशिले सुरासुरनी तसे लक्ष मो '

म्हणोत म्हणणार वा ! तुज असा नसेल क्षमी ।

उरी भृगुपदाहती मिरवतोसि अद्यापि ती,

कवी तव यशःकथा नवसुधानवद्या पिती ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

' तुझ्यासारखा क्षमाशील दुसरा कोणीहि नाही ' अशा प्रकारचे विधान परमेश्वरास उद्देशून कवीने वरील श्लोकांत केले असल्यामुळे तेथे असम अलंकार झाला, अर्थतः वरील दोन्ही उदाहरणांत अनन्वयच आहे हे लक्षांत येईलच.

(४) स्मरण

स्मरण म्हणजे मागे केव्हा तरी अनुभवलेल्या किंवा पाहिलेल्या गोष्टीची आठवण होणे. ही आठवण अनेक कारणांनी होऊ शकेल. कोणी आपल्याला मुद्दाम आठवण करून देईल, कॉलेजांतील दोन मित्र बऱ्याच काळानंतर भेटल्यावर त्यांना आपले कॉलेजांतील दिवस आठवतील, किंवा मागे पाहिलेल्या गोष्टीसारखीच एखादी गोष्ट दिसल्यावर सारलेण्यामुळे त्या मागील गोष्टीची चटकन् आठवण होईल.

यापैकी सादृश्यामुळे झालेल्या स्मरणाचा कवि कित्येकदा रमणीयते-
करिता उपयोग करून घेतो. उषःकालीं उमळणारे कमल पाहतांच स्मितयुक्त
प्रियामुखाचें चित्र कवीच्या डोळ्यासमोर उभें राहिलें. अशा वर्णनांत
स्मरणालंकार आहे. सारखेपणावरून पूर्वानुभूत वस्तूचें स्मरण होणें या
आपल्या नेहमीच्याच अनुभवाचा उपयोग कवि आपल्या काव्यांत करून
घेतो. अशा प्रकारें स्मरणालंकार सादृश्यावर आधारलेला असतो.

एक गोष्ट पाहून दुसऱ्या गोष्टीचें स्मरण झालें असें जेव्हा कवि
आपणास सांगतो तेव्हा त्या दोन गोष्टींमधील सादृश्य तो आपणास दाखवीत
असतो. स्मरणाच्या द्वारे दोन गोष्टींतील रमणीय सादृश्याची प्रतीति आणून
देणें हा स्मरणालंकाराचा हेतु आहे. अर्थात्, अशा वर्णनांत एक उपमेय
व दुसरें उपमान असतें. कित्येकदा उपमानावरून उपमेयाची आठवण होते.
जसें, वरील उदाहरणांत कमलावरून प्रियामुखाची कवीला आठवण झाली.
पण कित्येकदा उपमेयावरून उपमानाची आठवण होणेंहि शक्य आहे.
गणागणावर ठाण मांडून उभा असलेल्या लवाला सुमंत्राने पाहिलें व त्याला
विश्रामिताच्या यज्ञप्रसंगी युद्ध करणाऱ्या रामाची आठवण झाली. येथे लव
या उपमेयावरून राम या उपमानाची आठवण झाली

स्मरण आणि उपमा

स्मरणालंकारांत तात्पर्यतः सादृश्य प्रतीत होतें. उपमानोपमेयांतील
सादृश्य हें स्मरणालंकाराचें पर्यवसान होय. उपमेतील सादृश्य वाच्य असतें.
म्हणून स्मरणालंकार उपमेहून वेगळा आहे. शिवाय, उपमेमध्ये उपमान व
उपमेय या दोघांचाहि अनुभव वर्तमानकालीन असतो. कमलाप्रमाणे मुख
आहे, येथे कमल आणि मुख हीं दोन्हीहि कविमनांत विद्यमान आहेत व
त्यावरून कवि सादृश्यप्रतीति करून देतो. पण स्मरणांत एक गोष्ट वर्तमान-
कालीन असते तर दुसरी पूर्वी अनुभवलेली असते.

स्मरणालंकारांतील मुख्य गोष्टी अशा—

- (१) स्मरणालंकार दोन गोष्टींमधील सादृश्यावर आधारलेला असतो. सादृश्यप्रतीति हा स्मरणालंकाराचा हेतु होय.
- (२) या दोन गोष्टींपैकी एक मागे अनुभवलेली असते, तर दुसरी आता पाहिलेली असते.
- (३) आता पाहिलेल्या गोष्टीवरून जशीच्या तशी मागे अनुभवलेल्या गोष्टीची सादृश्यामुळे आठवण होते.
- (४) आठवलेली गोष्ट ही उपमेय किंवा उपमानहि असू शकते.
- (५) आठवणीत येणारी गोष्ट ही मागे प्रत्यक्ष अनुभवास आली असली पाहिजे.
- (६) वाक्यामध्ये स्मरणे— आठवणे, अशा अर्थाच्या शब्दांची योजना असते.

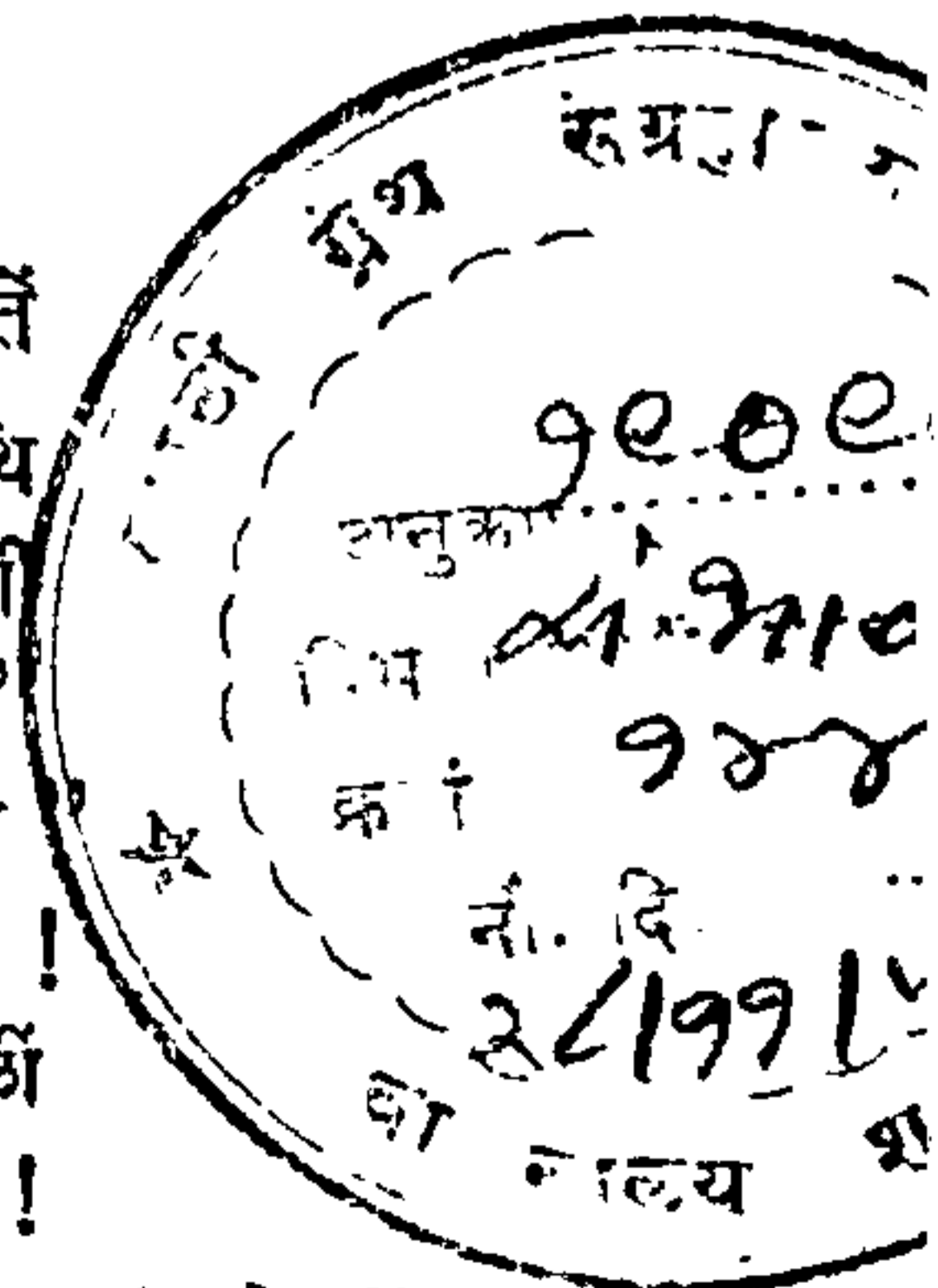
म्हणून स्मरणालंकाराची व्याख्या अशी करता येईल—

पूर्वी अनुभवलेल्या पदार्थासारखा दुसरा पदार्थ कालांतराने पाहिल्यावर त्या पूर्वानुभूत पदार्थाची जशीच्या तशी आठवण झाली असें कविप्रतिभानिर्मित वर्णन जेथे असतें तेथे स्मरणालंकार होतो.

उदाहरणे:—

- (१) “ कौतुक कर बघुनी त्यांते
असती ते जांवर येथे
सूर्य त्यांस अपुल्या किरण
नेईलचि लौकर गगनी ! ”
“ जातिल ते लौकर गगनी
वदतां गहिवरली जननी !
गतत्राळें तिजला स्मरलीं
डोळ्यांत आंसवें आली !

—केशवसुत, ' दंवाचे शेंब '

जामनीवर सुंदर दिसणाऱ्या दंवाच्या थेंवांचें वर्णन एक माता आपल्या मुलासमोर करीत आहे. हे दंवाचे थेंव आता लौकरच नाहीये होतील हें सांगतांना पूर्वी मृत झालेल्या आपल्या सुंदर बालकांचें स्मरण त्या मातेला झाले. 'दंवाचे थेंव' हे येथे उपमेय असून 'गतवाळें' हें उपमान आहे. दंवाचे थेंव मातेला वर्तमानकाळांत डोळ्यासमोर दिसत आहेत, तर गतवाळांचा अनुभव हा भूतकालीन आहे. दंवाच्या थेंवांमधील सौंदर्य, सुवक्ता व नश्वरता हे गुण पाहून त्याच गुणांनी युक्त असणाऱ्या मृतवाळांची आठवण त्या मातेला झाली. म्हणून येथे स्मरणालंकार होय.

येथे उपमेय 'दंवाचे थेंव' असून त्यांवरून उपमान 'गतवाळें' यांचें स्मरण झाल्याचें वर्णन आहे.

(२) अलिपुंज देखतां मज सीतेचे केश लक्ष्मणा ! स्मरती ।

तत्कवरीसम हे शिखिपिच्छकलाप स्वमानसी भरती ॥

—मोरोपंत, मंत्ररामायण.

रामचंद्र लक्ष्मणासह पंजासरोवरापाशी गेल्यावर तेथील भृंगसमूह पाहून श्रीरामचंद्रास सीतेच्या काळ्याभोर केशकलापाची आठवण झाली. या पद्यांतील प्रथमार्धांत अलिपुंज या उपमानावरून सीतेचे केश या उपमेयाचें स्मरण झालेलें आहे; तर द्वितीयार्धांत 'कवरी' (वेंणी) या उपमेयावरून 'शिखिपिच्छकलाप' या उपमानाची आठवण आली आहे. अशा प्रकारे स्मरणालंकाराचे दोन्ही प्रकार वरील पद्यांत आले.

(३) येतां एक दिनीं असेंच, दिसली वेली कुठेशी मला ।

होतीं कांही फुलें तिच्यावर—मना आनंद तें वाटला ॥

ध्यावीं काढुनि दोन तीन म्हणुनी जो जीव माझा भुले ।

वारा वाहुनिया जरा—भरभरा सारीं उडालीं फुलें ॥

वेलीचीं नव्हतीं फुलें—तिजवरी होतीं कुणी टाकिलीं ।

प्रेमाचे शुकपाठ बोलत नटी, तें आठवे त्या स्थलीं ॥

—गोविंदाग्रज, 'समसमां संयोग की जाहला !'

कवीला वेलीवर जो फुलें आढळलीं तीं त्या वेलीवर उगवलेलीं, वेलीवर पोसलेलीं अशीं फुलें नव्हतीं. तीं निराळ्या वेलीचीं फुलें त्या वेलीवर पाहून कवीला “ प्रेमाचे शुकपाठ बोलणारी नटी ” या तत्सदृश गोष्टीचें स्मरण झालें. नटीच्या तोंडचे शब्द हे तिच्या हृदयांतून निघालेले नसून लेखकाच्या लेखणींतून निघालेले असतात. त्या फुलांचा व वेलीचा जो संबंध तोच नाटकांतील भाषणाचा व नटीचा होय.

स्मरणालंकाराचें निश्चित स्वरूप वर वर्णन केलें आहे. पण आलंकारिकांनी या अलंकाराचें क्षेत्र अधिक वाढविलें आहे. उदाहरणार्थ, जेथे पाहिलेली गोष्ट स्मरलेल्या गोष्टीशीं सदृश नसतां तत्सदृश गोष्टीशीं संबंधित असते तेथेहि स्मरणालंकार होतो असें जगन्नाथ म्हणतो. उदा. कवीला चातक दिसतो त्यावरून त्याला मेघाची आठवण होते व त्यावरून मेघश्याम श्रीकृष्णाची आठवण होते. येथे चातक या पाहिलेल्या पदार्थाशीं श्रीकृष्णाचें सादृश्य नाही. श्रीकृष्णसदृश अशा मेघाशीं चातक संबंधित आहे एवढेंच. तसेंच याच्या उलटहि प्रकार असू शकतो. जसें; जलक्रीडा करतांना एक रमणी श्रीकृष्णाला दिसली. ती त्याला लक्ष्मीसारखी भासली व त्यावरून त्याला समुद्रमंथनाची आठवण झाली. येथे वस्तुतः दोन स्मरणे आहेत व त्यांपैकी एक स्मरण सादृश्यमूलक आहे.

विश्वनाथाने साहित्यदर्पणांत स्मरणालंकाराबद्दल पुढील मताचा उल्लेख केला आहे. कित्येकदा एक गोष्ट पाहून तिला विसदृश असलेल्या गोष्टीचें स्मरण होतें तेव्हाहि स्मरणालंकार होतो. उदा. सीतेला वनवासांत होणारे कष्ट पाहून रामाला तिने अयोध्येत अनुभवलेल्या सुखाच्या दिवसांची आठवण होई व त्याला वाईट वाटे.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे एक गोष्ट स्पष्ट दिसते. प्रत्यक्ष सदृश गोष्टीचें स्मरण असो की सदृश संबंधित गोष्टीवरून स्मरण होवो, स्मरणालंकारांत सादृश्याचाच खेळ आहे हें खास. विश्वनाथाने निर्देशिलेल्या मतांत सुद्धा सादृश्य हें विरोधित्वाने येतेंच.

सादृश्याशीं कोणत्याहि प्रकारें संबन्ध नसतां जर स्मरण झालें तर तेथे स्मरणालंकार होत नाही.

उदा.:-—रामाला एकाएकी वनवासांतील दिवस आठवले, तर तेथे स्मरणालंकार नाही. पार्वतीची मागणी घालण्यास हिमालयाकडे कोणाला पाठवावें याचा विचार करतांना शंकराला सप्तर्षींची आठवण झाली. येथेहि स्मरणालंकार नाही.

स्मरणालंकार व्यंग्यहि असू शकतो.

उदा.:-—

बहु लाजवीत होतों करि—केसरि—कीर—केकि—हरिणां मी ।
हांसत कर्म करावें, भोगावें रडत तेंचि परिणामी ॥

—मोरोपंत, वनपर्व.

सीतेला रावणाने पळवून नेलें तेव्हा रामाने केलेला विलाप यांत वर्णिला आहे. “ सीतेची मंदगति, कृशकटि, सरल नासिका, कृष्ण केशकलाप आणि चंचल, काळे डोळे, यांचें सान्निध्य असल्यामुळे यथाक्रम गज, सिंह, पोपट, मोर आणि हरिण यांना तुच्छ मानण्यांत मला आनंद वास्त होता, परंतु सीतेच्या त्रियोगामुळे आता गज, सिंह वगैरेंना पाहून सीतेच्या त्या त्या गुणांचें दुःखद स्मरण होतें. ” येथे स्मरणालंकार उघड नसून व्यंग्य स्वरूपाचा आहे.

उपमेयोपमा, अनन्वय, असम व स्मरण यांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणें:—

(१) अरिहरिपासुनि सुटतां करि करिभूपति पलायन त्वरित ।
स्मरलें सुरांसि तेव्हां कालयवन भीत शौरिचें चरित ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

(२) आम्ना ! खरोखर तुझ्यासम तूच रम्य !

—३. टिळक.

- (३) लावण्ये असती असोत कितिही रंभा, रती भारती,
इंदू ! तूंच तुझ्यापरी अशि करी ही भारती आरती;

—माधव ज्यूलियन.

- (४) जे पूर्वदक्षिणोत्तपराश्रिमदेशीय वीर भूपहि म्यां ।
वधिले, संशप्तकही; त्रिजर्गा माझ्या नसे तुळा महिम्या ॥

—मोरोपंत.

- (५) कर्णासारसा दानशूर कर्णच !

- (६) ज्ञानेश्वरीच्या तोडीचा ग्रंथ जगांत आढळायचा नाही !

- (७) धर्मराज म्हणे, ' देवऋषी ! । ज्ञानविज्ञान तपोराशी ।

तुळितां तुझिया सामर्थ्यासी । तुजसारिखा तू एक ' ॥

—मुक्तेश्वर, सभापर्व.

- (८) कौमुदीसमा तनु तुझी खरी । कौमुदी तरी तव तनूपरी ॥

नेत्र अंबुजासमाचि भासती । अंबुजे तुझ्या नयनतुल्य ती ॥

—(अलंकारचंद्रिका)

(५) रूपक

सादृश्यप्रतीतीवर आधारलेले चार अलंकार आपण आतापर्यंत पाहिले. ते अलंकार परस्परांपासून भिन्न असले तरी त्यांच्यांत एक साम्य आहे ते असें की ज्या दोन वस्तूतील सादृश्य त्यांत दाखविलेले असतें त्या दोन वस्तु भिन्न आहेत ही जाणीव सादृश्यप्रतीतीबरोबरच आपल्या मनांत असते. ' मुख कमलासारखें आहे ' किंवा ' कमल दिसतांच मुखाचें स्मरण झालें ' यांत त्या दोहोंतील साम्याची प्रतीति आपल्याला येते. त्याबरोबरच मुख आणि कमल या वस्तु भिन्न आहेत हीहि जाणीव आपणाला असते. अनन्वयांत खरोखरीचा भेद नसला तरी कवि मुद्दाम त्यांना भिन्न मानतो. एकूण येथेहि भेद आहेच. अशा प्रकारे या चारहि अलंकारांत भिन्न

वस्तुंमधील सादृश्यप्रतीति हा साधारण गुण आहे. म्हणून त्यांना 'भेदप्रदान सादृश्य प्रतीतिमूल' अलंकार म्हटले आहे.

पण सादृश्यावर आधारलेल्या अलंकारांचा दुसराहि एक वर्ग आहे. त्यांत कवीचा प्रयत्न दोन वस्तूंमध्ये अभेद आहे असे दाखविण्याचा असतो. या अलंकारांना आपण अभेदप्रधान सादृश्य प्रतीतिमूल अलंकार म्हणतात (कोष्टक पाहा). या अलंकारांचा आता आपण अभ्यास करू.

सादृश्यावर आधारलेल्या अशा अभेदप्रधान अलंकारांत रूपक हा प्रमुख अलंकार आहे. रूपक अलंकारांत लक्षणाशक्तीचा खेळ आहे. प्रस्तावनेत गौणी सारोपालक्षणा म्हणून जी सांगितली ती रूपकाचा आश्रय आहे: — 'स्त्रिया म्हणजे गरीब गायी' ही गौणी सारोपा लक्षणा होय. या वाक्यांत स्त्रीवर गाय या पदार्थाचा (समान गुणांच्या आधारावर) आरोप केला आहे. हा असा आरोपच रूपकाच्या मुळाशी आहे.

'पण गौणी लक्षणेंतील असा प्रत्येकच आरोप रूपकाचा विषय होत नाही. त्या आरोपांतून सौंदर्य प्रतीत झाले पाहिजे. म्हणजेच तो आरोप वैचित्र्यपूर्ण पाहिजे.'

सादृश्यावरून केलेला हा आरोपच रूपकाचा विषय होऊं शकतो. शुद्ध सारोपालक्षणा या लक्षणेंतहि आरोप असतो. पण तो आरोप सादृश्यावर आधारलेला नसतो. उदा. 'तूप म्हणजे रूपच होय' येथे रूपाचा तुपावर केलेला आरोप सादृश्यमूलक नाही. तो हेतुमूलक आहे. येथे रूपक अलंकार होत नाही, ही गोष्ट मुद्दाम लक्षांत ठेवली पाहिजे. नाहीतर रूपक अलंकार ओळखतांना गोंधळ होतो. 'मुख हें चंद्रच होय.' येथे रूपक आहे. कारण येथील चंद्राचा मुखावरील आरोप त्यामधील सादृश्यामुळ झालेला आहे. उलट 'तूप हें रूपच होय.' यांत रूपाचा तुपावरील आरोप हा कार्यकारणभावावर आधारलेला आहे. 'तूप हें रूप येण्याचें कारण आहे' असा त्यांत आशय आहे. म्हणून तें रूपक नाही.

सादृश्याच्या आधारावर केलेला आरोपच रूपकाचा विषय होऊं शकतो. इतर कोणताहि नव्हे.

ही गोष्ट लक्षांत न ठेवली तर रूपक आणि अतिशयोक्ति यांत गोंधळ होतो. ' हा राजा म्हणजे शत्रूंचें भयच ' येथे रूपक असल्याचा भास होतो. पण खरोखर येथे रूपक नाही, अतिशयोक्ति आहे हें थोड्याशा विचारान्तीं दिसेल. राजा व भय यांत सादृश्यसंबंध नाही. तो हेतु आहे, राजा हा शत्रूंचा भयहेतु आहे. याचें विशेष विवेचन पुढे अतिशयोक्तींत येईल.

रूपक व उपमा

रूपक हा अभेदप्रधान अलंकार आहे. ' मुख हें चंद्रच आहे ' असें कवि म्हणतो तेव्हा त्या दोहोंमधील सादृश्यावर कवीला त्यांचा अभेद दाखवावयाचा असतो. मुख आणि चंद्र यांच्यांत इतकें साम्य आहे की त्यांच्यांत मुळी भेद नाहीच असें सांगण्याचा कवीचा हेतु असतो. ' मुख चंद्रासारखें आहे ' यांत कवीला हा अभेद दाखवावयाचा नाही. त्यांत त्याला त्या दोहोंमधील केवळ साम्य दाखवावयाचें असतें. रूपकांत ते दोन पदार्थ अभिन्न आहेत. असें दाखवावयाचें असतें. हाच उपमा व रूपक यांच्यामधील मुख्य भेद होय. !

उपमा आणि रूपक यांचा आणखी एका बाबतींत गोंधळ होऊं शकतो. ' करकमल ' येथे उपमा मानावी की रूपक मानावें असा कित्येकदा संशय निर्माण होतो. ' करकमल ' हा समास दोन प्रकारें सोडवितां येतो. ' कमलासारखा कर ' असा समास घेतला तर तो उपमित समास होय व येथे उपमा होते. उलट ' कर हेंच कमल ' असा समास सोडविला तर तो रूपक समास होतो व तेथे रूपक अलंकार होतो. एखाद्या ठिकाणी संदर्भाला अनुसरून समास कसा सोडवावा हें ठरविलें म्हणजे मग अशा ठिकाणी उपमा मानावी की रूपक मानावें हें ठरवितां येतें.

येथे आणखी एक गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. रूपकांत एका शब्दार्थाचा दुसऱ्या शब्दार्थावर आरोप केलेला असतो. 'मुखचंद्र' या रूपकांत मुख या शब्दार्थावर चंद्र या शब्दार्थाचा आरोप केलेला आहे. पण एका वाक्यार्थाचा जेव्हा दुसऱ्या वाक्यार्थावर आरोप केला जातो तेव्हा निदर्शना अलंकार होतो. वाक्यार्थ निदर्शना हा एक रूपकाचाच स्वतंत्र अलंकार झालेला प्रकार होय असे म्हणता येईल. (विशेष विवेचन निदर्शनेत पाहा.)

रूपक आणि स्मरण—रूपक आणि स्मरण हे दोन्हीहि अलंकार सादृश्यावर आधारलेले असून त्यांत दोन्हीहि वस्तु एकाच वेळीं मनांत येतात. पण स्मरणांतील सादृश्य स्मृतीच्या द्वारे प्रतीत होतें; तर रूपकांतील सादृश्य आरोपांतून प्रतीत होतें. दुसरें म्हणजे स्मरणांत दिसलेली वस्तु उपमान किंवा उपमेयहि असू शकते पण रूपकांत दिसणारी वस्तु ही उपमेयच असते.

रूपकाच्या आवश्यक गोष्टी.

- (१) रूपकांत उपमानाचा उपमेयावर आरोप केलेला असतो.
- (२) हा आरोप सादृश्यावर आधारलेला असून, त्यांत गौणी सारोपालक्षणा असते. इतर कोणत्याहि संबंधावर तो आरोप नसतो.
- (३) दोन वस्तूंमधील अभेद दाखविणें हा यांत हेतु असतो.
- (४) हा अभेदारोप आहार्य असतो, वस्तुनिष्ठ नसतो.
- (५) आरोप शब्दगत असला पाहिजे, वाक्यगत नसावा.
- (६) यांत आरोप असल्यामुळे सादृश्यवाचक शब्द योजलेले नसतात.

व्याख्या—उपमेय व उपमान यांच्यांतील अतिसाम्यामुळे जेथे उपमेय उपमानच आहे, किंवा त्यांच्यांत अभेद आहे असे सांगितलेले असतें, किंवा जेथे उपमानाचा उपमेयावर सादृश्याच्या आध्याने आरोप केलेला असतो तेथे रूपक अलंकार होतो.

उदाहरणें:—

(१) आमचें कॉलेज म्हणजे नंदनवनच आहे.

वरील वाक्यांत उपमेय 'कॉलेज' व उपमान 'नंदनवन' या दोहोंत फरक नाही, त्या दोहोंत अभेद आहे असें व्यक्त केलें आहे. 'कॉलेज' या उपमेयावर 'नंदनवन' या उपमानाचा आरोप केलेला आहे. हा आरोप आनंद-दायकत्वाच्या सादृश्यावर आधारलेला आहे. मात्र उपमेेतल्या प्रमाणे सादृश्य-वाचक शब्द तेथे योजलेला नाही. म्हणून रूपक अलंकाराचें हें उदाहरण होय.

(२) भवसागर तरून जाणें फार कठीण असतें.

ह्या वाक्यांत 'भवसागर' हा कर्मधारय समास होय. 'भव हाच सागर' असा त्याचा विग्रह होतो. 'भव' हा शब्द उपमेय असून 'सागर' हा शब्द उपमान आहे. दुर्लभ्यतेच्या सादृश्यावर सागराचा आरोप भवावर केलेला असल्यामुळे हें रूपक अलंकाराचें उदाहरण झालें.

एखाद्या ठिकाणी रूपक आहे की उपमा आहे हें ठरविण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे त्या वाक्यांत एकंदर रीतीने उपमेयाला प्राधान्य आहे की उपमानाला प्राधान्य आहे हें पाहवें. उपमेयाला प्राधान्य असल्यास उपमा होते. उलट उपमानाला प्राधान्य असेल तर रूपक होतें.

'काव्य हें अमृतासारखें मधुर आहे.'

या उपमेेत 'काव्य' या उपमेयाला प्राधान्य आहे. परंतु पुढील वाक्य पाहा—

काव्यामृत देवांनाहि दुर्लभ होय.

या रूपकांत 'अमृत' या उपमानाला प्राधान्य आहे.

विशेषिकरून उपमा किंवा रूपक जर समासान्तर्गत असेल तर गोंधळ होण्याचा संभव असतो, अशा वेळीं संदर्भावरून उपमेय व उपमान यांपैकी कोणाला प्राधान्य आहे हें पाहून तो अलंकार ठरवावा लागतो.

उदाहरणार्थः—

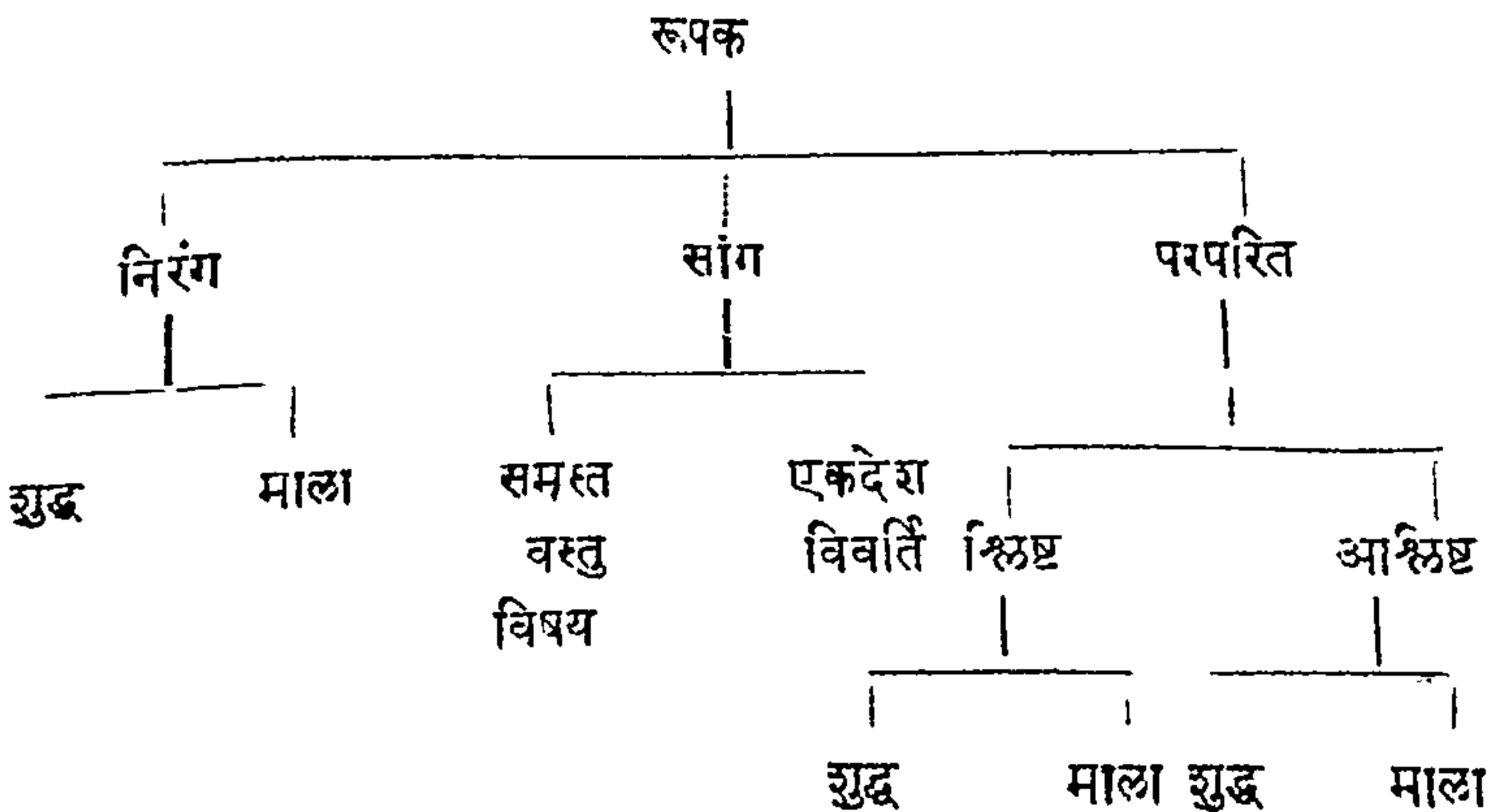
माझा मनोमधुप लुब्ध बहुत झाला,
तुझे पदांबुजयुगी रहिवास केला ।
काकूळती बहुत याजनिमित्त येतें,
कृष्णा, तुझे चरणपल्लव हे घरीतें ॥

—सामराज, रुक्मिणीहरण ५।९०

वरील श्लोकांत 'पदांबुज' आणि 'चरणपल्लव' या शब्दांमध्ये उयमा आहे की रूपक आहे हे वाक्यार्थावरून ठरवावे लागते. 'पदांबुज-' मध्ये रूपक मानावे लागेल, कारण प्रथमचरणांत मनाला मधुप म्हटलें आहे, आणि मधुप हा चरणाच्या आश्रयाने राहत नसून कमळांत राहतो, म्हणून 'अंबुज' या उपमानाला येथे प्राधान्य आहे. तेव्हा हा रूपक अलंकार होय. उलट 'चरणपल्लव' या शब्दांत 'पल्लवासारखे कोमल चरण' अशी उयमा आहे. कारण रुक्मिणीने श्रीकृष्णाच्या चरणाचा आश्रय केला, पल्लवाचा नव्हे. म्हणजे 'चरण' या उयमेयाला प्राधान्य असल्यामुळे येथे उयमा अलंकार झाला.

रूपकाचे प्रकार

रूपकाचे एकूण प्रकार सहा आहेत.

काव्यामध्ये रूपकाचा उपयोग करतांना कवि तो वेगवेगळ्या प्रकारें करतो. कित्येकदा उपमेयावर उपमानाचा आरोप करूनच कवि थांबेल; तर कित्येकदा अधिक सौंदर्य निर्माण करण्याकरिता उपमेयाचीं अंगें कल्पून त्यांवर उपमानांच्या अंगांचाहि आरोप तो करील. त्यामुळे निरंग आणि सांग रूपक असें रूपकाचे दोन प्रकार होतात. “ त्याच्या हृदयांत क्रोधाग्नि भडकला ” येथे क्रोधाग्नि हें निरंग रूपक आहे, पण “ कुरुक्षेत्र हीच वेदी, कृष्ण हाच अध्वर्यु, युधिष्ठिर हाच यजमान आणि कौरव हेच पशु ज्यामध्ये आहेत अशा रणयज्ञास प्रारंभ झाला. ” या वाक्यांत रणावर यज्ञाचा आरोप हें मुख्य रूपक असून त्या अनुषंगाने रणाच्या विविध अंगांवर यज्ञाच्या विविध अंगांचा आरोप करून गौण रूपकें साधलीं आहेत. येथे रणयज्ञ हें रूपक एकटें आलेलें नसून अंगांसहित आलेलें आहे म्हणून याला सांगरूपक असें म्हणतात.

आणखी एक उदाहरण पाहूं. कृष्णाच्या सैन्यांतील रथांचें वर्णन करतांना विठ्ठल कवि म्हणतो—“ तीं जाहजे रणसमुद्र तरावयाचीं ” येथे दोन रूपकें आहेत. रथांना जहाज म्हटलें आहे आणि रणाला सागर म्हटलें आहे; पण यांचा संबंध असा आहे की रणावर केलेला समुद्राचा आरोप हा रथावरील जहाजाच्या आरोपाचें कारण आहे. हें परंपरिक रूपक होय.

निरंग रूपक आणि सांगरूपक यांच्यांतील भेद कळणें सोपें आहे. पण सांगरूपक आणि परंपरित रूपक यांच्यांतील फरक नीट लक्षांत आला पाहिजे, नाहीतर गोंधळ होतो. सांगरूपकांत एक प्रधान रूपक असून बाकीचीं गौण रूपकें असतात. तसेंच परंपरित रूपकांतहि एक प्रधान व दुसरें गौण रूपक असतें. पण त्यांच्यांत फरक हा आहे की सांगरूपकांत प्रधान रूपकाच्या अनुषंगाने गौण रूपकें आलेलीं असतात. प्रधान रूपक हें गौण रूपकांचें कारण असतें. उलट परंपरित रूपकांत गौणरूपक प्रधान रूपकांचें कारण होतें. वर दिलेल्या उदाहरणावरून हें सिद्ध होईल. ‘ रणयज्ञ ’ हें प्रधान रूपक असून त्याच्या अनुषंगाने कृष्णाला अध्वर्यु, युधिष्ठिराला यजमान इत्यादि म्हटलें आहे. म्हणजे ही गौण रूपकें प्रधान रूपकावर

अवलंबून आहेत. उलट 'तीं जाहजे रणसमुद्र तरात्रयाचीं ।' यांत रथांवर जहाजांचा आगेर हें प्रधान रूपक आहे कारण येथे कवीला रथावद्दल बोलावयाचें आहे. पण या रूपकाचें स्वारस्य रणसमुद्र या गौण रूपकावर आश्रित आहे म्हणून येथे गौण रूपक हा प्रधान रूपकाचा हेतु आहे.

तेव्हा रूपकाव्या या मुख्य तीन प्रकारांचें स्वरूप असें सांगतां येईल—

(१) निरंगरूपक—जेव्हा अंगांचीं रूपकें न साधतां कवि एक किंवा अधिक प्रधान रूपकें साधतो तेव्हा निरंग रूपक होतें.

(२) सांगरूपक—जेव्हा एकादी वस्तु व तिचीं अंगें यांच्यावर उपमान वस्तु व तिचीं अंगें यांचे वेगवेगळे आरोप केलेले असून मुख्य वस्तूवरील आरोप प्रधान असतो व अंगांवरील आरोप गौण असतात तेथे सांगरूपक होतें.

(३) परंपरित रूपक—एक रूपक साधल्यामुळे दुसरें रूपक सिद्ध होतें किंवा एक रूपक दुसऱ्या रूपकाचें कारण होतें; आणि कारण रूपक गौण असून कार्य रूपक प्रधान असतें; अशा रूपक परंपरेला परंपरित रूपक म्हणतात.

निरंगरूपकाचीं उदाहरणें:—

(१) "पुढे कैलासवासी नानासाहेब व भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे झाले की असे कधी झाले नाही. "

—गोविंदराव काले यांचें नाना फडणिसास पत्र.

वरील वाक्यांत नानासाहेब व भाऊसाहेब हीं उपमेयें असून त्यांवर सूर्य हें उपमान आहे येथे उपमानपमेयत अभेद कल्पून, सूर्याचा आरोप उपन्यावर केला आहे हें निरंगरूपक होय.

(२) ऊठ पुरुषोत्तमा ! वाट पाहे रमा ।

दावि मुत्रचंद्रमा सकळिकांसी ॥

—श्रीकृष्णाची भूराळी, कृष्णकेशव.

वरील उदाहरणांत मुल्य हें एकच उपमेय असून चंद्रमा हें एकच उपमान आहे व त्यांचा अभेद वर्णिला आहे, म्हणून येथे निरंगरूपक झालें.

सांगरूपकाचीं उदाहरणे:—

(१) साहित्यवृक्षाच्या विविध शाखांवर फुलणारीं ग्रंथकुसुमें अगणित आहेत; वाचकभृगांनी त्या असंख्य ग्रंथपुष्पांतील ज्ञानमधु यथेच्छ प्राशन करावा.

या उदाहरणांत 'साहित्य' हें मुख्य उपमेय व 'वृक्ष' हें मुख्य उपमान आहे. ग्रंथ, वाचक व ज्ञान हीं साहित्याचीं अंगें (उपमेयें) आहेत व त्यांना अनुक्रमें कुसुमें, भृंग व मधु हीं वृक्षाचीं अंगें उपमानें म्हणून घेतलीं आहेत व अशा प्रकारें साहित्यरूप वृक्षाचें वर्णन केलें आहे. या उदाहरणांत साहित्यावर केलेला वृक्षाचा आरोप हा प्रधान असून त्याच्या विविध अंगांवर केलेले तीन वेगवेगळे आरोप हे गौण आहेत. म्हणून हें सांगरूपकाचें उदाहरण झालें.

(२) स्वहृदय फाडुनि निज नखरीं

चिवट तथाचे दोर

काडुनि, गोफण वाळितों ही

सत्त्वाचा मी चोर !

त्वेषाचा त्या दोराला

घट्ट भरनियां पीळ,

गांठ मारितों वैराची

जी न पीळ दवडील !

गांठ मारुनी वैराची

गोफण केली छान;

कठिण शब्द या घोंड्यांनी

करितों हाणाहाण !

—केशवसुत 'गोफण केली छान !'

येथे हृदयावर केलेला गोफणीचा आरोप हा प्रधान आहे. त्वेपावर पिळाचा, वैरावर गांठीचा आणि शब्दांवर धोंड्यांचा असे जे इतर आरोप आहेत ते मुख्य रूपकावर आधारलेले परंतु गौण स्वरूपाचे आहेत. येथेहि सांगरूपक झाले.

(३) अहंकार—द्रुम दुर्योधन । शकुनी शाखा, खांदी कर्ण ।
पुष्पफळें दुःशासन । मूळ राजा धृतराष्ट्र ॥

—मुक्तेश्वर

या ओवीत दुर्योधन या उपमेयावर केलेला द्रुम या उपमानाचा आरोप मुख्य आहे. उपमेयाच्या निरनिराळ्या अंगांना निरनिराळीं उपमानें घेऊन जीं रूपकें साधलीं आहेत तीं गौण आहेत. म्हणून हेंहि सांगरूपक होय.

(४) ज्ञानेश्वरीच्या प्रारंभीचें साहित्यावर केलेलें श्रीगणेशमूर्तीचें रूपक हें सांगरूपकाचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण होय. स्थलमर्यादेस्तव तें येथे देणें शक्य नाही. रसिकांनी तें मुळांतून वाचून पाहावें.

परंपरित रूपकाचीं उदाहरणें:—

(१) ' पण सुदैवाने ब्रिटिश सरकारच्या राजनीतीच्या विपारी जंगलांत प्राचीन—वस्तुसंशोधक बुद्धीची सुवासिक मंजरी एकादे ठिकाणी तरी फुललेली आढळते. '

—न. चिं. केळकर; शनिवारवाड्याचा जीर्णोद्धार.

येथे केळकरांना संशोधकाच्या बुद्धीवद्दल बोलावयाचें आहे या बुद्धीला ते मंजरी म्हणतात. या रूपकाचें स्वारस्य कळण्यास ब्रिटिश राजनीतीला विपारी जंगल म्हणणें हें रूपक कारणीभूत होतें. अशा प्रकारें ' बुद्धिरूपी मंजरी ' या प्रधान रूपकाचें स्वारस्य गौण रूपकावर आश्रित असल्यामुळे येथे परंपरित रूपक झाले आहे.

(२) “ देवा ! केऽहा परवशपणाची निशा ही सरून
स्वातंत्र्याचा द्युमणि उदया यावयाचा फिरून ? ”

—केशवसुत ‘ एका भारतीयाचे उद्गार

स्वातंत्र्यावर द्युमणीचा (सूर्याचा) आरोप येथे कवीला प्राधान्याने अभिप्रेत आहे. हे रूपक सिद्ध होण्यासाठी परवशपणावर निशेचा आरोप हे रूपक कारण झाले आहे. म्हणून येथे परंपरित रूपक झाले. रूपकाच्या मुख्य तीन प्रकारांचे स्वरूप आपण पाहिले. या प्रत्येक प्रकारांचे आणखी उपप्रकार होतात, ते आता पाहू.

निरंगरूपकाचे प्रकार

निरंगरूपकामध्ये एकच किंवा अनेक प्रधान रूपके असतात. याचे दोन भेद आहेत.—(१) शुद्ध रूपक, आणि (२) माला रूपक.

शुद्ध रूपक—जेथे अवयवांचीं रूपके न साधतां एकच शुद्ध आणि सरळ रूपक साधलेले असते किंवा अनेक शुद्ध, सरळ रूपके साधलेलीं असून तीं सर्व प्रधान असतात तेथे शुद्ध रूपक हा प्रकार होतो.

(१) नोकराचे तें घडघडीत खोटे भाषण ऐकून गोविंदरावांचा क्रोधाग्नि भडकला !

या वाक्यांत क्रोधावर अग्नीचा आरोप केला असून त्यायोगे एकच सरळ रूपक साधले आहे. म्हणून हे शुद्ध निरंगरूपक होय.

(२) येणेपरी परिसतां अतिदीन वाचा
हेलावला नळ पयोधि दयारसाचा
सोडी म्हणे “ विहर जा अथवा फिराया
राहें यथा निजमनोरथ हंसराया ! ”

—रघुनाथपंडित, दमयंतीस्वयंवर

वरील श्लोकांत नळ या एका उपमेयावर दयारसाचा पयोधि या एका उपमानाचा आरोप केला आहे. त्या दोन वस्तूंत अमेद दर्शविला आहे. त्या वस्तूंच्या इतर अंगांचा यांत उल्लेख नाही. म्हणून हे शुद्धनिरंगरूपक झाले.

(३) रे बलिपुष्टा, दुष्टा, कैसा हंसासमेत उडशील ।

साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्णवांत बुडशील ॥

—पोरोपंत, कर्णवर्त्र

या आर्यंत व्यसन (संकट) हें एकच उपमेय असून अर्णव (समुद्र) हें एकच उपमान आहे व त्यांचा अभेद वर्णिला आहे, म्हणून येथेहि शुद्धनिरंगरूपक झाले.

मालारूपक—जेथे एकाच उपमेय वस्तूवर, एकामागून एक अनेक उपमाने आरोपित केली जातात व तीं सर्व प्रधान असतात तेथे मालारूपक होते.

(१) इंदू रूपमतीच तूं जिवलगे ! तूं पद्मिनी सुंदरी,
विश्वामित्रसुता, निसर्गभगिनी, उत्फुल्ल कादंबरी,
सावित्री, अथवा उदात्तचरिता, वा निस्तुला जानकी
किंवा तूं चिरयौवना प्रिय उषा, आशा जगत्प्राण की ॥

—माधव ज्यूलियन, 'विरहतरंग'

या श्लोकांत 'इंदु' ही स्त्री उपमेय आहे. तिचे वर्णन करतांना कवीने एकामागून एक अशा कितीतरी उपमानांचा तिच्यावर आरोप केला आहे. या ठिकाणची अनेक उपमानांची माला असून सर्वच उपमाने प्रधान आहेत. म्हणून हें मालानिरंगरूपक झाले.

(२) सदाशिवाचा उजवा बाहू, राहू रिपुस्त्रीमुखविधुचा
बाऊ केवल म्लेंच्छजनांचा, भाऊ माधवरावाचा
बेटा ब्राह्मण बादशहाचा, पेटा साचा वाघाचा
वीर कुलांतिल गुलाबगोटा, वाली मोठा धर्माचा
ताण जयाची द्रौणीवर उद्राण आणिता आर्याला
विजयाचा विश्वास; असा विश्वास, लागला शर त्याला ॥

—गडकरी, वाग्वैजयंती 'पानिपतचा फटका'

वरील उताऱ्यांत गडकऱ्यांनी विश्वासगवाचें काव्यमय वर्णन केलें आहे. ' विश्वास ' हें एकच उतमेय असून उपमानें मात्र अनेक आहेत. ' रिपुस्त्री-मुखाविधुचा र हू ' ' वाघाचा पेडा ' ' गुलाबगोटा ' या अनेक उपमानांचा ' विश्वास ' या एकाच उतमेयावर आरोप केल्ला आहे. म्हणून हें माला-निरंगरूपाचें उदाहरण होय.

सांगरूपकाचे प्रकार

सांगरूपकांमध्ये मुख्य उतमेय वस्तु व तिचीं अंगें यांवर उपमान वस्तु व तिचीं अंगें यांचा आरोप केल्ला असतो. याचेहि दोन प्रकार होतात. ते असे—(१) समस्तवस्तुविषयसांगरूपक, आणि (२) एकदेशविवर्ति सांगरूपक.

समस्तवस्तुविषयः—येथे वस्तु याचा अर्थ उपमान वस्तु असा आहे. विषय याचा अर्थ शब्दविषय, म्हणजे शब्द-प्रतिपाद्य, किंवा शब्दाने सांगितलेलें. तेव्हा समस्तवस्तुविषयरूपक म्हणजे ज्या रूपकांत उपमेया-प्रमाणेच उपमानेहि शब्दांनी स्पष्ट निर्देशिलीं आहेत असें रूपक. सांगरूपकांत एक मुख्य उतमेय व इतर अंगभूत उतमेयें असतात. त्यांच्यावर उपमानांचा आरोप करतांना मुख्य उपमानाबरोबरच सर्व अंगभूत उपमानें शब्दांनी स्पष्ट सांगितलेलीं असतात तेव्हा तें समस्तवस्तुविषयसांगरूपक होतें.

उदा.—(१) सांगरूपकाचें मागे दिलेलें पहिलें उदाहरण समस्तवस्तु-विषय रूपकाचें होय. तेथे साहित्य हें मुख्य उतमेय असून वृक्ष हें मुख्य उपमान आहे व मुख्य उतमेयाच्या अंगांवर मुख्य उपमानाच्या अंगांचे सर्व आरोप शब्दवाच्य आहेत.

(२) साम्राज्य भू-जलनिधींवर चालवून
अंधार हाच रिपु या दुर घालवून
चंडपताप भगवान् दिनराज चाले
अस्ता, सर्वे किरण-सेवकही निघाले ॥

—वा. वा. खरे ' सूर्यास्त '

वरील श्लोकांत सूर्याचें वर्णन अभिप्रेत आहे. त्यांत सूर्याला अत्यंत प्रतापी असा 'दिनराज' म्हटलें आहे. आणि सूर्याचें अंग जे किरण त्यांवर राजसंबंधित अशा सेवकांचा आरोप केला आहे. म्हणून येथे समस्त-वस्तुविषयसांगरूपक झालें.

(३) ममत्वाचें खालती आलवाल ।
 वरुनि विरहाचें ऊनही विलोल ।
 आसवांचें जल सदा मिळत आहे ।
 प्रीतिलतिका जगतांत वाढताहे ॥

—रे. टिळक ' सुशीला '

येथे प्रीति हें मुख्य उपमेय व लतिका हें मुख्य उपमान आहे. ममत्व, विरह व आसवें हीं प्रीतीचीं अंगें (उपमेयें) आहेत व त्यांना अनुक्रमें आलवाल (आळें) ऊन व जल हीं लतिकेचीं अंगें उपमानें म्हणून घेतलीं आहेत. म्हणून हेंहि समस्तवस्तुविषयसांगरूपक झालें.

(३) संतवाङ्मयामध्ये व विशेषतः ज्ञानेश्वरीमध्ये उत्तमोत्तम सांग-
 रूपकें जागोजाग आढळतात. ज्ञानेश्वरीतील सांगरूपकाचें पुढील एक सुंदर
 उदाहरण पाहाः—

“ जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें । जिये नानार्थरसें रसाळें ।

बहकताती परिमळें । भावाचेनि ॥

सहज कृपा—मंदानिळें । कृष्णद्रुमार्ची वचनफळें

अर्जुनश्रवणाचिये खोळें । अवचित पडिलीं ॥

तियें प्रमेयाची हो कां वळलीं । की ब्रह्मरसाच्या सागरीं चुबुकळिलीं ।

मग तैसीचि कां घोळिल्लीं । परमानंदें ॥

झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तिये वाक्यफळें ।

प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥

तव विचाराचिया रसना न दाटती । परी हेतूच्या दशनीं न फुटती ।

ऐसें जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीचिना ”

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ७ वा. ओव्या १८६ ते १८८

व १९२, १९३.

अर्थ:—त्या ठिकाणीं तीं ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यें हींच फळें विपुल अर्थरूप रसानें भरलेलीं होतीं, व त्यांचा भक्तिरूपी सुवास सर्वत्र पसरला होता. त्या वेळीं श्रीकृष्णाच्या कृपारूपी मंद वाण्याच्या साहाय्याने श्रीकृष्णरूपी वृक्षापासून वचनरूपी फळें अर्जुनाच्या श्रवणरूप ओटीत सहज येऊन पडलीं. तीं फळें वेदान्त सिद्धांताचीं बनलेलीं, ब्रह्मरसाच्या समुद्रांत बुचकळलेलीं व परमानंदरूप साखरेंत घोळलेलीं होतीं. (अर्जुनाने) तीं श्रीकृष्णवाक्यरूपी फळें आपल्या अनुमानरूप हातावर झटकन घेऊन तो तीं आपल्या अनुभवरूपी मुखांत एकदम घालूं लागला, त्या वेळीं विचाररूप जिभेने तीं घेतां येईनात, व हेतुरूप दांतांनी तीं फुटेनात असें पाहून सुभद्रापति जो अर्जुन तो त्यांना तोंड लावीना.

वरील ओव्यांमध्ये ब्रह्मवाक्यांवर केलेला फळांचा आरोप हा मुख्य असून त्यांच्या अनेक अंगोपांगांवर इतर संबन्धित आरोप केलेले आहेत व ते सर्व शब्दांनी स्पष्ट सांगितले आहेत. म्हणून हें समस्तवस्तुविषयसांग-रूपकाचें उदाहरण होय.

एकदेशविवर्ति—सांगरूपकांत कवि मुख्य उपमेयावर मुख्य उपमानाचा आरोप स्पष्ट शब्दांत सांगतो. कांही अंगभूत उपमेया-वरील अंगभूत उपमानांचा आरोपहि शब्दांत सांगतो. मात्र एकाद्या अंगभूत उपमेयावरील आरोप शब्दांनी सांगत नाही. तो

आरोप आपल्याला संदर्भावरून ओळखावा लागतो व तो तसा ओळखला जातोहि तेव्हा तेथें एकदेशविवर्तिरूपक होतें.

या रूपकांत एकदेशी म्हणजे संपूर्ण रूपकाच्या एका भागांतच उपमात्वाचें विशेष वर्णन म्हणजे शब्दांनी स्पष्ट प्रतिपादन असतें, म्हणून याला एकदेशविवर्तिरूपक असें नांव आहे.

उदाहरणें:—

(१) नाना फडणीस हे पेशवाईचे आधारस्तंभ होते.

या वाक्यांत नाना फडणिसावरील आधारस्तंभाचा आरोप उक्त असून पेशवाईवरील इम'रतीचा आरोप अध्याहृत आहे. तो ओळखतां येतोच. येथे एकदेशविवर्तिरूपक झालें.

(२) सारस्वतचरणकमलदल्लिं विहगत कविमंडल ।

पंकनिरत । राम रमत । घन्य तरि ॥

— गडकरी, भावबंधन.

यांत सरस्वतीच्या चरणावर कमलाचा आरोप उक्त आहे, परंतु कविमंडळावरील भ्रमरपंक्तीचा आरोप आणि स्वतः अर्थतः कवीवरील वेडकाचा आरोप अनुक्त असले तरी अर्थतः कळतात, म्हणून हें एकदेशविवर्तिरूपकाचें उदाहरण होय.

(२) गरीब माझी रसवंती; परि होतां अतिदृष्ट

शब्दमौक्तिकें ओवाळुनि तुजवरुनि काढि दृष्ट

ममत्वमय दोषांचें लावुनि तुला गालबोट

सदा सदिच्छासदनीं तुजला जपूं कडेकोट.

— गोविंदाग्रज 'अभिनंदनपर वर्धार्पिन.'

भारताचे अर्थमंत्री श्री. सी. डी. देशमुख हे १९१२ सालीं मुंबई विश्वविद्यालयाच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेत पहिले आले. त्या वेळीं त्यांचें अभिनंदन करण्यासाठी गडकऱ्यांनी जी कविता लिहिली त्यांतिल हा उतारा आहे. यांत

‘ रसवंतीवर मातेचा आरोप ’ गुप्त ठेवण्यांत आला असून त्या संबंधांतिल इतर गोष्टीं वरील आरोप उक्त आहेत. म्हणून एकदेशविवर्तिसांगरूपकाचें हें उदाहरण होय.

आता पुढील उदाहरणें पाहा.

जग हें त्याजितां भवसागरिच्या वाळवंटिवर तरी जरा ।
चार पाउलें उमटवुं अपुलीं, ठेवु खुणेचा मार्ग बरा ।
जीवितसागर दुस्तर मोठा, त्यांतुनि जाण्या पैलतिरा ।
खटपट करतो, गोते खातो, निराश होउनि जाय पुरा ।
अशा नराच्या दृष्टिष पडतां तींच पाउलें जरा जरा ।
कोणि म्हणावें नाही म्हणुनि येइल त्याला धीर बरा ॥

— ‘ जीवितमहिमा ’ आपटे.

येथे संसार हें उपमेय व सागर हें उपमान आहे. ‘ चार पाउलें ’ या उपमानाच्या जाडीला ‘ सत्कृत्यें ’ हें उपमेय उक्त नाही. तें अध्याहृत आहे. तसेंच—

(४) तुझ्या ज्वानीची कस्तुरी पाहूनि ग ।
चहु बाजूनि येतील पारधि ग ।
आणि मोहांत गुंतुनी फसाशिल ग ।
तूं भोळी भावडी हरिणी ग ॥

— गायिका वत्सला कुमठेकर (यंग इंडिया).

येथे तरुणीला हरिणी म्हटलें असून हा आरोप मुख्य आहे. तिच्या ज्वानीला कस्तुरी म्हटलें आहे, परंतु तिची शिकार करूं पाहणारे पारधी म्हणजे रंगेल आषक होत हें उक्त नसलें तरी संदर्भावरून लक्षांत येतें.

अशा उदाहरणांना एकदेशविवर्ति म्हणावें की नाही असा प्रश्न येतो. कारण येथे उपमान उक्त असून उपमेय अनुक्त आहे. त्यामुळे अशीं उदाहरणें एकदेशविवर्तिरूपकाच्या व्याख्येंत नीट बसत नाहीत. अशा वेळीं रूपक आणि अतिशयोक्ति यांचा अंगांगीभाव संकर मानणेंच योग्य होईल.

परंपरित रूपकाचे प्रकार

एका राजाची प्रशंसा करतांना कवि म्हणतो ' हे राजा, तूं विद्वन्मानसांतील हंस आहेस. ' येथे राजावर हंसाचा आरोप आहे व हा आरोप, ' विद्वानाच्या मानसावर म्हणजे मनावर मानसाचा म्हणजे मानस सरोवराचा आरोप केल्याशिवाय सिद्ध होत नाही. म्हणून हें परंपरित रूपक आहे. दुसरा कवि म्हणतो " हे राजा, तुझा बाहु जयकुंजर बांधण्याचा खांब आहे " येथेहि परंपरित रूपक आहे. कारण बाहुवर खांबाचा आरोप करण्यास जयावर कुंजराचा आरोप करणें अवश्य आहे. पण परंपरित रूपकाच्या या दोन उदाहरणांत एक भेद आहे. तो असा-पहिल्या उदाहरणांत ' मानस ' हा शब्द श्लिष्ट आहे. मानस (मन) हेंच मानस (सरोवर) असा त्याचा अर्थ करावा लागतो. तसें केल्याशिवाय मुख्य रूपक सिद्ध होत नाही. ' जयकुंजर ' या रूपकाचें तसें नाही. तें रूपक श्लेषाशिवायच सिद्ध होतें. म्हणून परंपरिताचे श्लिष्टपरंपरित व अश्लिष्टपरंपरित असे दोन प्रकार होतात.

श्लिष्टपरंपरित रूपकः—ज्या परंपरित रूपकांत गौण रूपक श्लेषावर आधारलेलें असतें तें श्लिष्टपरंपरित रूपक होय.

उदा.—

(१) मानस सरोवरांत उत्पन्न झालेल्या, डोळ्यांतून बाहेर येणाऱ्या आणि गालावरच्या गुलाबी समुद्राला मिळणाऱ्या या टीचभर गंगायमुना तुडवून जाणं हें अजून कोणाहि पुरुषाला साध्य झालं नाही !

—गडकरी, एकच प्याला.

वरील वाक्यांत अश्रूवर गंगायमुनांचा आरोप मुख्य असून तो सिद्ध करण्यास ' मानस ' म्हणजे मनावर मानस सरोवराचा आरोप केला आहे. म्हणून येथे श्लिष्टपरंपरित रूपक आहे.

(२) शरवृष्टिने घनंजय शांतीतें पाववीन मी थोर

घन, नृत्यरसी सादर आजि रणीं या करीन कुरुमोर ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

वरील आर्येतील ' धनंजय ' शब्द श्लिष्ट आहे. धनंजय= १ अर्जुन; २ अग्नि तसेच ' शर ' शब्द श्लिष्ट आहे. (१ बाण, २ उदक). कर्ण म्हणतो की मी रूपी शोर धन (मोठा मेष) शररूपी वर्षाव करून अर्जुन-रूपी अग्नीस शांतीले पाववीन (नष्ट करीन) व दुर्योधनरूपी मोर नृत्यरसी सादर करीन (आनंदाने नाचवीन). येथे ' शर ' व ' धनंजय ' शब्दांनी श्लेष साधून श्लिष्टपरंपरित रूपक योजले आहे.

अश्लिष्ट परंपरित रूपक:—ज्या परंपरित रूपकांतील कारण रूपकाच्या सिद्धीकरिता श्लेषाचा आश्रय करावा लागत नाही ते अश्लिष्ट परंपरित रूपक होय. उदा.—

(१) " तुझ्या बाबांच्या क्रोधाचा वडवानल तुझ्या व माझ्या प्रेमाच्या सागराचे पोटांत बुडी मारून दडून राहिल. "

—खाडिलकर, विद्याहरण नाटक.

वरील वाक्यांत क्रोधावर वडवानलाचा आरोप केला असून प्रेमावर सागराचा आरोप केला आहे. हीं दोन रूपकें परस्परावलंबी असल्यामुळे हीं दोन रूपकें शुद्धपरंपरित रूपक होय.

(२) आयुः पयाचा अति गोड प्याला ।

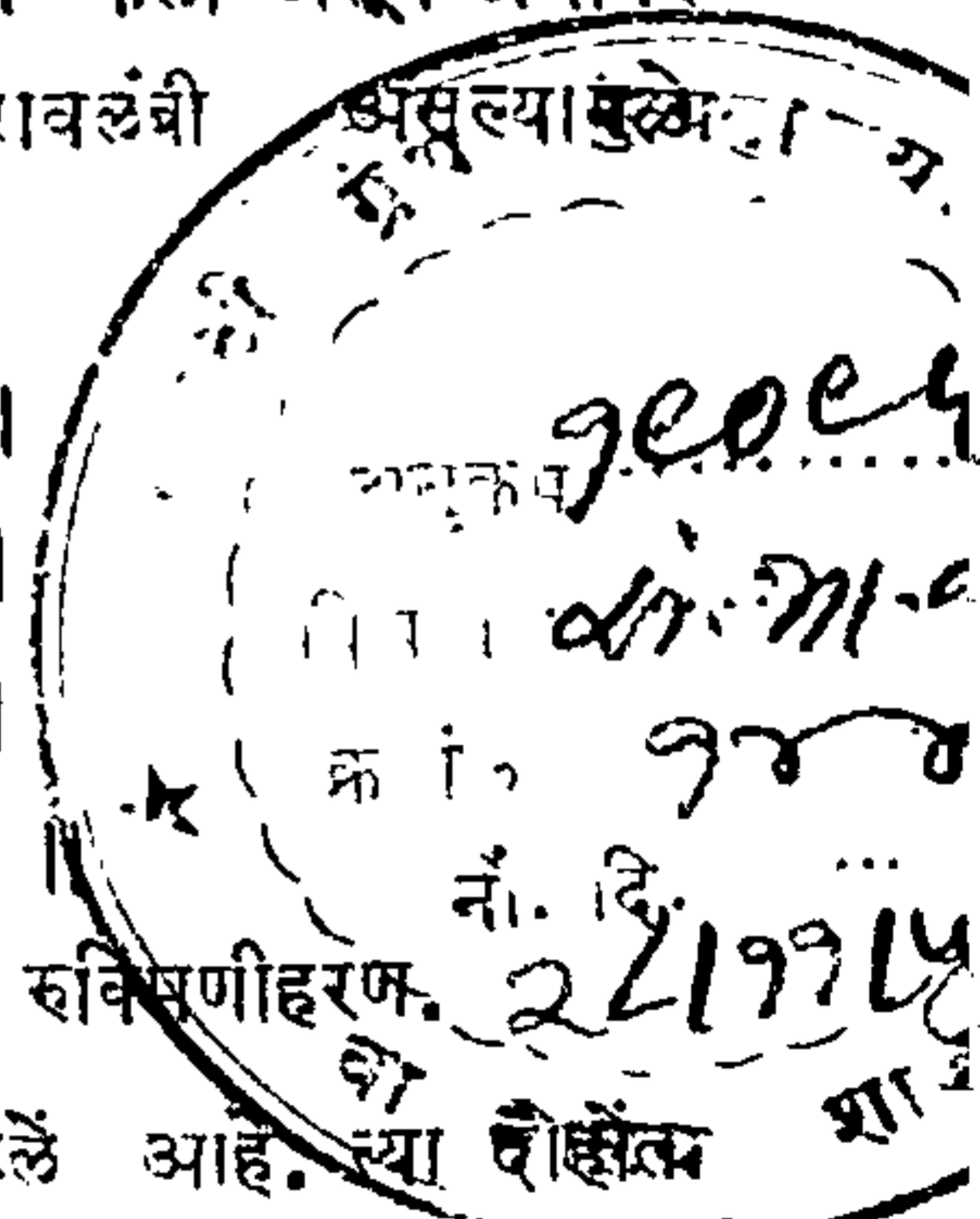
हळू हळू काळ बिडाल प्याला ॥

त्वद्योग तो या समयांत नाही; ।

चुके कशी हे यमयातना ही ? ।

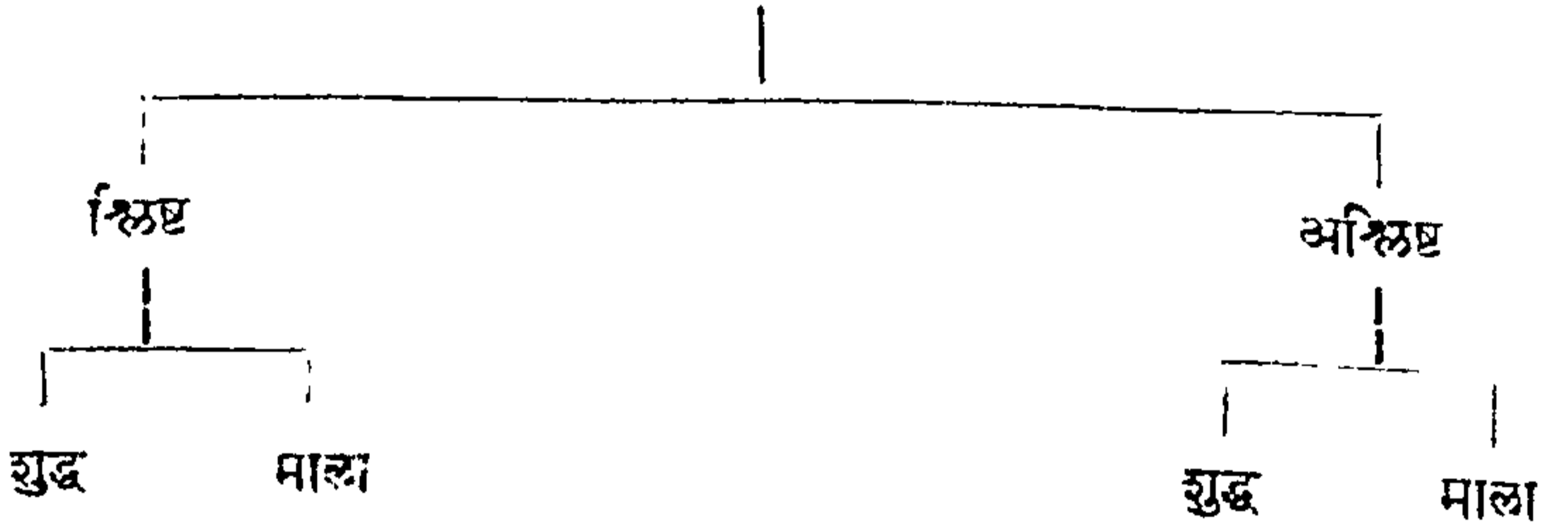
—सामराज, रुक्मिणीहरण.

वरील श्लोकांत आयुष्याला दुधाचा प्याला म्हटले आहे. त्या दोहोंत अभेद दर्शवून एक रूपक साधले. शिवाय ' काळ ' या उमयेचावर बिडाल (मांजर) या उममानाचा आरोप केला आहे. पहिले रूपक सिद्ध करण्यासाठी दुसरे रूपक योजले आहे. या पद्यांतील कोणताहि शब्द श्लिष्ट नाही. श्लेषाचा आधार न घेतां हीं परंपरित रूपक सिद्ध झाले.

निरंग रूपक ज्याप्रमाणे शुद्ध आणि माला अशा प्रकारचे असू शकते तसेच परंपरित रूपकहि शुद्ध किंवा माला अशा प्रकारचे असू शकते. जेव्हा एकाच मुख्य उपमेयावर एकच परंपरित रूपक केलेले असते तेव्हा ते शुद्ध-परंपरित रूपक होय. जेव्हा एकाच मुख्य उपमेयावर एकामागून एक अनेक परंपरित रूपके केलेली असतात तेव्हा ते मालापरंपरित रूपक होते. वर सांगितल्याप्रमाणे तीं श्लिष्ट किंवा अश्लिष्ट असू शकतात म्हणून परंपरित रूपकांचे एकूण चार प्रकार होतात. ते असे---

परंपरितरूपक

उदाहरणः---

श्लिष्टपरंपरितरूपकांचे जे उदाहरण पूर्वी आपण पाहिले ते शुद्धश्लिष्ट-परंपरित रूपकांचे होय. आता श्लिष्टमाला परंपरित रूपकांचे उदाहरण पाहू.

पद्मोदयास तूं सूर्य, भूभृदुंदास तूं पवी ।

विद्वन्मानसि तूं हंस, गाती सर्व तुला कवी ॥

—वि. वा. भिडे 'अर्थालंकारांचे निरूपण'

येथे 'पद्मोदय' 'भूभृत्' व 'मानस' हे तीन शब्द श्लिष्ट आहेत. (पद्मोदय = १ संपत्तीची वृद्धि, २ कमलांची प्रकुल्लिता; भूभृत् = १ राजे, २ पर्वत; मानस = १ चित्त २ मानस नांवाचे सरोवर).

अर्थ:—हे राजा, संपत्तीची वृद्धि हीच कमलांची प्रफुल्लितता; तिला तूं सूर्गसारखा आहेस. राजेरुमी पर्वतांना तूं वज्रासारखा (म्हणजे विध्वंसकारक) आहेस, आणि त्रिद्वजनचित्तरूपी मानससरोवरांत पोहणारा तूं हंसच आहेस ! येथे परंपरित रूपकांची माला असून तीं रूपकें श्लिष्ट शब्दांवर आधारलेली आहेत. म्हणून हे श्लिष्टमाला परंपरित रूपकाचें उदाहरण झाले.

अश्लिष्ट शुद्धपरंपरित रूपकाची उदाहरणे मागे आलीच आहेत. अश्लिष्टमालापरंपरित रूपकाचें उदाहरण आता पाहूं.

तूं माझी माऊली मी तुझा तान्हा
 पाजी प्रेमपान्हा पांडुरंगे ।
 तूं माझी गाऊली मी तुझें वासरुं
 नको पान्हा चोरुं पांडुरंगे ॥
 तूं माझी हरिणी मी तुझें पाडस
 तोडी भवपाश पांडुरंगे ॥
 तूं माझी पक्षिणी मी तुझें अंडज
 चार घाली मज पांडुरंगे ॥
 नामा म्हणे होशी भक्तीचा वहलम
 मांग पुढे उभा सांभाळीशी ॥

वरील अभंगांत नामदेवांनी पांडुरंग या एका उपमेचावर चार परंपरित रूपकें साधली आहेत. पहिल्या परंपरित रूपकात पांडुरंगास ' माऊली ' म्हटलें असून कवीने स्वतःस ' तान्हा ' म्हटलें आहे. दुसऱ्या उदाहरणांत, पांडुरंगावर गाऊलीचा (गायीचा) आरोप केला असून तो सिद्ध करण्यासाठी कवीने स्वतःवर ' वासरुं ' या उग्रमानाचा आरोप केला. त्यानंतर पांडुरंग व हरिणी यांत अभेद दाखवून तें रूपक सिद्ध करण्यासाठी कवीने स्वतःवर पाडसाचा आरोप केला. शेवटी पांडुरंगावर पक्षिणीचा आरोप करून कवीने

स्वतःवर अंडजाचा (पक्ष्याच्या पिलाचा) आरोप केला. वरील चार रूपकें साधतांना श्लेषाचा आधार कोठेहि घेतलेला नाही. म्हणून येथे अश्लिष्टमाला-परंपरित रूपक झालें.

दृढारोप रूपक

रूपकाचा हा प्रकार मम्मटाने मानलेला नाही, पण जगन्नाथाने मानलेला आहे. हा प्रकार असा-मृच्छकटिकामध्ये असें वाक्य आहे—
“ द्यूत म्हणजे माणसाला मिळालेलें सिंहासनरहित राज्यच होय ” येथे द्यूत आणि राज्य यांचें तादात्म्य (अभेद) दाखविलेलें आहे. येथे कोणास अशी शंका येईल की, सिंहासनरहित द्यूताचें सिंहासनसहित राज्याशी तादात्म्य कसें होऊं शकेल ? व द्यूतावर राज्याचा आरोप कसा करतां येईल ? अशी शंका घेतां येऊं नये म्हणून कवि राज्याचीसुद्धा सिंहासनरहित अवस्थेची कल्पना करून मग त्याचा द्यूतावर आरोप करतो. “ हा राजा म्हणजे द्विनेत्र इंद्रच आहे. ” हें उदाहरणहि अशाच प्रकारचें आहे. राजा आणि इंद्र यांच्यांत अभेद दाखविण्यांत इंद्राच्या हजार डोळ्यांची येणारी अडचण द्विनेत्र या विशेषणाने नाहीशी केली आहे. या प्रकारच्या रूपकांत विशेषणाने उपमानाच्या वावर्तीत जेवढा फरक सांगितला आहे तेवढा सोडून इतर वावर्तीत उपमानोपमेयांचें तादात्म्य दृढ केलें जातें म्हणून याला दृढारोप रूपक म्हणतात.

उदा.—

अचतुर्वदन ब्रह्मा हा द्वित्राहु जनार्दन ।

बादरायण भूतेश अतृतीयत्रिलोचन ॥

—वि. वा. भिडे ‘ अर्थलंकाराचें निरूपण ’

येथे बादरायण मुनीवर ब्रह्मा, जनार्दन आणि भूतेश यांचा आरोप केला आहे मात्र हा आरोप करतांना उपमेय हें उपमानाच्या पूर्ण तोडीचें नसून कोगत्या तरी वावर्तीत कमी आहे असें सांगितलें आहे. बाद-
रायणाला ब्रह्मदेवासारखीं चार तोंडे नाहीत, जनार्दनासारखे चार हात

नाहीत व शंकराप्रमाणे तीन डोळे नाहीत हें दर्शविलें आहे. हा फरक वगळला तर बाकीच्या बाबतींत बादरायण या उपमेयावर वरील पद्यांतील तीन उपमानांचा आरोप सिद्ध होतो. म्हणून दृढारोप रूपकाचें हें उदाहरण झालें.

रूपक अलंकाराचीं अभ्यासार्थ उदाहरणें:—

- (१) यशोमंदिराचा मार्ग अपयशाच्या दाट धुक्यांतून गेलेला असतो.
 (२) भांडखोर मनुष्याचें तोंड म्हणजे फटाक्याच्या माळांनी भरलेलें फोठारच होय.

- (३) कवि सृष्टीचा अलंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार ।
 सकळ सिद्धीचा निर्धार । ते हे कवि ॥
 कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण ।
 नाना सुखांचें संरक्षण । ते हे कवि ॥

—रामदास, दासबोध.

- (४) तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी,
 झालों तरी गे, तृषा मन्मनाची कधीही कधीही न होणें कमी ।
 —रे. टिळक, ' माझ्या जन्मभूमीचें नांव '

- (५) विश्वेशें करुनी कृपा सकरुणें दुष्काळ दैत्यांवरी
 पर्जन्यास्र नियोजुनी पळविलीं आहेत दुःखें दुरी ॥
 आता मंगल पातले दिवस हे दीपोत्सवाचे भले,
 गाणें सुस्वर पाहिजे तर तुवां हे शारदे ! गाइलें ॥

—केशवमुत ' दिवाळी. '

- (६) अनुरागाचा सुंदर तरुवर दुःखकर्दमीं रुजतो
 अश्रुजलाच्या सारणिमाजी फोफावत तो जातो !

—रे. टिळक. वनवासी फूल.

(७) दुष्यंतसन्नपत्नीं ते स्त्री श्री, कण्वभानु शिष्य-करी ।
नेली पुत्र सुगंधासह, धर्मनयांबुपूर्ण नगरसरी ॥
—मोरोपंत, आदिपर्व.

(८) संसार म्हणजे महापूर । माजी जळचरें अपार ।
डंखूं घावती विलार । काळसर्प ॥
अहंकार-नक्रें उडविलें । नेऊन पाताळीं बुडविलें ।
तेथुनिया सोडविले । न वचे प्राणी ॥
काम मगगमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना ।
मदमत्सर वोहटेना । भूलि पडली ॥
वासना धामीण पडली गळां । घालूनि वेटोळें वमी गरळा ।
जिह्वा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥
बहुतेक आवर्ती पडिले । प्राणी वाहातचि गेले ।
जेंहि भगवंतासि बोभाइलें । भावार्थ वळें ॥
देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेलें पैलथडी ।
येर तें अभाविक बापुर्डी । वाहतचि गेलीं ॥

—रामदास, दासबोध द. ३ स. १०.

(९) [कर्णवधानंतर श्रीकृष्ण धर्मराजास गौरवितात—]
तुमची आज्ञादेवी निजहस्तगतार्जुनायुधे आज्ञी ।
कर्णमहिष मारुनियां विजयातें पावली रणामाजी ॥
त्वां इंद्रें प्रेरितसितवाहाशनिनें वृषाद्रिचें पिष्ट ।
केलें, हें यश देवा ! गातील तुझें सदा महाशिष्ट ॥
तूं नरसिंह महात्मा, वीभत्सु तुझा नखप्रकर देवा ! ।
वृष कनककशिपु, महिमा प्रल्हाद तुझीच ज्या रुचे सेवा ॥
तूं रुद्र, तुझें तिसरें लोचन हें बंधुरत्न, वृष काम; ।
तूं राम, कर्ण हा भव, अर्जुनभुजतेज हें तुझें नाम ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व, अ. ५०.

(१०) इति श्रीभारतकथा गहन । निरोपणरूपे समुद्रमंथन ।
 सभाप्रमेय पीयूषपान । दैवयोगे लाधले ॥
 मुक्तेश्वराची वाङ्मोहिनी । दुर्जनदैत्यातें ठकोनी ।
 सज्जनदेवजनांच्या श्रेणी । अमर करिती प्राशने ॥
 विकल्प राहूचें तोंड । नाभें करुनि खंडविखंड ।
 पुरवील श्रोतयांचें कोड । तेंचि गोड अवधारा ॥

—मुक्तेश्वर, सभापर्व, अ. ४

(११) परदास्यरात्रि नाशाला
 शिवनेरीं श्रीमान् आला
 स्वातंत्र्यसूर्य उदयाला
 त्या सूर्याचा किरण रणांगणि तळपे तानाजी ॥

— सावरकर, सिंहगडचा पोवाडा.

(६) ससंदेह

मागे आपण मालोपमा हा उपमेचा प्रकार पाहिला. मालोपमेत थोडासा बदल केला की, ससंदेह अलंकार होतो. मालोपमेमध्ये एका उपमेयाची अनेक उपमानांशी तुलना केलेली असते. ससंदेहांतहि एका उपमेयाचें किंवा प्रकृताचें अनेक उपमानांशी किंवा अप्रकृतांशी सादृश्य दाखविलेलें असतें. फरक इतकानच की मालोपमेत एका उपमेयाची अनेक उपमानांशी सरळ तुलना केलेली असते; तर ससंदेहांत औपम्य सरळ न दाखवितां संशयाच्या द्वारे निर्माण केलेलें असतें. “ ही रमणी जोत्स्नेप्रमाणे सुखकर, मदिरेप्रमाणे मादक आणि सत्तेप्रमाणे आकर्षक आहे. ” ही मालोपमा आहे. तर “ ही जोत्स्ना तर नसेल ना ? की मदिरा आहे ? किंवा प्रभुता असावी ? ” हा ससंदेह झाला.

ससंदेहांत अनेक उपमानें असावीं लागतात. तरच तो प्रभावी ससंदेह होतो. “ हें मुख आहे की कमल आहे ? ” यांतहि ससंदेह होऊं

शकतो. पण एकाच उपमेयाचे अनेक उपमानांशीं संदेहाच्या द्वारे सादृश्य दाखविण्यांत जें वैचित्र्य दिसतें तें अशा एकेरी संदेहांत प्रत्ययास येत नाही. ससंदेहांत मालाससंदेह हा प्रकार नाही याचें कारण तरी हेंच होय. शिवाय ससंदेहांत उपमेयाचें सादृश्य प्रत्येक उपमानांशीं वेगवेगळ्या बाबतींत असलें म्हणजे ससंदेह अधिक प्रमात्री होतो.

ससंदेहांत संशयाचा खेळ असतो. हा संशय वास्तविक असेल किंवा आहार्यहि असेल. जेव्हा खुद्द कवीच्याच मनांत संशय असतो तेव्हा तो वास्तविक असतो. पण कवि जेव्हा दुसऱ्याच्या मनांतील संशय व्यक्त करतो तेव्हा तो आहार्य असतो.

ससंदेहांतील संशय चटकदार असावा लागतो. अंधारांतून जातांना आपल्याला वाटतें “ दिसतो हा खांब की माणूस ? ” येथे ससंदेह नाही. तसेंच हा संदेह सादृश्यावर आधारलेला असावा; इतर प्रकारें आलेला संदेह नको. कवीच्या नजरेसमोरून एक तरुणी विजेप्रमाणे लष्कन् निघून गेली. तेव्हा तो म्हणतो—

इथून गेली न कुठे कळेना
गृहांत किंवा हृदयांत गेली ?

येथे संशय असला तरी तो सादृश्यावर आधारलेला नसल्यामुळे ससंदेह अलंकार नाही.

किंवा नारद आला आलापीत स्वकीय सच्चरितें ।

प्रेमळ गीत तुम्हांला हरि ! हरिणापरिस बहुत वश करितें ॥

किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दीन दास आढळला ।

तच्छुभदैवसमीरें त्यावरि करुणाधन प्रभू वळला ॥

किंवा पुराणपुरुषा ! संप्रति बहु भागलास या कार्मी ।

तुज नीज लागली, तों सजलों मारावयासि हाका मी ॥

संशयरत्नमालेंतील या पद्यांतसुद्धा वरील कारणास्तव ससंदेह अलंकार नाही.

ससंदेह आणि उपमा:—ससंदेह अलंकार अभेदप्रधान आहे. म्हणून उपमेहून तो वेगळा आहे. ससंदेहांत संशय असला तरी तो अभेद बुद्धीवर आधारलेला असतो. ससंदेह हा वस्तुतः मालोपमेंतूनच निघालेला असला तरी तो वेगळा आहे. मालोपमेंत संशय नसतो. शिवाय ससंदेह अभेदप्रधान आहे, तर मालोपमा भेदाभेदप्रधान आहे.

ससंदेह आणि रूपक:—रूपक आणि ससंदेह दोन्हीहि अभेदप्रधान अलंकार आहेत. पण रूपकांत अभेदाची निश्चिती असते. ससंदेहांत अभेद प्रतीत होत असला तरी अनेक उपमानांपैकी कोणत्या उपमानाशीं उपमेयाची अभिन्नता आहे याबद्दल कवीचा निश्चय नसतो. यांतच ससंदेहाचें सौंदर्य आहे.

ससंदेहांत अवश्य असणाऱ्या गोष्टी अशा:—

- (१) उपमेयाचा अनेक उपमानांपैकी कोणत्या उपमानाशीं अभेद आहे याबद्दल कविमनांत संशय असला पाहिजे.
- (२) हा संशय सादृश्यावर आधारलेला असून तो रमणीय असला पाहिजे. वाटेल त्या प्रकारच्या संशयाने ससंदेह होत नाही.
- (३) निरनिराळ्या उपमानांशीं उपमेयाचें निरनिराळ्या बाबतींत सादृश्य असलें पाहिजे.
- (४) हा संदेह आहार्य किंवा वास्तविकहि असू शकतो.

म्हणून ससंदेहाचें लक्षण असें करतां येईल.

दोन किंवा अधिक उपमानांपैकी कोणासारखें उपमेय आहे याबद्दल कविप्रतिभानिर्मित संशय जेथे वर्णिला असतो; आणि तो संशय सादृश्यावर आधारलेला असतो; तेथे ससंदेह अलंकार होतो.

उदाहरण:—

कोणता मानूं चंद्रमा ? भूवरींचा कीं नभींचा ?

गगनीं रजनीं, भुवनीं रजनीं,

दिसतो चंद्रहि दोन्ही ठिकाणीं

एकावरि ये कलंक दिसुनी

दावि दुजा निज नयननीलिमा ॥ कोणता मानूं.

एक फुलवितो कमलविशेषा,

दुजा फुलवि मम मानसकोषा,

एक करितसे कीं तमनाशा

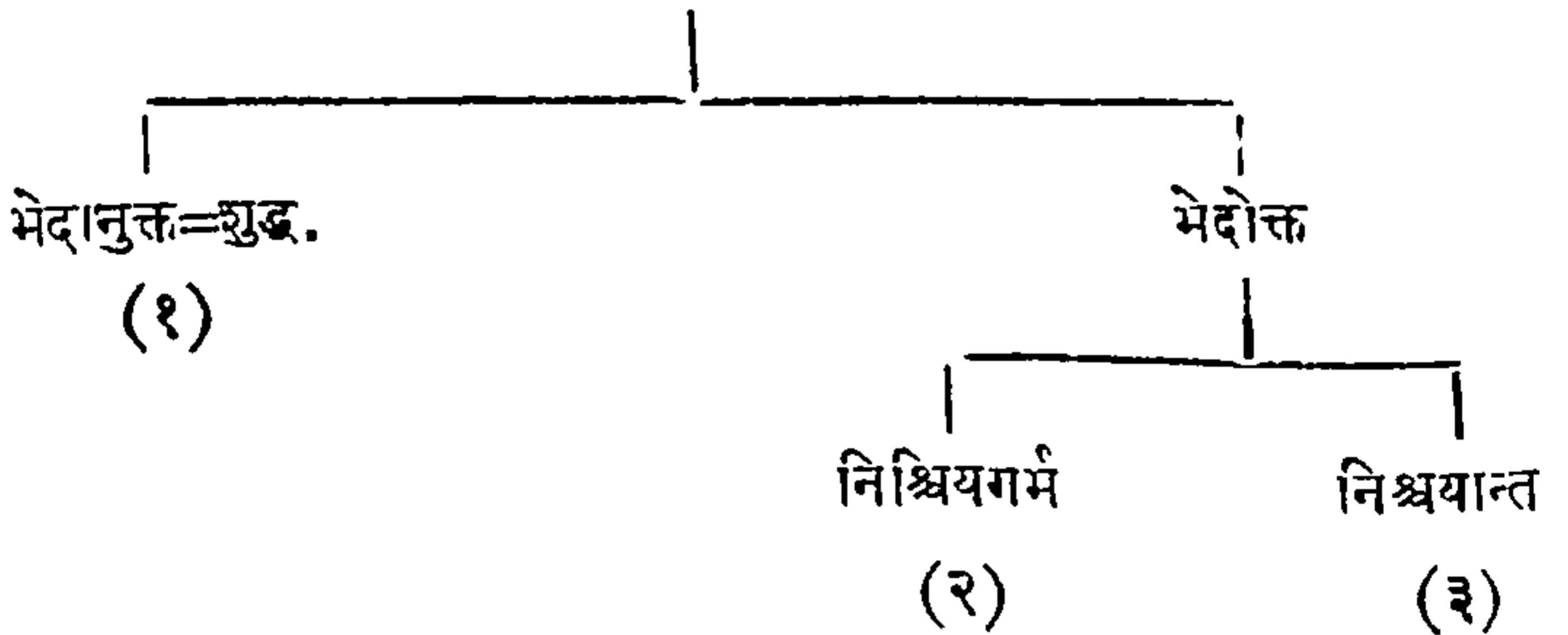
नाशि दुजा मम विरहतमा ॥ कोणता मानूं.

— गु. ह. देशपांडे, 'कोणता मानूं चंद्रमा.'

वरील पद्यांत मुख आणि चंद्रमा यांच्यांत अभेद असल्याचा संशय कवीने व्यक्त केला आहे. हा संशय अर्थातच सौंदर्याच्या, रमणीयतेच्या सादृश्यावर आधारलेला आहे. म्हणून येथे ससंदेह अलंकार झाला.

ससंदेहाचे प्रकार

ससंदेह

उपमेय हे एका उपमानासारखे आहे असे कवीला वाटते. आगलीच ते दुसऱ्या उपमानासारखे असावे असेहि त्याला वाटू लागते; पुन्हा ते

तिसन्या उपमानासारखें असावें की काय असा त्याला संशय येतो. अशा प्रकारें त्याला संशयामागून संशय येतात. असें होत असतांना दोन प्रकार संभवतात. उपमेयाचें सादृश्य एका उपमानाशीं दिसल्यावर दुसऱ्या उपमानाकडे जातांना तें पहिल्या उपमानासारखें कां नाही हें तो सांगेल किंवा सांगणारहि नाही. “ हा चंद्र आहे काय ? की कमल आहे ? ” येथे एकापुढे एक संशय आहेत. मुख चंद्र आहे असें त्याला प्रथम वाटलें व नंतर तें कमल आहे असें वाटलें. पण त्याचबरोबर तो चंद्र कां नाही हें त्याने आपणाला सांगितलें नाही. पण हेंच उदाहरण असें घ्या. “ हा चंद्र असेल काय ? पण छे ! येथे कलंक दिसत नाही. हें कमल असेल काय ? मग पाणी कां दिसूं नये ? ” येथे कवीला एक संशय येतो. पण दोहींतील भेद त्याच्या लक्षांत आल्यावर त्या संशयाचा निरास होतो व लागलीच दुसरा संशय येतो. अशा प्रकारें ससंदेहाचे दोन भाग होतात. (१) ज्यामध्ये भेद सांगितला नाही असा ससंदेह—हा भेदानुक्त किंवा शुद्ध ससंदेह होय. (२) ज्यांत संशय आल्यावर दोहींतील भेद सांगितला आहे असा. हा भेदोक्त ससंदेह होय. या भेदोक्त ससंदेहांतहि दोन प्रकार संभवतात. एक संशय येतो तो जातो, दुसरा येतो तो जातो, तिसरा येतो तोहि जातो अशा प्रकारें संशयांचा निरास होत जातो, पण अखेर ती वस्तु कोणती आहे हें मात्र कवि स्पष्टपणें सांगत नाही, असा एक प्रकार. हा भेदोक्त निश्चयगर्भ ससंदेह होय. दुसरा प्रकार म्हणजे जेथे संशयानिरास होऊन अखेर ती वस्तु कोणती आहे हें कळतें तो. हा भेदोक्त निश्चयान्त ससंदेह होय. “ हा चंद्र आहे काय ? पण छे ! येथे कलंक दिसत नाही; हें कमल असावें काय ? पण पाणी कोठे गेलें ? ” येथे भेद दाखविला आहे. पण प्रकृत वस्तु कोणती आहे हें अखेर सांगितलें नाहीच हा भेदोक्त निश्चयगर्भ होय. पण हेंच जर असें सांगितलें की “ हा चंद्र आहे काय ? पण छे ! येथे कलंक दिसत नाही; हें कमल असावें काय ? मग पाणी कोठे गेलें ? पण इतक्यांत ललित आणि बिलासयुक्त शब्द ऐकूं आले

भाणि कळलें की हें मुख आहे. ” येथे अखेर प्रकृत वस्तूचा निश्चय झाला, हा भेदोक्त निश्चयान्त संसंदेह होय. म्हणून संसंदेहाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे:—

१ भेदानुक्त—ज्या संसंदेहांत एकामागून एक संशय येतात पण कोणत्याही उपमानाचा भेद दाखविलेला नसतो असा.

२ भेदोक्त निश्चयगर्भ—ज्या संसंदेहांत एक संशय येतो, पण भेद दिसल्याने तो नाहीसा होतो, मग दुसरा संशय येतो; तोही नष्ट होतो, अशा प्रकारे संशयांची मालिका येते व जाते पण उपमेयाचा शेवटपर्यंत निश्चय मात्र होत नाही, असा.

३. भेदोक्त निश्चयान्त—जेथे संशयामागून संशय येतात व भेद कळल्यामुळे ते जातात व अखेर उपमेय वस्तूचा निश्चय होतो, असा.

उदाहरणे:—

(१) बोलति परस्परें ते येतों यज्ञासि कोण हा रविसा

कीं वन्हि की सनक हा मा सर्वांच्याहि येथ हारविसा ॥

—विठ्ठल कवि केरीकर, वामनचरित्र.

भिक्षुरूप धारण करून बलीकडे याचना करण्यास गेलेल्या वामनास पाहून सुनीच्या मनांत जे संदेह निर्माण झाले ते येथे सांगितले आहेत. वामनास पाहून हा ‘ रवि ’ असावा असा संदेह प्रथम मनांत आला. या संदेहाचा निरास न करतां, दुसरा संदेह म्हणजे ‘ हा वन्हि असावा ’ हा व्यक्त करण्यांत आला आहे; त्याच्या पाठोपाठ हा ‘ सनक ’ (ब्रह्मदेवाचा एक पुत्र) असावा असा संदेह उत्पन्न झालेला दाखवला आहे. या उदाहरणांत उपमेय व उपमान यांतील भेद कोठेहि दर्शविण्यांत आला नसल्यामुळे हे भेदानुक्त किंवा शुद्ध संसंदेहाचे उदाहरण होय.

(२) आकाशभूमि गिरिकंदरिं पूर्ण साचे ।
 ओघांवरी पडति ओषच चंद्रिकांचे ॥
 क्षीराब्धिच्या उठति या लहरीच काय ।
 कीं सर्व चंदनरसांत बुडून जाय ॥

—यशवन्तराय.

येथे चंद्रिकेचे वर्णन करतांना त्या क्षीराब्धिच्या लाटा आहेत कीं चंदनरस आहे असे दोन संशय व्यक्त केले आहेत. त्या संशयांचा निरास मात्र केलेला नाही, म्हणून हे शुद्ध ससंदेहाचे उदाहरण होय.

(३) पूर्वी दिलेलें ' कोणता मानूं चंद्रमा ' हें ससंदेहाच्या याच प्रकाराचें उदाहरण होय.

सूर्य त्या म्हणों तरी न सात अश्व तद्रथा,
 वन्हि त्या म्हणों तरी न बद्ध हा मरुत्पथा, ।
 धर्म त्या म्हणों तरी बसे न कासवावरी,
 पाहुनी तथा रणी विकल्प हे करी अरी ॥

—वि. वा. भिडे ' अर्थालंकारांचें निरूपण '.

या पद्यांत रणक्षेत्रावरील एका वीराचें वर्णन केले आहे. त्या वीरास पाहून तो सूर्य असावा असा संदेह शत्रूंच्या मनांत निर्माण झाला, पण त्याच्या रथाला सूर्याच्या रथाप्रमाणे सात घोडे नाहीत हें पाहून त्या संदेहाचें निराकरण झालें. ' तो अग्नि असावा ' असा दुसरा संदेह शत्रूंच्या मनांत आला, परंतु तो वाऱ्याच्या दिशेने जात नसल्याचें पाहून त्या संदेहाचा निरास झाला. ' तो यम असावा ' असा तिसरा संशय प्रेक्षकांच्या मनांत आला, परंतु तो वीर पुरुष रेड्यावर बसलेला नसल्यामुळे तोहि संशय नष्ट झाला. उपमेय व उपमान यांतील भेद प्रत्येक ठिकाणी उक्त आहे पण

शेवटी तो वीर कोण हें कवि स्पष्टपणें सांगत नाही. म्हणून निश्चयगर्भ भेदोक्त संसंदेहाचें हें उदाहरण होय.

झाली रात्र म्हणूनि हा न तरणी, संताप दे, ना शशी ।
दावाग्नि ! द्युपथी ! विलोल चपत्रा ! स्वच्छांतरिक्षी कशी !
हा मन्निश्चय होय पांथरमणी प्राणानिलास्वादनी ।
आली धावत घोर रात्रि—भुजगी, तन्मस्तकी हा मणी ॥

—ना. न. फडणीस, सुभाषितें.

आकाशांत चकाकणारी एक वस्तु पाहून ती वस्तु कोणती असावी याबद्दल अनेक संशय निर्माण झाल्याचें येथे वर्णन आहे. ती वस्तु सूर्य असावी असा संशय आला पण रात्रीचा समय असल्यामुळे त्या शंकेचें निरसन झालें. ती वस्तु म्हणजे चंद्र असावा असा दुसरा संशय निर्माण झाला; पण ही वस्तु संतापदायक आहे म्हणून ही वस्तु म्हणजे चंद्र नव्हे असा संशय-निरास झाला नंतर ती वस्तु 'दावाग्नि' वाटली पण ती आकाशांत असल्यामुळे त्याहि संशयाची निवृत्ति झाली. ती वस्तु 'वीज' असावी असा जो संदेह त्यानंतर मनांत आला त्याहि संदेहाचा 'आकाश निरभ्र असल्याचें पाहून' नाश झाला. परंतु शेवटी ती वस्तु म्हणजे 'रात्रि-भुजगीच्या मस्तकावरील प्रकाशमान मणी' होय असें स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

(७) भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमान् अलंकार म्हणजे वस्तुतः भ्रान्ति होय. कुवलयानंद-कारांनी या अलंकाराला भ्रान्ति असेंच नांव दिलेलें आहे. स्मरणाप्रमाणेच भ्रान्तिमान् हा अलंकार सादृश्यावर आधारलेला असतो. वस्तुतः भ्रान्तिमान् हा स्मरणाच्या पुढची एक पायरी आहे. स्मरणाप्रमाणेच भ्रान्तिमानालाहि पूर्वानुभवाची जरूर असते.

दोरीवर होणाऱ्या सर्पभ्रांतीच्या अनुभवाचें विश्लेषण केलें म्हणजे भ्रांति-मानाचें स्वरूप लक्षांत येईल. अंधारांत पडलेली दोरी आपणाला सर्पासारखी भासते व आपण एकदम दूर सरतो. सर्प आपण अगोदरच पाहिलेला असतो. आता आपण दोरी पाहतों. दोरीच्या व सर्पाच्या आकारसादृश्यामुळे दोरीलाच आपण सर्प मानतो आणि भयाने एकदम दूर सरतो. व्यवहारांतील या अनुभवाचा उपयोग कवि जेव्हा रमणीयता निर्माण करण्याकडे करतो तेव्हा भ्रांतिमान् अलंकार होतो.

एका पोपटाजवळ एक भृंग घोटाळत होता. पोपटाची चोंच भृंगाला दिसली आणि ती पळसाच्या फुलाची कळी आहे असें वाटून तो तीत उडी घ्यावयास लागला. इकडे पोपटालाहि असें वाटलें की हें जांभूळ आहे म्हणून तोहि त्या भृंग्याला पकडायला लागला. येथे भ्रांति आहे.

अशा प्रकारें भ्रांति सादृश्यावर आधारली असली पाहिजे, तरच भ्रांतिमान् होऊं शकतो; एरव्ही नाही. कृष्णाने चाणूराला तडाखा दिला त्या वेळीं त्याला भोंवळ आली व त्याला डोळ्यासमोर काजवे दिसूं लागले. येथे भ्रांतिमान् होत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे ज्याला भ्रांति होते त्याच्याकडून त्या भ्रांतीमुळे क्रिया घडली पाहिजे. बुरशीमध्ये चंद्रकिरण परावृत्त झाले म्हणजे दुधाचा भास होतो. एवढेंच वर्णन भ्रांतिमानाला पुरेसें नाही. तें दूध आहे असें समजून मांजर चाटूं लागलें हें सांगितल्या शिवाय भ्रांतिमान् होत नाही.

म्हणूनच भ्रांतिमान् अभेदप्रधान अलंकार आहे. पाहिलेली वस्तु व जिचा भ्रम होतो ती वस्तु यांच्यांत इतकें सादृश्य प्रत्ययास येते की एका ऐवजी दुसरीच वस्तु आहे असें वाटून पाहणारा तीमुळे कृति करावयास लागतो. स्मरण आणि भ्रांतिमान् यांत हाच फरक आहे. स्वच्छ विछान्यावर पडलेले चंद्रकिरण पाहून एखाद्या स्त्रीला पांढऱ्याशुभ्र पातळाची आठवण होणें हें स्मरण झालें. पण तें पातळच आहे असें समजून ती स्त्री तें ओढूं

लागली असें वर्णन केल्यास तेथे भ्रांतिमान् होतो. येथे चंद्रकिरण व पांढरें पातळ यांच्यांतील अभेदाची प्रतिति आहे.

✓ ही भ्रांति कवीला होत नसते; तर ती कविनिर्मित पात्राला होत असते. त्या पात्राला झालेली भ्रांति व त्यामुळे त्याच्या हातून घडलेली क्रिया यांचें वर्णन कवि करतो व त्या दोन वस्तूंमधील सादृश्य आपल्या प्रत्ययास आणून देतो. भ्रांतिमानांत कवीची भूमिका तदस्थतेची असते.

✓ **भ्रांतिमान् आणि स्मरण** — भ्रांतिमान् आणि स्मरण यांच्यांतील भेद आता स्पष्ट होईल. दोहोंतहि पूर्वानुभव असतो व सदृश वस्तु पाहिल्याने तो जागृत होतो. पण स्मरणांत पूर्वानुभवाचें केवळ स्मरण होतें. तर भ्रांतिमानांत पूर्वानुभूत वस्तूचा भास होऊन त्याप्रमाणे कृति घडते. स्मरणांत पाहिलेल्या व स्मरलेल्या वस्तूंचा भेद कायम असतो म्हणून तो भेदाभेदप्रधान अलंकार आहे. पण भ्रांतिमानांत एका ऐवजी दुसरी वस्तु भासते म्हणून भ्रांतिमान् हा अभेदप्रधान अलंकार होय. शिवाय स्मरणांत आठवणारी वस्तु प्रकृत (उपमेय) किंवा अप्रकृत (उपमान) असूं शकते. पण भ्रांतिमानांत पाहिलेली वस्तु नेहमी प्रकृत असते व भासणारी वस्तु नेहमी अप्रकृत असते.

भ्रांतिमान् आणि रूपक — दोन्हीहि अलंकारांत अप्रकृताचा प्रकृतावर सादृश्याच्या आधाराने आरोप केलेला असतो. पण भ्रांतिमानांतील आरोप हा वास्तविक भ्रमामुळे होतो, तर रूपकांतील आरोप हा आहार्य अभेद ज्ञानामुळे होतो. रूपकांतील आरोप हा कवीने हेतुपुरःसर केलेला असतो. म्हणूनच रूपकांतील आरोप करतांना ज्ञात्याला त्या अभेदाबरोबरच प्रकृत आणि अप्रकृत या दोघांचीहि सारखीच जाणीव असते. पण भ्रांतिमानांत प्रकृताच्या ऐवजी फक्त अप्रकृताचीच जाणीव असते.

भ्रांतिमान् अलंकाराला आवश्यक गोष्टी अशा—

१. भ्रांतिमानांत कवि सादृश्यामुळे निर्माण झालेल्या भ्रांतीचें वर्णन करून रसिकाला सादृश्य प्रतीति आणून देत असतो.

२. जी वस्तु पाहिलेली असते ती प्रकृत असते; जिचा भ्रम होतो ती अप्रकृत असते. उदा. पोपटाची चोंच ही प्रकृत वस्तु आहे व पळशाची कळी ही अप्रकृत वस्तु आहे.

३. भ्रम सादृश्यामुळे निर्माण झालेला असावा.

४. भ्रम वास्तविक असावा, आहार्य नको.

५. भ्रमाचें पर्यवसान कृतीत झालें पाहिजे.

तेव्हा भ्रान्तिमानाचें लक्षण असें होईल—

पूर्वी अनुभवलेल्या अप्रकृत पदार्थासारखा प्रकृत पदार्थ दृष्टीस पडतांच तो प्रकृत पदार्थ अप्रकृत पदार्थच आहे अशा प्रकारचा पाहणाऱ्याचा समज होऊन त्या अनुरोधाने त्याच्याकडून कृति घडते असें रमणीय वर्णन ज्या ठिकाणीं केलेलें असतें तेथे भ्रान्तिमान् अलंकार होतो.

उदा.—

(१) गगनाकडे पहातां झाली बहुतां जनांसि अभ्रमती, ।

तेव्हा पक्षी बाणव्यासाकाशोदरांत न भ्रमती, ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

कर्णास मारण्यासाठी अर्जुनाने एकदम इतके बाण सोडले की आकाशांत त्यांचा मोठा जमाव दिसू लागला. आकाशांत एकदम खूप मेघ जमल्याचा भास प्रेक्षकांत निर्माण झाला, इतकेच नव्हे तर नभांत मेघमालिका आल्याचें वाटून पक्षी आकाशांत संचार करीनासे झाले. बाणसमूहाएवजी मेघांचें अस्तित्व भासून त्या दृष्टीने पक्ष्यांचें आचरण घडलें असें येथे वर्णन असल्यामुळे भ्रान्तिमान् अलंकार झाला.

(२) भृंगे विराजित नवीं अरविदपत्रे ।

पाहूनि मानुनि तुझींच विशाल नेत्रे ॥

घालीन अंजन अशा मतिने तटाकीं ।

कांते ! वृथा उतरलों भिजलों विलोकीं ॥

—रथुनाथपंडित, दमयंती स्वयंवर.

नलराजाने भृंगांनी शोभणारीं भरीं कमलदले पाहिलीं. तीं पाहून नलास दमयंतीच्या विशाल नेत्रांची भ्रांति झाली. कमलदले व लोचने यांतील विलक्षण सादृश्यावर हा भ्रम निर्माण झाला. मनांत अशी भ्रांति निर्माण होतांच नलराज त्या नेत्रांत काजळ घालण्याची कृति करण्यासाठी सरोवरांत उतरले आणि भिजलेहि !

(८) अपन्हुति (सं-अपह्नुति).

रूपकाप्रमाणेच अपन्हुति हाहि अभेदप्रधान अलंकार आहे. अतिशयोक्तीत सापडणाऱ्या अध्यवसानाकडे म्हणजे निश्चयाकडे जाण्याच्या मार्गांत तो रूपकाच्या पुढला टप्पा आहे असे म्हणतां येईल. 'मुख हा चंद्र आहे' हें रूपक होय. पण 'हें मुख नव्हे, हा चंद्र होय' ही अपन्हुति झाली. दोहोंतहि अभेदच आहे. पण यांत रूपकापेक्षा अभेद अधिक जोराने मांडला आहे. मुखानें मुखत्व बाधित करून मग चंद्राचा त्यावर आरोप केला आहे.

अपन्हुति अलंकार सादृश्यावर आधारलेला आहे. प्रकृताचा त्यांत निषेध करून मग अप्रकृताचा आरोप केलेला असतो. यांत दोहोमधील सादृश्य प्रतीत करून देण्याचा कवीचा हेतु असतो.

अपन्हुतीमध्ये निषेध व आरोप अशा दोन क्रिया एकामागे एक होतात. या दोन्हीहि निरानेराळ्या वाक्यांत केलेल्या असतील. उदा. 'हें मुख नव्हे; हा चंद्र आहे.' किंवा या दोन्हीहि गोष्टी एका शब्दानेच सांगितल्या असतील.

उदा "सखि, या मदनाची दुष्टता पाहा ! याने आम्रमंजरीच्या मिषाने

विषयुक्त बाणच सोडले आहेत. ” येथे निषेध आणि आरोप एकाच वाक्यांत साधले आहेत. एखादें वाक्य वाचल्यानंतर निषेध आणि आरोप या क्रिया जर त्यांतून प्रतीत झाल्या तर तेथे अपन्हुति आहे असें समजावें. उदा. चंद्राच्या कलंकाला उद्देशून कवि म्हणतो— ‘ याला कोणी कलंक म्हणतात, तर कोणी चिखल म्हणतात; पण मला वाटते चंद्राने प्यालेला हा काळोख आहे. ’ येथे कवीने दुसऱ्याचें मत देऊन आपण त्याच्याशीं सहमत नाही असें दाखविलें आहे. यांत निषेध आणि आरोप गर्भित असल्याने हा अपन्हुति अलंकार आहे.

अपन्हुति आणि रूपक—दोन्हीहि अलंकार सादृश्यावर आधारलेले असून अभेदप्रधान आहेत पण अपन्हुतींत उपमेयाचा निषेध करून उपमानाचा आरोप केलेला असतो तर रूपकांत उपमेयाचा निषेध न करतां केवळ उपमानाचा आरोपच असतो.

अपन्हुतींतील अवश्य गोष्टी अशाः—

१. अपन्हुतींत उपमेयाचा निषेध आणि उपमानाचा आरोप असतो.
२. यांतील निषेध आहार्य असतो, वास्तविक नसतो. उदा. ‘ हें मुख नाही ’ यांतील निषेध कवीने हेतुपुरःसर केला आहे. वस्तुतः त्याला मुखत्वाची जाणीव आहे.
३. निषेध आणि आरोपाचा हा हेतु सादृश्यप्रतीति करून देण्याचा असतो.
४. निषेध आणि आरोप अनेक प्रकारें केलेले असतील. (अ) एका वाक्यांत निषेध आणि दुसऱ्या वाक्यांत आरोप असेल. (ब) तर कित्येकदा दुसऱ्याचें मत म्हणून दिलें असेल व आपण त्याच्याशीं सहमत नाही असें सांगितलें असेल; (क) तर कित्येकदा ‘ मिष ’—‘ व्याज ’ इत्यादि शब्दांच्या योगाने निषेध आणि आरोप एकाच वाक्यांत सांगितलें असतील.
५. निषेध आणि आरोप यांपैकी कोणतेहि अगोदर किंवा नंतर येऊं शकेल. या दोन गोष्टी त्यांत असल्या म्हणजे झालें.

म्हणून अपन्हुतीची व्याख्या अशी करतां येईल—

प्रकृताच्या किंवा उपमेयाच्या खऱ्या स्वरूपाचा निषेध करून जेथे लगेच अप्रकृताचा किंवा उपमानाचा त्यावर आरोप केलेला असतो तेथे अपन्हुति अलंकार होतो.

उदाहरणे—

(१) ' ही जलवृष्टि नव्हे, तर अमृतवृष्टीच होय. '

येथे ' जलवृष्टि ' या उपमेयाचा निषेध केला असून ' अमृतवृष्टि ' या उपमानाचा आरोप केला आहे. येथे निषेध व आरोप यांचा हेतु सुखदायकत्वाच्या सादृश्याची प्रतीति करून देणे हा होय. म्हणून येथे अपन्हुति अलंकार झाला.

(२) रामा ! नोहे हे लंकापुरी । प्रत्यक्ष काळव्याघ्राची दरी ।

तेथे तुम्ही मानववीरी । येइजे हें अपूर्व वाटे ॥

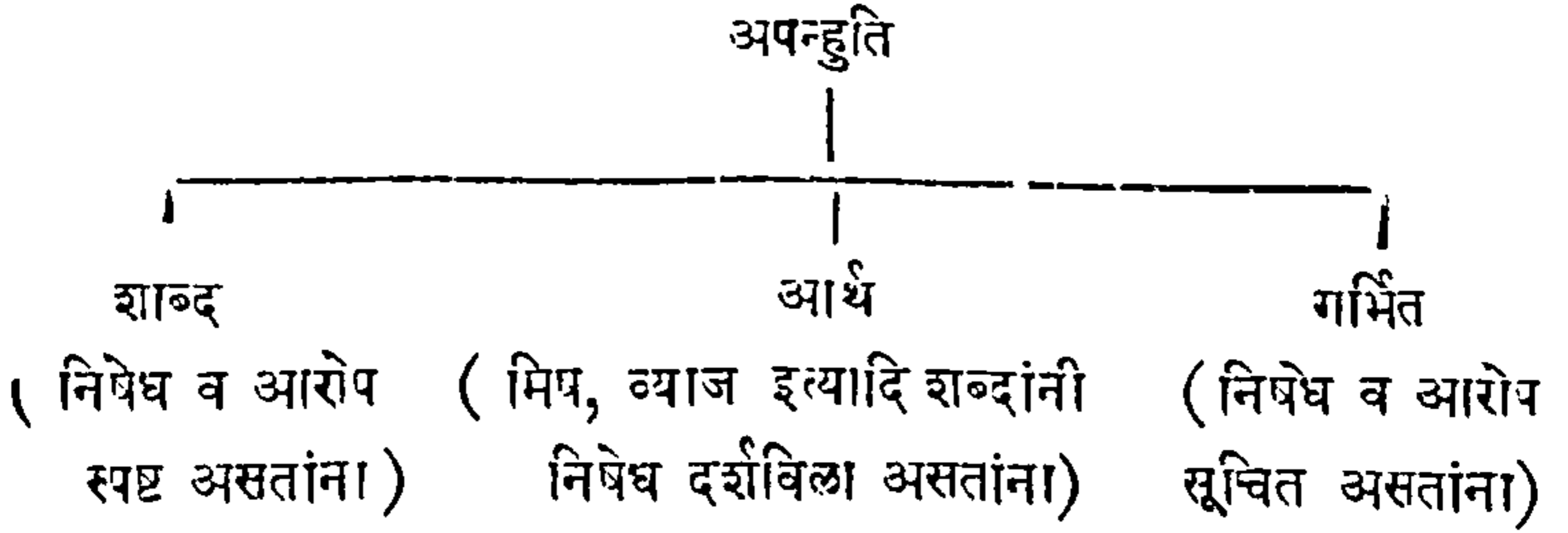
—मुक्तेश्वर, शतमुखरावणाख्यान.

येथे ' लंकापुरी ' हें उपमेय असून ' काळव्याघ्राची दरी ' हें उपमान आहे. ' नोहे ' या शब्दाने उपमेयाचें स्वरूप झाकून टाकून त्यावर उपमानाचा आरोप केला आहे. म्हणून येथे अपन्हुति हा अलंकार झाला आहे.

अपन्हुतीचे प्रकार

अपन्हुतीतील आरोप व निषेध दोन वेगवेगळ्या वाक्यांत नकारार्थी शब्द वापरून स्पष्टपणे केलेले असतील किंवा मिष-व्याज-छल इत्यादि शब्दांनी एका वाक्यांतच केले असतील. पहिल्यांत दोन्हीहि स्पष्ट शब्दांनी सांगितलेले असतात. तर दुसऱ्यांत ते अर्थतः असतात. कित्येकदा मिष, छल, इत्यादि शब्द न वापरतांच निषेध सूचित केलेला असतो. ही गर्भित अपन्हुति होय.

म्हणून अपन्हुतीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे—

(१) न हे नयन, पाकळ्या उमलल्या सरोजांतिल ।

न हें वदन, चंद्रमा शरदिंचा गमे केवळ ॥

न हा अधर तोंडलें, नव्हत दांत हे कीं हिरे ।

स्वरूप तव तें मनीं अचल गे ! वसो गोजिरें ॥

—द. तु. पणशीकर

या पद्यांत नयन, वदन, अधर व दांत या उपमेयांचा स्पष्ट शब्दांत निषेध केला असून त्यांवर अनुक्रमें पाकळ्या, चंद्रमा, तोंडलें व हिरे या उपमानांचा आरोप केला आहे. म्हणून प्रस्तुत उदाहरणांत शाब्द अपन्हुति हा अलंकार झाला.

(२) सखिहस्तीं हस्त न वृष पांडवहृदयांत सायका मारी ।

क्रोधातें भीम गिळी, गरळातें जेंवि काय कामारी ॥

—मोरोपंत, सभापर्व

धर्मराजाने द्यूत खेळतांना ज्या वेळीं द्रौपदीला पणास लावलें त्या वेळीं कर्णाला मोठा आनंद होऊन त्याने आपला मित्र जो दुर्योधन त्याच्या हातावर हात मारला (टाळी दिली), वरील आयेंच्या पहिल्या ओळींत ' हातावर हात मारणें ' ह्या उपमेयाच्या स्वरूपाचा स्पष्टपणें निषेध करून त्याच्या ठिकाणीं ' हृदयांत बाण मारणें ' ह्या उपमानाचा आरोप केला आहे. म्हणून हें शाब्द अपन्हुति या अलंकाराचें उदाहरण होय.

(३) रे पाहिलें तुम्हाला पाळत ठेवोनि त्या घनाजीने,
काय ? घनाजीने ? नहि, त्याच्या रूपें अहो यमाजीने !

—चंद्रशेखर, 'कायहो चमत्कार'

वरील उदाहरणांत घनाजी हें उपमेय असून यमाजी हें उपमान आहे. 'तो घनाजी नसून यमाजीच होता' अशा अर्थाचें विधान केल्यामुळे शाब्द अपन्हति झाली.

आर्थ अपन्हतीची उदाहरणे:—

(१) 'सूनवाईच्या रूपाने साक्षात् लक्ष्मीच आमच्या घरांत प्रविष्ट झाली आहे.'

या वाक्यांत सूनवाई हें उपमेय व लक्ष्मी हें उपमान आहे. शाब्द अपन्हतीतल्या उदाहरणांत उपमेयाचा निषेध जसा स्पष्ट शब्दांत आढळतो तसा प्रकार येथे नाही. 'रूपाने' हा शब्द योजून तो निषेध दर्शविला आहे. म्हणून हें आर्थ अपन्हतीचें उदाहरण होय.

(२) सृष्टीही हिममिषे मनोहर नव मोत्यांची जाळी

घाली मजवर ! सजवी मजला ! माय तशी प्रतिपाळी !

— रे. टिळक, वनवासी फूल.

या उदाहरणांत 'हिम' या उपमेयाचा स्पष्ट शब्दांत निषेध केलेला नाही, तथापि 'हिमाच्या मिषाने मोत्यांची जाळी घातली आहे' असें सांगण्याने हिमाचा निषेध सूचित केला आहे व त्या जागी मोत्यांच्या जाळीचा आरोप केला आहे. म्हणून ही आर्थ अपन्हति होय.

(३) सूत वरुनि लाजे कुरुवरगुरविरहाकुळा, कृशा निपट, ।

अरिसेना, काढीना धूलिपटलमिष मुखावरुनि प्रट ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व

भीष्म व द्रोण हे कुरुसैन्याधिप मृत्यु पावल्यावर कर्ण कुरुसैन्याचा प्रमुख झाला. कर्ण हा सूत असल्यामुळे अरिसैन्यास म्हणजे कौरवसेनेस त्याच्या अधिपत्याची लाज वाटली असें सांगितलें आहे. सेनेच्या हालचालीमुळे पुष्कळ धूल उडाली होती व त्या धुळीच्या वेष्टनामुळे कुरुसेना स्पष्टपणें दिसत

नव्हती. धर्म म्हणतो, “ ही धूलि नव्हे तर धूलिमिषाने कौरवसेनेने लजेमुळे घेतलेला बुरखा आहे. ” वरील आर्थेंत ‘ धूलि ’ या उपमेयाचा स्पष्ट शब्दांत निषेध नसला तरी ‘ मिष ’ शब्दाने तो निषेधाचा अर्थ व्यक्त होतो म्हणून हें आर्थ अपन्हुतीचें उदाहरण होय.

गर्भित अपन्हुतीचें उदाहरण—

(१) “ जिजाईच्या पोटी शिवाजीचा जन्म झाला असें सांगण्यांत येतें, पण मी म्हणतो तिच्या पोटी प्रत्यक्ष शंकरांनीच अवतार घेतला. ” येथे अपन्हुति गर्भित आहे कारण यांतील निषेध व आरोप दोन्हीहि सूचित आहेत.

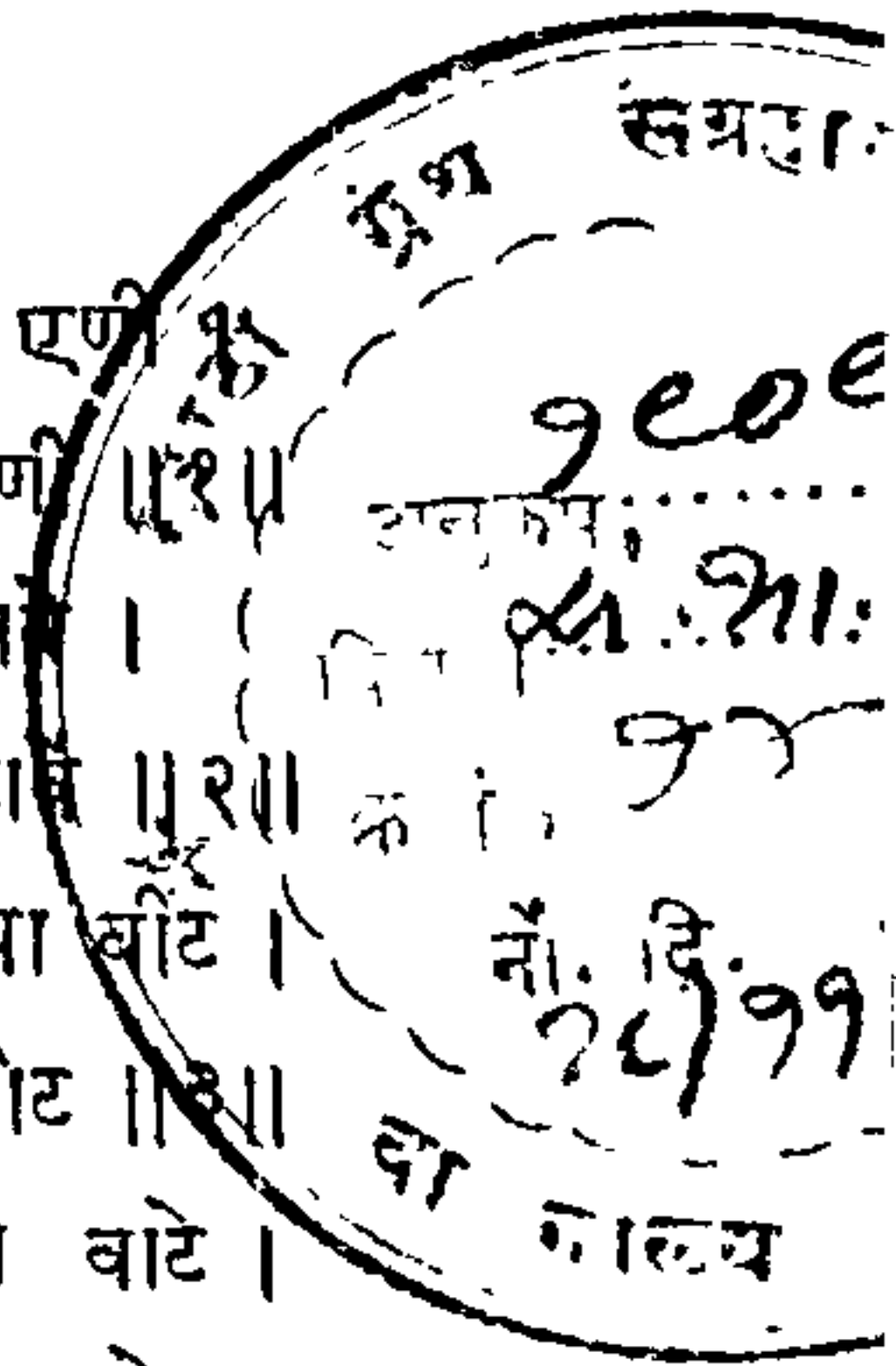
अपन्हुति कित्येकदा मालारूपहि असूं शकते. जेथे उपमेयाचा एकदा निषेध केला असून नंतर एकामागे एक निरनिराळ्या उपमानांचा आरोप केला जातो, तेथे मालापन्हुति होते.

उदा.—

सेतु न तो यस्पतिने स्वसुता नेली जशी वृकें एणी
त्या लंकेची श्रीभूदेवीने ओढिली असे वेणी
रामनय—श्रीलर्गी लंका घाली सुनील पाटा
सेना—वन्हाडणीला पायघडी कां असें न वाटा
बहुधा तुच्छ जलधि—तृण चाटायचा धरोनिया
गेली प्रभु—प्रतापासित—पथ रक्षोटवीकडे नीट
की पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रडत वाटे
आली जी लंकाश्री, तीचा तो सांजनाश्रु पथ वाटे ॥४॥

—मोरोपंत, वनपर्व,

या आर्यावैकी पहिल्या आर्थेंत ‘ सेतु ’ या उपमेयाचा एकवार स्पष्ट निषेध केला असून त्यावर लंकेच्या वेणीचा आरोप केला आहे. त्या नंतर पुढच्या आर्यांतून ‘ सुनील पाटाव्याची पायघडी ’ ‘ असित पथ ’ व ‘ सांजनाश्रु पथ ’ या निरनिराळ्या उपमानांचा एकाभागून एक आरोप केला असल्यामुळे येथे अपन्हुतीची माला निर्माण झाली.

छेकापन्हुति

आतापर्यंत सादृश्यमूल अपन्हुतीचे विवेचन केले आहे. पण आलंकारिकांनी हिचे क्षेत्र वाढविले आहे. कित्येकदा केवळ श्लिष्ट शब्दगत सादृश्यावर अपन्हुति आधारलेली असते.

जल्पत माझ्या पर्दी लागतो लोचट बाई किती ?

सखे तो कांत तुझा कां गडे ।

नव्हे ग ! नूपुर हा बडबडे ॥

‘ येथे जल्पत माझ्या पर्दी लागतो ’ हीं पदे कांत आणि नूपुर यांना लागतात. यांत कांत हा प्रकृत आणि नूपुर अप्रकृत आहे. हा कांत आहे काय, असे विचारले असता त्याचा निषेध करून नूपुर आहे असे नायिका सांगते. हे बोलणे खुबीदार असते. चतुर लोक आपल्या भाषणांत अशा खुबीदार बोलण्याचा उपयोग करतात, (छेक = चतुर) म्हणून अपन्हुतीच्या या प्रकारास छेकापन्हुति म्हणतात. छेकापन्हुतीची उदाहरणे वाङ्मयांत फारशी आढळत नाहीत. रामजोशी यांची पुढील छेकापन्हुति प्रसिद्धच आहे.

राधासखि संवादी छेकापन्हुति आयका ।

रसिक हो किती चतुर त्रायका ॥ धृ. ॥

अंबरगत परि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी ।

काय हा धीट म्हणावा तरी ॥

तो नंदाचा मूल काय गे ! सांग कन्हय्या हरी ।

नव्हे गे, मारुत मेघोदरी ॥ १ ॥

सासुसासरापति यां देखत अघरामृतमाधुरी ।

घेतसे काय वदावे तरी ॥

तो नंदाचा मूल काय गे सांग कन्हय्या हरी ।

नव्हे गे, मधुपत्रज हा करी ॥ २ ॥

पटविघटित-कुचतटिंहि वसंतीं हळुच येउनी उरीं ।

शीतल स्पर्श सुगंधित करी ।

तो नंदाचा मूल काय गे सांग कन्हय्या हरी ।

नव्हे हा मलयज करि चातुरी ॥ ३ ॥

(चाल) गुणवंत कुचावरि लोळे, अति शोभला ।
 तो कृष्ण काय ? नव्हे, हार कळेना तुला ॥
 बाई ! अंगमर्दनीं अति सुखकर वाटला ।
 तो कृष्ण काय गे ? कर दूतीचा मला ॥
 मज शीतळ करितो श्रमी होउनी भला ।
 तो कृष्ण काय ? नव्हे व्यजन सुवंशांतला ॥
 यापरि निजसंतोषे वर्णी पुसतां यदुनायका ।
 लोपवी मुरलीच्या गायका ॥

राधा सखि संवार्दी. ॥

—रामजोशी.

ससंदेह, भ्रांतिमान् व अपन्हति या अलंकारांची अभ्यासार्थ
 उदाहरणे:—

(१) हंसा ! विलोकुनि सुधाकर अष्टमीचा ।
 म्यां मानिला निटिल देश तिचाच साचा ॥
 शंख-द्वयीं धरुनि कौंकुम कीरवाणी ।
 लावावया तिलक लांबविला स्वराणी ॥

—रघुनाथ पंडित, 'दामयंती स्वयंवर'

(२) कीं चंद्र नव्हे तें स्वत-दीप । माझारि सावळें तें श्रीकृष्णाचें रूप ।
 वरि टाकौनि पाहों आलें स्वरूप । श्रीचक्रधराचें ॥
 की भू-गोलकाचा प्रासादीं जैसा । गळिवा अमृताचा आरिसा ।
 तेथ श्रीकृष्णांचा बिंबला ठसा । कळंकु नव्हे तो ॥

—नरेंद्र, रुक्मिणीस्वयंवर.

(३) हें कमल कीं सुधाकर हा निर्णय आमुचा नसे ठरला ।
 अतिफुल्ल निष्कलंकें त्वद्वदनै हृदयि संशयचि भरला ॥

—केमकर, 'अलंकारविकाश'

(४) मत्स्य उसळतां उदरें त्यांचीं चमकति वारंवार ।
 त्याच मिषें ती नदी तुजवरी फेकिल कटाक्ष फार ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मेघदूत.

(५) तुहिनकर नव्हे, हें बीज चिंतालतेचें,
विकसित अथवा हें पुष्प उद्वेगतेचें ।
अभिनव मदनाचें छत्र किंवा उभारे ।
युवतिजन जयाच्या दर्शनं मात्र भारे ॥

—सामराज ' रुक्मिणीहरण '

(६) प्रथम म्हणे हें काय द्युतिमंडल ? काय उतरला भानु ? ।
सानूरुहि वरि दिसतो जाणो चालत असल माणिसानु ॥ १ ॥
मग नगरी हें कळतां ठाकोनि करी विचार उज्ज्वलधी ।
श्रीद्वारका नव्हे हे आलिगुनि कां हिला नसे जलधी ॥ २ ॥

मोरोपंत, कृष्णविजय

(७) सांगद सखड तो कपिकेतुशरच्छिन्न वीरभुज गमला ।

सहसा खगपतिखंडितभोग तदाननविमुक्त भुजग मला ॥

—मोरोपंत, द्रोणपर्व

(९) उत्प्रेक्षा *

सादृश्यावर आधारलेले अलंकारांचे दोन वर्ग आपण आतापर्यंत पाहिले. उपमा, उपमेयोपमा, अनन्वय आणि स्मरण हे भेदाभेदप्रधान अलंकार आहेत. तर रूपक, संसंदेह भ्रंतिमान् आणि अपन्हृति हे अभेदप्रधान अलंकार आहेत. उत्प्रेक्षा अलंकार आणि यानंतरचा अतिशयोक्ति अलंकार हे सुद्धा अभेदप्रधानच आहेत. पण रूपकादि चार अलंकार व उत्प्रेक्षा-अतिशयोक्ति यांच्यांत एक महत्त्वाचा फरक आहे. रूपकादि अलंकार अभेदप्रधान असले तरी त्यांत आरोपाची क्रिया आहे. म्हणजे कावे त्यांत उपमानाचा उपमेयावर आरोप करतो. पण उत्प्रेक्षा-अतिशयोक्ति यांत अध्यवसायक्रिया आहे. अध्यवसाय म्हणजे निश्चय. उपमेय हें उपमानच आहे अशी निश्चिति होणे ही मानसिक क्रिया यांत असते. ही निश्चिति पूर्णपणे झाली तर अतिशयोक्ति होते. ही निश्चिति पूर्णत्वाला कांहीशी कमी असली तर उत्प्रेक्षा होते. उत्प्रेक्षेत उपमेयाची उपमानत्वाने निश्चयपूर्वक जाणीव झालेली नसते, पण जाणीव झाल्या-सारखे वाटत असते याला साहित्यशास्त्रांत "प्रायः तादात्म्य" असे म्हणतात.

उदा.—रोमिओ ज्यूलियट्च्या घरावरून जातांना ज्यूलियट् त्याला एकदम दिसते व त्याच्या मुखांतून “ Oh, my moon ! ” असे उद्गार निवतात. येथे मुखाचें चंद्राशी पूर्ण तादात्म्य झालें आहे. म्हणून ही अतिशयोक्ति आहे. पण “ मला वाटतें हा चंद्र आहे ” अशी जाणीव होणें यांत उपमेयाचें उपमानाशी पूर्ण तादात्म्य नाही यांत थोडीशी तरी शंकेला जागा आहे. म्हणून ही उत्प्रेक्षा होय. अशा प्रकारच्या जाणिवेला संभावना म्हणतात. संभावना आणि प्रायः तादात्म्य एकच होते. अतिशयोक्तीत सिद्ध अध्यवसाय असतो, तर उत्प्रेक्षेंतील अध्यवसाय साध्य असतो. मात्र हा अध्यवसाय आहार्य असतो हें विसरतां कामा नये.

अर्थात् अशा संभावनेंत शंकेला किंवा संशयाला थोडीशी जागा असते. संशय ससंदेहांतहि असतो; पण ससंदेहांतला संशय आणि उत्प्रेक्षेंतला संशय यांच्यांत फरक आहे. ससंदेहांत दोन्हीहि बाबतींत संशयाचें प्रमाण सारखेंच असतें. पण उत्प्रेक्षेंत संशयाचें प्रमाण उपमानाकडे इतकें झुकलेलें असतें की उपमानाशी होणाऱ्या उपमेयाच्या तादात्म्याची जवळ जवळ खात्रीच होते. ससंदेहांत संशय किंवा संदेह उभयकोटिक असतो; तर उत्प्रेक्षेंत तो उत्कटकोटिकसंदेह असतो असे साहित्यशास्त्राच्या परिभाषेंत म्हणतां येईल.

सारांश, ‘ हा चंद्र असावा काय ? ’ येथे ससंदेह आहे; ‘ मला वाटतें हा चंद्रच आहे ’ ही उत्प्रेक्षा होय; ‘ अहा ! चंद्र उगवला ’ हा मुखाच्या बाबतींत निघालेला उद्गार ही अतिशयोक्ति. उत्प्रेक्षेचीं प्रधान अंगें अशीं—

- १ उत्प्रेक्षेमध्ये संभवना असते. उपमेय हें जणू कांही उपमानच आहे अशी कल्पना कवि करीत असतो.
- २ ही संभावना आहार्य असते.
३. यामध्ये संभावना दात्रविण्यासाठी गमे, भासे, जणू, वाटे इत्यादि शब्द वापरतात.
४. कित्येकदा या शब्दांशिवायहि उत्प्रेक्षा होऊं शकते.

३. म्हणून उत्प्रेक्षेचें लक्षण असें करतां येइल—

उपमेय हें जणू काय उपमानच आहे अशी रमणीय साध-
र्म्याला अनुसरून कवीने जेथे संभावना केली असते तेथे उत्प्रेक्षा
अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) ज्ञानेश्वरांची वाणी म्हणजे जणू कांही अमृताचा प्रवाहच आहे.

। वरील वाक्यांत ' वाणी ' आणि ' अमृताचा प्रवाह ' या दोहोंत
प्रायः तादात्म्य वर्णिलेले आहे. माधुर्याच्या सादृश्यामुळे त्या दोन्ही गोष्टी
जवळ जवळ एकच होत अशा अर्थानें तें विधान आहे. हें प्रायः तादात्म्य
दर्शविण्यासाठी ' जणू ' हा शब्द वापरला आहे. म्हणून हा उत्प्रेक्षा अलंकार
होय.

(२) नवीं फुलें फुलतीं

वसन्तीं नवीं फुलें फुलतीं

“ जणु तारे उतरून करमणुकीस्तव घरणीवर येती ।

—रे. टिळक, ' सृष्टीची करमणुकीची घटका. '

येथे ' फुलें ' या उपमेयावर ' तारे ' या उपमानाची संभावना केलेली
आहे. सुवक्तेच्या व सौंदर्याच्या सादृश्यावर ही उत्प्रेक्षा केलेली आहे.

† (३) शंतांतून जाणारी अरुंद, वेडीवाकडी वाट पाहून असें वाटतें
की ती जणू कांही भली मोठी नागीणच पसरलेली आहे !

वरील वाक्यांत ' वाट ' हें उपमेय असून ' नागीण ' हें उपमान
आहे. अरुंद व वेडीवाकडी या विशेषणांनी सादृश्य सुचविलें आहे. वाट ही
जणू नागीणच आहे अशी संभावना केल्यामुळे येथे उत्प्रेक्षा अलंकार झाला.

उत्प्रेक्षेचे प्रकार

उपोत्प्रेक्षा

हेतूत्प्रेक्षा

फलोत्प्रेक्षा

कवि कोणत्या तरी घटनेचें वर्णन करीत असतो. घटनेचीं तीन अंगें असतात. (१) प्रत्यक्ष घटना म्हणजे वस्तु किंवा क्रिया. (२) घटनेचा हेतु; आणि (३) घटनेचें फल. कोणत्याहि घटनेचें वर्णन करीत असतांना कवि जेव्हा उत्प्रेक्षा वापरतो तेव्हा तो वरील तीनपैकी कोणत्या तरी एका अंगावर संभावना करीत असतो. त्याला अनुसरून उत्प्रेक्षेचे (१) स्वरूपोत्प्रेक्षा; (२) हेतूत्प्रेक्षा; आणि (३) फलोत्प्रेक्षा असे अनुक्रमें तीन प्रकार होतात.

[१] स्वरूपोत्प्रेक्षा—एखादा पदार्थ किंवा क्रिया यांचें वर्णन करतांना कवि जेव्हा तो दुसराच पदार्थ किंवा दुसरीच क्रिया असावी अशी कल्पना करतो तेव्हा स्वरूपोत्प्रेक्षा अलंकार होतो. यालाच वस्तूत्प्रेक्षा असेंहि म्हणतात.

उदाहरणें—

आपलें जीवन जणूं पाण्यावरील बुडबुडाच आहे.

वरील वाक्यांत जीवन या वस्तूवर बुडबुडा या वस्तूची संभावना केली आहे. नश्वरतेच्या सादृश्यावर ही उत्प्रेक्षा आधारलेली आहे. येथे वस्तूवर उत्प्रेक्षा केल्यामुळे वस्तूत्प्रेक्षा ऊर्फ स्वरूपोत्प्रेक्षा हा प्रकार झाला.

(२) शशिरायाही आंत उतराला

कलहंसापरि पोहं लागला

तटिनीने जणु हृदयीं धरिला

प्रेमळ कान्त । पाहुनी इथे एकांत ॥

—दत्त, ' विश्वमित्रीच्या काठी '

वरील कडव्यांत ' शशिराया ' हें उपमेय व ' कांत ' हें उपमान होय. या ठिकाणी ' शशिराया ' या वस्तूवर उत्प्रेक्षा केली असल्यामुळे येथेहि वस्तूत्प्रेक्षा झाली.

(३) कुठे कळकवेटांतुनि निघतां सुरांत वारा वाहे ।

निजली राई मधुनी मधुनी वाटे घोरत आहे ॥

—गोविंदाग्रज, ' कृष्णाकाठी कुंडल '

या उदाहरणांत वाऱ्याच्या वाहण्याच्या क्रियेवर उत्प्रेक्षा केली आहे. 'वाऱ्याचें वाहणें' ही क्रिया म्हणजे राईच्या घोरण्याच्या क्रियेसारखी वाटते. अशी कल्पना केली आहे. म्हणून हें स्वरूपोत्प्रेक्षेचें उदाहरण होय.

(४) विंध्य तसा निजला तो ! वदनदरीमाजि निबिड अंधार ।

फार भयंकर भासे, पाताळाचेंचि काय तें दार ! ॥

—मोरोपंत, मंत्ररामायण.

वरील आर्यंत निजलेल्या कुंभकर्णाच्या देहाचें वर्णन आहे. 'कुंभकर्णाचा विशाल देह विंध्यपर्वतासारखा दिसला' यांत उपमा अलंकार आहे. नंतर कुंभकर्णाच्या वदनावर दरीचा आरोप केल्यामुळे रूपक झालें. दुसऱ्या ओळींत कुंभकर्णाच्या अर्धवट उघड्या तोंडावर पाताळाच्या द्वाराची संभावना केली आहे. त्या ठिकाणी वस्तूप्रेक्षा ऊर्फ स्वरूपोत्प्रेक्षा झाली.

(५) मुखांतुनी दुग्ध गळे सुनिर्मळ

उरावरी ये अतिशुभ्र ओघळ

मंदाकिनीचा गगनीं प्रवाह तो

चंद्रप्रभापांडुर काय वाहतो ॥ —मोरोपंत, छंदोरामायण.

रामाच्या उरावरून वाहणाऱ्या 'दुधाचा ओघळ' या वस्तूच्या बदल 'मंदाकिनीचा प्रवाह' या दुसऱ्या तत्सदृश वस्तूची कल्पना केली आहे. म्हणून 'स्वरूपोत्प्रेक्षा' अलंकार झाला.

[२] हेतूप्रेक्षा—कवि वस्तुस्थितीचें वर्णन करित असतो रण ती वस्तुस्थिति कोणत्या तरी प्रतिभानिर्मित कारणाने घडून आली असें दाखविलें असतें तेव्हा हेतूप्रेक्षा होते.

उदाहरणें:— (१) होता नभीं तपत जौवरि सूर्यकांत ।

दिव्य प्रभा घरुनि शोभत वस्तुजात ॥

कालक्रमें बधुन अस्तगता तथास ।

शोकें जणो विकल सृष्टि दिसे उदास ॥

—वा. वा. खरे.

सूर्यास्त झाल्यामुळे सृष्ट पदार्थांचें तेज लोपलें, पण ते निस्तेज होण्याचें कारण म्हणजे जणूं 'शोक' हें होय अशी कविप्रतिभानिर्मित कल्पना केलेली आहे. म्हणून हें हेतूप्रेक्षेचें उदाहरण होय. (' हेतु ' म्हणजे कारण)

(२) थंडीची हुडहुडी न लागो उषासुंदरीला ।

पूर्वेच्या शोगडांत म्हणुनी विस्तव पेटविला ॥

—केशवकुमार, ' अरुण '

सृष्टिक्रमाप्रमाणे रातीनंतर उषःकाल व अरुणोदय झाला. अरुणाची लाली हाच विस्तव असें रूपक केले आहे व हा विस्तव पेटविण्याचें कारण (उषासुंदरीला थंडी लागूं नये हें) कविप्रतिभानिर्मित होय. या उदाहरणांत अरुणोदयाचा हेतु सांगितला आहे म्हणून हेतूप्रेक्षा आहे.

(३) स्वर्ग घरेला चुंबायाला

खाली लवला मजला गमला

—केशवसुत, ' सतारीचे बोल. '

सतारीचे ' दिडदा ' ' दिडदा ' असे मधुर बोल ऐकत असतां कवीला स्वर्गीय आनंद झाला. त्या वेळीं स्वर्ग भूमीवर उतरला असें काव्यमय वर्णन कवीने केले आहे. ' चुंबन घेणें ' हा हेतु कविप्रतिभानिर्मित आहे. म्हणून ही ' हेतूप्रेक्षा ' होय.

(४) हें कळकीचें जीर्ण मोडकें दार

करकरकर वाजे फार

हें दुःखाने कणहुनि कथी सकलांला

दारिद्र्य आपुलें बाळा

—दत्त, ' निज नीज माझ्या बाळा '

येथे दाराच्या करकर वाजण्यावर कणहुण्याची कल्पना केली आहे. येथे उत्प्रेक्षावाचक शब्द न वापरतां उत्प्रेक्षा अलंकार साधला आहे.

[३] फलोत्प्रेक्षा— एकाद्या क्रियेचें वर्णन करित असतांना त्या क्रियेपासून कोणते तरी कविप्रतिभानिर्मित फल मिळावयाचें आहे किंवा ती क्रिया कोणते तरी कविप्रतिभानिर्मित फळ मिळविण्याकरिता घडत आहे असें वर्णन असतें तेथे फलोत्प्रेक्षा होते.

उदा. (१) प्रभातीं फुलांभोरुह-समुदयालागिं भजतो ।
 तसा वृक्षांच्याही शिथिल कुसुमांलागिं हरितो ॥
 तुझ्या श्वासामध्ये परिमल निसर्गेंच वसतो ।
 जणू तत्प्राप्त्यर्थं स्फुट पवन हा यत्न करितो ॥

—गणेशशास्त्री लेले.

प्रभातकाळीं कमलांचा व वृक्षांवरील फुलांचा सुगंध वायु हरण करतो. सुगंध हरण करण्याच्या क्रियेचें फळ म्हणजे अज राजपुत्राच्या 'वदनाचा सुवास प्राप्त करणें' हें येथे सांगितलें आहे. हें फळ केवळ काव्यमय आहे. म्हणून हें फलोत्प्रेक्षेचें उदाहरण ठरतें.

(२) तेव्हा धर्म खवळला, सोडी अत्युग्रबाण, तो यातें ।

भेदुनि महींतहि शिरे, प्याया पाताळ सिंधुतोयातें ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

बाण पृथ्वीत शिरण्याची जी क्रिया घडली त्या क्रियेपासून 'पाताळ-गंगेचें पाणी पिणें' हें कविप्रतिभानिर्मित फळ दर्शविलें आहे. म्हणून ही फलोत्प्रेक्षा झाली. या उदाहरणांत 'जणू' 'वाटे' इत्यादि संभावनादर्शक शब्द प्रत्यक्ष वापरले नसल्यामुळे अशा उत्प्रेक्षेस 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' म्हणतात.

मालोत्प्रेक्षा.

कवि जेव्हा एकाच उपमेयावर अनेक उपमानांची संभावना करतो तेव्हा मालोत्प्रेक्षा होते.

उदाहरणें—

(१) वाटे उषाच हसते फिरते जगांत,
 की स्फूर्ति हीच कविची मधुरूप घेत;
 अव्याजता रसिकता जणुं मूल झाली
 स्वर्गांतुनी सहज भूवरि आज आली.

—रे. टिळक, 'एक अमेरिकन मुलगी.'

वरील श्लोकांत एका मुलीचें वर्णन करतांना तीन उत्प्रेक्षा योजल्या आहेत. ती मुलगी म्हणजे 'उषा' वाटते, किंवा 'कविस्फूर्ति' भासते,

किंवा बालरूप धारण करणारी ' अव्याज रसिकता ' गमते अशा काव्यमय कल्पना केलेल्या आहेत. एकाच उपमेयावर अनेक उपमानांची संभावना येथे केली असल्यामुळे हे मालोत्प्रेक्षेचे उदाहरण झाले. ' वाटे ', ' जणु ' हे उत्प्रेक्षादर्शक शब्द या श्लोकांत उक्त आहेतच.

(२) अरुण चितारी नभःपटला रंगरितो काय,
प्रतिभापूरित करी जगाला की हा कविराय ?
की नव युवती उषा सुंदरी दारी येवोनी
रंगवल्लिका रम्य रेखिते राजस हस्तांनी ?
दिवसयामिनी परस्परांचे चुंबन घेतात—
अनुरागाच्या छटा त्यांच्या खुलल्या गगनांत !
किंवा ' माझी चोरुनि नेली मोत्यांची माला '
म्हणुनि नभःश्री रुसली, आळी लाली गालांला ?

—बालकवि, ' अरुण '

वरील पद्यांत ' अरुण ' या एका उपमेयावर अनेक उपमानांची संभावना केली आहे. भासे, वाटे वगैरे उत्प्रेक्षादर्शक शब्द मात्र कोठेच योजले नाहीत. म्हणून येथे प्रतीयमान अशी मालोत्प्रेक्षा झाली.

(१०) अतिशयोक्ति.

प्रस्तावनेमध्ये लक्षणेच्या विवेचनांत गौणी लक्षणेचे दोन प्रकार दिले आहेत. त्यांपैकी सारोपा गौणी लक्षणा रूपकांत सापडते तर साध्यवसाना गौणी लक्षणा अतिशयोक्तींत असते. ज्या वेळीं अमुक एक माणूस गाढव आहे, असें आपण म्हणतो तेव्हा मूर्खत्वाच्या साम्यावरून त्या माणसावर आपण गाढवाचा आरोप करतो. पण जेव्हा ' गाढवा, इकडे ये ' असें त्या माणसास हाक मारतो तेव्हा त्याच गुणसाम्यावरून त्याचे गाढवाशी पूर्ण तादात्म्य करित असतो. उपमेयाचा उपमानाशी इतका सारखेपणा येथे अपेक्षित आहे की उपमेयाचे उपमेयत्व शिल्लकच राहिले नाही. उपमानत्वच त्याच्या ठिकाणी आहे अशी प्रतीति या लक्षणेच्या मागे आहे. अध्यवसान म्हणजे उपमानाशी झालेल्या उपमानाच्या पूर्ण तादात्म्याची प्रतीति किंवा निश्चय.

उपमेय आणि उपमान यांच्यांत सादृश्य असलें तरी इतर वाचार्थीत वस्तुतः भेद असतो. 'मुख चंद्राप्रमाणे आहे' असें जेव्हा कवि म्हणतो तेव्हा मुख व चंद्र यांच्यामधील सादृश्याबरोबरच त्यांच्या मधील भेदाचीहि त्याला जाणीव असते. 'मुखचंद्र' किंवा 'मुख चंद्रच आहे' असें जेव्हा तो म्हणतो तेव्हा मुख व चंद्र यांच्या मधील अभेद तो दाखवीत असतो. पण आपण कोणत्या दोन वस्तूंमध्ये अभेद मानतो हेहि तो सांगून जातो. येथे मुखावर चंद्राचा आरोप केला आहे हे आपल्याला स्पष्ट दिसते. पण आपली प्रिया एकदम दिसतांच त्या आनंदाच्या भरांत 'नयनांना आनंद देत हे चंद्रबिंब उगवलें' असें तो एकदम उद्गारतो तेव्हा त्याला मुखाची चंद्रत्वाने जाणीव होते. चंद्राच्या ठिकाणी असलेलें आल्हादकत्व त्याला रमणीमुखाच्या ठिकाणी पूर्णशाने दिसते, आणि त्या भरांत मुखाचें मुखत्व त्याच्या जाणीवेंत शिल्लक राहत नाही. मुखाऐवजी त्याला चंद्रच प्रतीत होतो.

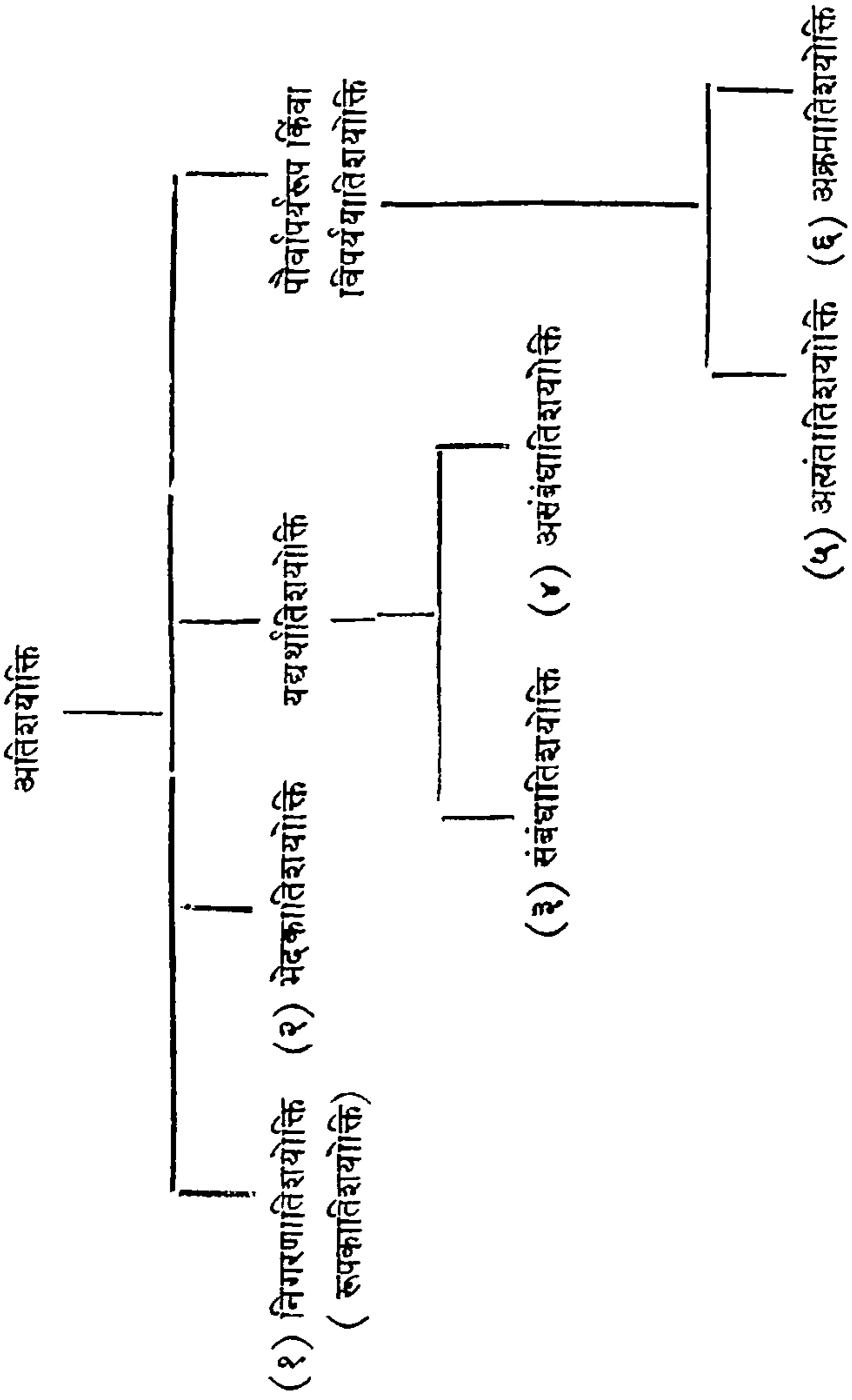
बोलणाऱ्याच्या दृष्टीने हा प्रकार झाला. पण आपल्याला त्यांत काय दिसते? समजा, आपण त्या बोलणाऱ्या बरोबर उद्यानांत बसलों आहोंत, आणि आपल्या निराळ्याच गप्पा चालल्या आहेत. इतक्यांत तो उद्गारला, "नयनांना आनंद देत हे चंद्रबिंब उगवलें." आपण लगेच त्या बाजूला पाहिल्यास आपल्याला तेथे मुख दिसेल. आपल्याला दिसणारें मुख आणि आपल्या मित्राला दिसलेला चंद्र यांची संगति कशी लावणार? मुखाच्या ठिकाणी आल्हादकत्व आहे आणि चंद्राच्या ठिकाणीहि तें आहे. आपल्या मित्रासुद्धा वस्तुतः मुखाचेंच आल्हादकत्व प्रतीत झालें पण तें इतक्या पराकोटीचें आणि तीव्र होतें की त्यामुळे त्याला जें मुख दिसलें तें 'चंद्रत्वानेच दिसलें.' ही जाणीव म्हणजे अध्यवसान होय. दुसऱ्या प्रकारें सांगावयाचें म्हणजे चंद्राने मुखाला गिळून टाकलें किंवा मटकावलें असें म्हणतां येईल. साहित्यशास्त्रांत याला 'निगरण' असें नांव आहे. सारांश, वरील वाक्यांतून बोलणाराच्या दृष्टीने मुखाचें चंद्रत्वाने अध्यवसान झालें, तर आपल्या दृष्टीने मुखाचें चंद्राने निगरण केलें. बोलणाराच्या दृष्टीने उपमेयाचें उपमानत्वाने अध्यवसान आहे तर ऐकणाऱ्याच्या दृष्टीने उपमेयाचें उपमानाने केलेलें निगरण आहे.

अशा प्रकारें दोघांनाहि या उद्गारामुळे उपमानोपमेयांतील सादृश्याची पराकाष्ठा प्रतीत झाली. या सादृश्यपराकाष्ठेच्या प्रतीतीमुळेच बोलणाऱ्याच्या मुखांतून तो उद्गार बाहेर पडला आणि तो ऐकतांच त्या सादृश्यपराकाष्ठेचा आपल्यालाहि बोध झाला. उपमेयाच्या ठिकाणी असलेली ही सादृश्याची पराकाष्ठा म्हणजे त्या सादृश्याचा परमोत्कर्ष होय. सादृश्याच्या या परमोत्कर्षालाच 'अतिशय' असें नांव आहे. वरील प्रकारच्या उद्गारांतून उपमेयांच्या सादृश्याचा परमोत्कर्ष सांगितला जातो. म्हणजेच अशा प्रकारच्या उपमेयाच्या सादृश्याचा परमोत्कर्ष सांगणारी जी उक्ति तिला अतिशयोक्ति असें म्हणतात. तेव्हा अतिशयोक्ति म्हणजे उपमेय किंवा प्रकृत वस्तूच्या ठिकाणी असलेल्या एखाद्या धर्माचा परमोत्कर्ष किंवा अतिशय यांचा बोध करून देणारें वचन किंवा उक्ति. (अतिशयः उत्कर्षः उपमेयस्य इत्यर्थः, तस्य उक्तिः ।) अतिशयोक्तीबद्दल एवढें विवेचन करण्याचीं दोन कारणें आहेत. एकतर आलंकारिकांनी अतिशयोक्तीची सर्वसामान्य व्याख्या कोठे दिलेली नाही. फक्त प्रकार दिले आहेत. त्या प्रकारांतून सर्वसामान्य दिसून येणारी गोष्ट स्वतंत्र अशी न दिल्याने पुष्कळदा अतिशयोक्तीचें स्वरूप कळण्यास अडचण जाते ती अडचण दूर व्हावी, हा या विस्तृत विवेचनान्ना एक हेतु आहे. दुसरें, म्हणजे 'अतिशयोक्ति' हा शब्द व्यवहारांत वापरतांना वाढवून सांगितलेली, म्हणून न पटणारी गोष्ट. जसें, 'एक हात लाकूड व दहा हात झिलपी' यासारखी गोष्ट, या अर्थाने आपण घेतों. तो अर्थ साहित्यशास्त्रांत घेऊन विद्यार्थ्यांचा गोंधळ होऊं नये, हाहि हेतु होय

प्रकृत वस्तूच्या ठिकाणी असलेल्या एखाद्या धर्माचा परमोत्कर्ष किंवा अतिशय यासंबंधीं उक्ति म्हणजे अतिशयोक्ति. (अतिशयः उत्कर्षः, उपमेयस्य इत्यर्थः तस्य उक्तिः ।)

अतिशयोक्तीचे प्रकार.

निरनिराळ्या आलंकारिकांनी अतिशयोक्तीचे निरनिराळे प्रकार मानलेले आहेत. मम्मट चार प्रकार देतो, विश्वनाथ पांच प्रकार देतो, तर अप्पय्यदीक्षित सहा प्रकार देतात. हे सर्व प्रकार एकत्रित असे दाखवितां येतील—

(१) निगरणातिशयोक्ति किंवा रूपकातिशयोक्ति—
उपमेयांतील सादृश्यधर्माचा परमोत्कर्ष दाखविण्याच्या उद्देशाने जेथे उप-
मेयाचें उपमानाने निगरण केलेले असते म्हणजे उपमेयाची प्रतीति उपमानत्वाने
येते तेथे निगरणातिशयोक्ति किंवा रूपकातिशयोक्ति हा प्रकार असतो.
हा प्रकार साध्यवसाना गौणी लक्षणेवर आधारलेला आहे. याचें विवेचन वर
येऊन गेलें आहे

उदाहरणे:—

(१) 'सूपभर लाह्या त्यांत एक रुपया'

मुली मैत्रिणींना उखाणे व कोडो ओळवायला सांगतात त्यांतलें हें
उदाहरण आहे. 'बऱ्याच लाह्या व त्यांत असणारा एकच रुपया' याचें
सादृश्य 'आकाशांतील तारे व तारांणांतील चंद्र' यांच्याशीं आहे हें
लक्षांत घेऊन तसें उत्तर देण्यांत येतें. येथे लाह्यांनी तारकांना आणि
रुपयाने चंद्रास गिळून टाकलें आहे; त्याचें 'निगरण' केलें आहे म्हणून
ही निगरणातिशयोक्ति होय.

(२) "दोन मोल्यें गळाशीं, सत्तावीस मोहोरा हरपल्या, खुर्दा किती
गमावला याची तर गणतीच नाही."

वरील वाक्यांत पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठी फौजेची किती
हानि झाली याचें वर्णन एका लेखकाने केलें आहे. विश्वासराव व भाऊसाहेब
हे पेशवे कुळांतील दोघे थोर वीर, सत्तावीस सरदार व इतर असंख्य
सैनिक पानिपतच्या लढाईत ठार झाले असें लेखकास सांगायचें आहे.
वरील उदाहरणांत प्रस्तुत गोष्टींचा त्यांच्या वाचक शब्दांनी उल्लेख केला
नसून मोल्यें, मोहरा व खुर्दा या अप्रस्तुत गोष्टींनी (उपमानांनी) प्रस्तुत
गोष्टी दर्शविल्या आहेत येथे उपमानांनी उपमेयांना गिळून टाकलें आहे.
म्हणून ही निगरणात्मक अतिशयोक्ति होय.

(३) जडली हिरकणी । सोन्याच्या ग कोंदणी ।

मोला झाली दुणी । आई, तुझी ग करणी ॥

—भा. रा. तांबे ' माहेरची आठवण '

या ओवीत ' स्त्री ' हें उपमेय ' हिरकणी ' या उपमानाने गिळून टाकलें आहे. तसेंच ' सासर ' या उपमेयाचें ' सोन्याचें कोंदण ' या उपमानाने निगरण केलें आहे. म्हणून हें रूपकातिशयोक्तीचें ऊर्फ निगरणातिशयोक्तीचें उदाहरण झालें.

(४) हरिच्या पुन्हा पुन्हा कां काड्या नाकांत घालिसी ? शशका ! ।

यश काय पक्षपतिचें येइल हे चार करुनि तुज ? मशका ! ॥

—मोरोपंत, सभापर्व.

विदुराने दुर्योधनास उद्देशून केलेलें हें भाषण आहे. येथे घर्मराज या उपमेयाबद्दल ' हरि ' व ' पक्षपति ' (गरुड) हे शब्द योजले असून दुर्योधनाबद्दल ' शशक ' (ससा) व ' मशक ' (चिलट) हे शब्द घातले आहेत. या उपमानांवरून अनुक्त उपमेयांचा बोध होतो. म्हणून हें हि ' रूपकातिशयोक्ति ' अलंकाराचें उदाहरण होय.

(५) 'गोड निराशा' ही गोविंदाग्रजांची कविता म्हणजे रूपकातिशयोक्तीचें विस्तृत व सुंदर उदाहरण होय. त्या कवितेंतं देहसौंदर्याचें वर्णन प्रस्तुत असतांना बगीच्याचें काव्यमय वर्णन केलें आहे. रसिकांनी ती समग्र कविता मुळांतूनच वाचून पाहावी.

(६) ज्या तरुच्या आघोर जगोनि राहून जाय वर वेल,
तो पडलाच, तिच्याने जीव उभारी कुठोनि घरवेल.

—चंद्रशेखर, ' काय हो चमत्कार '

येथे शिवबा व जिऊ यांना अनुक्रमें तरु व वेल म्हणलें आहे. शिवबा व जिऊ यांचा प्रत्यक्ष उल्लेख केलेला नाही, म्हणजेच उपमानांनी त्यांना गिळून टाकलें आहे. म्हणून ' निगरणात्मक ' अतिशयोक्ति हा अलंकार येथे झाला.

(२) भेदकातिशयोक्ति:—वरील प्रकारांत उपमेयाचा धर्मोत्कर्ष त्याचें उपमानाशीं तादात्म्य दाखवून कवीने सांगितला. हाच धर्मोत्कर्ष जगांतील कोणत्याहि उपमानाहून उपमेय भिन्न-अगदी वेगळें आहे असें सांगूनहि दाखवितां येईल. उदा. “ त्यांची बोलण्याची पद्धत कांही वेगळीच आहे ! ” “ तिची सौंदर्यसंपदा कांही औरच आहे ! ” अशा प्रकारें प्रकृताचा दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूपासून भिन्नपणा कवि दाखवितो; तेव्हाहि प्रकृताच्या धर्माचा परमोत्कर्षच तो प्रतीत करून देतो. अशा प्रकारास भेदकातिशयोक्ति म्हणतात. उदा.—

(१) ‘ लता मंगेशकरच्या गळ्यांतील गोडी कांही औरच आहे. ’

या वाक्यांत लता मंगेशकरच्या स्वरमाधुर्याचा परमोत्कर्ष व्यक्त केला आहे. तो व्यक्त करतांना “ इतरांच्या पेक्षा तिच्या गळ्याचा गोडवा वेगळाच आहे ” असें दर्शविलें आहे. म्हणून हें भेदकातिशयोक्ति अलंकाराचें उदाहरण होय.

(२) सौंदर्याची संपदा हे विभिन्ना
चातुर्याची पद्धती तीहि भिन्ना
लोकीं वाटे पद्मपत्रेक्षणा ही
स्रष्ट्याची की सृष्टि सामान्य नाही ।

—वासुदेवशास्त्री केमकर, ‘ अलंकारविकाश ’

वरील उदाहरणांत सौंदर्याच्या व चातुर्याच्या बाबतींत ती स्त्री इतर स्त्रियांपेक्षा निराळीच आहे, म्हणजे तिचें अलौकिक सौंदर्य व चातुर्य इतरत्र न आढळणारें आहे, असें विधान असल्यामुळे ‘ भेदकातिशयोक्ति ’ झाली.

यद्यर्थातिशयोक्ति:—यदि म्हणजे “ जर ” -- कवि एखाद्या उपमानांत जर विशिष्ट गोष्ट किंवा सुधारणा घडून आली तर तें उपमान उपमेयाची बरोबरी करूं शकेल, अशा प्रकारचें वर्णन करतो तेथे यद्यर्थातिशयोक्ति होते. येथे कवीने सुचविलेली अटहि असंभाव्य असते. म्हणून

उपमानांत तो बदल घडून येणेहि शक्य नसतें, आणि त्यामुळे तें उपमेयाशीं बरोबरीहि करणार नाही असें कवि दाखवीत असतो; आणि हें दाखविण्यांत उपमेय घर्माचा परमोत्कर्ष तो आपल्यावर विंबवीत असतो.

उदा.—

(१) कीं पर्वतमस्तकीचें जळ । अघोपंथें घावे तुंबळ ।

तें परतोनि पावे मूळ । तरी हें ऐसें घडों ये ॥

—मुक्तेश्वर.

पर्वतावरून खाली वाहत आलेले पाणी जर खालून पुन्हा पर्वत-मस्तकावर वाहत जाईल तर ही गोष्ट घडेल असें येथे म्हटलें आहे. अर्थात ही गोष्ट घडून येणे सर्वथैव अशक्य आहे असें दर्शविलें आहे. येथे यद्यर्थातिशयोक्ति अलंकार झाला.

(२) जरि चंद्रसहस्रातें निर्मळ आकाश एकदा धरिल ।

तरि वृष्णि—सुर—वधू—मुख रम्य जलधिची बरोबरी करिल ॥

—मोरोपंत, हरिवंश.

यादवभार्या समुद्रस्नान करीत असतांना त्यांच्या सुंदर मुखांमुळ समुद्रास अत्यंत शोभा प्राप्त झाली होती. आकाशांत एक सहस्र चंद्र एकदम विलसूं लागले तर आकाशाला त्या समुद्रासारखी शोभा प्राप्त होईल असें येथे म्हटलें आहे. एक सहस्र चंद्र एकदम झळकणे ही गोष्ट असंभाव्य असल्यामुळे समुद्राची ती शोभा दुसऱ्या कशाच्याहि तुलनेला येणार नाही असें सुन्नविलें आहे. येथेहि यद्यर्थातिशयोक्ति अलंकार झाला.

(३) जरी नांगिया आपुलिया । विंचू करी गुदगुलिया ।

तरी साचा बोली बोलिया । बोलती ते ॥

—ज्ञानेश्वरी अ. १६.

अर्थ:—जर विंचू आपली नांगी मारून लोकांस गुदगुल्या करूं शकेल तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकांजवळ सत्य सापडेल !

वरील ओर्वीत जरी—तरी हे शब्द वापरून उक्त विषयांतील असंभाव्यता दर्शवून आसुरी संपत्तीच्या लोकांमधील असत्याचा परमोत्कर्ष वर्णिला आहे. हे यद्यथातिशयोक्ति अलंकराचें उदाहरण झालें.

यद्यथातिशयोक्तीचेहि दोन प्रकार होतात. ते असे (१) संबन्धातिशयोक्ति, आणि (२) असंबन्धातिशयोक्ति.

(३) जेथे दोन वस्तूंमध्ये कोणताहि संबन्ध नसतो, पण कवि आपल्या प्रतिभेने तो संबन्ध निर्माण करतो तेथे **संबन्धातिशयोक्ति** असते—येथेसुद्धा प्रकृताचा गुणोत्कर्षच दाखवावयाचा असतो.

उदा.—

(१) तूं येथे हें कुणा न ठावें, नाही तर भ्रमरांच्या
झुंडी येत्या धांवत कविच्या, स्वर्गांतुन रसिकांच्या !
सर्व अप्सरा ! किन्नर सारे धावुन येथे येते !
सख्या फुला ! तुजमुळे हाच रे दुसरा स्वर्ग करीते !

—रे, टिळक, वनवासी फूल.

फुलाच्या अस्तित्वाचा व स्वर्गांतोल अप्सराकिन्नरादि मंडळी भूतलावर येण्याचा वस्तुतः संबन्ध नसूनहि कवीने तसा संबन्ध काव्यमयरीतीने वर्णिला आहे. म्हणून येथे संबन्धातिशयोक्ति समजावी.

(२) देखोनि रूपु सांवळें । वैराग्य कामकळां पाल्हेले ।
पुरुषा उपजेति डोहाळे । कामिनीपणाचे ॥

—भास्करभट्ट, शिशुपालवध.

श्रीकृष्णाचें रूपसौंदर्य पाहून पुरुषांना स्त्रियांप्रमाणे डोहाळे लागले असें अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन यांत आलें आहे.

(३) ‘ छविनें मालिना विधुला, द्युतिनेंहि त्यजुनि नीरसा रविला ’।
प्रेक्षक म्हणति “ स्वरसें हा हात्प्रिय कर्णवीर सारविला ॥ ”

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

कर्णाच्या अलौकिक सौंदर्याचें व तेजस्वितेचें वर्णन करतांना कवीने वरील विचार व्यक्त केले आहेत.

‘ शोभेने (सौंदर्याने) कलंकित चंद्रास आणि तेजाने नीरस सूर्यास सोडून देऊन कर्णाचें शरीर विभूषित केलें !’ असे उद्गार प्रेक्षकांनी काढले. वास्तविक पाहतां चंद्राची शोभा आणि सूर्याची प्रभा कमी होणें या गोष्टीचा संबंध कर्णाची शोभा व प्रभा वाढविण्याशीं वस्तुतः सुळीच नाही. तथापि हा कविप्रतिभानिर्मित संबंध वरील आर्येंत दिसून येतो.

म्हणून संबंधातिशयोक्ति हा अलंकार येथे झाला.

(४) खरा भिकारी, खराच वेडा, परंतु मोठा गुणी कवी हा, हा जगताचा धनी.

—बालकवि.

कवीचा व जगताच्या धनीपणाचा वास्तविक संबंध नसूनहि तो वर्णिलेला आहे, म्हणून येथे संबंधातिशयोक्ति झाली.

(४) जेथे दोहोंचा संबंध असूनहि तो संबंध नाही असें कवि दाखवितो तेथे असंबंधातिशयोक्ति असते.

उदा. —

(१) पीयूषकल्प अल्पचि भाषण देतें तुझें नृपा तोषा ।

अधरामृतपानेही सुखलव देण्या न शक्त हे योषा ॥

—गोरे, अलंकारचंद्रिका

सुख देण्यास योषा (स्त्री) समर्थ असतां ती सुखलव देण्यासहि समर्थ नाही असें वर्णन केल्यामुळे येथे असंबंधातिशयोक्ति झाली.

विपर्ययातिशयोक्ति—प्रथम कारण व नंतर कार्य हा सृष्टीचा नियम आहे. हा नियम सोडून कवि जेव्हा कार्यकारणांच्या क्रमांत सहेतुक बदल घडवून आणतो तेथे अतिशयोक्तीचा हा प्रकार होतो. यांतहि प्रकृत अर्थाचें (कार्याचें) गुणातिशयित्वच दाखवावयाचें असतें. हा क्रम दोन प्रकारें बदलवितां येतो. एकतर कार्य अगोदर व कारण नंतर असें दाखविणें, किंवा

कार्य आणि कारण बरोबरच घडलें असें दाखविणें. याला अनुसरून अतिशयोक्तीच्या या प्रकाराचेहि दोन भेद होतात. अत्यंतातिशयोक्ति; आणि अक्रमातिशयोक्ति

(५) अत्यंतातिशयोक्ति:—जेथे कार्य अगोदर घडलेचें दाखवून कारण नंतर अस्तित्वांत आलें असें वर्णन असतें तेथे अत्यंतातिशयोक्ति हा प्रकार होतो.

उदा.—

(१) काव्य अगोदर झालें, नंतर जग झालें सुंदर,
रामायण आधी, मग झाला राम जानकीवर.

—ची.

येथे काव्याचा गुणप्रकर्ष वर्णन करण्याचा कवीचा हेतु आहे. वस्तुतः जगांतोळ सौंदर्य हें कारण असून काव्य हें त्याचें कार्य होय. अगोदर कारण घडणें व नंतर कार्य घडून येणें हा सृष्टिक्रम असतो. परंतु या क्रमास सोडून कवीने ' अगोदर कार्य, नंतर कारण ' असा उलटा क्रम वरील उदाहरणांत वर्णिला आहे. म्हणून अत्यंतातिशयोक्ति हा अलंकार झाला.

(२) काढी, जोडी, ओढी, सोडी शर कर्ण लाघवास्तव तें ।
न दिसे, दिसे शरासनमंडल हतशत्रुबलहि त्याभवते ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

ब्राण सोडण्याची क्रिया कर्ण इतक्या चपळतेने करित होता की शरासन व सभोवताली मृत होऊन पडलेले शत्रुसैनिक तेवढे डोळ्यांना दिसत होते. धनुष्य ओढणें, ब्राण सोडणें वगैरे क्रिया वास्तविक अगोदर दिसावयास पाहिजेत पण त्या दिसत नाहीत, त्यांचें कार्य तेवढें अगोदर दिसतें असें वर्णन असल्यामुळे अत्यंतातिशयोक्ति अलंकार झाला.

अक्रमातिशयोक्ति—जेथे कार्य आणि कारण यांची बरोबरच उत्पत्ति झाली असें कवि सांगतो तेथे अक्रमातिशयोक्ति हा प्रकार होतो.

उदा.—

(०१) तो वैद्य माझ्या शिरला गृहांत
तया क्षणीं विस्मयकारि मात
ही जाहली कीं गद् नष्ट झाला
मी पावलों पूर्ण अनामयाला ॥

—वि. वा. भिडे, अर्थालंकाराचें निरूपण.

वैद्याने औषधोपचार केल्यानंतर कांही काळाने रोग्यास गुण यात्रा हे सृष्टिनियमास घरून होय परंतु वैद्याच्या औषधाचा गुणातिशय दाखविण्यासाठी येथे कारण व कार्य हीं दोन्ही एकदम घडल्याचें वर्णन आहे. वैद्य घरांत येणें व रोग दूर होणें या दोन्ही गोष्टी एकदमच घडून आल्या. असें दाखविल्यामुळे येथे 'अक्रमातिशयोक्ति' अलंकार झाला.

कांही आलंकारिकांनी 'उल्लेख' नांवाचा अलंकार मानला आहे. त्याचा अंतर्भावहि वस्तुतः अतिशयोक्तींतच हेतो. उदा.—

मल्लां वज्र गमे, नरां नृप गमे, काम स्वयें स्त्रीजनां
गोपां आस, नृरां खळां प्रभु, शिशू मातापित्यांच्या मना ।
कंसा मृत्यु, अशक्त पामर जनां संतासि सत्त्वामृत
श्रीशेषासन यादवां हरि दिसे रंगांत रामान्वित ॥

—वामन.

येथे श्रीकृष्ण मल्लांना वज्र वाटला, स्त्रियांना काम दिसला वगैरे वर्णन आहे. हे रूपक मानावें की अतिशयोक्ति असा प्रश्न येतो. थोडा विचार केला तर असें दिसेल की येथे अध्यवसान आहे. प्रत्येकाला श्रीकृष्ण, श्रीकृष्ण न दिसतां तो वेगळा दिसला; म्हणून येथे अतिशयोक्ति आहे.

अशा प्रकारें अतिशयोक्तीच्या सर्वच प्रकारांत प्रकृत वस्तूचा गुणोत्कर्ष दाखविणें ही प्रधान गोष्ट दिसून येईल.

अतिशयोक्ति ही इतर अलंकारांहून कशी भिन्न आहे हे लक्षांत यावयास आता अडचण पडणार नाही. अतिशयोक्तीच्या पहिल्या (निगरणातिशयोक्ती) प्रकाराची रूपक आणि उत्प्रेक्षेशी तुटना होऊ शकते.

रूपक आणि अतिशयोक्ति—रूपक आणि अतिशयोक्ति या दोहोंतहि आहार्य ज्ञान असते, आणि दोन्हीहि अभेदप्रधान असून गौणी लक्षणगेवर आधारले आहेत. पण रूपकांत गौणीसारोपा असते तर अतिशयोक्तीत गौणी साध्यवसाना असते हा भेद आहे. रूपकांत उपमानाचा उपमेयावर आरोप केलेला असतो तर अतिशयोक्तीत उपमेयच उपमानत्वाने प्रतीत होते.

अतिशयोक्ति आणि उत्प्रेक्षा:—हे दोन्हीहि अचंकार अध्यवसायावर आधारलेले आहेत पण अतिशयोक्तीतील अव्यवसाय सिद्ध असतो तर उत्प्रेक्षेतील अव्यवसाय साध्य असतो. म्हणून अतिशयोक्तीत पूर्ण निश्चय असतो तर उत्प्रेक्षेत संभावना असते. दोन्हीहि अलंकारांतील अव्यवसाय मात्र आहार्यच असतो.

अतिशयोक्ति आणि भ्रांतिमान्—दोन्हीहि अचंकार सादृश्यमूलक अभेदप्रधान आहेत, आणि दोन्हीमध्ये उपमेयाची उपमेयत्वाने जाणीव न होतां उपमानत्वाने होते, पण भ्रांतिमानांतील ही जाणीव भ्रममूलक असते तर अतिशयोक्तीत ती आहार्यज्ञानावर आधारलेली असते.

● **वेव्हा अतिशयोक्तीचे स्वरूप थोडक्यांत असे देतां येईल—**

१. अतिशयोक्ति म्हणजे उपमेयगत गुणोत्कर्षाची उक्ति.
२. ही वेगवेगळ्या प्रकारची असू शकते.
३. हे सर्व प्रकार आहार्यज्ञानावर आधारलेले असतात, वास्तव ज्ञानावर नव्हेत.
४. अतिशयोक्तीचा पहिला प्रकार निगरणातिशयोक्ति हा सादृश्यावर आधारलेला असून त्यांत गौणी साध्यवसाना लक्षणा असते. त्यांत उपमेयाचे उपमानाने निगरण केलेले असते.

५. भेदकातिशयोक्ति या दुसऱ्या प्रकारांत प्रकृत हें वेगळ्याच प्रकारचें आहे असें दाखविलेले असते.
६. यद्यर्थातिशयोक्ति या तिसऱ्या प्रकारांत उपमानांत सुधारणा हवी असें सांगून उपमेयाचा उत्कर्ष दाखविलेला असतो.
७. विपर्ययातिशयोक्ति या प्रकारांत कार्यकारण क्रमाचा सहेतुक विपर्यय केलेला असतो.
८. अतिशयोक्ति अलंकाराचें स्वरूप आपण पाहिलें. पण साहित्यशास्त्रांत अतिशयोक्ति हा शब्द यापेक्षाहि अधिक व्यापक अर्थाने वापरलेला सापडतो. सर्व अलंकारांच्या मूळार्शी अतिशयोक्तीच आहे. किंवा अतिशयोक्ति हाच काव्याचा एकमेव अलंकार होय. अशा वचनांत अतिशयोक्ति शब्द व्यापक अर्थाने वापरलेला असतो. तेथे अतिशयोक्ति याचा अर्थ लोकातिक्रांत गोचर उक्ति किंवा वक्रोक्ति (लोक बोलतात त्याहून बोलण्याचा वेगळा प्रकार) असा या शब्दाचा अर्थ होतो.

अभ्यासिलेल्या अलंकारांचें सिंहावलोकन

आतापयत आपण सादृश्यमूल असे दहा अलंकार पाहिले. सादृश्याच्या चाचणींत व्यवहारांत आपल्याला जे निरनिराळे अनुभव येतात त्यांचाच उपयोग कवि रमणीयता निर्माण करण्याकडे करतो असें यावरून लक्षांत येईल. कोणत्याहि दोन सदृश वस्तु पाहत असतां व्यवहारांत आपल्याला साधारणपणें पुढील अनुभव येतात. (१) आपल्याला एखाद्या गोष्टीबद्दल खात्री वाटते; (२) संशय येतो; किंवा (३) भ्रम होतो. उपमा, रूपक व अतिशयोक्ति यांत खात्री आहे. मुख चंद्रासारखें आहे (उपमा); मुख हें चंद्रच आहे (रूपक); आणि हा चंद्र (अतिशयोक्ति) यांत मुख व चंद्र यांच्यांतील साधर्म्याबद्दल आपल्याला खात्री आहे. यांत संशय नाही किंवा

भ्रमहि नाही. शिवाय या तीन अलंकारांत सादृश्यप्रतीतीचा क्रम चढता आहे. उपमेत साम्य, रूपकांत अति साम्य, तर अतिशयोक्तीत तादात्म्य आहे. संसंदेह आणि उत्प्रेक्षा यांत संशय आहे. हा चंद्र असावा की मुल असावे (संसंदेह) यांतील संशय दोन्हीहि बाबतींत सारखा आहे, तर मला वाटते हा चंद्रच आहे (उत्प्रेक्षा) यांत संशय चंद्राच्या बाजूला झुकला आहे. पण शिंपल्यावर रुप्याचा भास व्हावा त्याप्रमाणे जेव्हा मुलाच्या ठिकाणी चंद्राचा भास होतो तेव्हा तो भ्रांतिमान् होय.

सादृश्यप्रतीतीच्या बाबतींत पुढील अलंकारांत एक प्रकारे चढता क्रम आहे. (१) उपमेमध्ये दोन भिन्न वस्तूंनील सारखेपणा प्रत्ययास येतो. पण या दोन वस्तु एकच असाव्यात असे कधीच वाटत नाही. (२) पण संसंदेहांत या सादृश्यामुळेच ही वस्तु असावी की ती, अशा संशयांत माणूस पडतो. (३) उत्प्रेक्षेमध्ये हा संशय उपमानाकडे झुकलेला असतो; तर (४) रूपकांत हे सादृश्य वरच्या कोटीला जाऊन उपमानोपमेयांत भेद दिसावयास लागतो. (५) अतिशयोक्तीमध्ये उपमेयाचे उपमानाशी तादात्म्यच होतें, तर (६) भ्रांतिमानांत भ्रांति झाल्याने मनुष्य सुखद संभ्रमांत पडून प्रत्यक्ष क्रिया करावयास प्रवृत्त होतो

उत्प्रेक्षा व अतिशयोक्ति यांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणे—

(१) कदा नेणो ओढी शरधितुनि काढी शर कदा ।
कदा धन्वी जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ।
विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणी ।
कळे राजेन्द्राची त्वरित शरसंधान करणी ।

—रघुनाथ पंडित.

(२) जो अंबरी उफळतां खुर लागताहे ।
तो चंद्रमा निजतनूवरि डाग लाहे ।
जो या यशास्तव कसे घवलत्व ने घे ।
शृंगारिला हय तयावरि भूप वैघे ॥

—रघुनाथ पंडित.

(३) ही आम्र-पांक्ति पवनै बहु डोलताहे ।
शाखाग्र-पल्लव-करें कुसुमांस बाहे ॥
जाणो स्व-पोषक वसंत गृहास आला ।
तत्पूजनार्थ बहु हर्षचि हीस झाला ॥

—कृष्णशास्त्री राजवाडे

(४) रविमंडळा भवती जरी । तारांगणांची ओवनी दीसे ती ।
तरि एकावळी पपमीजती । कौस्तुभा जवळीं ॥

—भास्करभट्ट, शिशुपालवध.

(५) हंसें मुक्ता नेली मग केश कलकलाट काकांनी ।
हाकांनी नभ भरलें जाय सुरांच्या निनाद हा कार्नी ॥
—मोरोपंत 'कृष्णविजय.'

(६) फोडोनि रावणाचें वक्षस्थल राम-बाण भूर्मीत ।
घुसला, सांगाया जणुं ती प्रिय वार्ता भुजंगलोकांत ॥
—मोरोपंत.

(७) येथे एक असे सुवर्णलतिका जी चालते बोलते,
आलें पद्म तिच्यावरी अतिशयें जें कांतिनें शोभतें ॥
त्या पद्मीच विराजती कुवलयें हीं दोन कैसीं पहा ।
ऐसी अद्भुत सृष्टि देखुनि मला आश्चर्य वाटे महा ॥
—गणेशशास्त्री लेले.

(८) शोभविती हे गगना तारे कल्पतरुचीं जणू फुलें ।
—रेंदाळकर.

(९) जीचें भाषण, मंजु गुंजन जणूं कुंजीं करी कोयळ,
जीचें भावविशिष्ट अन्तर, जणूं ओथंबलें मोहळ;
ज्वानीचेच कळे उसासुन जिची यष्टी न ती वाकते,
बुद्धि-स्त्रीत्व-पणामधे बहरुनी प्रीतिप्रभा फांकते ॥

—माधव जूलियन, 'विरहतरंग'

तुल्ययोगिता

(१०) पिकलीं पानें जणूं आसवें हा खाली गाळितो,
समाधिस्त सुहृदास कहाणी गहिवरुनी सांगतो,
— ग. ह. पाटील, ' वटराज '

(११) होता वेष विचित्र, नांवहि भुत्या, मूर्ती असे सावळी ।
तेव्हा रात्रहि कृष्ण, साच गमलें ही मृत्युची सावळी ।
— ग. ह. पाटील, ' तुळजापूरचा भुत्या '

(१२) आज पहाटे अवचित सखि तो आला माझ्या घरीं
शिरला सदनी भृंग जणूं की कमलदलांभीतरी ॥
— शान्ताबाई शेळके, ' पहाटेचें स्वप्न '

(१३) हजार जिह्वा टुड्या गर्जु दे प्रतिध्वनीने त्या
समुद्रा, डळमळु दे तारे ।

— कुसुमाग्रज, ' कोलंबसाचें गर्वगीत '

(१४) कोण एक वनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला
पात्रीं जेवण जेवितां अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला
त्याची ती वनिता वनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी तदा
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा ॥

(११) तुल्ययोगिता

यापुढील सादृश्यमूल अलंकार व्यंग्यसाधर्म्यावर आधारले आहेत. उपमा, उरमेयोपमा, अनन्वय आणि स्मरण हे भेदप्रधान अलंकार आहेत. तसेंच पुढील अलंकारहि भेदप्रधानच आहेत. पण उपमादिकांतील औपम्य वाच्य असतें तर यापुढे येणाऱ्या अलंकारांतील औपम्य व्यंग्य असतें. ' उत्तरायण लागल्यावर दिवस आणि कमलें वृद्धि पावावयास लागली. ' ' प्रियकराचें बोलणें ऐकून मानिनीच्या मनांतील मान व डोळशांतील अश्रुधारा बाहेर पडूं लागल्या. ' या दोन्ही उदाहरणांत प्रत्यक्ष तुलना नाही.

दोन वेगवेगळ्या गोष्टी एका धर्माच्या निमित्ताने एकत्र आणल्या आहेत, एवढेंच. त्यांना एकत्र आणण्याच्या क्रियेमध्ये त्यांच्या मधील औपम्य व्यक्त किंवा सूचित झाले आहे.

हे औपम्य अनेक प्रकारे व्यक्त होऊ शकेल. त्यांपैकी पदार्थांच्या द्वारे औपम्य व्यक्त करणारे तुल्ययोगिता आणि दीपक हे दोन अलंकार आहेत. त्यांचा आपण आता विचार करू.

‘ मधुर गमती अतिशयित मानसास ।

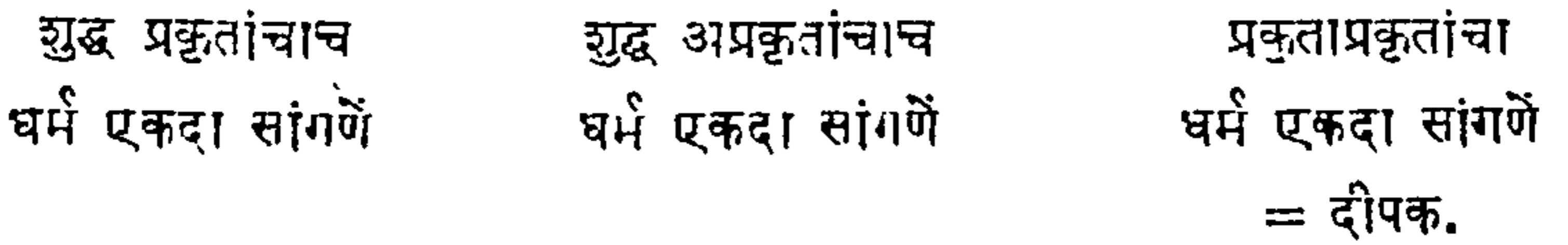
तिची वचने गति तेवि ते विलास ॥ ’

येथे वचने, गति आणि विलास यांचा माधुर्य हा धर्म एकदाच सांगितला असून कवीला वचन, गति आणि विलास या तिघांचेहि वर्णन सारखेच अभिप्रेत आहे. “ तुझ्या नेत्रांसमोर कुमुदे, कमले आणि कुवलयें यांची काय किंमत ! ” यांत हलकेपणा हा धर्म कुमुदे, कमले आणि कुवलयें यांच्या बाबतीत एकदाच सांगितला असून ती सर्व अप्रकृत आहेत. कारण कवीला रमणीच्या नेत्रांचे वर्णन करावयाचे असल्याने नेत्र प्रकृत आहेत. सारांश प्रकृत वस्तु किंवा अप्रकृत वस्तु यांचा एका धर्माशी सारखाच संबंध एकदाच असणे ही यांत सामान्य गोष्ट आहे. अनेक गोष्टींचा एक धर्माशी सारखा संबंध येणे याला ‘तुल्ययोग’ असे नांव आहे. असा हा तुल्ययोग जेथे दिसून येतो तेथे तुल्ययोगिता हा अलंकार होतो.

तुल्ययोगितेमध्ये एकाच धर्माशी ज्या अनेक गोष्टींचा तुल्ययोग असतो त्या सर्व गोष्टी प्रकृत असतील किंवा अप्रकृत असतील. म्हणून तुल्ययोगितेचे दोन प्रकार होतील. पहिला प्रकार म्हणजे जेथे फक्त प्रकृतांचाच सामान्यधर्म एकदाच सांगण्यांत आला आहे, आणि दुसरा प्रकार म्हणजे फक्त अप्रकृतांचाच सामान्यधर्म एकदा सांगण्यांत आला आहे. याशिवाय तिसराहि एक प्रकार होऊ शकतो. तो म्हणजे जेथे प्रकृत आणि अप्रकृत यांचा धर्म एकदाच सांगितला आहे असा प्रकार. उदा. ‘ अमृत,

चंद्रिका आणि रम्य कविता यांची निर्मिति कोणाला सुखकारक होणार नाही ? येथे कविता हें प्रकृत असून अमृत व चंद्रिका अप्रकृत आहेत; आणि त्यांची निर्मिति सुखकारक होणें हा प्रकृताप्रकृतांचा धर्म एकदाच सांगितला आहे. तेव्हा तुल्ययोगितेचा हा तिसरा प्रकारहि संभवतो. पण तुल्ययोगितेचा हा प्रकार दीपक अलंकार म्हणून वेगळा अलंकार मानला गेला. तुल्ययोगितेचें वर्गीकरण असें दाखवितां येईल—

तुल्ययोगिता

तेव्हा तुल्ययोगितेला आवश्यक गोष्टी अशा—

- (१) तुल्ययोगितेंत अनेक पदार्थांचा एक धर्म सांगितलेला असतो.
- (२) हा धर्म एकदाच सांगितलेला असतो.
- (३) हा धर्म एकाच वाक्यांत सांगितलेला असतो.
- (४) ज्या पदार्थांचा धर्म सांगितला आहे ते सर्व एकतर प्रकृत असतात किंवा अप्रकृत असतात.
- (५) जेव्हा प्रकृतांचाच धर्म सांगितलेला असतो तेव्हा तो धर्म वास्तव असतो.
- (६) जेव्हा अप्रकृतांचा धर्म सांगितलेला असतो तेव्हा तो वास्तव असेलच असें नाही. शिवाय ही अप्रकृते म्हणजे ओळीने आलेलीं उपमानेंच असतात.
- (७) यांतील औपम्य व्यंग्य असतें.

म्हणून तुल्ययोगितेची व्याख्या अशी—

जेव्हा फक्त प्रकृतांचाच किंवा केवळ अप्रकृतांचाच साधारण धर्म केवळ एकदाच सांगितलेला असतो तेव्हा तुल्ययोगिता अलंकार होतो.

उदाहरणे—

(१) सुभाषितें, संगीत व युवतींच्या लीला यांनी ज्याचें मन मोहून जात नाही तो एकतर मुक्त असला पाहिजे किंवा पशु तर्ग असला पाहिजे.

वरील वाक्यांत तीन प्रकृतांचा ' मोहून टाकण्याचा ' क्रियारूप धर्म एकदाच सांगितला आहे. म्हणून येथे तुल्ययोगितेचा पहिला प्रकार झाला.

(२) मग जिष्णु उत्तरेला जिंकाया, भीम वासवाशेला ।

सहदेव दक्षिणेला, वरुणदिशेलाहि नकुळ तो गेला ॥

—मोरोपंत, सभापर्व.

येथे अर्जुन, भीम, सहदेव व नकुळ या चार प्रकृतांचा क्रियारूप सामान्य धर्म ' गेला ' या शब्दाने एकदाच सांगितला आहे. म्हणून तुल्ययोगितेचा हा पहिला प्रकार होय.

(३) ब्रह्मर्थ, श्रुतिमनोहर, स्वल्पाक्षर, मधुर सत्य बोलावें ।

ज्या सद्वाक्यश्रवणें श्रोत्यांचें चित्त, शिरहि डोलावें ॥

—मोरोपंत.

वरील आर्थेंत चित्त व शिर या दोन प्रकृतांचा ' डोलावें ' हा क्रियारूप धर्म एकदाच सांगितला आहे.

(४) जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती ॥

केळी, नारळी, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथे शोभती ॥

—केशवसुत ' नैर्ऋत्येकडला वारा '

येथे केळी, नारळी वगैरे अनेक प्रकृतांचा शोभण्याचा साधारणधर्म एकदाच सांगितला आहे. म्हणून येथेहि तुल्ययोगितेचा पहिला प्रकार आहे.

(१) तुझ्या विलासयुक्त नेत्रांसमोर कुमुदें, कमलें व कुवलयें यांची काय मातब्बरी ? आणि तुझ्या मुखार्शीं तुळना करतां अमृत आणि चंद्र यांचा काय टिकाव लागणार ?

वरील उदाहरणांतील पहिल्या वाक्यांत ' नेत्र ' प्रस्तुत असून कुमुदें, कमलें व कुवलयें या अप्रस्तुत वस्तूंच्या गुणांचा अपकर्ष एकदाच सांगितला आहे. तसेंच दुसऱ्या वाक्यांत ' मुख ' प्रस्तुत असून अमृत आणि चंद्र या अप्रस्तुतांचा क्षुद्रपणाचा धर्म एकदाच सांगितला आहे. म्हणून येथेहि तुल्ययोगितेचा दुसरा प्रकार झाला.

(२) ऐसा श्रीमद्गुरुने केंला आम्हांवगी प्रसाद बुधा ।

तन्मधुरता न जननी-स्तन्यास न कामधेनुच्याहि दुधा ॥

—मोरोपंत, कृष्णविजय.

गुरुप्रसादाचें वर्णन हें येथे प्रस्तुत आहे. मातेचें दूध व कामधेनुचें दूध ह्या दोन अप्रस्तुत वस्तूंचा मधुरतेच्या सामान्य गुणाचा उल्लेख एकदाच केलेला आहे म्हणून तुल्ययोगितेचा हा दुसरा प्रकार झाला.

(३) मोकलती निर्द्रव्या वेश्या अफल-द्रुमासि ही पक्षी ।

अबला नृपा प्रजा-सी मृगकुळ दग्धा वनाहि जें रक्षी ॥

—मोरोपंत, मंत्ररामायण.

येथे कृष्णप्रेमाचें वर्णन प्रस्तुत आहे. पक्षी, प्रजा व मृगकुळ या अप्रस्तुत गोष्टींचा क्रियारूप धर्म ' मोकलणें ' या शब्दाने एकदाच सांगितला आहे.

(१२) दीपक

दीपकाच्या सामान्य स्वरूपाचा निर्देश तुल्ययोगितेच्या विवेचनांत येऊन गेलाच आहे. जेथे प्रकृताचा आणि अप्रकृताचा सामान्य धर्म हा एकदाच सांगितलेला असतो तेथे दीपक अलंकार होतो " सिंहाचें आयाळ,

नागफणावरील रत्न, आणि कुलीन स्त्रीचें शरीर, यांना ते जिवंत आहेत तोवर कोण स्पर्श करूं शकेल ? ” येथे कुलीन स्त्रीचें शरीर कोणी विटाळूं शकत नाही हें कवीला मुख्यतः सांगावयाचें आहे. पण हें सांगत असतां किंवा आणि नाग याचीहि तो उदाहरणें घेतो व त्या तिघांचाहि सामान्य धर्म एकदाच सांगतो. हा दीपक अलंकार होय. हा अलंकार ‘ देहली दीपक न्यायावर ’ नसविला आहे. उंबरठ्यावर ठेवलेला दिवा घरालाहि प्रकाशित करतो आणि रस्त्यालाहि प्रकाशित करतो, पण दिवा ठेवणाऱ्याचा मुख्य हेतु घर प्रकाशित करण्याचा असतो, रस्ता केवळ अनुप्रंगाने प्रकाशित होतो तसेंच येथे आहे. प्रकृताचा धर्म सांगणें हें कवीला अभिप्रेत असने; पण एकदा सांगितलेला तोच धर्म अप्रकृतांनाहि अनुषंगाने लागू पडतो. म्हणून याला ‘ दीपक ’-दिव्याप्रमाणे असणारा असें नांव दिलें गेलें आहे.

प्रकृताप्रकृताचा हा धर्म गुणरूप किंवा क्रियारूप असूं शकेल. पण या सर्वांत कोणता तरी एकच धर्म सांगितला जातो म्हणून याला धर्मदीपक किंवा क्रियादीपक असें म्हणतात.

धर्मदीपकामध्ये अनेक कर्ते एका क्रियेशीं संबद्ध होतात. पण पुढील प्रकार पाहा. दमयंतीचें वर्णन करतांना पंत म्हणतात-

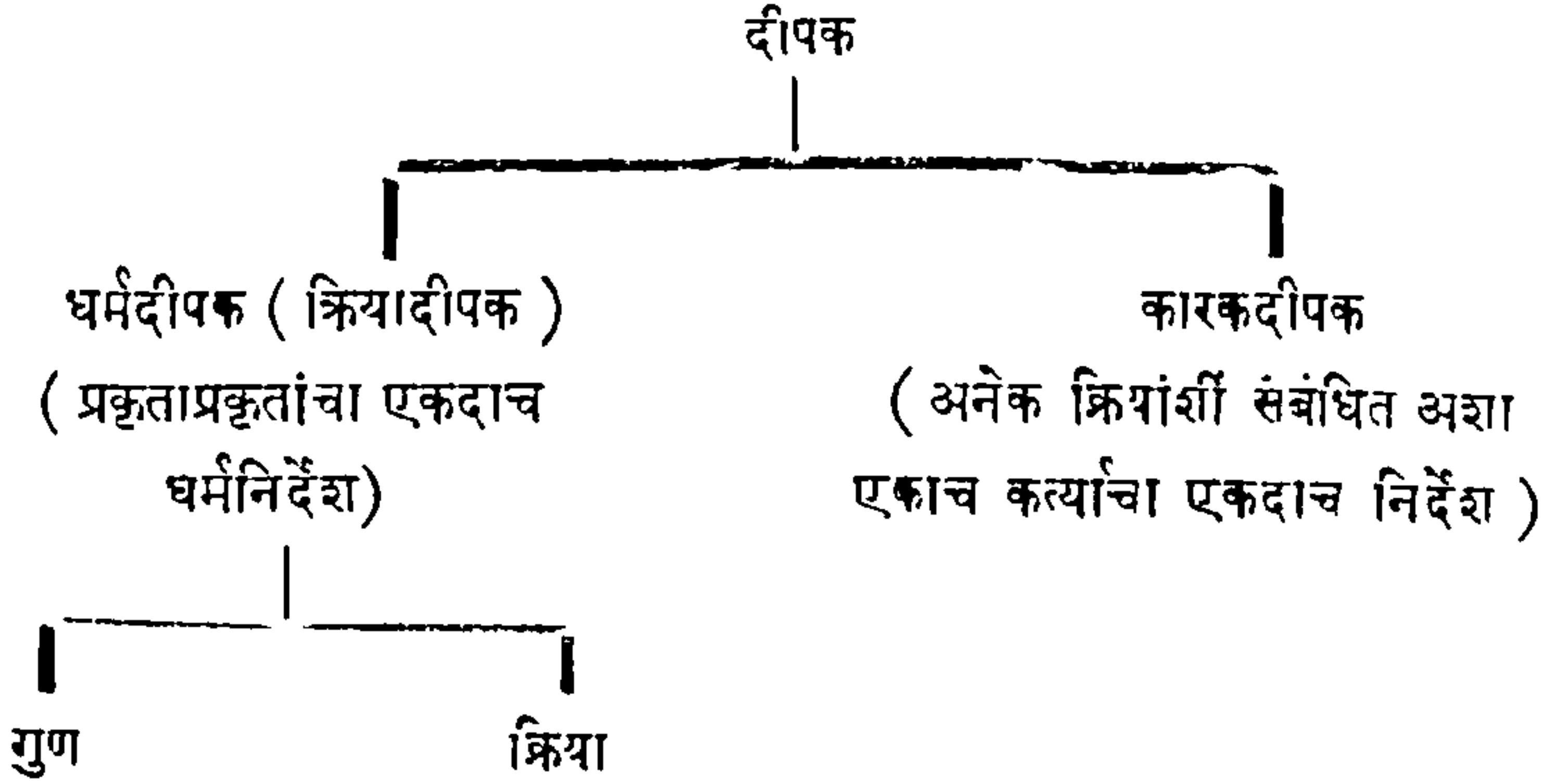
‘ पार्यीं भ्रमली, श्रमली, निजली, भिजली निजाश्रु-नीरांनी ’

दमयंतीने कोणकोणत्या क्रिया केल्या हें कवीने एकदम सांगून टाकलें आहे. येथे अनेक क्रियांचा दमयंती या एकाच कर्त्याशीं संबंध आहे. अशा प्रकारें जेथे अनेक क्रियांचा एकाच कर्त्याशीं एकदाच संबंध दालविला जातो तेव्हा दीपकाचा दुसरा प्रकार होतो. त्याला कारकदीपक म्हणतात.

येथे एक गोष्ट जरूर लक्षांत ठेवली पाहिजे. धर्मदीपकांत प्रकृता-प्रकृतांचा धर्म एकदाच सांगितलेला असतो. त्यांत औपम्य व्यग्य असतें. कारकदीपकांत असें औपम्य नसतें. अनेक क्रियांचा एकच कर्ता एकदाच निर्दिष्ट होणें एवढी एकच गोष्ट धर्मदीपकाशीं समान आहे. औपम्य व्यक्त

करण्याचा त्यांत कोणताहि हेतु नाही. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे कारक-दीपक व धर्मदीपक यांचें साम्य केवळ वरवरचें आहे; आंतरिक नाही हें दिसून येईल.

दीपकाचे प्रकार असे दाखवितां येतील—

म्हणून दीपकांतील आवश्यक गोष्टी अशा —

१. दीपकांत अनेक वस्तूंचा एकाच धर्माशी संबंध असतो.
२. त्यांपैकी एक प्रकृत व इतर अप्रकृत असतात.
३. धर्म हा एकदाच सांगितलेला असतो व तो गुण किंवा क्रियारूप असतो.
४. प्रकृताप्रकृतांचा हा धर्म एकदाच व एकाच वाक्यांत सांगितलेला असतो.
५. दीपकामध्ये गम्य औपम्य असतें म्हणजे सादृश्य व्यंग्य असतें.
६. कारकदीपकांत अनेक क्रिया एकाच कर्त्याशी (कारकाशी) संबंधित असतात.
७. कारकदीपकांत धर्मनिर्देश नसतो.
८. दीपक हा तुल्ययोगितेचाच एक प्रकार आहे. फरक एवढाच की तुल्ययोगितेत केवळ प्रकृतांचाच किंवा केवळ अप्रकृतांचाच धर्म एकदा

सांगितला असतो तर दीपकांत प्रकृताप्रकृतांचा धर्म एकदा सांगितलेला असतो. म्हणून दीपकाची व्याख्या अशी—

(१) जेव्हा प्रकृत आणि अप्रकृत यांचा साधारण धर्म एकदाच सांगितला असतो; किंवा (२) जेथे अनेक क्रियांचा एकाच कारकाशी (कर्त्याशी) संबंध असतो तेव्हा दीपक अलंकार होतो.

[दीपकाचा मालादीपक म्हणून एक प्रकार आहे. त्याचें वेगळा अलंकार म्हणून पुढे विवेचन केलें आहे.]

क्रियादीपकाची उदाहरणे—

(१) शीलवती स्त्री, अर्थवती वाणी व पुष्पवती लता क्वचित्च आढळतात.

वरील वाक्यांत स्त्रीच्या शीलानें वर्णन प्रस्तुत होय. स्त्री-शीलाच्या दुर्मिळतेचा निर्देश, तसेंच अर्थवती वाणी व पुष्पवती लता या दोन अप्रस्तुत वस्तूंच्या दुर्मिळतेच्या गुणधर्मांचा उल्लेख 'क्वचित्च आढळतात' या शब्दांनी एकदाच केला आहे. म्हणून येथे 'धर्मदीपक' हा अलंकार झाला.

(२) तळीराम उदात्त प्रेमाची थडा करतांना म्हणतो—

“ प्रेम हें हास्यास्पद नाही वाटतं ? अहो, काव्यांत कमल, नाटकांत सूड, कादंबरींत भुयार, मासिक पुस्तकांत खास अंक, वर्तमानपत्रांत खास बातमीदार, संसारांत प्रेम, औद्योगिक चळवळींत सहकारिता, सुधारणेंत व देशभक्तींत स्वार्थत्याग आणि वेदान्तांत परब्रह्म यांचा धुमाकूळ माजला नसता, तर त्या त्या गोष्टींची थडा करायला जागाच उरली नसती. ”

— गडकरी, एकच प्याला अं. १ प्र. १.

वरील वाक्यांत तळीराम प्रेमाची हास्यास्पदता वर्णन करतो. हें वर्णन प्रस्तुत आहे. त्याच बरोबर तो इतर अप्रस्तुत गोष्टींतील हास्यास्पदता

दाखवतो. अशा प्रकारे प्रकृत व अप्रकृतांचा हास्यास्पदता हा धर्म या वाक्यांत एकदाच सांगितल्याने दीपक अलंकार झाला.

(३) शक्र म्हणे वदलासि प्रथम तसें वचन, मग असें वदसी ।

अचल करीच असावा व्यवहारी शब्द, संगरीं सदसि ॥

—मोरोपंत, वनपर्व.

येथे 'शब्द' हे प्रकृत व 'असि' अप्रकृत असून उभयतांचा अचलत्वाचा गुण एकदाच सांगितला आहे. म्हणून येथेहि गुणधर्मदीपक अलंकार झाला.

क्रियादीपक:--

दुर्मते नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालनें ।

वेदानध्ययनें द्विजाति, कुल दुष्पुत्रे, खलाराघनें ।

नासे शील, न पाहतां कृषि, मदे मा, लाज मद्ये फुका, ।

शाठ्ये मित्रपणा, प्रवासगमने स्नेह, प्रमादे रुका ॥—वामन.

येथे प्रारंभी एकच प्रकृत असून नंतर अनेक अप्रकृतांचा ' नासणे ' हा क्रियारूप धर्म एकदाच सांगितला आहे. म्हणून येथे ' क्रियादीपक ' हा प्रकार झाला.

कारकदीपकाचीं उदाहरणे:--

(१) ' विज्ञान पर्वतावरती

कवि चढती, रमती, गाती; '

—रे. टिळकांची कविता, प्रस्तावना.

यांत ' कवि ' या एकाच कारकाशी (कर्त्याशी) तीन वेगवेगळ्या क्रियांचा संबंध वर्णिला आहे. म्हणून हे कारकदीपकाचें उदाहरण होय.

(२) मला निरखितां भवच्चरण कन्यका आपगा ।

म्हणे ' अगड ! ऐकलेंहि न कधी असें पाप ! ' गा ॥

कर श्रवणि ठेविते, नुघडि नेत्र, घे भीतिला, ।

न घालिन भिडेस मी जरिहि कार्यलोभी तिला ॥

—मोरोपंत, केकावली.

यांत तृतीय चरणांतील तीन भिन्न क्रियांशी गंगानदी या एकाच कर्त्याचा संबंध जोडलेला आहे. हेहि कारकदीपकाचें उदाहरण होय.

(३) दुर्योधनेहि तेव्हा केलें निःसीम युद्ध परि सेना ।

रक्त न्हाली, भ्याली, शाली विन्मुख, प्रभूक्त परिसेना ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

या आर्येंत 'सेना' या कारकाशी (कर्त्याशी) न्हाली, भ्याली वगैरे अनेक क्रियांचा संबंध जोडलेला आहे

(४) पौरवधू आणविल्या न्हाणविल्या गौरवोनि लेवविल्या ।

देवविल्या सदलंकृति सूर्यास्तावधि समस्त जेवविल्या ॥

—मोरोपंत, आदिपर्व.

या आर्येंत 'पौरवधू' या एकाच कर्त्याचा अनेक क्रियांशी संबंध दर्शविला आहे.

(५) शल्य सुयोधन वाक्यें कोपे, चोळी करें करां, डोळे ।

आरक्त वरी, चावे अधरातें, फार तो मनीं पोळे ॥

दुर्योधनाचें बोलणें एकतांच शल्याला कोप आला त्या वेळीं त्याच्या ज्या अनेक क्रिया घडल्या त्या येथे आहेत. अनेक क्रियांशी एकाच कर्त्याचा येथे संबंध आहे म्हणून कारकदीपक अलंकार झाला.

(१३) प्रतिवस्तूपमा

“ ज्याप्रमाणे मकरंदयुक्त कमल सापडल्यावर भ्रमर दुसरीकडे जात नाही, त्याप्रमाणेच तुझ्या चरणांशी लीन झालेला भक्त दुसरीकडे जात नाही ” ही उपमा आहे. यांतील उपमावाचकें (ज्याप्रमाणे—त्याप्रमाणे) काढून टाकली तरी यांतील औपम्य कायमच राहतें. येथे एका पदार्थाची दुसऱ्या पदार्थाशी तुलना नाही. एका वाक्यार्थाशी दुसऱ्या वाक्यार्थाची तुलना आहे. एका प्रकारें ही वाक्यार्थोपमा आहे. पण ही वाक्यार्थोपमा आता उपमेचा एक

प्रकार राहिला नसून तिला आता प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान किंवा अर्थांतरन्वाद्य असे वेगळ्या अलंकाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे

वाक्यार्थ म्हणजे वस्तु. वगिल उदाहरणांत दोन वाक्यार्थ म्हणजे दोन वस्तु आहेत व त्यांपैकी एक प्रकृत म्हणजे उरमेय वस्तु असून दुसरी अप्रकृत म्हणजे उपमान वस्तु आहे. त्यांच्या मधील साधर्म्य “दुसरीकडे न जाणे” हे आहे. वरच्या उदाहरणांत हा साधारण धर्म दोन्हीहि ठिकाणी त्याच शब्दांनी सांगितला आहे. पण तोच अर्थ वेगळ्या शब्दांत सांगितला. उदा. “तुझ्या चरणीं लीन झालेला भक्त दुसरी कशाची इच्छा करील? भ्रमराला मकरंदयुक्त कमल सापडले तर तो दुसरें काहीहि शोधणार नाही.” येथे “कशाचीहि इच्छा न करणें” व “दुसरें काहीहि न शोधणें” या भिन्न शब्दांनी एकच धर्म सांगितला आहे. अशा प्रकारें दोन भिन्न वाक्यांत एकच साधारण धर्म वेगवेगळ्या शब्दांनी सांगितला म्हणजे ‘वस्तु-प्रतिवस्तु-भाव’ होतो, व असा वस्तु प्रतिवस्तु भाव जेथे असतो तेथे प्रतिवस्तूपमा होते. वस्तु म्हणजे वाक्यार्थ, उपमा म्हणजे समानधर्म असणें—प्रतिवस्तूपमा म्हणजे दोन वाक्यार्थांत एकच सामान्य धर्म भिन्न शब्दांत दिसणें. प्रतिवस्तूपमेमध्ये वाक्यार्थगत सादृश्य असून तें गर्भित असतें. प्रतिवस्तूपमेला आवश्यक गोष्टी अशा —

१. प्रतिवस्तूपमेत कमीत कमी दोन वाक्ये परस्परांवासून स्वतंत्र अशीं असतात.
२. प्रत्येक वाक्यांत साधारण धर्म निर्देशित असतो.
३. मात्र तो साधारण धर्म प्रत्येक वाक्यांत वेगळ्या शब्दांनी निर्देशित केला असतो. म्हणजेच त्यांच्यांत वस्तुप्रतिवस्तु भाव असतो.
४. एक वाक्यार्थ प्रकृत व दुसरा वाक्यार्थ अप्रकृत असतो.
५. उपमा प्रतिपादक नसते. सादृश्य हे गर्भित असतें. म्हणून प्रतिवस्तूपमेची व्याख्या अशी होईल—

उपमेयवाक्य आणि उपमानवाक्य यांच्यामध्ये एकच सामान्य धर्म असून तो भिन्न शब्दांनी सांगितलेला असतो तेव्हा प्रतिवस्तूपमा अलंकार होतो.

प्रतिवस्तूपमेचे प्रकार

साधारण धर्म ज्या तऱ्हेने मांडला जातो त्या तऱ्हेवरून प्रतिवस्तूपमेचे प्रकार होतात. हे प्रकार दोन आहेत. विधिरूप आणि निषेधरूप 'मनुष्य संगविशेषानेच पूज्य होतो' हे विधिपरु वाक्य होय. 'संगती-शिवाय मनुष्य महत्पदास चढत नाही' हे निषेधरूप वाक्य होय. दोहोंचा अर्थ एकच आहे. प्रतिवस्तूपमेंतील साधारण धर्म दोन्हीहि वाक्यांत विधिरूप असेल किंवा दोन्हीहि वाक्यांत निषेधरूप असेल. तो कोणताहि असला तरी त्यांच्यांत सारखेपणा म्हणजे साधर्म्य असते. पण एका वाक्यांत तो विधिरूप आणि दुसऱ्या वाक्यांत निषेधरूप असला तर तेथे वैधर्म्य असते. याला अनुसरून साधर्म्य प्रतिवस्तूपमा, व वैधर्म्य प्रतिवस्तूपमा असे दोन भेद होतात.

साधर्म्यप्रतिवस्तूपमेची उदाहरणे—

(१) " एकदा जिला पट्टराणी म्हणून अभिषेक केला, ती आता भोग-दासी कशी होऊ शकेल? पूजेत ठेवलेली मुद्रिका अलंकार म्हणून वापरता येणार नाही. "

वरील दोन वाक्यांपैकी पहिले उपमेयवस्तु व दुसरे उपमानवस्तु होय. 'अशक्यता' हा त्यांतील सामान्य धर्म असून तो एकदा 'कशी होऊ शकेल' व पुनः "येणार नाही" असा भिन्न शब्दांनी सांगितला आहे. म्हणजेच त्या दोहोंत वस्तु-प्रतिवस्तुभाव आहे. म्हणून येथे प्रतिवस्तूपमा अलंकार झाला

(२) कर्ण म्हणे, ' गुणवद्गुण जाणे गुणवंत, अगुण नेणेची ।
प्रसवे तीच अभिज्ञा शल्या ! तैसी न वांझ वेणेची ॥ '

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

वरील आर्येतील पहिल्या ओळीत ' गुणी माणूस गुणवानांचे गुण जाणतो, गुणरहित माणूस मात्र ते जाणत नाही ' असें म्हटलें आहे. ही उपमेयवस्तु आहे. दुसऱ्या चरणांतील " जी स्त्री प्रसवते तीच प्रसववेदना जाणते, वंध्येस प्रसूतिवेदना समजत नाहीत " ही उक्ति उपमानवस्तु आहे. त्या दोहोंमध्ये ' जाणीव असणें ' सामान्य धर्म असून तो भिन्न शब्दांत व्यक्त केलेला आहे. म्हणून हें प्रतिवस्तूपमेचें उदाहरण होय.

वैधर्म्यप्रतिवस्तूपमेचीं उदाहरणें—

(१) " संकटांस तोंड दिल्यानेच यशप्राप्ती होत असते. समुद्रांत बुज्या मारल्यावाचून मौक्तिकें हार्ती लागत नाहीत. "

या दोन वाक्यापैकी पहिलें वाक्य हें उपमेयवाक्य असून तें विधिरूप आहे. दुसरें वाक्य हें उपमानवाक्य असून तें मात्र विधिरूप नसून निषेधरूप आहे. त्या दोन्ही वाक्यांतून साधारण धर्म व्यक्त होतो म्हणून येथे प्रतिवस्तूपमा वैधर्म्याने सिद्ध झाली.

(२) पुरुषीं गुण जरि असती प्रसिद्धि त्यांची तरी अपाप घडे ।
कस्तूरीचा परिमळ कळवाया शपथ वाहणें न पडे ॥

—मोरोपंत.

येथे उपमेयवाक्य विधिरूप असून उपमानवाक्य निषेधरूप आहे. (याच्या उलटहि प्रकार असूं शकतो.) दोन्ही वाक्यांत सादृश्य आहे, परंतु उपमेयवाक्यांत ' प्रसिद्धी घडे ' या शब्दांत तें व्यक्त आहे तर उपमानवाक्यांत ' कळवाया शपथ वाहणें न पडे ' या भिन्न व निषेधरूप शब्दांत तें व्यक्त केलें आहे. म्हणून येथे वैधर्म्याने प्रतिवस्तूपमा झाली. प्रतिवस्तूपमेचे हे दोन्ही प्रकार मालारूपहि असूं शकतात.

(१४) दृष्टान्त

परंतप राजाचें वर्णन करतांना कालिदास म्हणतो, “ जगांत शेकडो राजे आहेत, पण पृथ्वीला राजन्वती असें याच राजामुळे म्हणतां येतें; आकाशांत हजारो तारका असल्या तरी चंद्रामुळेच रात्र ‘ चांदणी रात्र ’ होऊं शकते. ” प्रतिवस्तूप्रमाणेच यांतहि औपम्य आहे हें कळावयास उशीर लागत नाही. पण ही प्रतिवस्तूप्रमाणेच नाही. कारण यांतील साधारण धर्म एक नाही पृथ्वीला ‘ राजन्वती ’ म्हणतां येणें आणि रात्रीला ‘ चांदणी रात्र ’ म्हणतां येणें या दोन गोष्टी एक नाहीत. त्यामुळे येथे वस्तु-प्रतिवस्तुभाव नाही.

बिंबप्रतिबिंबभाव— मग यथे काय आहे असा प्रश्न उद्भवतो. त्यावर उत्तर असें की येथे वस्तुप्रतिवस्तुभाव नसल्या तरी बिंबप्रतिबिंबभाव आहे. ‘ राजन्वती ’ आणि ‘ ज्योत्स्नावती ’ (चांदणी) या दोन गोष्टी एक नसल्या तरी कवीने त्या अशा मांडल्या आहेत की त्या एकमेकीं-सारख्या भासतात. जेव्हा एकच गोष्ट दोन भिन्न स्वरूपांत (शब्दांच्या मांडणीच्या) असतात तेव्हा त्यांच्यांत वस्तुप्रतिवस्तुभाव असतो. पण जेथे दोन भिन्न गोष्टी सारख्या दिसतात तेव्हा त्यांत बिंबप्रतिबिंबभाव दिसतो. वस्तुप्रतिवस्तुभावांत एकपणा असतो, तर बिंबप्रतिबिंबभावांत सारखेपणा असतो. वस्तुप्रतिवस्तुभाव हा प्रतिवस्तूप्रमाणेच आधार आहे. तर बिंबप्रतिबिंबभाव हा दृष्टांताच्या मुळाशी आहे.

दृष्टांतांतील बिंबप्रतिबिंबभाव—दृष्टांतांत दिसून येणारा बिंब-प्रतिबिंबभाव हा फक्त साधर्म्यापुरताच नसतो. तर प्रकृत वाक्यांत जेवढ्या गोष्टी आल्या असतील त्या सर्वांना सारख्या अशा दुसऱ्या गोष्टी अप्रकृत वाक्यांत सापडतात. वरचेच उदाहरण घेतलें तरी हें दिसून येईल वरच्या उदाहरणांत अशा गोष्टी आहेत.

प्रकृतवाक्य — शेकडो राजे — परंतप राजा — पृथ्वी — राजन्वती
अप्रकृतवाक्य — हजारो तारे — चंद्र — रात्र — ज्योत्स्ना

यांतील कोणतीही जोडी घेवली तरी त्यांन एकत्व नाही पण सारखेपणा आहे. आरशामध्ये पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे माणूस नव्हे, तें वेगळें आहे. पण त्यांत सारखेपणा मात्र तंतोतंत आहे हीच गोष्ट दृष्टांताची असते.

दृष्टांत आणि प्रतिवस्तूपमा—यावरून दृष्टांत आणि प्रतिवस्तूपमा यांच्यातील भेद स्पष्ट होईल. दोन्हीही अलंकार वाक्यार्थसादृश्यावर आधारलेले आहेत; त्यांच्यातील वाक्ये स्वतंत्र असतात; आणि त्यांच्यातील औपम्य गम्य असतें. पण प्रतिवस्तूपमैत वस्तुप्रतिवस्तुभाव असतो तर दृष्टांतान बिंबप्रतिबिंबभाव असतो. प्रतिवस्तूपमैतील सामान्य धर्म तोच असतो पण दृष्टांतांत दोन वेगवेगळ्या धर्मांत सारखेपणा असतो. शिवाय दृष्टांतांतील हा सारखेपणा केवळ धर्मापुरताच नसतो तर तो उगमानवाक्यांतील सर्व बाबींमध्ये असतो आणि दृष्टांतांत या सर्व गोष्टींकडे आपलें लक्ष असतें. प्रतिवस्तूपमैत आपलें लक्ष केवळ साधर्म्यावर केंद्रित झालेलें असतें. उदा. “चंद्रिकेचें प्राशन करण्यांत चकोरीच चतुर असतात; विविध प्रकारचे विलास करण्यांत आवंती स्त्रियाच निपुण असतात.” येथे आपलें लक्ष फक्त कशाच्या तरी नैपुण्यावर जेवढें केंद्रित होतें तेवढें चकोरी आणि आवंती यांच्यावर होत नाही उलट, “राजा, जगांत तूच एक कीर्तिमान् आहेस, आकाशांत चंद्रच एक कांतिमान् आहे.” येथे आपलें लक्ष राजा-चंद्र, जग-आकाश, कीर्ति-कांति या सर्वांवर सारखेंच केंद्रित होतें.

दृष्टांत आणि प्रतिवस्तूपणा यांच्यातील हा फरक अपला तरी अलंकार ओळखतांना आरला पुष्कळदा गोंधळ होतो. या दोन अलंकारांत इतकें साम्य आहे की वरवर पाहतां एकाच पद्यांत एकाला दृष्टांत तर दुसऱ्याला प्रतिवस्तूपमा वाटेल. म्हणून अशा वेळीं काळजीपूर्वक निरीक्षण केलें पाहिजे. जर एकच धर्म वेगवेगळ्या शब्दांत सांगितला असेल तर ती प्रतिवस्तूपमा; जर दोन भिन्न धर्म सारखे भासत असतील तर दृष्टांत हेंच त्यांचें गमक होय.

दृष्टांतांत अवश्य अमणान्या गोष्ठी —

१. दृष्टांतांत वाक्यार्थगत सादृश्य असतें.
२. हें सादृश्य गम्य असतें.
३. दृष्टांतांत एक प्रकृतवाक्य व दुसरें अप्रकृतवाक्य असून प्रकृत-वाक्यांतील प्रत्येक बाबीच्या जोडीला अप्रकृतवाक्यांतील बाब असते.
४. हीं दोन्हीहि वाक्ये परस्परांपासून स्वतंत्र असतात.
५. दोन्हीहि वाक्यांत एकच धर्म नसतो पण भिन्न भिन्न धर्मांतील सारखेपणा असतो. म्हणजे विंबप्रतिविंबभाव असतो.
६. धर्माप्रमाणेच धर्मांमध्येहि विंबप्रतिविंबभाव असतो. म्हणून दृष्टांताची व्याख्या अशी करतां येईल—

जेथे प्रस्तुत गोष्ठीचें वर्णन एका वाक्यांत केलेलें असतें आणि त्या वर्णनाचा बोध मनावर अधिक ठसविण्यासाठी दुसऱ्या वाक्यांत दाखला दिलेला असतो, तो असा की प्रस्तुत वाक्यांतील सर्व गोष्ठी त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या असतात, तेव्हा दृष्टांत अलंकार होतो.

उदाहरणें —

(१) तुला रोज उपदेश केला तरी तुझ्या वागण्यांत सुधारणा कशी ती होतच नाही. कुत्र्याचें शेंपूट नळींत घालून ठेवले तरी तें कांही सरळ होत नाही.

येथे पहिल्या वाक्यांत प्रस्तुत गोष्ठीचें वर्णन आहे. ती गोष्ट अधिक स्पष्ट करण्यासाठी दुसऱ्या वाक्यांत एक उदाहरण दिलें आहे. पहिल्या वाक्यांतील 'रोज उपदेश करणें' व 'तरीहि वागण्यांत सुधारणा न होणें' या मुद्यांचें प्रतिबिंब उपमानवाक्यांतील अनुक्रमें 'शेंपूट नळींत घालून ठेवणें' व 'तरीहि सरळ न होणें' यांत उमटलें आहे. म्हणून येथे दृष्टान्त अलंकार झाला.

(१) होतों लहान बहु खेळुनि तृत झालों ।
अंकीं तुझ्या, तिथुनि थोरपणीं निघालों ॥
मातेसमीप असतीं परि थोर होतीं ।
तेव्हा पिलें सहज सोडुनि तीस जाती ॥

—वा. वा. खरे

वरील श्लोकांतील पूर्वार्धांत प्रस्तुत गोष्टींचें वर्णन आहे. उत्तरार्धांत अप्रस्तुत वाक्य असून उपमेयवाक्याचें प्रतिबिंब उपमानवाक्यामध्ये यथातथ्य उमटलें आहे. अप्रस्तुत वाक्य हें प्रस्तुताचा भाव मनांत अधिक ठसावा या हेतूने दाखला म्हणून दिलें आहे. येथेहि दृष्टान्त अलंकार झाला.

दृष्टांताचे प्रकार.

प्रतिवस्तूपमेप्रमाणेच दृष्टांताचेहि साधर्म्याने व वैधर्म्याने प्रकार होतात.

साधर्म्याने दृष्टांताचीं उदाहरणे—

(१) आपलें बोलणें दुसऱ्याला पटलें नाही तर तें चांगल्या शब्दांनी नीट समजावून द्यायचें का लागलीच त्याच्यावर निर्दय कोटिक्रम करीत सुटायचें ? गळ्यांत सरी बसत नाही म्हणून मान कापून सरी बसवायची ?

—गडकरी, भावबंधन अं. ४ प्र. ३.

वरील उतान्यांत दोन वाक्ये आहेत. पहिल्या वाक्यांतील मजकूर अधिक स्पष्ट व्हावा म्हणून दुसऱ्या वाक्यांत एक दृष्टांत म्हणजे दाखला दिला आहे. पहिल्या वाक्यांतील अर्थाची मांडणी ज्या पद्धतीने केली आहे त्याच पद्धतीने दुसऱ्या वाक्यांतील अर्थाची मांडणी केली आहे. त्यामुळे उपमेयवाक्यांतील धर्म उपमानवाक्यांत यथातथ्य उमटला आहे. एक वाक्य विधिरूप तर दुसरें निषेधरूप असा प्रकार येथे नाही. म्हणून येथे साधर्म्याने दृष्टांत झाला.

(२) नीचपण बरवें देवा । न चले कोणाचाहि हेवा ।

महापुरें झाडें जाती । तेथे लोहाळे वाचती ॥

—तुकाराम.

वरील अंभंगांत ' नीचपण चरवें देवा ' या उपमेयवाक्यांतील अर्थानें प्रतिबिंब ' महापुरें झाडें जाती तेथे लोहाळे वाचती ' या उपमानवाक्यांत पडलें आहे. उपमेयवाक्याचा अर्थ मनांत ठसावा म्हणून उपमानवाक्य उदाहरणादाखल घेतलेलें आहे. म्हणून येथे दृष्टान्त झाला. दोन्ही वाक्ये विधिरूप असल्यामुळे हा दृष्टांत साधर्म्याने झाला.

(३) रामाचें रचिलें चरित्र मुनिने वाल्मीकिने संस्कृती ।

नाही हानि कदापि अन्य कविही तें वर्णितं प्राकृती ।

मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशमाच्या गुणें ।

तो कार्पासगुणेंकरून करितां काय प्रभेला उणें ?—मोरोपंत.

वरील श्लोकांतील पूर्वार्थ हें उपमेयवाक्य असून त्यांतील बोध मनावर ठसविण्यासाठी उत्तरार्धातील उपमानवाक्याची योजना केलेली आहे. ती दोन्ही वाक्ये स्वतंत्र असली तरी त्या दोहोंत समान धर्म आहे. प्रस्तुत वाक्यांतील सर्व गोष्टींचें प्रतिबिंब अप्रस्तुत वाक्यांत पूर्णपणें उमटलें आहे.

वैधर्म्याने दृष्टांताची उदाहरणे—

(१) ' थोर पुरुष संपत्तीच्या लाभाने गर्विष्ठ होत नसतात. वृक्ष फलभारामुळे नम्र होतात. '

वरीलपैकी पहिलें वाक्य प्रस्तुताचें वर्णन करतें, व दुसरें वाक्य अप्रस्तुताचें वर्णन करतें. दोन्ही वाक्यांत बिंबप्रतिबिंबभाव आहे. परंतु पहिलें वाक्य निषेधरूप तर दुसरें विधिरूप आहे. म्हणून हा दृष्टान्त वैधर्म्याने झाला.

(२) उद्यमनिरत असावें, त्वां सतत स्वीय कार्य साधाय ।

न पडति निद्रित हारमुखिं मृग, हें ठावें असे तुला राया ॥

—सुभाषित

वरील उदाहरणांतील उपमेयवाक्यांत ' उद्यमनिरत असावें ' हा विषय सांगितला आहे व तें वाक्य विधिरूप आहे. दुसरें वाक्य हें उपमानवाक्य असून तें निषेधरूप आहे. दोन्ही वाक्यांत जें सादृश्य आहे तें प्रत्यक्ष शब्दानी व्यक्त केले नसलें तरी ' निजरेल्या सिंहाच्या तोंडांत मृग पडत नाहीत '

या दाहल्यांतून 'उद्यमनिस्त असावे' हाच भाव सूचित झाला आहे. म्हणून हे वैधर्म्यदृष्टान्ताचे उदाहरण होय.

(३) प्रभो ! शरण आम्बियावरि न व्हा कधी वाकडे ।

म्हणोनि इतुकेचि हे स्वहितकृत्य जीवांकडे ।

प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा ! खरे,

घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरे ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

वरील श्लोकाच्या तृतीय चरणांत प्रस्तुत विषयाचे वर्णन आहे व चवथ्या चरणांत अप्रस्तुताचे वर्णन आहे. उपमेय ऊर्फ प्रस्तुत विषयाचे वर्णन विधिरूप वाक्यांत असून उपमान ऊर्फ अप्रस्तुत विषयाचे वर्णन निषेधरूप वाक्यांत आहे. म्हणून येथेहि वैधर्म्याने दृष्टान्त अलंकार झाला.

(१५) निदर्शना

वाक्यार्थोपमेची परिणति प्रतिवस्तूपमा व दृष्टांत यांच्यांत कशी झाली हे आपण पाहिले. आपण जर वाक्यार्थरूपकाची कल्पना केली तर 'निदर्शनेच्या प्रांतांत शिरूं. रूपकामध्ये आपण एका पदार्थाचा दुसऱ्या पदार्थावर आरोप करतो. तसा प्रकार निदर्शनेत वाक्यार्थाच्या वावरीत होतो. उपमेतून रूपकाकडे जाण्याचा जो मार्ग, त्या मार्गानेच वाक्यार्थोपमा वाक्यार्थरूपकाकडे गेली की निदर्शना होते. उदाहरणाने हे स्पष्ट होईल.

उपमा

पदार्थोपमा— मुख चंद्रासारखे आहे

वाक्यार्थोपमा—जसे चंद्राला चंदन लावून पांढरे करणे निष्फळ होय, तसेच तुझ्या आरक्त नखांना लाक्षारस लावणे होय.

रूपक

मुख चंद्रच आहे.

तुझ्या नखाला लाक्षारस लावणे म्हणजे चंद्राला चंदनाने पांढरे करणेच होय.

= वाक्यार्थरूपक.

= निदर्शना.

निदर्शनेत अशा प्रकारे एका वाक्यार्थावर दुसऱ्या वाक्यार्थाचा आरोप करण्यांत येतो. पण रूपकांतील आरोपांत आणि या भ्रारोपांत एक फरक आहे. रूपकांतील आरोप सादृश्यावर आधारलेला असतो तर निदर्शनेतील आरोप सादृश्यपर्यवसायी असतो. वरचेंच उदाहरण घेऊन सांगावयाचें म्हणजे असें सांगतां येईल. तेथे दोन वाक्यार्थ आहेत. नायिकेच्या नखांना लाल रंग लावणें, हा एक, आणि चंद्राला चंदनाने पांढरें करणें हा दुसरा. वस्तुतः या दोन वाक्यार्थांत कोणताहि संबंध नाही पण कवीने हे दोन वाक्यार्थ एकत्र आणले आणि त्या एकत्र आणण्याचें पर्यवसान औपम्य द्योतित होण्यांत झालें. “मी रघुवंशाचें वर्णन करणें म्हणजे लहानशा होडीने सागर तरून जाण्याचाच हव्यास धरणें होय ” असें जें कालिदास म्हणतो त्यांतहि असेंच आहे. रघुवंशाचें वर्णन करणें ही गोष्ट आणि होडीने सागर तरणें ही गोष्ट यांचा परस्पर कोणताहि संबंध नाही; पण कवीने हे दोन वाक्यार्थ एकत्र आणले असें पाहतांच आपण विचारतो, कवीने असें कां करावें ? या दोन असंबंधित गोष्टी एकत्र आणण्यांत कवीचा कोणता हेतु असेल वरें ! आणि मग आपलें आपणच उत्तर देतो “यासारखेंच तेंहि वेडेपणाचें आहे !” असें उत्तर आलें म्हणजे त्या वाक्यांच्या एकत्र येण्याचें उपमेत पर्यवसान झालें.

निदर्शना आणि दृष्टांत—निदर्शनेकडे अशा दृष्टीने पाहिलें की आपणाला दृष्टांताची आठवण होते. कारण दृष्टांतांतहि असें वाक्यार्थगत गम्य औपम्य प्रतीत होतें. पण या दोहोंत फरक आहे. दृष्टांतातील वाक्ये स्वतंत्र असतात. निदर्शनेत तीं परस्परावलंबी असतात. “जो तुझे गुण वर्णू पाहतो; तो समुद्रावरून चालत जाण्याचीच इच्छा करतो ” ही निदर्शना आहे. येथील वाक्ये परस्परावलंबी आहेत. पण हेंच—“तुझे गुणवर्णन करणें अशक्य आहे; कोणी सागर तरून गेला आहे का ? ” येथे दृष्टांत होतो दुसरें म्हणजे दृष्टांतांतील धर्म स्पष्ट सांगितलेले पण भिन्न अमतात निदर्शनेत धर्म स्पष्ट सांगिलेला नसतो पण तो अभिन्न आहे हें सूचित होतें. शिवाय दृष्टांतांतील सौंदर्य विवंप्रतिविवभावांत

असतें, तर निदर्शनेतील सौंदर्य संबंध नसलेल्या दोन वाक्यांचें औपम्यांत पर्यवसान करणें यांत असतें.

निदर्शनेत अशा प्रकारें संबंध नसलेल्या वाक्यार्थाना एकत्र आणून त्यांचें पर्यवसान औपम्यांत केलेलें असतें. म्हणून निदर्शनेला असंभवद्वस्तुसंबंधा निदर्शना म्हणतात.

पण याशिवायहि निदर्शनेचा एक वेगळा प्रकार आहे. कित्येकदा कवि असें वर्णन करतो, “ उदय होतांच कमलांना कांति देऊन सूर्य असें सांगतो की समृद्ध माणसाने आतांचें पोषण करावें ” किंवा “ एका पर्वतशिखरावर एक लहानसा दगड होता. थोरपदीं चढलेल्या लहान माणसाचें सहज पतन होतें, असें तो म्हणत असतांच तो एका वाऱ्याच्या झुळकीने खाली पडला.” या ठिकाणी समृद्धि आणि आत्मपोषण यांचा संबंध सूर्याने आपल्या कृतीनेच दाखविला; किंवा अयोग्य माणसाचें थोरपदीं पतन होतें ही गोष्ट त्या दगडाने आपल्या उदाहरणानेच दाखविली. अशा ठिकाणी दोन वाक्यार्थांचा बोध्य-बोधक संबंध आहे म्हणून हिला **संभवद्वस्तुसंबंधनिदर्शना** किंवा **बोधनिदर्शना** म्हणतात पहिल्या निदर्शनेचें दृष्टान्ताशीं जें नातें आहे तेंच या बोधनिदर्शनेचें अर्थांतरन्यासाशीं आहे.

निदर्शनेला आवश्यक गोष्टी अशा—

१. निदर्शनेत दोन वाक्यार्थ असतात.
२. त्या वाक्यार्थांचा परस्पर संबंध नसतो.
३. त्या दोन वाक्यार्थाना कवि एकत्र आणून त्यांचें पर्यवसान औपम्यांत करतो.
४. निदर्शनेतील वाक्ये परस्परावलंबी असतात.
५. निदर्शनेतील सादृश्य गम्य किंवा व्यंग्य असतें.
६. या निदर्शनेला असंभवद्वस्तुसंबंधनिदर्शना म्हणतात.
७. निदर्शनेचा दुसरा प्रकार संभवद्वस्तुसंबंध हा आहे. हिलाच बोधनिदर्शना म्हणतात.

८. या निदर्शनेत बोध्यबोधक संबंध असतो.

९ हीत कार्यकारण संबंध उदाहरणानेच दाखवून दिशेला असतो. म्हणून निदर्शनेचे लक्षण असे—

(१) दोन असंबंधित अशा वाक्यार्थांचा किंवा वस्तूंचा जेथे एकत्र संबंध आणून त्यांचें पर्यवसान औपम्यांत केलेलें असतें किंवा (२) जेथे दोन वस्तूंमधील कार्यकारणसंबंधाचा बोध त्यांपैकी एका वस्तूने आपल्या कृतीनेच करून दिला आहे असें वर्णन असतें तेथे निदर्शना अलंकार होतो.

उदाहरणे:—

(१) 'तुझ्यासारख्या मूर्ख माणसास उपदेश करणें म्हणजे पालथ्या घागरीवर पाणी ओतणेंच होय.'

या वाक्यांत 'मूर्ख माणसास उपदेश करणें' हा एक वाक्यार्थ असून तो प्रस्तुत आहे. 'पालथ्या घागरीवर पाणी ओतणें' हा दुसरा वाक्यार्थ असून तो अप्रस्तुत आहे. वस्तुतः मूर्खास उपदेश करण्याचा व पालथ्या घागरीवर पाणी ओतण्याचा परस्परसंबंध कांहीच नाही, तथापि हे दोन वाक्यार्थ एकत्र आणून त्यांतून "क्रियेपासून कार्यसिद्धि न होण्याचा" समान धर्म सुचविला आहे. म्हणून ही वाक्यार्थनिदर्शना झाली.

(२) कपटद्यूत विलोकुनि विदुर म्हणे, 'काय हें अगा ! राया !

कां भ्रमलासि स्वकरें अग्नि कसा लाविसी अगाग या ? ॥

—मोरोपंत, सभापर्व अ. ४

कपटद्यूत चाललेले पाहून विदुर धृतराष्ट्रास म्हणतो की 'तूं हें काय चालवले आहेस ? तूं आपल्या हाताने गृहाला अग्नि कां लावतोस ?'

वरील आर्येतील 'काय हें अगा !' या शब्दांतून "असले कपटद्यूत खेळण्यास परवानगी कां देतोस ?" इतका अर्थ प्रतीत होतो. तो स्पष्ट शब्दांत नसल्या तरी इतका अर्थ घेतला म्हणजे ते प्रस्तुत विषयप्रतिपादक

वाक्य झालें. ' घराच्या आग लावणें ' या अप्रस्तुत वाक्याचा अधर्मद्यूत खेळण्याशीं वस्तुतः संबंध नसल्या तरी सादृश्याने तो जोडला आहे. " आग लावण्यामुळे घराची जशी हानि होते तशी कपटद्यूतामुळे कुरूकुळाची हानि होईल, " असा अर्थ येथे सूचित आहे. म्हणून हा वाक्यार्थनिदर्शना होय.

वस्तुतः परस्परांशीं संबंध नसलेल्या अशा दोन वाक्यार्थांमध्ये संबंध जोडून त्यांतून कोणतें तरी सादृश्य सूचित केलेलें असलें म्हणजे वाक्यार्थ-निदर्शना होते. वरील उदाहरणांवरून हें स्पष्ट झालें असेलच. निदर्शनेचा हा एक प्रकार झाला.

बोधनिदर्शनेचें उदाहरण—

होतां पयोद—पटलीं क्रमपूर्व लोप ।

सांगे जना घन—रत्रे झणि इंद्रचाप ॥

आयुष्य अल्पचि असो, परि लोकमान्य ।

होवोनि जा मिळविण्या परलोक धन्य ॥

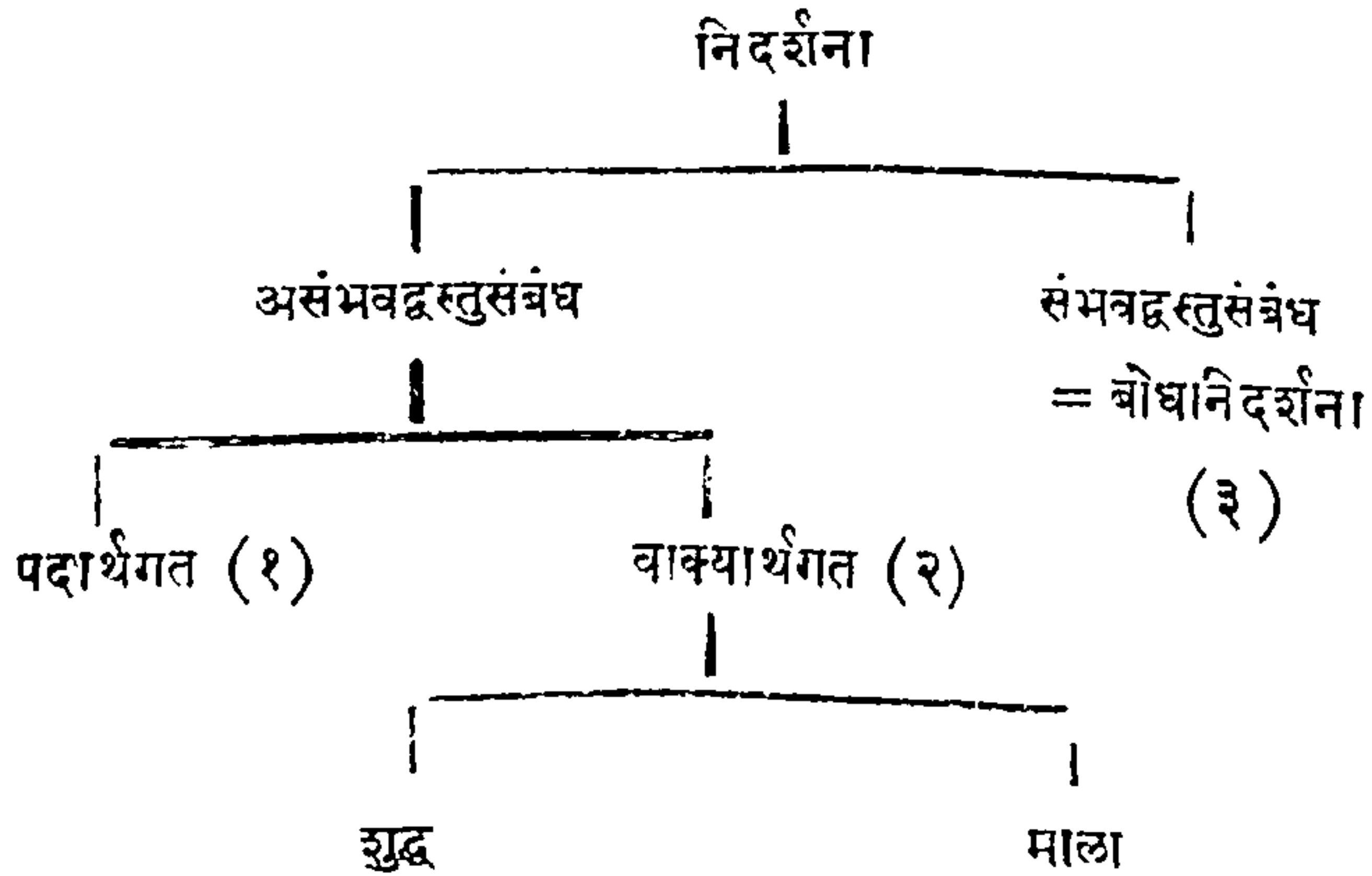
—राधारमण.

हें बोध निदर्शनेचें सुंदर उदाहरण होय. यांत बोध्यबोधक संबंध आहे. ' इंद्रचापाचा लोप होत असणें ' ही प्रस्तुत ऊर्फ उगमेय वस्तु आहे. ' आयुष्य अल्प असतां हि लोकमान्यत्व संपादणें ' ही अप्रस्तुत ऊर्फ उपमान वस्तु आहे. परंतु तिचें स्वतंत्र वर्णन केलें नसून इंद्रचापाच्या तोंडीं उपमान वाक्य बोधस्वरूपांत येजिलें आहे. म्हणून ही बोधनिदर्शना होय.

निदर्शनेचे प्रकार.

निदर्शनेचे दोन मुख्य प्रकार आपण पाहिले. एक असंभवन्वस्तु-संबंध निदर्शना आणि दुसरी संभवद्वस्तुसंबंध निदर्शना. यांपैकी पहिल्या प्रकाराचे दोन भेद होतात. जेथे दोन वाक्यार्थांचे एकत्र आल्याने उपमेत पर्यवसान होतें तो प्रकार. उदा. ' मी रघुवंश लिहिणें म्हणजे होडीने

सागर तरणेंच होय.” दुसऱ्या भेदांत असाच संबंध एखाद्या पदार्थाने दाख-
विलेला असतो. उदा. “मुखाने पद्मशोभा धारण केली.” किंवा “ तिच्या
चरणांनी हंसगति धारण केली. ” हें ऐकल्यावरोंवर आपल्या समोर प्रश्न येतो
की मुख पद्माची शोभा कशी धारण करणार, किंवा पाय हंसांची गति कशी
घेतील ? आणि मग आपणच म्हणतो, पद्माची शोभा म्हणजे पद्मासारखी शोभा
आणि हंसगति म्हणजे हंसासारखी गति. यथेहि दोन वस्तूंच्या एकत्र आण-
ण्याचें उपमैत पर्यवसान होतें व हें पर्यवसान शोभा धारण करणें अशा
गोष्टींतून झालें आहे. म्हणून निदर्शनेचे एकूण प्रकार असे.—

उदाहरणें—

पाणिग्रहणानंतर पुलकान्वित जाहली उमा-काया ।

अग्नि-प्रदक्षिणा करि हर तें हस्ती धरूनिया जाया ॥

फिरतां वन्हि सभोवति शोभा जी ये तिला तुला नाही ।

मेरूसभोवती तें भ्रमते वासर-निशा-मिथुन पाहीं ॥

पाणिग्रहणानंतर शंकराने पार्वतीचा हात धरून तिच्यासह बोहल्यावर
अग्निप्रदक्षिणा घातली हा वाक्यार्थ येथे प्रस्तुत आहे. ‘ दिवस व रात्र या
जोडण्याने मेरूरवताभोवती फिरणें ’ हा वाक्यार्थ अप्रस्तुत होय. वस्तुतः हे

दोन वाक्यार्थ असंबंधित आहेत, परंतु 'हर व उमा हैं जोड़पें' आणि त्यांची 'वन्दिप्रदक्षिणा' या वस्तूंचा अनुक्रमें 'वासर-निशा-मिथुन' आणि 'त्यांचें मेरुभोवती भ्रमण' या उपमानवस्तूंशीं संबंध जोडून त्यांतील सादृश्य अनुभवास आणून दिलें आहे. म्हणून ही पदार्थ निदर्शना होय.

वरील उदाहरणांत उपमेय व उपमान वाक्यांतील औपम्य हें वस्तूवर म्हणजे पदार्थावर आधारलेलें आहे. हें औपम्य उपमेय व उपमानवाक्यांतील अर्थावर असलें म्हणजे वाक्यार्थनिदर्शना अलंकार होतो.

उदाहरणार्थः—

होता फार भरवसा तेरा वर्षें तुझाच कीं अहितें ।

कर्णें छळिलें, त्यातें वधिशील रणीं, शिखी जसा अहितें ॥

तें सकळ विफल झालें, की वंध्यद्रुम उपासिला; चुकलों; ।

थुकलों न राज्यरुचिवरि; विषयप्रेमें महासुखां मुकलों ॥

— मोगोपंत, कर्णपर्व अ. ४०

कर्ण अद्याप जिवंत आहे हें धर्मराजास समजल्यावर त्याने अर्जुनाची जी निर्भर्त्सना केली ती पंतांनी वरील दोन आर्यांतून सांगितली आहे. धर्म अर्जुनास म्हणतो की "तूं कर्णास मारशील असा मी आजवर भावसा धरला. वंध्य म्हणजे ज्याला फळें येत नाहीत अशा वृक्षाची जोपासना केली." येथे कर्णवधासाठी अर्जुनाचा भरवसा घरणें या उपमेय वाक्याचा 'वंध्यद्रुम उपासणें' या उपमानवाक्याशीं संबंध नसतां हि तो संबंध प्रस्थापित केला आहे आणि "इष्टसिद्धीसाठी भलत्याच गोष्टीवर भरवसा ठेवण्याची चूक करणें" हें सादृश्य दोहोंतून सुचविलें आहे. ही निदर्शना दोन असंबंधित वाक्यार्थांवर आधारलेली असल्यामुळे येथे 'वाक्यार्थ निदर्शना' झाली.

वरील उदाहरणांत एक उपमेयवाक्य व एक उपमानवाक्य असा प्रकार आहे. कधी कधी एक उपमेय असून उपमानें अनेक असतात. त्या वेळीं मालानिदर्शना होते. उदाहरणार्थः—

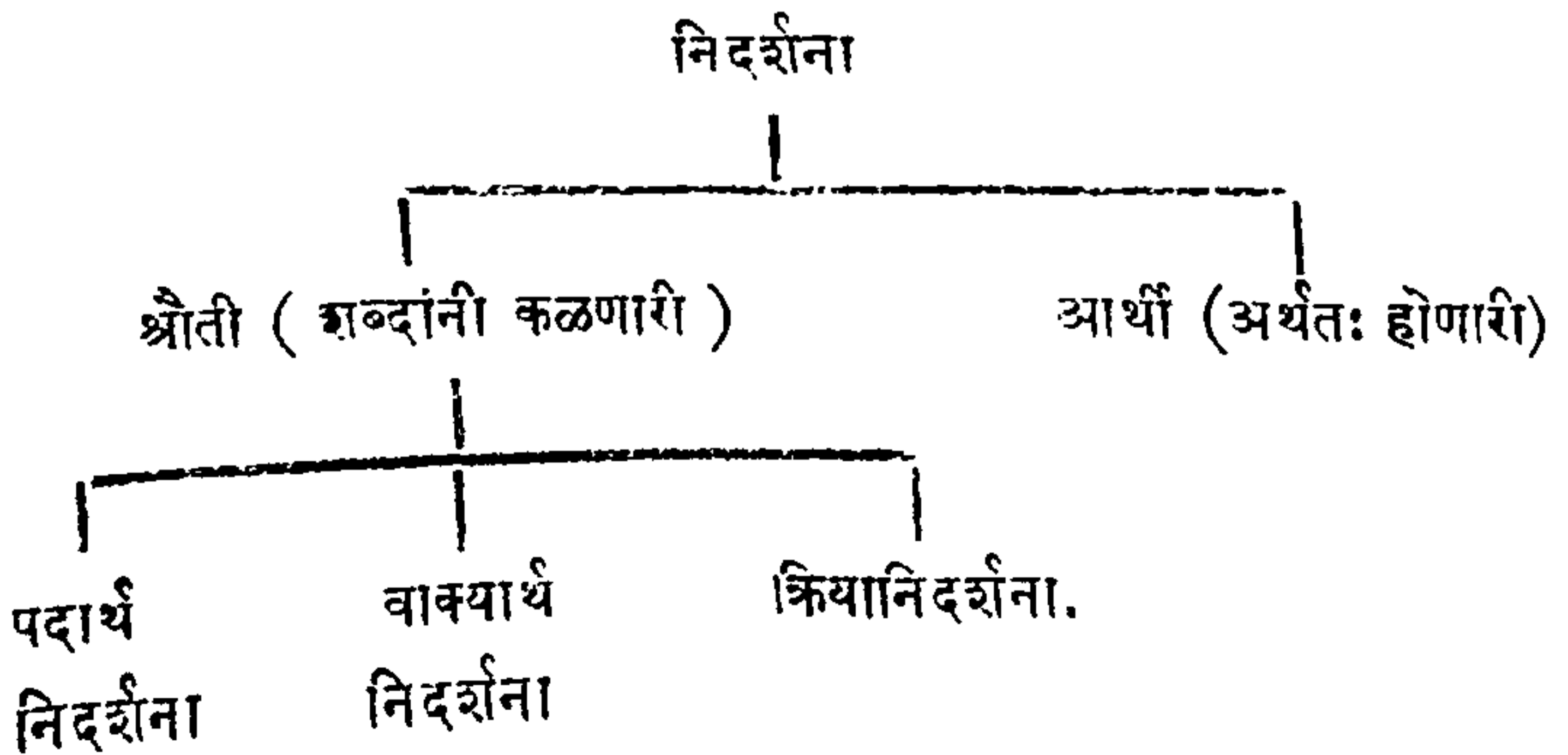
सर्पात्तं विसतंतुने सुदृढ जो बांधावया इच्छितो,
किंवा वज्रमणी शिरीषकुसुमें भेदावया घावतो,
किंवा तो मधुविंदुने मधुरता क्षाराब्धिला आणतो,
जो मूर्खास सुभाषितें वश करूं ऐसे झणी बोलतो ॥

—वामन, नीतिशतक

‘ मूर्खास सुभाषिताने वश करणें ’ हें उपमेयवाक्य होय. सर्पाला विसतंतुने बांधणें, वज्राला शिरीषकुसुमाने भेदणें व क्षाराब्धिला मधुविंदुने मधुरता आणणें हीं तीन उपमानवाक्यें वस्तुतः उपमेयवाक्याशीं असंबंधित आहेत. त्यांतील संबंध असंभाव्य आहे. परंतु ‘ अशक्य गोष्ट करण्याच्या ’ गर्भित सादृश्याने त्या निन्ही अप्रस्तुत वाक्यांचा संबंध एका प्रस्तुत वाक्याशीं जोडला आहे म्हणून मालानिदर्शनेचें हें उदाहरण झाले.

बोधानिदर्शनेचें उदाहरण मागे आलेच आहे.

मम्मटाच्या काव्यप्रकाशांत निदर्शनेचें जें वर्गीकरण केलेलें आहे त्याला अनुसरून आम्ही हे भेद दिले आहेत. जगन्नाथाने आपल्या रसगंगा-घरांत निदर्शनेचा बोध शब्दांनी कसा होतो व अर्थतः कसा होतो याला अनुसरून भेद दिलेले आहेत. त्या प्रकारें होणारें वर्गीकरण अलंकारचंद्रिकेंत आहे. तें असे—

या वर्गीकरणांतील पदार्थ निदर्शना व वाक्यार्थ निदर्शना या असंभव-
द्वस्तुसंबंधांत येतात. क्रियानिदर्शना ही संभवद्वस्तु निदर्शना किंवा बोध
निदर्शना होय. आर्थी निदर्शनेत अर्थतः असंभवद्वस्तु निदर्शनाच असते.
तिचें स्वरूप असें—

आर्थी निदर्शना—या प्रकारांत प्रकृत पदार्थाच्या व्यवहाराचें
वर्णन नसतें; पण त्याच्यासारख्या दुसऱ्या अप्रस्तुत पदार्थाच्या व्यवहाराचें
वर्णन असतें व त्यावरून अर्थतः प्रस्तुत पदार्थाचा व्यवहार शात
होतो. उदा.

‘ मूकव्रत कां धरिलें असता येथेच तो महाभागे ।

जातां निघोनि जल तें बांधाया सेतु इच्छिती कागे ! ’

एक सखी नायिकेला म्हणते “तुझा प्रियकर येथेच असतांना तू रुसून
कां बरें बसलीस ? ” (आणि तो निघून गेल्यावर मग त्याला बोलावण्याचा
प्रयत्न करशील त्याचा काय उपयोग ?) पण हा प्रस्तुत अर्थ असा न सांगतां
‘ पाणी निघून गेल्यावर पूल बांधण्याच्या ’ क्रियेचें ती वर्णन करते. येथे
अर्थतः निदर्शना आहे व ही निदर्शना असंभवद्वस्तु संबधाची आहे.
निदर्शनेच्या या प्रकारालाच कित्येकांनी ललित अलंकार मानलें आहे.

तुल्ययोगिता, दीपक, प्रतिवस्तूपमा, दृष्टांत व निदर्शना
यांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणें.—

(१) खळ निंदिति म्हणुनि बुधें शकावी काय हरिगुणासक्ति ।

दीरनणंदाजाचें साध्वी न त्यागिती सुपतिभक्ति ॥

— मोरोपंत.

(२) जे कां ज्ञानें लाधलें सद्विचारा

संपत्तीचा त्यांपुढे काय तोरा ।

पद्माचा जो तंतु तो वारणाला

वाराथाला पै म्हणे सिद्ध झाला ॥

— वामन.

(३) प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा, हो ! हरी ! ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

(४) हें पाखरुं मजसि येइल काय कामा ।

ऐसें नृपां, न वद पूरितलोक कामा ॥

मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारी ।

छाया करी तपनदीतिसही निवारी ॥

—रघुनाथ पंडित.

(५) ' हृदमपि धनं जितं ते ' शकुनि म्हणे, दीप्तपावक पटाने ।

बांधी मणिभ्रमं, बहु फुगला मलिनस्वभाव कपटाने ॥

—मोरोपंत, सभापर्व.

(६) नळरहित वराशीं तूज योजूनि पाहे ।

तरि मग विधि ऐसा कोणता मूढ आहे ?

अचतुर नर तांही जाहल्या जेविता कीं ।

सरमिसळ करीना सर्वघा खीर तोकीं ॥

—रघुनाथ पंडित.

(७) ज्याच्या नेत्रांतुनि जळ, पळ पळ रक्तौघ तनुंतुनी सांडे ।

—मोरोपंत.

(८) आपुलिया बळ नाही मी बोलत । सखा भगवंत वाचा त्याची ।

साळुंकी मंजुळ बोलतसे वाणी । शिकविता धणी वेगळाची ॥

—तुकाराम.

(९) स्कधीं शिर आधारी, त्याच्या तो मृदुल कर गळां घाली,

भ्याली भीरु, उसासे, स्फुंदे, अत्युष्ण आसवें ढाळी ॥

—विनायक, ' ध्यास तो भास '

(१०) पुरे, पुगणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें । आयुष्मिकें, वैदिक कर्म—तंत्रें ।
जेणें सरे हा भव तें विचारी । या वेगळी सर्व दुकानदारी ॥

—वामन.

(११) तूं उठसी बससी जासि पुन्हा थबकसी
पांगतां इतर जन कांही मग बोलाया वांछिणी ॥

—यशवंत.

(१२) राष्ट्रीय संकटांच्या विचारांत व्यक्तींचीं दुःखें अजिबात भासे-
नाशीं होतात असें मात्र मुठीच नाही. सर्वांग व्याधीने विकल झालेले असले
तरी करंगळी कापल्याचें दुःख तिला व्हायचें तें होतेंच.

—गडकरी, भावबंधन.

(१६) व्यतिरेक

व्यतिरेक म्हणजे आधिक्य. अर्थात् या अलंकारांत उपमेयाचें उपमाना-
हून आधिक्य अपेक्षित आहे. रूपकातिशयोक्तीमध्ये उपमेयाचा उत्कर्ष
दाखविलेला असतो. पण तो उपमेयाला उपमानाच्या बरोबरीला नेऊन
दाखविलेला असतो. व्यतिरेकांत कवि या पलीकडे एक पाऊल टाकतो व
उपमेय उपमानापेक्षा सरस आहे असें दाखवितो तसें पाहिलें तर यद्यथा-
तिशयोक्तीत व्यतिरेकाची छटा असतेच, आणि अप्रकृतांच्या तुल्ययोगितेतहि
कित्येकदा व्यतिरेक ध्वनित होतो. पण येथे कवि उपमेयाचा सरसपणा स्पष्टपणे
आपल्यापुढे मांडतो. आणि याच्यानंतर येणाऱ्या प्रतीप अलंकारांत तर तो
उपमानाचा तिरस्कारच करतो.

उपमेयाचा हा सरसपणा कवि दोन प्रकारें दाखवितो. एकतर
उपमेयाचा उत्कर्ष दाखवून; किंवा उपमानाचा अपकर्ष दाखवून. 'तुझे
निष्कलंक मुख चंद्रासारखें कसें असेल?' येथे उपमेयाचा उत्कर्ष आहे; तर

‘ चंद्रावर कलंक असतांना तुझें मुख चंद्रासारखें कसें असूं शकेल ? ’ येथे उपमानाचा अपकर्ष आहे. या दोहोंतहि कवि उपमानोपमेयांतील भेद दाखवून आपलें उद्दिष्ट साधत आहे. पण उपमानोपमेयांतील भेद दाखविण्यांतहि कवीचा हेतु मात्र त्या दोहोंतील औपम्य दाखविण्याचाच असतो.

एखाद्या धर्माच्या बाबतींत उपमेयाचें आधिक्य दाखविणें ही व्यतिरेकाची मध्यवर्ती कल्पना आहे. कित्येक आलंकारिकांच्या मताने उपमानाधिक्यांतहि व्यतिरेक होतो; पण तें बरोबर दिसत नाही. कारण त्यांत वैचित्र्य नाही. उपमान हें सामान्यतः सादृश्याचें आदर्श प्रमाण मानलें गेल्यामुळे त्याचा उत्कर्ष दाखविण्यात कोणतेंहि वैचित्र्य नसतें. व्यतिरेकाचें वैचित्र्य उपमेयाधिक्यांतच आहे.

झाला क्षीण शशी जारि पुनः पुना वृद्धि होतसे त्यास ।

थांब सखे, पाहि जरा, गेले यौवन न येतसें खास ॥

या पद्यांत कवीने यौवनापेक्षा चंद्राचें सरसपण दाखविलें नाही. यौवनाच्या अस्थैर्याचें आधिक्य रसिक मनावर विंबविलें आहे म्हणून यांत उपमेयाच्या अस्थैर्याचें आधिक्यच अभिप्रेत आहे.

अर्थात् येथे उपमेयाचा उत्कर्ष म्हणजे काय हें पाहिलें पाहिजे. कवीला जो एक मुद्दा रसिकांसमोर मांडावयाचा असतो त्यावरून उत्कर्षाचें स्वरूप निश्चित करावें लागतें. वरील उदाहरणांत तसें पाहिलें तर चंद्राचें आधिक्य दिसेल. यौवन फिरून येऊं शकत नाही. उलट चंद्र पुन्हा वाढूं शकतो तेव्हा चंद्र हा यौवनापेक्षा सरस आहे. पण असा व्यावहारिक सरसपणा येथे कवीला अपेक्षित नाही यौवनाचा क्षण अन् क्षण मोलाचा आहे हें कवि आपल्या प्रियेला पटवून देत आहे व त्याकरिता यौवनाचें अस्थैर्य कसें आहे हें त्याला दाखवावयाचें आहे व त्या बाबतींत चंद्रापेक्षा यौवन सरस आहे असें तो दाखवीत आहे.

व्यतिरेक आणि यद्यर्थातिशयोक्ति— यद्यर्थातिशयोक्तींत व्यतिरेकाची छटा असते असें मागे सांगितलेंच आहे. पण दोहोंच्या मांडणींत

फरक आहे. यद्यर्थातिशयोक्तीत अध्यवसाय असतो, तसे व्यतिरेकांत नसतें. दुसरे म्हणजे “ उपमान असें असें होईल तर तें उपमेयाचें स्थान घेऊं शकेल. ” असें अतिशयोक्तीत असल्याने तेथे उपमानाची जागा उपमेयच घेतें. उलट व्यतिरेकांत उपमानाचें स्वतंत्र अस्तित्व प्रतीत होतें. ब्रारकाईने पाहिल्यास यद्यर्थातिशयोक्तीचें साम्य व्यतिरेकापेक्षा प्रतीपार्शी अधिक आहे.

व्यतिरेकांतील आवश्यक गोष्टी अशा—

१. व्यतिरेकांत उपमेयाचा उपमानाहून सरसपणा दाखविण्या असतो.
२. हें दाखवितांना कवि एकतर उपमेयाचा उत्कर्ष दाखवितो किंवा उपमानाचा अपकर्ष दाखवितो.
३. यांत उपमानोपमेयांची भिन्नता दाखविण्याचें स्वरूप असलें तरी त्यांतील हेतु औपम्य हाच असतो.
४. उपमेयाचे आधिक्य दाखविणें हा व्यतिरेकाचा प्राण आहे. उपमेयाचें न्यूनत्व व्यतिरेकांत अपेक्षित नाही.
५. उपमेयाचें हें आधिक्य वाच्यहि असूं शकतें, किंवा ध्वनितहि होऊं शकतें.
६. कित्येकदा श्लेषाच्या द्वारे व्यतिरेक दाखविण्यांत येतो.

म्हणून व्यतिरेकाची व्याख्या अशी —

जेथे एखाद्या गुणधर्माच्या बाबतींत उपमानापेक्षा उपमेयाचें आधिक्य दाखविलें असतें तेथे व्यतिरेक अलंकार होतो.

व्यतिरेक दोन प्रकारें सिद्ध होतो. उपमानापेक्षा उपमेयाचा उत्कर्ष दाखवून किंवा उपमानाचा अपकर्ष दाखवून. दोन्हीहि प्रकारची उदाहरणे अशी —

(१) त्याचें हृदय पाषाणापेक्षाहि कठोर आहे.

या वाक्यांत ‘ कठोरता ’ या धर्माच्या बाबतींत पाषाण या उपमानापेक्षा हृदय या उपमेयाचें आधिक्य सांगितलें आहे; म्हणून हें व्यतिरेकाचें उदाहरण होय.

(२) दारिद्र्य मरण यांतुनि मरण बरें वा, दरिद्रता खोशी ।
मरणांत दुःख थोडें, दारिद्र्यांत व्यथा असे मोठी ॥

—गोडबोले, 'मृच्छकटिक'

यांत दारिद्र्याचें वर्णन हें उपमेय आहे. दारिद्र्याची तुलना मरण या उपमानाशी केली असून दुःखदायकत्वाच्या घर्मांत मरण हें खालच्या दर्जाचें आहे, दारिद्र्याचा वरचा दर्जा आहे असें दर्शविलें आहे. या तुलनेचा हेतु दारिद्र्यांतील दुःखाचें उत्कट स्वरूप दाखविण्याचा आहे. येथे उपमानाच्या उपकर्षाने व्यतिरेक अलंकार झाला.

(३) मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ।

—तुकाराम.

तुकोबांच्या या उक्तींत विष्णुदासांची तुलना प्रथमतः मेणाशी केली आहे. मऊपणाच्या गुणांत विष्णुदास हें मेणाहून सरस असतात असें म्हटलें आहे नंतर विष्णुदासांची तुलना वज्राशी केली असून कठिणतेचा गुण वज्रापेक्षा संतांमध्ये आधिक्याने वसतो असें दर्शविलें आहे. ह्या दोन्ही ठिकाणी उपमेयाच्या प्रकर्षाने व्यतिरेक अलंकार झाला.

(४) देवांनी सागर मंथून काढलेलें हलाहल विष देखील इतकें तीक्ष्ण नसेल ! ज्याचा ताण अफाट समुद्रच सोसूं शकतो तो वडवानलहि इतका प्रखर नसेल !

—कृ. प्र. वाडिलकर, 'सवाई माधवरावाचा मृत्यु'

आईसाहेब व नाना फडणीस यांच्याविषयी माधवरावांच्या मनांत अनादर निर्माण करण्यासाठी जें बनावट पत्र माधवरावांना घाडण्यांत आलें, त्यांतील खोडसाळ मजकुरास उद्देशून केशवशास्त्री यांनी वरील वाक्य उच्चारलें आहे. पत्रांतील मजकुरांची तुलना हलाहल विषाशी करून, तीक्ष्णतेच्या व प्रखरतेच्या गुणांत उपमानाचा अपकर्ष सांगितला आहे.

(५) कालही आजही पुत्र ऐसे तुझे
ज्यांपुढे मेरुमांदार होती खुजे

—यशवंत.

वरील उक्तींत हिंदपुत्रांची मेरुमांदाराशी तुलना केली असून मेरुमांदार या उपमानाचा अपकर्ष सांगून उपमेयाचें आधिक्य सुचविलें आहे.

(७) वारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला मला लाघला ! भाग्य हें केवढें ।

माते स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढे !

—रे. टिळक, ' माझ्या जन्मभूमीचें नांव '

या उदाहरणांतील द्वितीय चरणांत व्यतिरेक हा अलंकार आहे. ' अन्नपाणी ' या उपमेयाशी तुलना करतां ' सुधा ' हें उपमान कमी प्रतीचें आहे हें ' बापुडी ' या शब्दाने दर्शविलें आहे. म्हणजे उपमानाच्या अपकर्षाने व्यतिरेक झाला.

(८) सृष्टिसुंदरी नटली थटली

सूक्ष्म घवल वल्कला नेसली

खुलली जणु सुमवेली फुलली

रम्य ही शोभा

हिजपुढे काय ती रंभा ।

—दत्त, ' विश्वामित्रीच्या कांठी '

या कडव्यांत शोभा या गुणाच्या बाबतींत रंभा या उपमानाचा अपकर्ष दाखविला आहे. सृष्टिसुंदरी या उपमेयाच्या ठिकाणचें शोभेच्या बाबतींत आधिक्यच अपेक्षित आहे. पण तें उपमानाच्या अपकर्षाने सुचविलें आहे. म्हणून हेंही व्यतिरेकाचें उदाहरण झालें.

मालाव्यतिरेक— याशिवाय कधी कधी मालाव्यतिरेकाचीं उदाहरणेंहि काव्यांत आढळतात. उदाहरणार्थः—

(१) सज्जनसंगापुढे तुक्याला इतर सुखाची भुक्ति
 तुच्छ वाटली ! फार कशाला ' न लगे ' बोले ' भुक्ति '
 चिंतामणिची, कल्पतरुची, कामदुधेची महती
 नाही नाही साधुसंगतीपुढे ! महात्मे वदती,
 सुधा मुधा तोलणें जीसवें सत्संगति ही ऐशी,
 वनीं निर्जनीं परमसुखाची दात्री मिळेल केशी ?

— रे, टिळक ' वनवासी फूल. '

या उदाहरणांत सज्जनसंग हें एकच उपमेय असून चिंतामणि, कल्पतरु, कामधेनु व अमृत हीं उपमानें आहेत. या उपमानांचा अपकर्ष सांगून उपमेयाचें आधिक्य दर्शविलें आहे. म्हणून येथे मालाव्यतिरेक अलंकार झाला.

(२) मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर ।

परी वेचावें लागे शरीर । तिये गांठीं ॥

शुचित्वें शुचि गंगा होये । आणि पापतापही जाये ।

परी तेथ आहे । बुडणें एक ॥

हिमवंतु दोष खाये । परी जीविताची हानि होये ।

तैसें शुचि-व नोहे । सज्जनाचें ॥— ज्ञानेश्वरी अ. १२.

अर्थ: — काशीक्षेत्र मोक्षप्राप्ति करून देण्याबद्दल प्रख्यात आहे, परंतु त्या ठिकाणीं देह अर्पण केल्याशिवाय मोक्ष लाभत नाही. पावन करणाऱ्या गंगेचे पाणी पवित्र आहे, त्यांत स्नान केल्याने पाप व मनाचा ताप दूर होतात; परंतु त्यांत बुडण्याची भीति असते हिमालय पर्वतावर गेल्याने दोषक्षालन होतें, परंतु (तेथील हवा न मानवल्यास) जिवाची हानि होते; परंतु सज्जनापासून जें पावनत्व लाभतें तें लाभत असतां जिवाची हानि होण्याची भीति नाही.

वरील ओव्यांमध्ये पावन करण्याच्या गुणांत सज्जन हे काशीक्षेत्र, गंगानदी व हिमालय यांपेक्षा अधिक समर्थ आहेत असें दर्शविलें आहे, व त्यासाठी या उपमानांचा उपमेयाहून अपकर्ष दर्शविण आहो. येथेहि मालाव्यतिरेक आहे.

(१७) प्रतीप

ऊर्वशीच्या स्वरूपाबद्दल आपल्या मित्राजवळ बोलत असतां पुरुरवा म्हणतो, “ मित्रा, तिची काया म्हणजे उपमानाचैहि उपमान आहे. ” ऊर्वशीच्या सौंदर्याचें यापेक्षा अधिक वर्णन तें कोणतें ? अशा वर्णनांतच प्रतीपाचें बीज आहे.

प्रतीप म्हणजे प्रवाह उलटा होणे. नदीचा प्रवाह उगमाकडे वाहूं लागेल का ? तसेंच उपमेय हें उपमानाचें उपमान होऊं शकेल का ? ‘ नाही ’ असेंच याचें उत्तर आहे. पण कवि तसेंहि करावयास कमी करीत नाही. उपमानास उपमेय मानून तो उपमानाची किंमत कमी करतो.

व्यतिरेकांत उपमेयाचें आधिक्य स्पष्ट सांगितलें असतें. यद्यथाति-शयोक्तीत उपमानाचें न्यूनत्व सुचविलें असतें. तर प्रतीपांत उपमानाचा सरळ तिरस्कार केलेला असतो. प्रतीपाच्या आवश्यक गोष्टी अशा—

१. व्यतिरेकाप्रमाणेच प्रतीप सादृश्यावर आधारलेला आहे.
२. हें सादृश्य रूढ उपमानाचा तिरस्कार करून दाखविलें असतें.
३. याकरिता कवि उपमानाला उपमेयत्व देतो.
४. हा उलटा प्रकार असल्याने याला प्रतीप म्हणतात.

म्हणून प्रतीपाचें लक्षण असें—

जेव्हा कोणत्याहि प्रकारें उपमानाचा अधिक्षेप होईल अशा प्रकारें उपमेयाविषयी कांही बोललें जातें तेव्हा प्रतीप अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ—

भीम गजांतें मदीं, कल्पांती रुद्र जेंवि भूतांतें; ।

भीमाचें यश लाजवि सुरभिक्षिराचियाहि ऊतांतें ॥

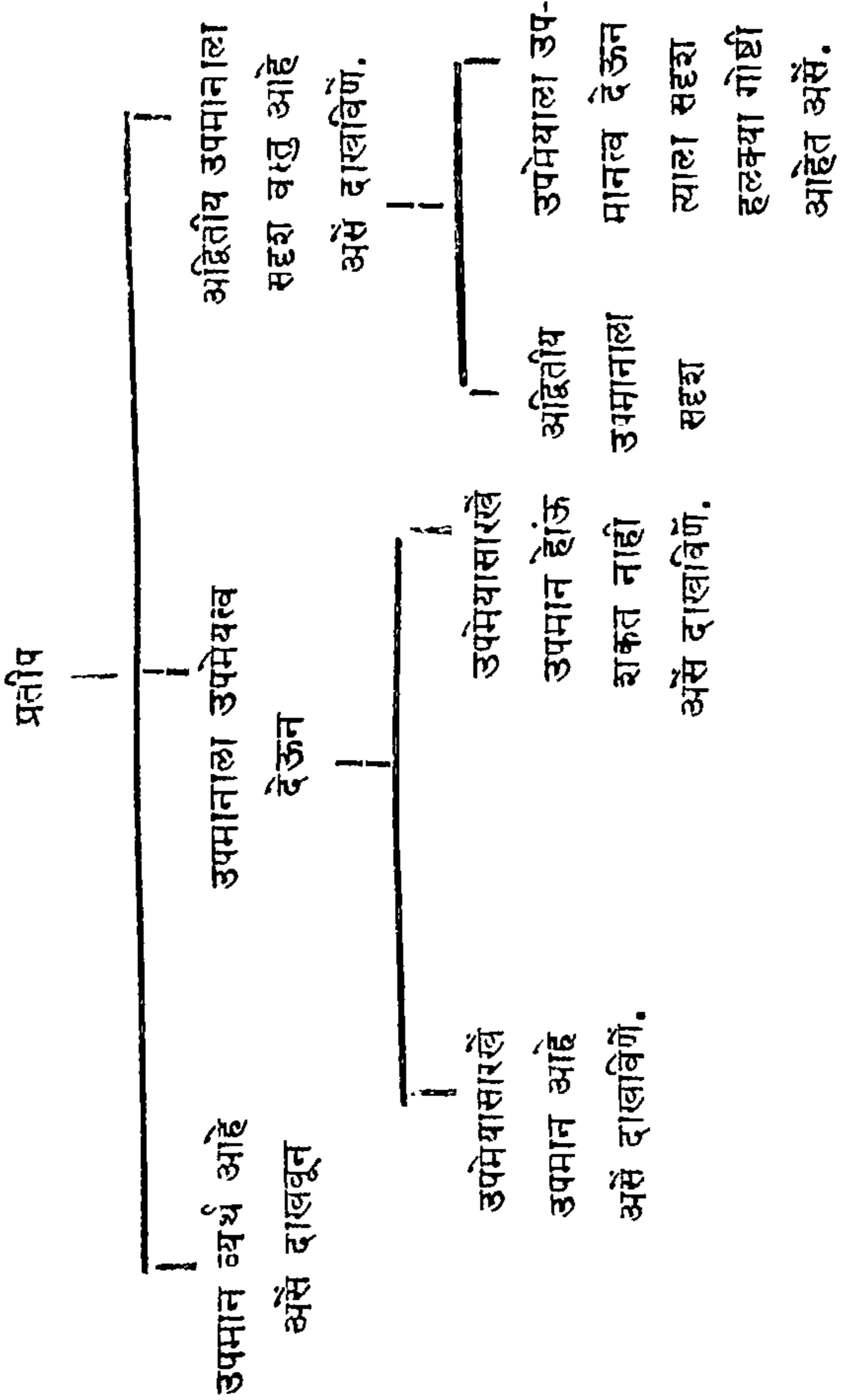
—मोरोपत, कर्णपर्व.

यश शुभ्र असतें असा कविसंकेत आहे. भीमाचें यश इतकें स्वच्छ आहे की त्यासमोर कामधेनूच्या दुधाचा फेससुद्धा कांहीच नव्हे असा

पंतांचा अभिप्राय आहे. यश हें उपमेय असून कामधेनूच्या दुधाचा ऊत हें उपमान आहे. वरील पद्यांत त्या उपमानाचा उपमेयाच्या तुलनेत अधिक्षेप “लाजवि” या शब्दाने केला आहे. म्हणून येथे प्रतीप अलंकार झाला आहे.

प्रतीपाचे प्रकार

उपमानाच्या अधिक्षेप अनेक प्रकारे केला जाऊ शकेल. त्याचे काही प्रकार असे—

प्रकार १ ला—उपमानाच्या ठिकाणी असलेल्या धर्माची निष्पत्ति उपमेयानेच केली आहे. तेव्हा उपमानाचें अस्तित्व व्यर्थ आहे भसें दाखविणें, हा प्रतीपाचा पहिला प्रकार होय.

उदा.

हे लावण्यवती ! मुखीं तव शशी, ओष्टीं सुधा संचली,
शोभे कौस्तुभमालिकेसम अशी ही शुभ्रदंतावली,
कांतीने कमला, सुनर्तनपदीं ऐरावताची गती,
श्वासाचा मधुगंध मंद ठरवी त्या पारिजाताप्रती, ॥
चित्ताची पुग्वी लळे तव गिरा ही कामधेनू दिसे,
नेत्रांच्या लहरींत जें विष भरे हालाहलीं तें नसे,
भूओकीं असतां तुझ्यासम अशी रत्नप्रभा सुंदर,
भोळे देव खुळे ! उगाच दमले मंथूनिया सागर !

—वा. पु. दामले.

येथे लावण्यवती 'स्त्री' हें उपमेय असून शशी, सुधा, कौस्तुभ, कमला वगैरे अनेक उपमानें आहेत. अनेक उपमानांच्या ठिकाणीं असणारे धर्म एका उपमेयाच्या ठिकाणी निष्पन्न झालेले वर्णिले आहेत व त्यामुळे उपमानांचें व्यर्थत्व दर्शविलें आहे. म्हणून येथे प्रतीप अलंकार झाला.

प्रकार २ रा - उपमानाशीं उपमेयाची तुलना होत असते. त्यांत उपमान हें तुलनेचें प्रमाण (Standard of Comparison) मानलेले असतें हा सामान्य क्रम उलटा करणें. उदा. तुझ्या मुखासारखा चंद्र आणि नेत्रांसारखीं कमलपत्रें आहेत. अलंकाराचें प्रतीप हें नांव यावरूनच पडलें आहे. हा दुसरा प्रकार. उदा.

तव नेत्रापरि दिसें कमळ, तें मग्न होइ पाण्यांत ।

तव मुखकांती धरी शशी तो दडला मेघाभांत ॥

तव गतिचा अनुकार करी राजहंस तोही गेला ।

तव सादृश्यां चित्त रमविणें, हें न पटे दैवाला ॥

— भाषांतर.

येथे उपमानोपमेयांचा क्रम उल्टा झाला आहे. 'नेत्रापरि कमल दिसे,' 'तुझी मुक्कंती चंद्र धरतो,' 'राजहस तुझ्या गतीचें अनुकरण करतो'— अशा प्रकारें उपमानोपमेय भावाचा सामान्य क्रम उल्टा झाला असून उपमानांतील सौंदर्य मूलचें उपमेयाचें आहे असा ध्वनि त्यांतून द्योतित करून उपमानाचा अधिक्षेप केला आहे, म्हणून प्रतीप अलंकार झाला.

प्रकार ३ रा—उपमेयाची बरोबरी करण्याला उपमानाला पार कष्ट पडत आहेत किंवा त्यावर काही संस्कार होणें अवश्य आहेत असें दाखविणें. या प्रकाराचें यद्यर्थातिशयोक्तीशी निकट साम्य आहे.

उदा

कां सखि मुग्धगणें तूं वदसी मम तनु सुवर्णवर्ण असे ।

तें जरि पडे हुताशी तरिच हताशे ! तवागकांति दिसे ॥

—अलंकारचंद्रिका.

नायिकेची समजूत अशी की आपली अंगकांति सुवर्णासारखी आहे त्यावर तिची सखी म्हणते की "तूं वेडी (मुग्ध) आहेस. तुझ्या कांतीची सुवर्ण कधीहि बरोबरी करणार नाही. सोने तापविलें तरच तें तुझ्या वर्णाची काही तरी बरोबरी करील तर करील, एरवी नाही" उपमान मूलचें हान आहे, तें उपमेयाबरोबर यावयास त्यावर संस्कार करणें अवश्य आहे, असें दाखवून उपमानाची हीनता सूचित केली म्हणून प्रतीप अलंकार झाला

प्रकार ४ था—उपमान हें एखाद्या गुणाचें आदर्श प्रमाण आहे पण त्या घर्मांत त्याची बरोबरी करण्याला उपमेयाह समर्थ आहे असें दाखविणें.

उदा —

"कौर्यांत आपली बरोबरी कोणी करणार नाही असा मृत्यूचा अजवर गर्व झाला हाता पण जालियनवाला येथील प्रकार पाहल्यावर आता त्याला तसे वाटणार नाही."

येथे 'मृत्यु' हें उमान व जालियनवाला बागेतील कत्तल घडवून आणणारे ब्रिटिश ऑफिसर हें उपमेय होय. कौर्यांत मृत्यूची बरोबरी कोणी करीत नाही. पण त्याच्या बरोबरीचेच हें उपमेय आहे असे दाखवून उपमानाचा अधिक्षेप केला आहे. म्हणून प्रतीप अलंकार झाला.

प्रकार ५ वा:—उपमेयाला आपल्या धर्माचा गर्व झाला आहे असे दाखवून व त्याला उपमानत्व देऊन त्याला अमुक अमुक सहजसुलभ हलक्या वस्तु सदृश आहेत असे दाखविणे

मनोहर—प्रभाकर, बस कर बोलगे आतां. मघांचे गुलाब, कमळें सारीं कोपेजर्तीं वागें ! आता बोलतां बोलता मघांच्यासारखीं पुन्हा तिचीं आर्जवें करायला लागशील.

प्रभाकर—चार पैशांचा फुलांचा पुडा आणला तर त्यांत वावन गुलाब व छप्पन कमळें येतात. अरे, मानली तर सारी वागशाहो नाही तर कोण्या झाडाचा पाला !

—गडकरी, भावबंधन, अं. १ प्र. २

मनोहर व प्रभाकर यांचे लतिकेसंबंधीं संभाषण सुरू असतें. प्रभाकराने लतिकेच्या सौंदर्यास पूर्वीच्या भाषणांत फुलांची उपमा दिलेली असते. आता प्रभाकर म्हणतो की तिने सौंदर्याचा गर्व करावयास नको कारण तिच्या सारखीं हवीं नितकीं गुलाबपुष्पें व कमळें स्वस्तांत मिळूं शकतात. गुलाबपुष्पें व कमळें हीं खरोखर उपमानें, पण त्यांना असें हलकें कल्पिल्यामुळे येथे प्रतीप अलंकार झाला.

(१८) सहोक्ति

तुल्ययोगितेंत प्रकृताप्रकृतांचा धर्म एकदाच सांगून कवि औपम्य निर्माण करीत असतो. " विरहावस्थेंत तिचे निःश्वास आणि दिवस दीर्घ होऊं लागले " येथे तुल्ययोगिता आहे दीर्घ होणे हा धर्म निश्वास आणि दिवस यांना लागतो तो एकदाच सांगितलेला आहे, पण प्रत्येकाच्या बाबतींत

स्वतंत्रपणे संबंधित आहे. पण ह्याच अर्थ 'सह' या अर्थाच्या शब्दाने व्यक्त केला म्हणजे सहोक्ति अलंकार होतो. 'दिवसरात्रीच्या बरोबर तिचे श्वासहि दीर्घ होऊं लागले' ही सहोक्ति झाली.

तुल्ययोगितेपैकी प्रकृतांची तुल्ययोगिता या प्रकाराशी सहोक्तीचे अधिक साम्य आहे. फरक एवढाच की तुल्ययोगितेतील घर्म सर्व प्रकृताशी स्वतंत्रपणे संबंधित असतो तर सहोक्तीत तो सहार्थाने संबंधित होतो. कित्येकदा सहोक्तीमधील घर्म एका प्रकृताशी एका अर्थाने तर दुसऱ्या प्रकृताशी दुसऱ्या अर्थाने संबंधित असतो. अशा वेळीं तिच्यामध्ये अति शयंक्तीची छटा असते. उदा. 'याचकाबरोबर त्या राजाची कीर्तीहि दिगती गेली'. येथे दिगती जाणे हा घर्म याचक व कीर्ति यांच्याशी वेगळ्या अर्थाने संबंधित आहे.

सहोक्तीत अवश्य गोष्टी अशा—

१. सहोक्तीचा हेतु औपम्य सुचविण्याचा असतो.
२. सहोक्तीमध्ये घर्म एका प्रकृताशी संबंधित असतो व सहार्थाच्या द्वारे दुसऱ्या प्रकृताशी संबंधित असतो.
३. सह या शब्दाप्रमाणेच सहार्थक इतर शब्दांचाहि प्रयोग होऊं शकतो. उदा. सर्वे, स, सहित इ.
४. सहोक्तीतील औपम्य आतिशयमूलक असले तर सहोक्तीत अधिक वैचित्र्य येते. उदा. प्रीतीबरोबर रात्रीहि वाटाव्या असें वाटते. येथे प्रीतीचे व रात्रीचे वाटणे वेगवेगळ्या अर्थानी आहे.
५. सहोक्तीमधील सर्व घर्मां प्रकृत असतात.
६. मालासहोक्तीहि असू शकते.

म्हणून सहोक्तीची व्याख्या अशी—

जेथे 'सह' किंवा तद्वाचक शब्दांच्या योगें एकच पद दोघांचें वाचक होतें (व त्यामुळे रमणीय औपम्य प्रतीत होतें) तेव्हा सहोक्ति अलंकार होतो.

उदाहरण—

(१) इ. स. १८०० मध्ये नाना फडणिसांसह पेशवाईतील शहाणपणहि लयास गेलें!

वरील वाक्यांत नाना फडणिस व पेशवाईतील शहाणपण या दोन प्रकृत गोष्टींचा 'लयास जाणें' हा धर्म एकदाच सांगितला आहे. दोन प्रकृतांचा संबंध 'सह' या शब्दाने जोडला आहे. म्हणून येथे 'सहोक्ति' अलंकार झाला.

निव्वळ 'सह' शब्दाच्या उपयोगाने सहोक्ति होत नाही, 'सहोक्ति' होण्यास काव्यमय वर्णन असावें लागतें. 'मी मित्रासह सिनेमाला गेलों' या वाक्यांत कोणताच अलंकार नाही.

(२) बालपणचें चापल्य जाय गाढें

वयासंगें मुग्धत्व तेंहि वाढे

—लेंभे.

येथे वयाबरोबर मुग्धत्व वाढलें असें काव्यमय वर्णन आहे. येथे 'सह' बद्द नमश तरी 'संगें' हा तद्वाचक शब्द योजलेला आहे, म्हणून येथे सहोक्ति अलंकार झाला.

(३) साप्ताश्रु शिर वृषाचें प्रथम क्षोणीतळीं गळालें हो ।

मग सकुसुमवृष्टि तनु, सधर्मभय शत्रुबळ पळालें हो ॥

—मोगेपंत, कर्णपर्व

अर्जुनाने कर्णवध केला या प्रसंगाचें मोठे बहारदार वर्णन पंतांनी प्रस्तुत आर्येंत केले आहे.

अर्थः—कर्णाचें मस्तक आप्तजनांच्या अश्रूंसह प्रथम जमिनीवर गळालें, नंतर कर्णाचें धड (आकाशांतून होणाऱ्या) पुष्पवृष्टीसह पडलें, आणि धर्मराजाच्या मनांतील भीतिसह शत्रुसैन्य पळालें.

(१९) विनोक्ति

सहोक्तीच्याच अनुषंगाने आलंकारिकांनी विनोक्ति हाहि अलंकार मानला आहे. सहोक्तीमध्ये 'सहार्थ' वाचकामुळे रमणीयत्व निर्माण केले असते, तर विनोक्तीमध्ये ते 'विना' या शब्दामुळे होतं. सहोक्तीने मूळ साहचर्यात आहे तर विनोक्तीने मूळ वियोगांत आहे.

एका वस्तूशिवाय दुसरी वस्तु शोभते किंवा शोभत नाही असे वर्णन तेथे असते तेथे विनोक्ति अलंकार होतो. पण सहोक्तीत जसे स्वतंत्रपणे रमणीयत्व येते तसे विनोक्तीत ते प्रतीत होत नाही ही गोष्ट स्पष्ट आहे. सहोक्तीने कार्य गम्य औपम्य निर्माण करणे हे आहे. त्यामुळे तिच्यांत स्वतंत्र वैचित्र्य आहे. विनोक्तीत असे काहीच नसल्याने तिच्यांत स्वतंत्रपणे वैचित्र्य आढळत नाही. केवळ विना शब्दामुळेच अलंकार मानावयाचा झाला तर मग हा ! धिक् ! इत्यादिकांमुळेहि अलंकार मानण्याचा प्रसंग येईल. विनोक्ति इतर अलंकारांच्या जोडीने आली तरच ती वैचित्र्य येते. म्हणून स्वतंत्रपणे विनोक्तीला अलंकार मानणे समर्थनीय नाही, असे काही आलंकारिकांचे मत आहे व ते बरोबरहि आहे.

विनोक्तीचे लक्षण असे—एखाद्या वस्तूमुळे दुसरी वस्तु शोभते किंवा शोभत नाही असे वर्णन असते तेथे विनोक्ति अलंकार होतो—

उदा. —

(१) पंकावाचुनि शोभे जलमय सर, दुर्जनाविना सुसभा,
कटु वर्णाविण काव्यहि, विषयाविण साधुचित्त घे शोभा

—गंगाधरशास्त्री मंगरूळकर.

वरील पद्यांत पंकावाचून सरोवर शोभते, दुर्जनाविना सभा शोभते, कटुवर्णावाचून काव्य शोभते आणि विषयवासनेवाचून साधुचित्त शोभते अशीं विनोक्तीचीं चार उदाहरणे आहेत.

(२) शौर्याने असला धनंजय कुणी वा तत्सखा कैतवें,
 औदार्ये अथवा धनंजरिपू, लंकेश या वैभवें,
 ज्ञानें व्यास, तरोबलावर जरी ब्रह्मर्षि झाला तरी,
 स्त्रीप्रेमाविण जन्म नीरस उणा काडीवजा भूवरी.

—माधव ज्यूलियन, 'विरहनरग'

स्त्रीप्रेमाविना जन्म नीरस, उणा, काडीवजा ठरतो, म्हणजेच तो शोभत नाही असा भाव यांतून निघतो. विनोक्तीत 'विना' शब्दाचा उपयोग सामान्यतः केलेला आढळतो, पण तो नसत तरी 'विनोक्ति' संभवते.

(३) तृष्णेवाचुनि पाणी नाही, क्षुधेवाचुनी अन्न,
 ऊषयावाचुन चंदन नाही उपयोगार्ह ! कदा न.

— रे. टिळक, 'वनवासी फूल'

वरील उदाहरणात विनोक्तीचीं तीन उदाहरणे आहेत.

(४) असो वरि कसा तरी, विमल भाव ज्याचा, करा
 त्यावरि दया; पचे वर, असाचि द्या चाकरा ।
 वृथाचि गमतें दिलें, बहुहि, जें न दासा जिरे;
 पुसोनि अधिकार द्या; सुकर ते सदा साजिरे ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

या केकेतील तृतीय चरणांत विनोक्ति अलंकार आहे. जें भक्ताला पचत नाही तें व्यर्थ दिलें, म्हणजे पचण्याचा गुण असल्याविना दान शोभत नाही असा भाव. 'विना' शब्दाचा उपयोग येथे प्रत्यक्ष नसला तरी विनोक्ति अलंकार आहे.

व्यतिरेक, प्रतीप, सहोक्ति, यिनोक्ति या अलंकारांची
अभ्यासार्थ उदाहरणे:—

(१) तूं मावलीहून, मायाळ, चंद्राहून शीतळ ।
पाण्याहूनि पातळ, कळोळ प्रेमाचा ॥
देऊं कशाची उपमा, दुर्जा तुज पुरुषोत्तमा ।
ओवाळूनी नामा, तुझ्या वरुनि टाकिलों ॥

—तुकाराम

(२) दहनकिरणीं जी तापुनिया राही,
अन्नपूर्णा जीसमा दुर्जा नाही,
जलद वर्षे भोळावली घरा ही
तिच्यासंगे युवतिचीं मानसें ही

—डॉ. वि. भि. कोलते, 'पेरणी'

(३) स्वामी तिन्ही जगांचा । आईविना भिकारी ॥

—यशवंत

(४) नाही ज्ञान जयाचें सगोग-बंधू चतुष्पद गणावे ।
सुत तेजी-तुरगीचे नळसम सुंदर कदापि न म्हणावे ॥

—रघुनाथ पंडित

(५) हरवी बाळाकरवीं त्या पांचांचींही कीर्तिसह वासें, ।
बुडत्येच सदहितांच्या बहु थोरांचींही कीर्ति सहवासें ॥

—मोरोपंत, विराटपर्व.

(६) मोत्यावाचून शिंपल्यास शोभा नाही, रामनामाशिवाय भजनास
शोभा नाही, आणि वृक्षावाचून पर्वत विराजत नाही.

(२०) श्लेष

श्लेष म्हणजे काय आणि श्लिष्ट शब्दांचे स्वरूप कसे आहे याचे वर्णन मागे श्लेष या शब्दालंकारांत येऊन गेलेंच आहे. अर्थश्लेष हा वेगळा अलंकार कां मानावा लागतो हे त्या ठिकाणी सांगितलें. आता या अर्थ-श्लेषाचे स्वरूप पाहू

ज्या ठिकाणी शब्दांमुळे अनेकार्थता येते तेथे श्लेष अलंकार होतो. मात्र अर्थश्लेष त्याच ठिकाणी संभवतो की जेथे शब्दपरिवृत्ति होऊं शकते. म्हणून ज्या वर्णनांत एका शब्दाचे अनेक अर्थ होतात असें भासत त्याच-बरोबर अशा शब्दाच्या जागी दुसरा पर्याय शब्द घातला तरीहि अर्थ बदलत नाही, अशा ठिकाणीच अर्थश्लेष हा अलंकार होतो.

अर्थश्लेषाचे हे स्वरूप झालें. पण अलंकारपरंपरेत श्लेषाचे निश्चित स्थान कोणते हे येथे सांगितलें पाहिजे.

श्लेष आणि अभिधामूल व्यंजना—अभिधामूल व्यंजनेचे विवेचन मागे आलें आहे. तेथेहि श्लेषासारखाच प्रकार आहे. प्रकृत अर्थ वाचीत असतां तेथे अप्रकृत अर्थ डोळ्यापुढे उभा राहतो. त्यांपैकी प्रकृत अर्थ वाच्य असतो तर अप्रकृत अर्थ व्यङ्ग्य असतो. पण श्लेषामध्ये दिसणारे दोन्हीहि अर्थ प्रकृत असतात. म्हणून ते दोन्हीहि अर्थ वाच्य असतात. व्यंग्य आणि वाच्य असा त्यांत भेद नसतो.

श्लेष हा शब्दालंकार आणि श्लेष हा अर्थालंकार यांच्यामधील भेदहि ओळखला पाहिजे. शब्दालंकारांत शब्द बदलतां येत नाही. जर शब्द बदलला तर अलंकारच नाहीसा होतो. अर्थालंकारांत एक शब्द काढून त्या जागी समानार्थक शब्द घातला तरी अलंकार कायम राहतो. शब्दालंकार आणि अर्थालंकार यांच्यातील हा भेद श्लेषालाहि लागू पडतो. जेव्हा शब्द बदलतांच वाक्यांतील श्लेष निघून जातो तेव्हा तो शब्दश्लेष होय

जेव्हा समानार्थक पर्याय घालूनहि श्लेष कायम राहतो तेव्हा तो अर्थश्लेष होय.

श्लेषाकरिता आवश्यक गोष्टी अशा —

१. श्लेषामध्ये वाक्यांत दोन वस्तूंचें वर्णन असतें.
२. त्या दोन्हीहि वस्तु प्रकृत असतात.
३. ते दोन्हीहि अर्थ वाच्य असतात, म्हणून तो अभिधामूळ व्यंजनेहून वेगळा होय.
४. श्लेषांत विशेषणें आणि विशेष्ये दोघेहि श्लिष्ट असतात.
५. अर्थश्लेषांतील शब्द परिवृत्ति म्हणजे ब्रदळ सहन करणारे असावेत. म्ह. समानार्थक शब्द घातला तरी श्लेष कायम राहिला पाहिजे.

म्हणून श्लेषाची व्याख्या अशी—

भिन्न अर्थांचे दोन वाचक शब्द एकदम उच्चारण्याच्या प्रयत्नांत त्या शब्दांच्या भिन्नत्वाचा लोप होऊन ते एकच वाटतात व त्या एकच वाटणाऱ्या शब्दांचे ते अनेक अर्थ आहेत असा भास होतो अशा विधानांत—ते शब्द परिवृत्ति सहन करीत असतील तर—अर्थश्लेष अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) लेत्री परीक्षा सुरू असताना परीक्षागृहातील एक टवाळ विद्यार्थी मागे वळून पाहत होता व मागे बसलेल्या विद्यार्थ्यांची कॉपी करण्याचा प्रयत्न करीत होता ही गोष्ट नजरेस येऊन निरीक्षकांनी त्या विद्यार्थ्यांस दटावले, तेव्हा तो उत्तरला “ सर, ‘ मागे पाहा ’ असें प्रश्न-पत्रिकेच्या खाली छापलें आहे. तेव्हा मागे पाहण्यास मला परवानगी आहे असें मी समजतों ! ”

वरील उदाहरणांत प्रश्नचिह्नांत छापलेल्या ' मागे पाहा ' मधील मागे शब्दाचा ' प्रश्नचिह्नाच्या मागील वाजूसहि प्रश्न छापले असल्यामुळे मागील वाजू पाहा ' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. परंतु त्या विद्यार्थ्याने त्याच शब्दांतून ' आपण ज्या जागी वसलों आहों त्या जागेच्या मागील वाजूस पाहणें ' असा अर्थ बुद्धिपुरःसर घेतला. या उदाहरणांत ' मागे ' शब्दाचे दोन वाच्य अर्थ संभवले. ' माग ' ऐवजी ' पाठीमागे ' ' दुसरीकडे ' असे पर्यायशब्द घातले तरी दोन वाच्य अर्थ त्यांतून निष्पन्न होतात व दोन्ही प्रकारें वाक्याचा अर्थ लावतां येतो. म्हणून हें अर्थश्लेषाचें उदाहरण घालें.

(२) तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि, पुनर्भवपणेंहि कचसाच ।

धरिला शिरीहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि, नाम कच साच ॥

—मोरोपंत, आदिपर्व.

या आयेंत ' कच ' शब्दाचे (१) बृहस्पतीचा मुलगा व (२) केस— असे दोन अर्थ अभिप्रेत आहेत. या आयेंत देवयानीने कचाला उद्देशून केलेले भाषण आहे, व तें भाषण केसालाहि कसें लागू पडतें हें पुढील स्पष्टीकरणाने दिसून येईल. कसांत दिलेले अर्थ केसाला लागू पडतात.

“ तूं पातकी (काळा), वाकड्या मार्गाने जाणारा (कुरळा), अरसिक (शुष्क), मूर्ख (अचेतन) व पुन्हा पुन्हा जिवंत होणारा (पुन्हा पुन्हा वाढणारा) असा आहेस. या गुणांमुळे तूं केसासारखा आहेस. तुझा मानसन्मान केला (तुला डोक्यावर धारण केलें) तरी तूं आपला मूळ स्वभाव सोडीत नाहीस. तुझें नांव कच आहे, तें खरोखर योग्य आहे. ”

या आयेंतील मलिन, कुटिल, नीरस, जड, पुनर्भव व धरिला शिरी, हीं सर्व विशेषणें श्लिष्ट आहेत. त्यांबद्दल दुसरे समानार्थक शब्द योजल्याने श्लेषाला हानि होत नाही; म्हणून हा ' अर्थश्लेष ' होय.

(२१) समासोक्ति

श्लेषाप्रमाणेच समासोक्ति हाहि शब्दगत सादृश्यावर आधारलेला अलंकार आहे. या अलंकारांत कवि विशिष्ट शब्दयोजनेच्या द्वारे प्रकृत आणि अप्रकृत या दोघांच्या व्यवहाराचें एकदमच वर्णन करतो. (समासोक्ति = समासेन, संक्षेपेण उक्तिः ।)

समासोक्तीमध्ये अप्रकृत व्यवहाराचा प्रकृतावर एका प्रकारें आरोप असतो. रूपकामध्ये अप्रकृत वस्तूच्या रूपाचा प्रकृतावर आरोप असतो, तर समासोक्तीत प्रकृताच्या व्यवहारावर अप्रकृताच्या व्यवहाराचा आरोप असतो. “ अनुरागे कसा चंद्र पहा पूर्वेस चुंबिनो. ” येथे चंद्रोदयाचें कसें वर्णन केलें आहे तें पाहा. पूर्व दिशेला नुकताच चंद्र उगवला म्हणजे तो किंचित् लालवट असतो. कवि हें चंद्रोदयाचें वर्णन करीत आहे व अनुराग, व चुंबितो हे शब्द वापरून या चंद्रोदयाच्या घटनेवर नायक—नायिकेच्या प्रेम-व्यवहाराचा आरोप करीत आहे.

हें सर्व करीत असतांना कवीला दोन गोष्टी सांभाळाव्या लागतात. शब्दांचें लिंग आणि वाक्यांतील विशेषणें, क्रियापदें वगैरे निश्चित प्रकारचीं वापराचीं लागतात तीं अशा तऱ्हेचीं की त्या घटनेचें त्या शब्दांनी केलेलें वर्णन वाचीत असतां अप्रकृताचा व्यवहार सरळ सूचित व्हावा. म्हणून समासोक्तीत गम्य औपम्य असतें.

समासोक्ति आणि अर्थश्लेष — समासोक्तीमध्ये अर्थश्लेषाप्रमाणे विशेषणें श्लिष्ट असतात पण मुख्य भेद असा आहे की श्लेषांत विशेष्य व विशेषणे दोन्हीहि श्लिष्ट असतात, तर समासोक्तीत फक्त विशेषणेंच श्लिष्ट असतात. विशेष्य श्लिष्ट असत नाही. वरील उदाहरणांत ‘ अनुरक्त ’ आणि ‘ चुंबिनो ’ हीं पदें श्लिष्ट आहेत. पण ‘ चंद्र ’ आणि ‘ पूर्वा ’ हीं पदें मात्र श्लिष्ट नाहीत.

समासोक्ति आणि एकदेशविवर्ति रूपक—एकदेशविवर्ति रूपकांतहि कांही प्रकृतावरील आरोप व्यंग्य असतो म्हणून तेवढ्या अवर्तीत ते समासोक्तीसारखें वागते; पण या दोहोंत फरक आहे. एकदेशविवर्ति रूपकांत प्रत्येक अंगावर आरोप नसला तरी मुख्य रूपकांतील आरोप वाच्य असतो व इतर अंगांवरील आरोप गम्य असतो, समासोक्तीत वाच्य आरोप मुळाच नसतो, सर्वच व्यवहारारोप गम्य असतो. शिवाय एका वाच्य आरोपा-मुळे इतर व्यंग्य आरोप सुचणें यांत एकदेशविवर्ति रूपकाचें सौंदर्य साठविलेले असतें; तर प्रकृत व्यवहारावरून अप्रकृताचा व्यवहार संपूर्ण प्रतीत होणें यांत समासोक्तीचें सौंदर्य असतें.

समासोक्ति अलंकाराचे विशेष असे—

१. समासोक्तीत प्रकृताच्या व्यवहाराचें वर्णन केलेले असतें.
२. तें अशा शब्दांनी केलेले असतें की त्यामुळे एकदम अप्रकृताच्या व्यवहाराचा बोध होतो.
३. अप्रकृत व्यवहाराचा हा बोध प्रकृत वर्णनांतील लिंगसाम्य व विशेषणसाम्यामुळे होतो.
४. समासोक्तीतील विशेषणें श्लिष्ट म्हणजे प्रकृतास आणि अप्रकृतास लागतात पण विशेष्यें श्लिष्ट नसतात.
५. समासोक्तीतील औपम्य गम्य असतें.

म्हणून समासोक्तीची व्याख्या अशी—

जेथे प्रकृताच्या व्यवहाराचें वर्णन केलेले असतें, मात्र त्या वर्णनांतील विशेषणें प्रकृत आणि अप्रकृत व्यवहारांना साधारण असल्याने जेथे प्रकृत व्यवहारावरून अप्रकृताच्या व्यवहाराचाहि बोध होतो तेथे समासोक्ति अलंकार होतो.

उदाहरणें —

(१) कवळुनि करजालें भूमिलागूनि, लाल
विलसित रुचि भासे फेकितां तूं गुलाल
विकसिततरुमालाकेशपंक्तीत तीचे,
स्तवुनि फिरुनि तूतें वन्दितों मी मरीचे !

—केशवसुत, ' उगवत असलेल्या सूर्यास '

या श्लोकांत उगवत्या सूर्याच्या किरणांमुळे जमिनीवर व वृक्षांवर लाली पसरली हा प्रकृत वर्णन आहे. हें वर्णन वाचीत असतां ' करजालें कवळुनि ', ' लाल गुलाल फेकितां ', ' केशपंक्तीत ' या शब्दांनी नायक नायिकाचा प्रेणव्यवहार या अप्रस्तुत विषयाचाहि बोध होतो. हा अप्रस्तुत विषय प्रत्यक्ष वर्णिला नसून प्रस्तुताच्या विवेचनांतून सूचित झालेला आहे. म्हणून येथे ' समासोक्ति ' अलंकार झाला.

(२) करितां विलाप शल्या ! व्याकुळ होसील कंठ वाळेल ।
असती तव उक्ति, हिला धर्मात्मा कर्ण हा न भाळेल ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

यथे शल्याच्या उक्तीबद्दलचें विवेचन हे प्रस्तुत आहे. परंतु ' असती ' या विशेषणाच्या ' खोटी ' या अर्थाबरोबरच ' कुट्टा ' ' जारिणी ' हा अर्थहि मनांत येतो. शिवाय ' हिला न भाळेल ' या शब्दांतून जो दुसरा अर्थ सुचविला जातो त्यामुळे तर स्त्रीविषयक अप्रस्तुत विवेचन मनांत अधिकच ठसतें. अशा प्रकारें श्लिष्ट शब्दाचा आधार न घेतां ' उक्ति- ' बद्दलच्या प्रस्तुत विषयांतून ' स्त्री ' बद्दलच्या अप्रस्तुत विषयाचा बोध झाला, म्हणून येथे ' समासोक्ति ' अलंकार झाला.

(२२) परिकर

परिकर याचा अर्थ 'साह्यकारी.' वाक्यामध्ये आपण विशेषण वापरतो. ती विशेषण अर्थाला साह्यकारी असली पाहिजेत. नाहीतर ती निष्कारण वापरल्यासारखी दिसतील. जेव्हा एखाद्या किंवा अनेक विशेषणांनी वाक्यार्थाची शोभा वाढते तेव्हा ती विशेषण वाक्यार्थाच्या सौंदर्याला पोषक होतात. अर्थात् ही विशेषण वापरण्यांत कवीचा हेतु असतो म्हणून सहेतुक किंवा सामिप्राय विशेषण वापरून कवि जेव्हा सौंदर्य निर्माण करतो तेव्हा परिकर अलंकार होतो.

येथे एक प्रश्न निर्माण होतो. केवळ सामिप्राय विशेषण वापरल्याने अलंकार कसा निर्माण होईल ? इलट कोणताहि शब्द सामिप्राय वापरणे हे मुळी कवीचे कर्तव्यच आहे. कांही कारण नसताना कवि नुसती विशेषण लादत गेला तर तो दोष होईल. असा दोष होऊ नये म्हणून कवीनं कोणताहि शब्द सहेतुक वापरलाच पाहिजे म्हणून सहेतुक विशेषण वापरण्यांत कवि-केवळ काव्यदोष टाळतो व दोष टाळणे म्हणजे अलंकारनिर्मिति नव्हे, म्हणून केवळ सामिप्राय विशेषण वापरल्याने अलंकार निर्माण होत नाही. यावर मम्मटादिकां असे म्हणणे आहे की विशेषण सामिप्राय वापरणे म्हणजे दोष टाळणे ही गोष्ट खरी असली तरीहि, जेव्हा कवि अशीं अनेक सामिप्राय विशेषणे एकाच विशेष्याबद्दल वापरतो तेव्हा वैचित्र्य निर्माण होतेंच, म्हणून तेथे अलंकार होतो. अर्थात् मम्मटाच्या मते विशेषण सहेतुक तर असली पाहिजेतच पण ती एकाहून अधिकहि असली पाहिजेत.

पण जगन्नाथाचे म्हणणे असे आहे की केवळ एका सामिप्राय विशेषणानेहि परिकर होऊं शकतो. अनेक विशेषणांचीच त्याला गरज आहे असे नाही. अनेक सामिप्राय विशेषणांनी शोभा अधिक वाढेल. पण अलंकार-निर्मितोकरता विशेषणाचे अनेक-व आवश्यकच आहे असे नाही. एकच विशेषण वाक्यार्थांत विशेष सौंदर्य आणू शकते. या विशेषणांतील सामिप्राय

प्रतीत झाला म्हणजे वाच्यार्थाची शोभा वाढते. विशेषणांतील अभिप्राय प्रतीत होणे ही व्यंजनची क्रिया आहे. म्हणून विशेषण जेव्हा प्रतीयमान अर्थाने वाच्यार्थाला पुष्ट करते तेव्हा परिकर होतो. मग ते विशेषण एक असो की ती अनेक असोत. जगन्नाथाने हे एका सुंदर उदाहरणाने पटवून दिले आहे. मूळच्या संस्कृत उदाहरणाचे भाषांतर असे—

‘हे लावण्य जलाशय ! तुजविण त्या हंत ! मीननयनेची
कैसी दशा असे—परि तुज सांगुन गोष्ट काय कामाची ?’

त्रिरहिणी नायिकेची सखी नायकाकडे जाऊन म्हणते—“हे लावण्याच्या सरोवरा ! त्या मीननयनेची तुझ्यावाचून कशी दशा ~~होई~~ ती पाहा.—पण तुला हे सांगून काय उपयोग ?” येथे कवीने नायकाला ‘लावण्यसरोवर’ व नायिकेला “मीननयना” असे एकेकच विशेषण लावले. पण तेवढ्यानेच पाण्यावाचून मासळी तडफडाची तशी ती तुझ्यावाचून तडफडते एवढा अभिप्राय कवीने प्रकट केला आहे व मूळ वाच्यार्थाला उजळा आणला आहे.

परिकराला आवश्यक गोष्टी अशा—

१. परिकर म्हणजे विशेषणाने व्यंग्यद्वारे वाच्यार्थाला पुष्ट करणे.
२. परिकरांतील विशेषणे साभिप्राय असतात.
३. परिकराला अधिक विशेषणे अवश्य आहेतच असे नाही. विशेषण साभिप्राय असेल तर एका विशेषणानेसुद्धा परिकर होतो.
४. परिकरालंकारांतील विशेषण हे सौंदर्य वाढविणारे असले पाहिजे याचा अर्थ असा—विशेषणाशिवाय सुद्धा वाक्यार्थ पूर्ण झाला पाहिजे. वाक्यार्थाकरिताच जर विशेषणाची गरज अमली तर तेथे परिकरालंकार होत नाही.

परिकराची व्याख्या —

प्रकृत अर्थाचें सौंदर्य वाढविणाऱ्या एक किंवा अनेक साभिप्राय किंवा सहेतुक विशेषणांनी वाक्यार्थ पुष्ट होतो तेव्हा परिकर अलंकार होतो.

उदाहरणे—

(१) जीचा तो सहकार गोड नुरवी वैगुण्य या जीवनी
ऐशी ती सहधर्मिणी गुणखनी संसार-संजीवनी !—

—कीर्ति—श्री न मला मिळोत, अगदी देवा ! नसे हांव ती !
दावी प्रेम-सहिष्णुता-रसिकता देवी अशी दाव ती

—माधवज्यूलियन, विरहतरंग.

‘ जिचा सहकार जीवनी वैगुण्य नुरवी ’ अशा स्त्रीचें वर्णन करताना ‘ सहधर्मिणी, गुणखनी, संसार-संजीवनी ’ ही जी त्या स्त्रीची विशेषणे योजली आहेत ती साभिप्राय आहेत. म्हणून येथे ‘ परिकर ’ अलंकार जाणावा.

(२) रथचक्र उद्धरुं दे श्रुतिशास्त्रज्ञा, महारथा, कुलजा,

साधु न हाणिति अरिला पाहति अधृतायुध व्यथाकुल ज्या ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

या आर्येत ‘ श्रुतिशास्त्रज्ञा ’, ‘ महारथा ’, ‘ कुलजा ’ या तिन्ही खुबीदार विशेषणांनी अर्जुनाचें वर्णन केलें असून कर्णाच्या मनांतील भाव व्यक्त होण्यास त्या विशेषणांची मदत झाली आहे. म्हणून येथे ‘ परिकर ’ अलंकार झाला.

श्लेष, समासोक्ति, परिकर यांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणे:—

(१) तेजस्वीही स्नेहें स्त्रीकरगत मलिनवदन मळ वीती,

तापविती ही, हें हरिजनगृहमणिदीप तत्त्व कळवीती ॥

—मोरोपंत, कृष्णविजय.

(२) ज्यांचीं पदें धरिति देव शिरो-ललामी ॥
स्वाराज्य जो मिरवितो गजराज-गामी ॥
जी वज्रबाहु बहुलोचन कांति भारी ॥
हा पाहिजे तरि वरी नळरूपधारी ॥

—रघुनाथपंडित, दमयंतीस्वयंवर.

(३) कर्णा ! उगा उगारे ! किति कथन ! हें न ऐकवे कानें !
त्यजिली, निर्मर्यादा असती वाणी तुझी, विवेकाने ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

(४) अनन्यगतिकां जनां निरखितांच सोपद्रवा ।
तुझेचि करुणार्णवा ! मन धरी उमोप द्रवा ॥

—मोरोपंत, केकावली

(२३) अप्रस्तुतप्रशंसा किंवा अन्योक्ति

प्रस्तुतांचें वर्णन करीत असतांना विशिष्ट प्रकारचे शब्द वापरल्याने कवि अप्रस्तुताचा कसा बोध करून देतो हें आपण समासोक्तीत पाहिलें. पण कवि कित्येकदा अप्रस्तुतांचें वर्णन करून प्रस्तुताचा व्यवहार सुचवतो. अशा ठिकाणीं अप्रस्तुतप्रशंसा होते. अन्योक्ति म्हणून आपण ज्या पद्यांचा निर्देश करतो तीं सर्व अप्रस्तुतप्रशंसेचींच उदाहरणें होत. अप्रस्तुत = अन्य; प्रशंसा = उक्ति. म्हणून अप्रस्तुतप्रशंसा म्हणजे अन्योक्तीच होय.

अप्रस्तुतप्रशंसेत कवि अप्रस्तुतांचें वर्णन करतो. पण तें वर्णन वस्तुतः त्याला अभिप्रेत नसतें. त्यावरून सदृश प्रस्तुताचा जो व्यवहार सूचित होत, तो त्याला मुख्यत्वाने अभिप्रेत असतो. या दृष्टीने प्रस्तुत आणि अप्रस्तुताच्या सादृश्यावर आधारलेली अप्रस्तुतप्रशंसा किंवा अन्योक्ति, ही समासोक्तीच्या अगदी उलट आहे. कारण समासोक्तीत अप्रस्तुताचा व्यवहार सूचित होतो, तर

अप्रस्तुतप्रशंसैत प्रस्तुताचा व्यवहार सूचित होतो. इतकेंच नव्हे तर एखादें पद्य समासोक्ति आहे की अप्रस्तुतप्रशंसा आहे ही गोष्ट संदर्भाशिवाय ठरविणें कठिण होऊन वसतें.

उदाहरण—

मधुपा तव संनिध नव-पुष्पवती मालती सदा असते ।

परि का भुजंगसक्ता कंटकयुक्ताचि केतकी रुचते ॥

या भ्रमराच्या वर्णनांत नायकाचा व्यवहार सूचित होतो. आता या पद्यांत भ्रमर प्रकृत आहे असें मानल्यास ही समासोक्ति होईल; तर भ्रमर अप्रकृत आणि नायक प्रकृत आहे असें मानल्यास हीच अप्रस्तुतप्रशंसा होईल.

अप्रस्तुतप्रशंसा आणि समासोक्ति—यावरून अप्रस्तुतप्रशंसा व समासोक्ति यांच्या मधील भेद लक्षांत येईल. दोन्हीहि अलंकारांत व्यंग्य औपम्य असतें व हे औपम्य प्रकृत आणि अप्रकृत व्यवहारांमधील असतें. पण समासोक्तींत प्रकृत व्यवहाराचें वर्णन वाच्य असून अप्रकृत व्यवहाराचें वर्णन व्यंग्य असतें तर अप्रस्तुतप्रशंसैत अप्रकृताचा व्यवहार वाच्य असून प्रकृताचा व्यवहार सूचित (व्यंग्य) असतो.

अप्रस्तुतप्रशंसा आणि श्लेष—पुष्कळदा अप्रस्तुतप्रशंसा श्लेषावर आधारलेली असते. पण दोहोंत फरक असा की, अप्रस्तुतप्रशंसैत वाच्य अप्रस्तुत असतें आणि प्रस्तुत व्यंग्य असतें तर श्लेषांत दोन्हीहि अर्थ वाच्य म्हणजे प्रस्तुतच असतात. श्लेषांत प्रकृतअप्रकृत असा भेद नसतो.

अप्रस्तुतप्रशंसेला आवश्यक गोष्टी अशा—

१. अप्रस्तुतप्रशंसा म्हणजे अप्रस्तुताचें विधान. प्रशंसा = विधान किंवा उक्ति; स्तुति नव्हे.
२. अप्रस्तुतप्रशंसैत अप्रस्तुताचें विधान असतें व त्यावरून प्रस्तुताच्या व्यवहाराचा सहजासहजी बोध होतो.

३. कोणती गोष्ट प्रस्तुत आहे हें संदर्भावरून ठरवावें लागते.
४. प्रस्तुत व्यवहार सूचित करणे हा कवीचा मुख्य हेतु असल्याने वाच्यार्थ संभवनीय असलाच पाहिजे याकडे कवि लक्ष देत नाही. म्हणून तो झाडालाहि बोलावयास लावील किंवा वाघवकरीचाहि संवाद घडवून आणील.
५. सादृश्यावर आधारलेल्या अप्रस्तुतप्रशंसेत कित्येकदा श्लेषाचा आधार घेतलेला असतो.
६. मराठीतील अन्योक्ति हा प्रकार अप्रस्तुतप्रशंसेत अंतर्भूत होतो. अप्रस्तुतप्रशंसेचें लक्षण असे—

जेथे कवीला प्रस्तुत विषयाचें वर्णन अभिप्रेत असतें, मात्र तें वर्णन शब्दांनी न करतां कवि अप्रस्तुताचें शब्दांनी वर्णन करतो व त्यावरून प्रस्तुताच्या वर्णनाचा बोध करून देतो, तेथे अप्रस्तुत प्रशंसा हा अलंकार होतो.

उदाहरण—

फळें मधुर खावया असति नित्य मेवे तसे ।
 हिरोजडित सुंदरीं कनकपंजरींही वसे ॥
 अहर्निश तथापि तो शुक मनांत दुःखें घुरे ।
 स्वतंत्र वनवृत्तिच्या षडिषडी सुखार्ते स्मरे ॥

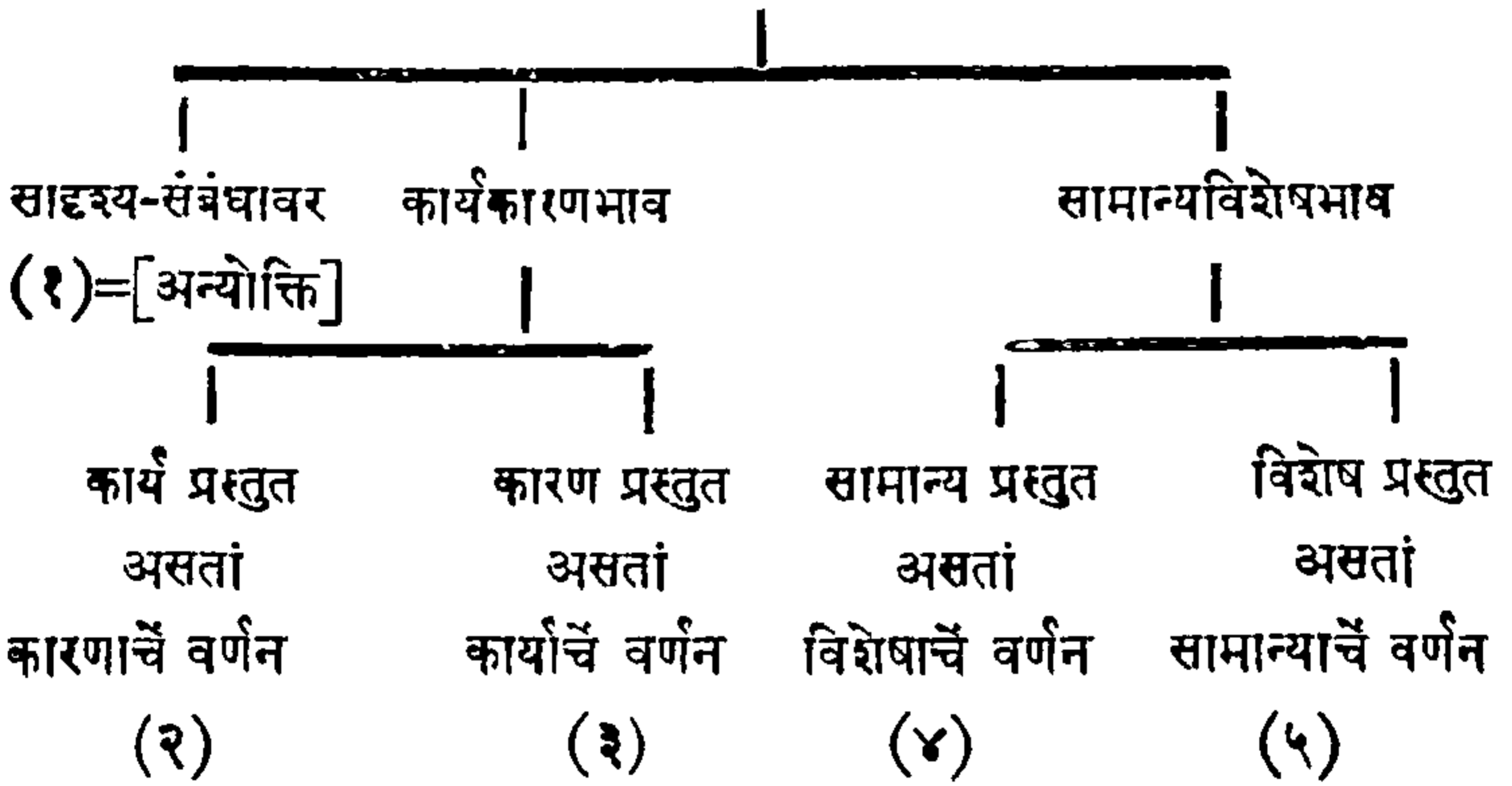
—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

पारतंत्र्यांतील पुष्कळ सुखापेक्षा स्वातंत्र्यामधील कष्टाहि सुखकारक असतात, हें कवीला सांगावयाचें आहे. परंतु त्याने वरील श्लोकांत पोपटाचें वर्णन करून आपलें मनोगत सुचविलें आहे. या ठिकाणी 'पारतंत्र्यांतील पुरुष' हा प्रस्तुत असून 'शुक' हा अप्रस्तुत म्हणजे अन्य आहे. या अन्य-विषयक उक्तीमुळे तेथे 'अन्योक्ति' ऊर्फ 'अप्रस्तुत-प्रशंसा' हा अलंकार झाला.

अप्रस्तुतप्रशंसेचे प्रकार

प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांच्यामधील संबंधाचे मुख्य प्रकार असे—
 (१) प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांच्यामध्ये सादृश्य-संबंध असू शकेल किंवा त्यांच्यांत (२) कार्यकारण भाव असू शकेल किंवा (३) सामान्य विशेषभाव असू शकेल. कार्यकारण व सामान्य विशेष यांपैकी एक प्रकृत व एक अप्रकृत असू शकेल. यावरून अप्रस्तुतप्रशंसेचे असे प्रकार होतील—

अप्रस्तुतप्रशंसा

(१) सादृश्य-संबंधावरील अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण—

मेघांच्या गर्जनेने खवळुनि वरती सिंह पाही स्वभावे ।
 काका ! त्वां भीति सारी त्यजुनि तरुवरी मांस-खंडास खावे
 जो उन्मत्तां गजांच्या खरतर नखरीं फोडुनी मस्तकाते ।
 घाला रक्ता पिऊनी, नच मृत पशुच्या इच्छितो तो कणाते ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, 'अन्योक्तिकलाप'

'पराक्रमी पुरुषाची वृत्ति' ही प्रस्तुत गोष्ट असतांना तिची कल्पना सिंहाच्या वर्तनावरून म्हणजे अप्रस्तुत गोष्टीवरून सुचविली आहे.

(२) कार्य प्रस्तुत असतां कारणाचें वर्णनः—

“ जायाचें ठरलेंच ना प्रियकरा ! जाणार, कां ही त्वरा
थांबावें दिन दोन तेवढिच क्री लामे मला संगती ।
संसारीं जलयंत्रनष्टजलवत् या भंगुरीं जीवनीं
जाणे कोण तुझ्या सर्वे कथितरी होईल मत्संगम ॥

—भाषांतर.

कांही मित्रांचें प्रवासास जाण्याचें ठरलें. पण वेळेवर त्यांच्यातील एक बारगळला “ अरे, तूं प्रवासाचा विचार रहित केलास का ? ” असें इतरांनी विचारल्यावर “ होय, मी रहित केला ” असें सरळ न सांगतां तो वरील प्रमाणे रहित करण्याचें कारण काय झालें हें सांगतो. तें असें—त्याची प्रवासाची तयारी पाहून त्याची पत्नी म्हणते—“ आपलें जायचें ठरलेंच आहे तर जाणारच. पण एवढी घाई का ? आपण दोन दिवस थांबा. तेवढाच मामा वेळ आपल्या संगतींत जाईल. या क्षणभंगुर जीवनांत पुनः तुमची आमची भेट होईल की नाही कोणास ठाऊक ! ”—हें ऐकतांच त्याने आपल्या प्रवासाचा वेत रद्द केला. या ठिकाणीं ‘ प्रवास रद्द झाला ’ हें सांगणें प्रस्तुत आहे. पण तें सरळ न सांगतां कारणाच्या वर्णनावरून तें सुचविलें आहे.

व्यवहारांतहि आपण अनेकदा असें बोलतो—आपणाला कोणी विचारलें—“ आंगोळ केलीस का ? ” त्यावर आपण म्हणतो—“ मला थोडा ताप आहे. ” येथेहि आंगोळ न करण्याचें जें कारण ‘ ताप येणें,’ त्यावरून आंगोळ न होणें हें कार्य सुचविलें आहे. वस्तुतः येथे “ आंगोळ केली नाही ” हें प्रस्तुत वचन आहे. पण तें न सांगतां त्याचें कारण सांगून पुचविलें आहे.

(३) कारण प्रस्तुत असतां कार्याचें वर्णन:---

(१) मी पाहिली एक सुरम्य बाला;
वर्णू कसा त्या स्मरसंपदेला ?
वृक्षावरी वीज जधी पडावी,
त्याच्या स्थितीतचि तिची महती पहावी
नेत्रे क्षणीं तारवटून गेलीं
अंगें ज्वरीं त्या परतंत्र झालीं,
झालीं तिला मी बघतां भ्रमिष्ट,
शुद्धी सवेंचि मग होय अहा ! विनष्ट

—केशवसुत, 'माझा अन्त'

बालेचें सौंदर्य हें कारण असून कवीची झालेली दुरवस्था हें कार्य आहे. वरील पद्यांत बालेच्या सौंदर्याचें वर्णन न करतां कवीने 'आपली अवस्था कशी झाली' हें वर्णिलें आहे व या वर्णनावरून त्या बालेचें अनुपम सौंदर्य ध्वनित केले आहे. कारणचें वर्णन करण्याऐवजी कार्याचें वर्णन केल्यामुळे येथे 'अप्रस्तुतप्रशंसा' झाली.

(२) तो वैराटि म्हणे, गा ! कोणाचाही असा न दर वाजे, ।
बा ! लागले असावे अमरपुरींचेहि आजि दरवाजे ॥

—मोरोपंत, विराटपर्व.

अर्जुनाने शंख वाजवून त्यांतून भयंकर आवाज काढला तेव्हा विराट-पुत्र उत्तर म्हणाला की हा भयंकर आवाज ऐकून देवांनी भयभीत होऊन आपल्या नगराचे दरवाजे बंद केले असावेत. वरील आर्येंत शंख वाजवण्यामुळे निर्माण झालेली भीति हें कारण प्रस्तुत असून त्या भीतीमुळे 'अमरपुरींचे दरवाजे लागले असावे' या कार्याचें वर्णन आहे. कार्याच्या वर्णनावरून कारणचें स्वरूप सुचविलें आहे. म्हणून येथे 'अप्रस्तुतप्रशंसा' अलंकार झाला.

(४) सामान्य प्रस्तुत असतां विशेषाचें वर्णन:--

शिरोभागी ज्याला बहुत नृपतीनी मिरविलें ।

जयाच्या मूल्याला सकळ भुवनांशीं तुळियलें ॥

अहा ! तो दुर्दैवें शबरवनितेला गवसला ।

अजाकंठीं आता विमल मणि हा स्वस्थ पडला ॥

—ना. न. फडणीस.

अडाणी माणसांना मूल्यवान वस्तूचें मूल्य समजत नाही, या सामान्य गोष्टीचें विवेचन प्रस्तुत असतांना शबरवनितेने अजाकंठीं अडकवलेच्या रत्नाचें अप्रस्तुत वर्णन येथे केलें आहे.

(५) विशेष प्रस्तुत असतां सामान्याचें वर्णन--

आहेच साहजिक धूर्तपण स्त्रियांचें

स्वार्थार्थ कैतव जनीं किति हो तयांचें !

ही युक्ति कोण शिकवी वद कोकिलांतें

अन्य द्विजांकडुनि पोषवितीं पिलांतें

—गोडबोले, शाकुंतल

गरोदर शकुंतला दुष्यंताकडे जाते, परंतु त्याला तिचें विस्मरण पडलेलें असल्यामुळे तो तिला ओळखत नाही. त्या वेळीं 'तूं लबाड आहेस' असें विशेष विधान न करतां 'स्त्रिया स्वभावतः लबाड असतात' अशा अर्थाचें सामान्य वर्णन करून तिची लबाडी सुचविली आहे. सामान्य विधानानंतर कोकिलेचें विशेष उदाहरण दिल्यामुळे अर्थान्तरन्यास हाहि अलंकार नंतर साधला आहे.

अप्रस्तुतप्रशंसेचा आणखी एक प्रकार—प्रस्तुतांकुर

कित्येकदा असें वर्णन असतें—एक प्रियकर आपल्या प्रियेबरोबर उद्यानांत फिरावयास गेला, फिरत असतांना त्याच्या नजरेस दुसरी एक सुंदरी पडली. तिच्याकडे तो आसक्त दृष्टीने पाहूं लागला. या दुसऱ्या तरुणीची

एक मैत्रिण तिच्या बरोबर होती. तिने एका भमरास मालतीवरून केतकीकडे उडतांना पाहिले. तेव्हा ती मैत्रिण त्या भमरास उद्देशून बोलू लागली—

मधुपा तत्र सन्निध नव पुष्पवती मालती सदा असते ।

परि का भुजंगसक्ता कंटकयुक्ताचि केतकी रुचते ॥

—भाषांतर (अलंकारचंद्रिकेवरून)

हे वचन त्या नायकाच्या कानावर पडले. तेव्हा त्याला वाटले की हे आपल्यासच उद्देशून आहे.

येथे एकूण प्रकार असा आहे. सखीने केलेले भ्रमरवर्णन हे तिच्या दृष्टीने प्रस्तुत आहे व नायकाने घेतलेला अर्थ त्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत आहे. अशा तऱ्हेने एका प्रस्तुताच्या व्यवहारावरून दुसऱ्या प्रस्तुताचे ज्ञान झाले आहे. या प्रकारास कांही आलंकारिकांनी प्रस्तुतांकुर म्हणून वेगळा अलंकार मानले आहे.

पण हा असा वेगळा अलंकार मानण्याचे कांही कारण नाही. तो अप्रस्तुतप्रशंसाच आहे. येथे आणि सर्वच ठिकाणी प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत हा संबंध कविदृष्टीने ठरवावयाचा असतो. कवीने निर्मिलेल्या पात्राच्या दृष्टीने नव्हे.—या गोष्टीतील पात्रांना आपआपल्या दृष्टीने कोणतीहि गोष्ट प्रस्तुत असली तरी कवीला नायकाचा भावच प्रस्तुत आहे. भ्रमरवर्णन कविदृष्टीला अप्रस्तुत आहे. म्हणून येथे अप्रस्तुताचे विधान असून त्यावरून प्रस्तुताचा व्यवहार सुचविला आहे, म्हणून ही अप्रस्तुतप्रशंसाच होय.—

उदाहरण—

“ कादंबाने निजचंचूने नालिनीकोशद्वय क्षतिले ।

तसेच त्या सहकारदलांना पिकराजाने चावियले ॥”

वापीवरती न्हातांना ती ऐकोनि अशीं सखिवचने ।

पदराने स्तनयुग्म झाकिते, अधर झाकते हाताने ॥

—भाषांतर

कोणी एक स्त्री विहिरीवर स्नान करीत होती. बाजूला तिच्या मैत्रिणी सृष्टिशोभा पाहात आपसांत बोलत होत्या व “ पाहा ग, हे कमलकोश कादंबाने कसे टेंचले, ” असें एक म्हणाली. तर ‘ आम्रवृक्षाची नवी पालवी कोकिलाने कशी चावली ’ हें दुसरीनें सांगितलें, सख्यांचें हें बोलणें स्नान करणाऱ्या नायिकेच्या कानावर पडत होतें. त्यांतील ‘ नलिनीकोशद्वय ’ व ‘ सहकार-दल यांवरून नायिकेला आपले स्तनद्वय व ओष्ठ या प्रस्तुतांचा बोध झाला.

(२४) पर्यायोक्त

आपणाला एखादी गोष्ट सांगावयाची असतां ती आपण सरळ सांगतो; किंवा वेगळ्या प्रकारेहि सांगूं शकतो. “ आपण आलांत ” असें न बोलतां “ आपल्या आगमनाने ही भूमी पुनीत झाली. ” असें म्हटलेलेंहि प्रसंगविशेषीं आपण ऐकतो. “ हयग्रीवाने स्वर्गावर स्वारी केली ” ही साधी गोष्ट कवीला सांगावयाची असतां, तो इतकी सरळ सांगूं लागला तर मग तो कवीच कुठला ? “ शचीकरता इंद्राने मुद्दाम राखून ठेवलेल्या पारिजाताचे पुष्पगुच्छ हयग्रीवाच्या सैनिकांनी सहज तोडून आणलें ” असें तो म्हणेल. असें बोलणें म्हणजे पर्यायोक्त होय.

पर्यायोक्त म्हणजे पर्यायाने किंवा वेगळ्या प्रकाराने तीच गोष्ट सांगणें. जी गोष्ट आपणास सांगावयाची असते ती वाच्य होय. ती ज्या शब्दांनी सांगावयाची त्या शब्दांना आपण वाचक म्हणतो. आपल्या बोलण्यांत नेहमी वाच्यवाचक संबन्ध असतो. अशा वाच्यवाचक संबन्धाचा उपयोग न करता कवि जेव्हा वेगळ्या प्रकारे तीच गोष्ट सांगतो तेव्हा पर्यायोक्त अलंकार होतो.

हा वेगळा प्रकार कोणता ? वरच्याच उदाहरणाने पाहूं. “ स्वर्गावर स्वारी केली ” हें सरळ बोलणें झालें. “ शचीकरिता मुद्दाम राखून ठेवलेल्या पारिजाताचीं फुलें आणलीं ” हें कांही सरळ बोलणें नव्हे. यांत व्यंजना आहे.

इंद्राने शचीकरता मुद्दाम राखून ठेवलेला बगीचा, त्यांतील फुलें शत्रूकडील सैनिकांनी आणलीं असें सांगून कवीने आपणास असें सुचविलें की हयग्रीवाने स्वर्गावर स्वारी करून स्वर्ग जिंकला. अर्थात् जी गोष्ट सरळपणें वाच्य वाचकांनी सांगतां आली असती ती कवीने व्यंजनेने सुचविली.

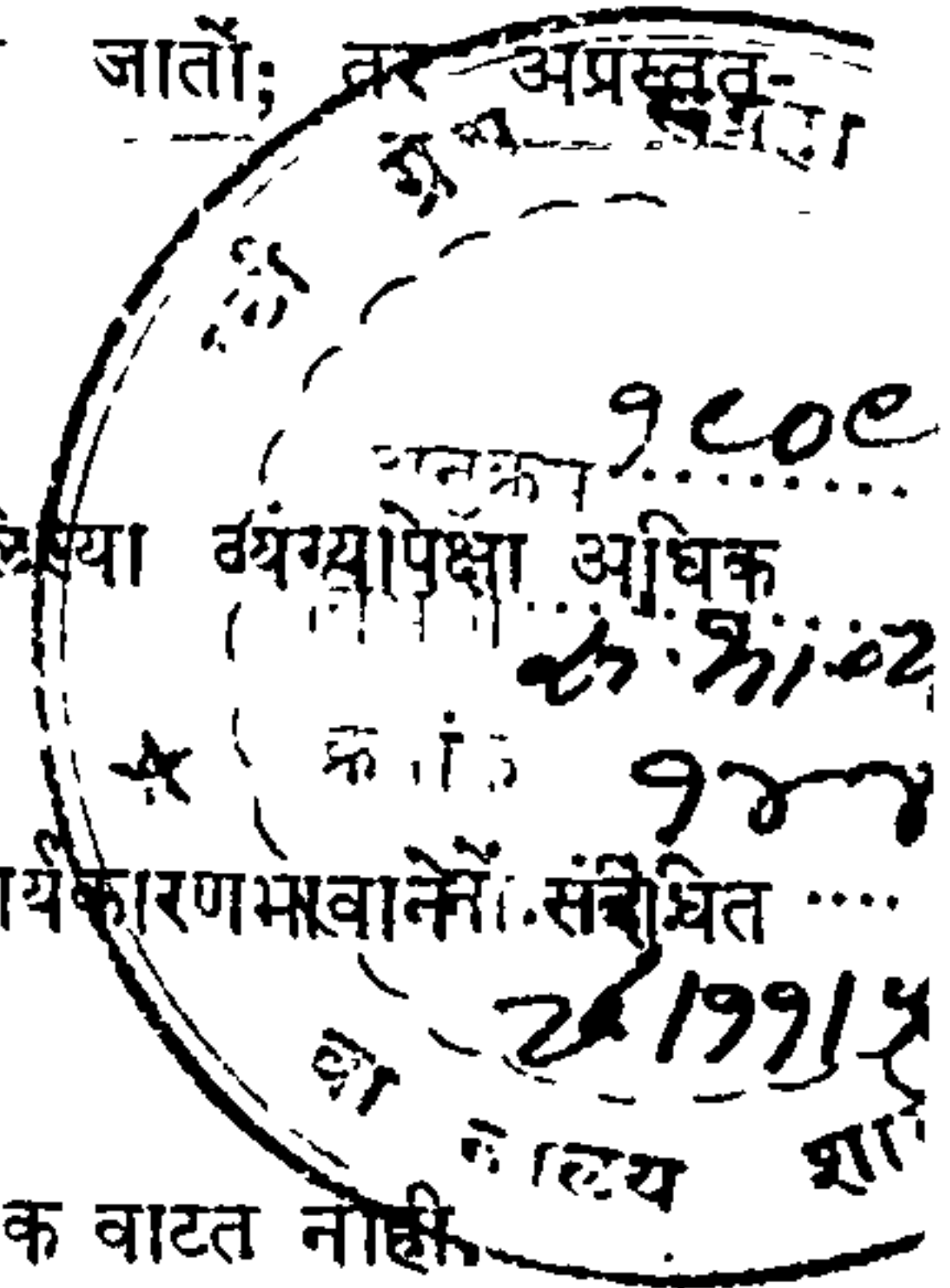
पर्यायोक्त आणि अप्रस्तुतप्रशंसा—पर्यायोक्त आणि कार्य-कारणरूप अप्रस्तुतप्रशंसा यांच्यांत साम्य आहे. पण फरक हा आहे की, पर्यायोक्तांत वाच्य आणि व्यंग्य दोन्हीहि प्रकृत असतात. उलट अप्रस्तुत-प्रशंसेंत वाच्य अप्रकृत असतें तर व्यंग्य प्रधान असतें. दुसरें, पर्यायोक्तांत व्यंग्य हें वाच्यपर असतें. म्हणजे व्यंजनेचें अखेर पर्यवसान वाच्य द्योतित करण्यांतच होतें; तर अप्रस्तुतप्रशंसेंतील वाच्य हें व्यंग्यपर असतें. म्हणजे वाच्याचें पर्यवसान व्यंग्य द्योतित करण्यांत होतें. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचें म्हणजे पर्यायोक्तांत व्यंग्याकडून आपण वाच्याकडे जातो; तर अप्रस्तुत-प्रशंसेंत वाच्याकडून व्यंग्याकडे जातो.

पर्यायोक्ताचे विशेष असे—

१. पर्यायोक्तांतील वाच्य हे त्याने सूचित केलेल्या व्यंग्यापेक्षा अधिक वैचित्र्यपूर्ण असलें पाहिजे.
२. पर्यायोक्तांत वाच्य—व्यंग्य सामान्यपणें कार्यकारणभावानें संबंधित असतात.
३. कवीला वाच्य आणि व्यंग्यांत फारसा फरक वाटत नाही.
४. म्हणून ते दोन्हीहि प्रकृतच असतात.

म्हणून पर्यायोक्ताची व्याख्या अशी—

एखादी गोष्ट आपणांस सांगायची आहे तिचे प्रत्यक्ष वाचक शब्द न योजतां ती गोष्ट अप्रत्यक्ष रीतीने जेथे जात करून दिली जाते तेथे पर्यायोक्त अलंकार होतो.

उदा.—

(१) स्वस्त्रीवर जुलूम झाल्याचें कळल्यावर जो षंढ कोर्टीत फिर्याद करण्यास जाण्याइतका शांत राहतो, त्याच्या देशाची उन्नति अजून फार दूर आहे.

—लो. टिळक.

वरील वाक्यांत जी गोष्ट वाच्य आहे ती ही की “नादान माणसांचा देश उन्नतीस चढत नाही.” पण “जनतेचा नादानपणा” सांगण्यासाठी लेखकाने वेगळा मार्ग स्वीकारला आहे. ती गोष्ट अप्रत्यक्ष रीतीने सांगितली आहे. म्हणून पर्यायोक्त हा अलंकार झाला.

(२) ज्यांचे घोडे उत्तरेकडे स्वैर संचारून गंगा व सिंधु नदींतील पाणी प्यायले त्या मराठ्यांच्या कुळांत मी जन्म घेतला आहे.

मी शूर मराठ्यांच्या कुळांत जन्म घेतला आहे ही वाच्य गोष्ट वरील वाक्यांत पर्यायाने सांगितली आहे.

(३) कुठली दौलत या खांद्यांवर मान ठेवुनी निजते ?

कुण्या कुळाचें नांव उजळतें तरवारीचें पारें ?

—गोविंदाग्रज, ‘कृष्णाकाठी कुंडल’

“तुमची प्रिया कोण ? तुमचें नांव काय ?” असें सरळ विचारण्या-ऐवजी वरील ओळींमध्ये पर्यायाने ते प्रश्न केले आहेत.

(४) स्मरण तुज, मुकुंदा, कां नव्हे आजि माझे ?

तुजविण मज माझा देह हा होय ओझे ।

झडकरि अथवा हा नेशिना जीव देवा !

रवितनयलुलायारूढ देखेन केव्हा ?

—सामराज, रुक्मिणीहरण, सर्ग ३

या श्लोकांतील चतुर्थचरणांत पर्यायोक्त अलंकार आहे. ‘मला मृत्यु केव्हा घेऊन जाईल ?’ ही गोष्ट सूर्यपुत्राच्या (म्हणजे ‘यमाच्या’) लुलायांवर

(= रेड्यावर) मी स्वतःला आरूढ झालेली केव्हा पाहीन ! ” अशा शब्दांनी वळसे घेत घेत सांगितली आहे !

(२५) व्याजस्तुति

व्यंजनेवर आधारलेला व्याजस्तुति हा आणखी एक अलंकार आहे. व्याजस्तुति या शब्दाचा अर्थ व्याजाने म्हणजे कपटाने स्तुति किंवा व्याजरूप स्तुति. व्याज म्हणजे कपट. आपण पुष्कळदा एखाद्याची वरवर प्रशंसा करतो पण वस्तुतः त्यांत निन्दा असते; तर कित्येकदा वरवर निन्दा असते, पण वस्तुतः त्यांत स्तुति असते. अशा बोलण्यांत व्याजस्तुति अलंकार असतो. गंगेला उद्देशून कवि म्हणतो, “ हे गंगे, तूं पाण्यालासुद्धा स्वर्गपद देतेस; खरोखर तुला विवेकच नाही ! ” येथे दिसावयास निन्दा पण खरोखर स्तुति आहे. तर नायकाकडून परत आलेल्या दूतीला नायिका म्हणते, “ हे दूति, खरोखर तूं माझ्या करिता केवढे कष्ट भोगलेस ! तुला दंतक्षत आणि नख-क्षतसुद्धा सहन करावे लागले ! ” येथे वरवर दिसावयास स्तुति पण अंतरी निन्दा आहे. व्याजस्तुति अलंकाराचा प्रभावी उपयोग आपल्याला शि. म. परांजपे यांच्या निबंधांतून अनेक स्थळीं पाहावयास मिळतो.

हा अलंकार दिसावयास अप्रस्तुतप्रशंसेसारखा दिसतो, कारण वरवर बोललेलें अभिप्रेत नसतें. त्याहून उलट अर्थ अभिप्रेत असतो. कांही आलंकारिकांनी तर याला अप्रस्तुतप्रशंसेचाच एक प्रकार मानलें आहे. पण या दोन अलंकारांत फरक आहे. अप्रस्तुतप्रशंसेंत ज्याप्रमाणे प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत असा भेद असतो तसा येथे करतां येत नाही. स्तुतीला निंदेचें स्वरूप देणें, किंवा निंदेला स्तुतीचें स्वरूप देणें यांत प्रस्तुत-अप्रस्तुत संबंध नाही. यांत फक्त एक गोष्ट दुसऱ्या स्वरूपाने मांडणें एवढाच प्रकार आहे व या दृष्टीने विचार केला तर व्याजस्तुतीचे अप्रस्तुत प्रशंसेपेक्षा पर्यायोक्ताशी अधिक साम्य आहे. कारण यांत फक्त एक गोष्ट दुसऱ्या

प्रकारे सांगणे (भंग्यंतरसमाश्रय) आहे. पण असे असले तरी पर्यायोक्तांत हा प्रकार कार्यकारणरूप असतो तर व्याजस्तुतींत स्तुति निंदारूप असते. व्याजस्तुति म्हणजे पर्यायोक्ताचा स्तुतिनिंदारूप असा प्रकार असून तो वेगळा अलंकार मानण्यांत आला असे म्हणतां येईल.

व्याजस्तुतीबद्दल कित्येकदा व्याजोक्ति असा शब्द वापरलेला दिसून येतो; पण ती चूक होय. व्याजोक्ति म्हणजे व्याजस्तुति नव्हे. व्याजोक्ति हा वेगळा अलंकार आहे. विद्यार्थ्यांनी हा फरक नीट लक्षांत ठेवला पाहिजे.

व्याजस्तुतीमधील आवश्यक गोष्टी अशा—

१. व्याजस्तुति म्हणजे व्याजाने किंवा कपटाने केलेली स्तुति, म्हणजे वरवर स्तुति पण वस्तुतः निंदा; किंवा व्याजरूप स्तुति वरवर निंदा पण वस्तुतः स्तुति.
२. यांत स्तुतीचे निंदेंत किंवा निंदेचे स्तुतींत पर्यवसान झाले पाहिजे.
३. हे असे पर्यवसान होते किंवा नाही हे संदर्भावरून ठरवितां येतें.

म्हणून व्याजस्तुतीची व्याख्या अशी—

स्तुति करण्याच्या मिषाने निंदा, किंवा निंदा करण्याच्या मिषाने जेथे स्तुति केलेली असते तेथे व्याजस्तुति अलंकार होतो.

उदाहरणे—

१. धरुवाच्या सापऱ्याने त्याला लाथ मारून ढकलून दिले, तेव्हा धरुवाला वाईट वाटले आणि त्याने परमेश्वराला प्रसन्न करून घेऊन आपल्याला अढळपद मिळवून घेतले अशी एक गोष्ट आहे...जर धरुवाला त्याच्या सावत्र आईने फक्त एकच काय ती लाथ मारली होती, तर तेवढ्यावरून त्याच्या मनांत एवढा तीव्र उद्वेग कसा उत्पन्न व्हावा? एकच लाथ आणि तिच्यापासून एवढा भयंकर त्वेष, यांमधील कार्यकारणभाव शक्य दिसत नाही...आम्ही पाहा! शेकडों लाथा खाल्ल्या आहेत, तरी फिरून

निर्लज्जपणाने नोकरी-नोकरी पत्करून जास्त लाथा मिळविण्याची महत्वाकांक्षा घरीतच आहोत ! स्वराज्यप्राप्ति काय वाटेवर पडली आहे ? त्याच्याकरिता निर्लज्जपणा, बेशरमपणा, कोडगेपणा इत्यादि सद्गुणांची कमाल उडवून द्यावी लागते, तेव्हा कोठे उन्मत्त झालेली राज्यसत्ता वठणीवर येते ! म्हणे एका लाथेनेच लाज वाटली ! पण एका लाथेनेच इतकी लाज वाटेल कशी ? मनुष्यांचीं मनं हीं येथून तेथून सगळ्यांचीं सारखींच बनलेलीं असतात. आमचीं मनं कांही निराळ्या तऱ्हेचीं बनवून धरुवाचें मन मात्र एका लाथेने इतकें चिडून जाण्यासारखें देवाने ज्वालाग्राही बनविलें असेल, अशी कल्पना करणें हें मानसशास्त्राच्या तत्त्वाच्या अगदी विरुद्ध आहे. असला पक्षपात परमेश्वर कधीहि करीत नसतो. तेव्हा धरुवाची गोष्ट कोणीतरी बनावट करून जुन्या पुराणांत घुसडून दिली असली पाहिजे.

—शि. म. परांजपे

“ धरुवाची गोष्ट खोटी असली पाहिजे. ”

(२) “आता आमचे धर्मनिष्ठ बंधु ‘ ज्ञानोदय ’ व राजनिष्ठ बंधु ‘ एलिफास ’ अशा मंडळीस आमचें पुढील विवेचन कोणत्या तऱ्हेने भासेल व त्यांतील कोटिक्रम त्यांच्या पवित्र व ज्ञानमय चित्तावर कोणत्या प्रकारें आरूढ होईल, हें आम्ही पुरतेपाणी जाणून आहों. ”

—विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, ‘ आमच्या देशाची स्थिति ’

वरील उताऱ्यांतील ‘ पवित्र ’ व ‘ ज्ञानमय ’ या शब्दांतून आपाततः स्तुति व्यक्त होत असली तरी वस्तुतः निंदावाचक अर्थ त्यांत गर्भित आहे. म्हणून येथेहि व्याजस्तुति अलंकार झाला.

(३) निघून नरजातिला रमविण्यांत गेलें वय,

म्हणून वधिलें मला ! किती दया ! कसा हा नय !

उदार बहु शूर हा नर खरोखरी जाहला

वधून मज पाखरा निरपराध की दुर्बला !

रे. टिळक, ‘ केवढें हें कौर्य ’

वरील श्लोकांत ' किति दया ! ' ' कसा हा नय ! ' ' उदार ' बहु शूर ' या शब्दांमध्ये बाह्यतः स्तुति असली तरी निंदा गर्भित आहे.

(४) हो म्हणसी सुताचा सूत, भला गा भला मला पदवी
देसी, हे सीमा तव सुज्ञपणाचीच ! हे असे वदत्री

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

वरील आर्येतील शल्याच्या भाषणांत आलेल्या ' सुज्ञपणा ' या शब्दाने दुर्योधनाची वाच्यार्थाने स्तुति केलेली असली तरी त्या शब्दांतून निंदा अभिप्रेत आहे.

(२) श्रीरामा, तव नाम—प्रेषित हा माजला असे चोर ।
येतां सन्निध अमुच्या पळवितसे पातकें बहू दूर ॥

—मोरोपंत.

श्रीरामाचें नाम भक्तांचीं पातकें पळवून नेणारा चोर आहे असें येथे वर्णन आहे. ' चोर ' हा शब्द निंदादर्शक असला तरी येथे त्यांतून स्तुति गर्भित आहे.

(२६) आक्षेप

आक्षेप म्हणजे निषेधाचा आभास किंवा गर्भित निषेध. अर्थात् येथे दोन प्रकारचा निषेध अभिप्रेत आहे. आपण जें अगोदर सांगितलें आहे त्याचाच निषेध करणें किंवा जें आरण सांगणार आहोंत त्याचा निषेध करणें. हें करीत असतांना जी गोष्ट आपण सांगितली किंवा सांगणार आहोंत ती गोष्ट ऐकणाऱ्याच्या मनावर आपण अधिक परिणाम करूकतेने विव्रवीत असतो.

अर्थात् यांतहि व्यंजनेचा खेळ असतोच. सांगितलेल्या गोष्टीचा किंवा सांगावयाच्या गोष्टीचा आपण निषेध केला म्हणजे आपल्या मनांत काय आहे हें आपण सुचवितों. बाप रागावून मुळाला म्हणतो, " तुम्ही अभ्यास नीट

करावयाला हवा ! पण तुम्हाला सांगून तरी काय करावयाचें !” येथे जें सांगावयाचें तें वापाने सांगितलें आणि नंतर त्या सांगितलेल्या गोष्टीचाच निषेध केला, पण कित्येकदा सांगण्यापूर्वीच निषेध केला जातो. उत्तरराम-चरितांत वासंती रामाला म्हणते—

तूं जीव तूं हृदय तूं मजला विसावा
तूं चंद्रिकाच नयना शरिरा सुधा वा ।
मोही जिला वदुनि यापरि गुंतवावें
तीतेच हाय ! तुज काय पुढे वदावें !

येथे “ तूं तिलाच टाकून द्यावेंस हें योग्य आहे काय ? ” असें वासंतीस म्हणावयाचें आहे, पण तें न सांगतांच तिने परिणामकारकतेने सुचविलें आहे.

आक्षेपाचे हे प्रकार वस्तुतः सादृश्यावर आधारलेले नाहीत. पण प्रतीपामध्येहि आक्षेपाचा एक अंश येतो. उपमानाचें कांहीच काम नाही, असें सांगणारा जो प्रतीपाचा प्रकार आहे त्यांत एक प्रकारें आक्षेप गर्भित असतो. दंडी व इतर आलंकारिकांनी आक्षेपाचें क्षेत्र यापेक्षा अधिक वाढविलें आहे. त्यांत इष्ट गोष्टीचा निषेधाभास असतो किंवा अनिष्ट गोष्टीचा विधानाभास असतो. प्रवासाला निघालेल्या आपल्या पतीला निरोप देतांना नायिका म्हणते, “ आपण प्रवासाला जातांच आहात तर जा ! आपला प्रवास सुखाचा होवो ! माझी एवढीच इच्छा आहे की आपण जेथे जात असाल तेथेच माझा जन्म होवो ! ” येथे ती नायकाला जाण्याची अनुशा देत असतांनाच खरोखरी निषेध करीत आहे.

आक्षेपांतील विशेष गोष्टी अशा—

१. बोलणारा कांहीतरी बोलून जातो किंवा बोलण्याची इच्छा करतो.
२. बोलावयाचें तें बोलल्यावर किंवा बोलत असतांनाच त्याचा निषेध करतो.

- ३ हा निषेध वस्तुतः खरा नसतो, तो केवळ आभास असतो.
४. या निषेधाभासाने कांही विशेष परिणामितेने सांगितला पाहिजे.
५. हा विशेष दोन प्रकारचा असू शकतो—सांगितलेली गोष्ट इतकी स्पष्ट आहे की ती सांगण्याचीच जरूर नाही; किंवा गोष्ट सांगावयाची असल्यास ती सांगणेच शक्य नाही.
६. कित्येकदा त्यांत विधानाभास असतो.

म्हणून आक्षेपाची व्याख्या अशी—

वक्त्याच्या मनांत कांही विशेष अर्थ असतो व तो अर्थ त्याला श्रोत्याला कळवावयाचा असतो. परंतु बाह्यात्कारी तो सांगण्याची आपली इच्छा नाही असें दाखवून किंवा जें सांगितलें आहे त्याचाच निषेध केल्यासारखें दाखवून जेथे बोलणारा आपल्या मनांतील अर्थ व्यक्त करतो तेथे आक्षेप अलंकार होतो.

याचे दोन प्रकार होतात. (१) जें सांगावयाचें आहे त्याचा निषेध करून; किंवा (२) जें अगोदरच सांगितलें आहे त्याचा निषेध करून.

उदाहरणे—

प्रकार पहिला:—

“ तुम्ही मला तुमच्याबरोबर गावाला न्यावें म्हणून अनेकदां मी इच्छा दर्शविली, पण तुम्ही कांही मला नेलें नाही. तुम्ही या वेळेस मुंबईस जाणार आहा तेव्हा —पण जाऊं द्या. तुम्हीच आपल्या जिवाची मुंबई करून या, म्हणजे झाले ! ”

येथे बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या मनांत ‘ तुम्ही मला मुंबईस न्या ’ असें म्हणायचें आहे. पण हे शब्द उच्चारायच्या अगोदरच त्या बोलण्याचा निषेध आहे. तथापि ऐकणाऱ्याला इष्ट तो अर्थ प्रतीत होतोच म्हणून येथे ‘ आक्षेप ’ आहे.

प्रकार दुसरा--

(१) 'आजपर्यंत तुम्ही मला मदत केली नाही. आज मी विशेष अडचणीत असल्यामुळे आज तरी तुम्ही मला साह्य करा ल का ? बाकी तुमच्या सारख्यापुढे मी तोंड वेंगाडलें ही मी चूकच केली.'

वरील वाक्यामध्ये 'तुम्ही मला साह्य करावें' असा अर्थ अगोदर व्यक्त करून 'ही मी चूकच केली' या शब्दांनी त्याचा निषेध केला आहे. म्हणून आक्षेप अलंकाराचा हा दुसरा प्रकार झाला.

(२) आणि सांगतो अखेर एकच की भांडणतंटा

जरि झाला कधि तरि तो घ्यावा प्रेमाने मिटता !

आरंभीं येतील अडथळे ! जोवरी न हलला—

सदनिं पाळणा-क्षमा करा, हा चुकुनि शब्द गेला !

—केशवकुमार 'वधूवरांस काव्यमय अहेर'

(वेंडूचीं फुलें)

वरील उदाहरणांत 'सदनिं पाळणा हलण्या'चा स्पष्ट उल्लेख अगोदर करून नंतर 'चुकुनि शब्द गेला' या शब्दांनी बोललेल्या मजकुराचा निषेध केला आहे. वस्तुतः ज्या बोलण्याचा निषेध केला तें कवीच्या मनांत बोलायचेंच होतें, पण तें बोलणें अधिक परिणामकारक व्हावें म्हणून नंतर त्याचा निषेध केला. खुंटा हलवून अधिक बळकट करावा त्यांतलाच हा प्रकार आहे.

(३) तसें मज करा, करांबुज धरा शिरीं मावरा ।

वराभयपरा ! पराक्रमपटो ! मना आवरा ॥

करांबुज असो. नसे उचित त्यास मी पामर; ।

प्रणाम करिती पदाप्रतिहि सन्मुनी सामर. ॥

—मोरोपंत, 'केकावलि'

वरील केकेत 'करांबुज धरा शिरीं' या पूर्वोक्त भाषणाचा 'करांबुज असो' या शब्दांनी नंतर निषेध केला आहे. 'माझ्या डोक्यावर वरदहस्त

ठेवा ' असें अगोदर म्हणून नंतर ' करांबुज राहूं द्या, मी त्याला योग्य नाही ' असें प्रतिपादलें आहे. अशा प्रकारें अगोदरच्या भाषणाचा निषेध करून ' माझ्या शिरावर वरदहस्त ठेवा ' हाच अभिप्राय परिणामकारकपणें सुचविला आहे. म्हणून येथे ' आक्षेप ' अलंकाराचा दुसरा प्रकार झाला.

अप्रस्तुतप्रशंसा, पर्यायोक्त, व्याजस्तुति, आक्षेप या अलंकारांची अभ्यासार्थ उदाहरणें:—

(१) उग्रड झाप यापरी चालतां तुझ्या पापण्यांची
चालविती तव नयन कृती मम हृदय कापण्याची

—यशवंत, ' यशोधन '

(२) जन्मुनि कोण्या राजर्षीचा वंश अलंकृत केला ?
आत्मवियोगें देश कोणता पावविला दुःखाला ?
आत्मदर्शनें कोण्या देशा सांगा द्याल सुखाला ?
तपोवनीं येण्याचे श्रम कां दिघले या देहाला ?

—गोडबोले, ' शाकुंतल '

(३) तूं देशी न तुझें, कशास मग मी द्यावें तुला आपलें,
दे माझें परतोनि चित्त मज, जें ठायीं तुझ्या गुंतलें.
छे ! तें ठेव तसेंच नाहक नको तो शीण कां कीं हटें,
माझें चोरुनि चित्त नेतिल पुन्हा डोळे तुझे चोरटे !

—बी, ' तूं देशी न तुझें '

(४) जिवंत बहु बोलकें किति सुरम्य तें उत्पल
नरें घरुनि नाशिलें खचित घन्य बुद्धीबल !

—रे. टिळक

(५) शशमंडळांत कोल्हा म्हणतो मी सिंह वल्गना करितों ।
जोवरि न पाहिला गजमुक्ताफळ कवळ भक्षिता हरि तो ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

- (२) वसंत-समर्थी फुले, परिमळें दिशा व्यापि जो ।
जयास अवलोकुनी सुर-तरुहि चित्तीं थिजो ॥
तया सतत सेविती विहग आम्र-वृक्षा किती ।
परी पिकचि एकला मधुर वाणि लाधे कृती ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

- (७) करि एकवीस वेळां क्षत्रियरहिता मुनीश जो धरणी ।
तत्प्रियशिष्य शरांहीं खिलिला गांगेय मुखययोध रणी ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

- (८) भ्रमृतकराचा उदय न होतां रजनिसमय जैसा ।
तुमच्या विरहीं आज जाहला कवण देश तैसा ॥

—रघुनाथपंडित, दमयंतीस्वयंवर.

(९) ज्या ह्युमसाहेबाने ही राष्ट्रसभा अस्तित्वांत आणली आणि आपलें सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करून तिचें हरएक प्रकारें आज सात वर्षे संगोपन केलें, त्यावर त्याच्या जातभाईंनी राजद्रोहाचा बडगा उचलतांच आमच्यांतले शहाणेसुर्ते म्हणविणारे कांही लोकहि त्यावर तुटून पडूं लागले ! खासा न्याय ! खास धैर्य ! खाशी देशभक्ति !

—गो. ग. आगरकर.

(२७) विरोधाभास किंवा विरोध.

मम्मटाने ज्याला विरोध म्हटलें आहे तो खरोखर विरोधाभास आहे. विरोधामध्ये सत्य असतें पण तें सत्य अशा तऱ्हेने मांडलेलें असतें की त्यांत विरोध आहे असें वरवर पाहतांना दिसतें. मात्र विचारांतीं त्या विरोधाचा परिहार करतां येतो. इंदुमतीच्या अंगावर नाजूक फुलांची माला पडावी आणि तिचा प्राण जावा ह्या दोन गोष्टी परस्परविरोधी नाहींत का ? किंवा चंद्राने आपल्या थंड किरणांनी अग्निवर्षाव करावा ह्यांत केवढा तरी विरोध

आहे ! पण हा विरोध असला तरी त्यांत सत्य आहे. कारण या विरोधाचा परिहार करतां येतो. पुष्पमाला इंदुमतीचा प्राण घेण्यास समर्थ कशी ठरली ? “ ती ईश्वरेच्छा ” असें कालिदास उत्तर देतो. “ चंद्रांतून अग्निवर्षाव कसा होईल ? ”—“ विरहतापामुळे तसें वाटतें ” असें कालिदास उत्तर देतो. येथे विरोधपरिहार आहे, म्हणून तें सत्य आहे.

याचा अर्थ असा—वस्तूच्या जाति—गुण—क्रिया वर्णन करीत असतांना कवि त्या अशा तऱ्हेने मांडून दाखवितो की त्या एकमेकींस विरुद्ध नसतांना सुद्धा विरुद्ध आहेत असें आपणांस भासतें. विचारांतीं मात्र त्या भासणाऱ्या विरोधाचा परिहार करतां येतो. असें जेथे असतें तेथे विरोधाभास किंवा विरोध अलंकार होतो.

विरोध आणि रूपक——विरोधामध्ये कवि एका वस्तूवर विरुद्ध धर्माचा एका प्रकारे आरोप करीत असतो. “ मृणालवलये म्हणजे अग्निकंकणेच होत ” “ चंद्र प्रत्यक्ष अग्निसारखा भासतो. ’ येथे विरुद्ध धर्माचा आरोप आहे. उलट ‘ मुख चंद्रच आहे. ’ येथील आरोपांत सादृश्यप्रतीति आहे. मुख आणि चंद्र यांच्यांत विरोध नाही असें नाही. पण कवि तेथे त्यांच्यांतील आल्हादकारकत्व या सादृश्यावर भर देतो.

विरोधाभासाचे विशेष—

१. विरोधाभासांत दोन परस्परविरोधी गोष्टी किंवा धर्म एकत्र राहतात असें दाखविलेले असतें. दोन विरोधी गोष्टी एकाच ठिकाणी आहेत असें दाखविणें ही विरोधाची मध्यवर्ती कल्पना आहे; नाही तर ती असंगति होईल.
२. हा विरोध कार्यकारणभावांतील नको. त्याशिवाय इतर संबंधाचा पाहिजे. कार्यकारणभावांतील विरोध असेल तर तो विभावना किंवा विशेषोक्ति अलंकार होईल.

३. विरोध हा नुसता भासमान होणारा पाहिजे. याचा अर्थ असा. त्या दोन गोष्टींत वस्तुतः विरोध नसतो. तो केवळ तसा भासतो.
४. म्हणूनच त्या विरोधाचा परिहार करतां आला पाहिजे. विरोधाचा परिहार न झाला तर तेथे अलंकार होत नाही.
५. विरोधाभास कित्येकदा श्लेषावर आधारला जातो.

म्हणून विरोधाची व्याख्या अशी—

जेथे वस्तूच्या जाति, गुण, क्रिया इत्यादि धर्मांत वस्तुतः विरोध नसतांही, त्यांच्यांत विरोध आहे असें भासविलें जातें (मात्र असें भासविलें असतांही अखेर त्या विरोधाचा परिहार होऊं शकतो) तेथे विरोधाभास किंवा विरोध अलंकार होतो.

उदाहरणें—

- (१) तरी नसतों मी दरिद्री धनाने
तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणाने

—केशवसुत, एक खंड.

धनप्राप्तीने मनुष्य श्रीमंत होतो, दरिद्री नव्हे. पण शहरांतील लोक 'धनाने दरिद्री' बनतात असें कवीला सांगात्रयाचें आहे. यांत विरोध असला तरी तो केवळ आभास आहे. 'दरिद्री' याचा अर्थ 'दरिद्री मनोवृत्ति' असा ध्यावयाचा आहे. क्षुद्र मनोवृत्तीचा मनुष्य धनाने श्रीमंत असूं शकता, म्हणून वरील वाक्यांतील विरोधाचा परिहार होऊं शकतो.

'शिक्षणाने क्षुद्र' यांतहि विरोध आहे. परंतु "शहरवासीयांना लाभणारें शिक्षण हें खरें शिक्षण नसतें, नुसती पोपटपंची असते व तशा शिक्षणाचा लाभ घेऊनहि शहरवासीयांचीं मनें क्षुद्र राहतात." हा अर्थ लक्षांत घेतां विरोधाचा परिहार होतो, म्हणून येथेहि विरोध अलंकार झाला.

(२) ऐसैं वदोनि राजा सकुटुंब निघोनि गजपुरा आला; ।
त्याला पाहुनि आतां थोडा, बहु हर्ष दुर्जना झाला ॥

—मोरोपंत, सभापर्व.

द्यूत खेळण्याचें कौरवांकडून आलेलें निमंत्रण स्वीकारून धर्मराज द्यूत खेळण्यासाठी हस्तिनापुरास आला, त्या वेळीं त्याच्या आगमनाने आतांना थोडा हर्ष झाला, पण दुर्जनांना मात्र फार हर्ष झाला.

धर्माच्या आगमनाने आप्त व दुर्जन यांच्या मनांत अशा प्रकारचे परस्परविरुद्ध भाव निर्माण व्हावेत हें वर्णन विरोधदर्शक आहे. परंतु हा विरोध वरवर दिसणारा असून त्याचा परिहार होऊं शकतो. धर्मराज द्यूतांत हरण्याचा संभव असल्यामुळे त्याच्या आगमनाने आपतांना फारसा हर्ष न होणें स्वाभाविक होतें, याच्या उलट ' धर्मराज द्यूतांत हरल्यावर त्याची चांगलीच फजिती होणार ' हें जाणून दुर्जनांना अत्यानंद होणेंहि त्यांच्या स्वभावास अनुरूप होतें.

(३) मायबापाहूनी बहू मायावंत । करूं घातपात शत्रूहूनी ॥

—तुकाराम.

वरील उदाहरणांत ' आम्ही संत मायबापाहूनहि मायाळू व शत्रूंपेक्षाहि घातकारक आहों ' असें म्हटलें आहे. मायाळूपणा व घातकारकता हे परस्परविरुद्ध गुण संतांच्या ठिकाणी दर्शविल्यामुळे येथे विरोध भासतो. परंतु ' संत हे भल्यांशी वागतांना मायाळू आणि दुर्जनांशी वागतांना घातपाती असतात ' हा वास्तविक अर्थ लक्षांत घेतां उपर्युक्त वचनांतील विरोधाचा परिहार होतो.

(४) भर दुपारच्या ग प्रहरीं । मंडळी सारी शेजारी

अशी कशी घरांत झाली बाई चोरी ॥ धृ. ॥

मी घरांत होतें बसलें । मज अंगणांत ते दिसले ।

मी बघतां बघतां फसलें । अन् चोरा पाहुन हसलें ॥

मंडळी असुनी शेजारी । अशी. ॥ १ ॥

—नामदेव व्हडकर, 'दुपारची चोरी !'

वरील उदाहरणांत 'भर दुगारी सारी मंडळी असतांना घरांत चोरी झाली' शिवाय 'चोरा पाहुन हंसलें' या विधानांतून विरोध दिसून येतो. मात्र हा वास्तविक विरोध नसून भासमान विरोध आहे. कारण हा 'चोर' म्हणजे 'हृदय चोरणारा प्रियकर' असतो.

(५) महर्षि कर्वे हे नव्वंदी उलटून गेलेले तरुण आहेत.

वरील वाक्यांत 'नव्वंदी उलटून गेलेले' व 'तरुण' हे परस्पर-विरोध दर्शवितात. परंतु 'तरुण आहेत' असें म्हणण्याने कर्वे यांची तरुणा-सारखी उद्योगशीलता तेवढी व्यक्त करावयाची आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतली तर वरील वाक्यांतील भासमान विरोध नष्ट होतो.

(६) ' जेथे हजारो वीर हां हां म्हणतां गोळा व्हावयाचे तेथे आता कोणास स्वप्नीहि तरवारीचें किंवा बंदुकीचें दर्शन नाही. '

—विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, ' आमच्या देशाची स्थिति '

वरील वाक्यांत भासमान विरोध आहे. पारतंत्र्यामुळे निर्माण झालेली परिस्थिती लक्षांत घेतां वरील विरोध नाहीसा होतो.

सुपात्र न रमाहि यद्रतिसुखास दारा परी,

असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी; ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

' स्वामी असूनहि सेवकांना भजतो ' असें वर्णन द्वितीय-चरणांत केल्यामुळे तेथे विरोध अलंकार झाला. स्वामित्व व सेवकत्व या दोन परस्परविरोधी गोष्टी आहेत. पण या सेवेच्या मागे भक्तीला वश होणे हा अर्थ असल्यामुळे विरोधपरिहार होतो.

(२८) विभावना

विरोधालंकाराचें सामान्य स्वरूप कसें आहे हें मागील अलंकारांत सांगितलें. यापुढे विशिष्ट प्रकारच्या विरुद्ध संबंधांवर आधारलेले अलंकार पाहूं. त्यांपैकी कार्यकारणसंबंधांत विरोध असलेले असे विभावना, विशेषोक्ति आणि असंगति हे अलंकार आहेत; व कार्यकारणाच्या पौर्वापर्यावर आधारलेली अतिशयोक्ति हा चवथा प्रकार आहे. या अतिशयोक्ति प्रकाराचें विवेचन मागे येऊन गेलें आहे. कार्यकारण संबंधांतील विरोधाचे चार प्रकार होतील. त्यावर हे अलंकार आधारले आहेत.

१. कार्य व कारण यांचा क्रम उलटा होणें — विपर्ययातिशयोक्ति.
२. कारणाशिवायहि कार्य दिसणें—विभावना.
३. कारण असतांहि कार्य न दिसणें—विशेषोक्ति.
४. कारण व कार्य व हीं भिन्नस्थलीं प्रकट होणें—असंगति.

कारणाशिवाय कार्य दिसून येतें अशा प्रकारचें जेथे वचन असतें तेथे विभावना अलंकार होतो. “अपीतमत्ताः शिल्पिनः” — मद्यपानाशिवायच मोर उन्मत्त दिसूं लागले. येथे विभावना आहे. एखादा मनुष्य मत्त किंवा झिंगल्यासारखा दिसतो तेव्हा त्याने मद्य घेतलें असावें असा आपण अंदाज करतो. सारांश, मद्य हें कारण आणि मत्तता हें कार्य हा संबंध आपल्या मनांत ठरून गेलेला असतो. पण जेव्हा आपण मयूराला मद्याशिवायच मत्त झालेलें पाहतों तेव्हा आपल्या मनांत कारणाशिवायच कार्य झाल्याचा विरोध उभा राहतो. अर्थात् विरोधाचा इतर प्रकारांप्रमाणेच येथेहि परिहार होऊं शकतो. मद्य हें मत्ततेचें प्रसिद्ध कारण आहे तें येथे दिसत नाही. पण येथे दुसरेंच कारण आहे तें म्हणजे वर्षाऋतूचा समय, अर्थात्च हा प्रसिद्ध हेतु नाही. “तिच्या चरणांवर लाक्षारसाशिवायच लाली दिसूं लागली.” येथे सुद्धा असेंच आहे. पायाला लालवटपणा दिसावा म्हणून सामान्यतः लाक्षारस लावतात, तेव्हा लाक्षारस हें कारण व रक्तिमा हें कार्य

आहे. पण येथे कारणाशिवायच कार्य दिसत आहे असें कवि म्हणतो. येथे विभावना आहे व तिच्या द्वारे सामान्य कारणाहून वेगळे असें तिच्या अंगीं मुसमुसणारे यौवन हें कारण सुचविलें आहे. सारांश कारणाशिवाय कार्य दिसणें हें विभावनेचें स्वरूप असलें तरी तिचें कार्य लोकप्रसिद्ध कारणाहून वेगळे असें स्वाभाविक किंवा कविकल्पित कारण सुचवणें हें आहे व विभावना शब्दांतहि हाच अर्थ गर्भित आहे. (विभाव्यते कारणान्तरम् अस्थाम्)

कवि हें कसें साधूं शकतो ? मद्यामुळे येणारी मत्तता व वर्षाकाला-मुळे येणारी मत्तता यांना कवि एक समजतो. लाक्षारसाने येणारे रक्तत्व आणि यौवनामुळे येणारा रक्तिमा यांनाहि तो एक मानतो; व या मानीव एकतेवर विभावनेचा खेळ करतो. अर्थात् येथेहि वस्तुतः दोन कार्यांच्या ठिकाणी कवि आहार्य अभेद मानतो. ही आहार्यअभेदबुद्धि विभावनेत असते.

विभावना आणि विरोधः—विभावना हा विरोधाचा कार्यकारण भावाच्या विरोधावर आधारलेला एक प्रकार आहे. म्हणून विरोधाप्रमाणे यांतहि विरोधाचा आभास व विरोध परिहार सापडतात. पण दोहोंमध्ये फरक असा आहे की, विभावनेत आपलें लक्ष फलावरच केंद्रित होतें, तर विरोधांत दोन्हीहि विरुद्ध गोष्टींवर सारखेंच केंद्रित होतें. म्हणजेच विभावनेत एकता-बोध असतो तर विरोधांत मिथोबोध असतो.

विभावनेतील विशेष गोष्टी अशा —

१. कारणाशिवायहि एखादी गोष्ट घडली असें विभावनेत वर्णन असलें पाहिजे.
२. ही कारणाशिवाय होणारी कार्योत्पत्ति कविप्रतिभानिर्मित असते, वास्तवतेंत तिला कारण असतें. म्हणूनच येथे विरोधाभास असतो.
३. येथे कारणाशिवाय म्हणजे लोकप्रसिद्ध कारणाशिवाय.
४. अर्थात् येथे रसिकाला दुसरे स्वाभाविक किंवा कविकल्पित कारण प्रतीत होत असतें.

विभावनेचें लक्षण—

लोकप्रसिद्ध कारणावाचून कार्याची उत्पत्ति झाली असें जेथे वर्णन असतें तेथे विभावना अलंकार होतो.

उदा. —

(१) न ताप निवळा, तृषा न शमली, रजें माखलें ।
शरीर, अजुनी नसे कमल एकही चाखलें ॥
न सोंड उचलोनियां कमळिनी गजें स्पर्शिली ।
हकाक मधुपीं, पहा, अधिच काय आरंभिली ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, अन्योक्तिकलाप.

मधुपांना हकाक करण्याचें कांही कारण नसतांही त्यांनी हकाक सुरू केली. म्हणजे कारणावाचून कार्य घडलें असें येथे वर्णन असल्यामुळे 'विभावना' अलंकार झाला.

(२) अपरा वदर्नी रमते लाली रविसहवासाने
रवि नसतां परि कां रंगावें प्राचीच्या वदर्ने ?

—गोविंदाग्रज, गुलाबी कोडे.

संध्याकाळीं रविसहवासामुळे पश्चिमेस तांबूसवर्ण दिसतो. लाली येण्याचें कारण म्हणजे सूर्याचा सहवास हें होय, परंतु हें कारण नसतांही संध्याकाळीं पूर्व दिशा रंगते असें दुसऱ्या ओळींत वर्णिल्यामुळे तेथे 'विभावना' अलंकार झाला.

(३) आला प्रकाश नेत्रीं अंधत्वाचा वरें नुरे गंध,
परि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीसही अंध ॥

—मोरोपंत, वनपर्व.

अंधत्व नष्ट झाल्यावर पुन्हा अंधत्व येण्याचें कारण नसतांही तो राजा पुत्रमोहान्ध झाला असें म्हटलें आहे. म्हणून 'विभावना' अलंकार झाला.

(२९) विशेषोक्ति

विभावनैत सुप्रसिद्ध कारणांशिवायच कार्यं घडलेलें दाखविलें असतें; तर विशेषोक्तींत सुप्रसिद्ध कारणें असूनहि कार्यं घडलें नाही, असें दाखविलें असतें. हाहि विरोधाचा एक प्रकारच होय. अर्थात् येथेहि जो कारणांचा संच दिला असतो त्यावरून कार्यं घडत नाही असें म्हटलें असतें. तें कार्यं न घडण्याचें खरें कारण किंवा विशेष कारण नसतेंच असें नाही. त्या विशेष कारणाकडेच रसिकाचें चित्त जावें असा कवीचा अभिप्राय असतो. म्हणूनच याला विशेषाची म्हणजे कार्यं न घडून येण्याला जें खरें कारण झालें आहे त्याची उक्ति असें म्हटलें आहे.

विरोध आणि विशेषोक्ति:—विभावना आणि विरोध यांच्यांत जो संबंध आहे तोच विरोध आणि विशेषोक्ति यांच्यांत आहे. म्हणजे यांतहि विरोधाभास व विरोधपरिहार असतात. तसेंच यांतहि फलाभावावर लक्ष केंद्रित झाल्याने एकताबोध असतो.

विशेषोक्ति आणि विभावना—हे दोन्हीहि अलंकार कार्यकरणांतील विरोधावर आधारले आहेत. पण विशेषोक्तींत कारण असूनहि कार्यं घडत नाही असें दाखविलें असतें, तर विभावनैत कारणांशिवायच कार्यं दिसून आल्याचें सांगितलें असतें. विशेषोक्तींत कार्याभाव चमत्कृति निर्माण करतो, तर विभावनैत कार्यात्पत्ति चमत्कृति निर्माण करते.

विशेषोक्तीमध्ये इतर सर्व कारणें असूनहि फलाभाव दाखविलेला असतो; ज्यामुळे कार्यं दिसत नाही तें निमित्त रसिकाला शोधावयाचें असतें. कवीने कित्येकदा तें काव्यांतच कोठे तरी सांगितलेलें असतें, तर कित्येकदा तें सांगितलेलें नसेलहि, अशा वेळीं तें विचाराने शोधावें लागतें. कित्येकदा तर तें अतर्क्यच असतें.

विशेषोक्तीमधील विशेष गोष्टी अशा —

१. विशेषोक्तीत सुप्रसिद्ध कारणे असतांही कार्य घडत नाही असे सांगितलेले असते.
२. यामुळे आपले लक्ष कार्य न घडण्यास कोणते निमित्त झाले याकडे खेचले जाते.
३. या निमित्तालाच विशेष म्हणतात.
४. हे निमित्त कवीने कोठेतरी सांगितले असेल किंवा त्याचा तर्क रसिकावर सोपविला असेल. जेव्हा कवि ते सांगत नाही तेव्हा विशेषोक्तीत अधिक वैचित्र्य येते.
५. हे निमित्त केव्हा केव्हा अतर्क्यहि असू शकते.

व्याख्या —

सुप्रसिद्ध कारणांचा संच असूनहि कार्य दिसत नाही असे जेथे वर्णन असते तेथे विशेषोक्ति अलंकार होतो.

उदाहरणे —

- (१) उपनिषदे वाचियलीं, गीताहि तशीच कंठगत केली ।
तरिहि पहा विधुवदना मानससदनांतुनी नसे गेली ॥

येथे वैराग्य उत्पन्न व्हावयास कारणे उपस्थित असतांही कांतेची आसक्ति कमी होणे हे कार्य घडले नाही असे दाखविले आहे. म्हणून विशेषोक्ति अलंकार झाला.

- (२) भिक्षाटणे अशन ते क्षण एकवार ।

शय्या महीवरि जया न कलत्र पोर ॥

कथा जया वसन की शतखंड तेही ।

टाकीच ना तदपि तो विषयांस देही ॥

कारणें अनेक असतांहि मनुष्याकडून विषयत्यागाचें कार्य घडत नाही असें या श्लोकांत वर्णिलें आहे. म्हणून ही विशेषोक्ति आहे. विषयत्याग न होण्याचें निमित्त येथे सांगितलें नाही. पण तें कारण म्हणजे मनोदौर्बल्य होय हें आपणास ओळखतां येतें.

(३) तसाचि उरलों कसा ? पतित मी नसें काय ? कीं;
कृपाचि सरली ? असेंहि न घडें जगन्नायकीं ; ।
नसेन दिसलों कसा ? नयन सर्वसाक्षी रवी,
विषाद धरिला म्हणों ? न सुरभी विष क्षीर वी ॥

— मोरोपंत, केकावलि.

पंतांनी वरील केकेत कांही शंका घेऊन त्यांचें निवारणहि केलें आहे. आपल्या उद्धारासाठी विपुल कारणें असूनहि उद्धाराचें कार्य घडलेलें नाही असें यावरून दर्शविलें आहे. म्हणून विशेषोक्ति अलंकार झाला. कवीची पतितता, जगन्नायकाची कृपा न सरणें, ईश्वराचें सर्वसाक्षित्व, विषाद न घरणें हीं अनेक कारणें येथे असूनहि कवीचा उद्धार झाला नाही.

(४) एवढीशी बाई, घोळू घोळू खाई ।
खंडीभर दिलें तरि तृप्तिच नाही !

मुलें आपसांत उखाणे सांगतात त्यांतला हा एक आहे. 'खंडीभर दिलें' हें पुरेसें कारण उक्त असून 'तृप्ति' होण्याचें कार्य घडत नाही असें येथे वर्णन आहे, म्हणून विशेषोक्ति अलंकार झाला. या उखाण्याचें उत्तर 'जातें' हें तर्काने ओळखलें म्हणजे तृप्ति न होण्याचें खरें कारणहि लक्षांत आलेंच. 'जातें' या निर्जीव वस्तूवर सजीव व्यक्तीप्रमाणे आरोप केला असल्यामुळे येथे 'चेतनोक्ति' हा अलंकार आहे. विशेषोक्ति चेतनोक्तीवर आधारली आहे.

(३०) असंगति

कवि म्हणतो “ कांटा माझ्या पार्यां रुतला ? शूळ तुझ्या का हृदयां उठला. ” ज्याला कांटा रुततो त्यालाच वेदनाहि होते, हा नियम आहे. येथे कांटा नायकाच्या पायाला रुततो व वेदना मात्र प्रियेला होते. येथे लौकिक कार्यकारणाचें उल्लंघन झालें आहे. ही असंगति होय.

असंगतीत कार्यकारणांचा विशेष स्वरूपाचा विरोध असतो. जेथे कारण होत असतें तेथेच कार्यहि दिसत असतें. पण येथे कार्य आणि कारण वेगवेगळ्या ठिकाणी एकाच वेळीं दिसून येतात. अर्थात् येथेसुद्धा विभावना विशेषोक्तीप्रमाणेच विरोधाभास असतो आणि विरोधपरिहारहि होतो. हा विरोधाभासहि आहार्य अभेदावर आधारला आहे. ज्याच्या पायाला कांटा बोलतो त्याला जी वेदना होते ती कांठ्यामुळे होय. प्रियेला झालेली वेदना कांठ्यामुळे नव्हे. नायकावरील प्रेमांमुळे किंवा आपुलकीमुळे तिला नायकाचें दुःख पाहून वेदना होते. पण कवि कांठ्याची वेदना आणि प्रियकराचें दुःख पाहून झालेली वेदना यांचा अभेद मानून कांटा बोलणें व प्रियेची वेदना यांचा कार्यकारणभाव निर्माण करतो व अशा प्रकारें विरोधाचा आभास निर्माण करतो. या विरोधाभासांतून तो रसिकाला प्रियेच्या प्रेमवृत्तीचें दर्शन घडवून आणतो.

असंगति आणि विरोध—असंगतीत विरोधाभास असतो पण तो कार्यकारणभावापुरता असतो. विरोधांतील विरोधाभास हा इतर प्रकारचा असतो. शिवाय असंगतीतील विरोध भिन्न आश्रयावर आधारलेला असतो. म्हणजे कारण एका ठिकाणी तर कार्य दुसऱ्या ठिकाणी दिसतें. विरोधांतील विरोध जाति—गुण—क्रिया यांच्या बाबतीत असल्याने एकाश्रयनिष्ठ असतो.

असंगतीत दिसून येणाऱ्या विशेष गोष्टी अशा —

१ असंगतीत कार्यकारणभावाने संबंधित असलेल्या गोष्टी एकाच वेळीं दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी निर्माण होतात असें दाखविलेले असतें.

२. कार्यकारण समान्यतः एकाच ठिकाणी दिसून येत असतां येथे भिन्न ठिकाणी दाखविले जातात. यांतच असंगतीच्या वैचित्र्याचें बीज आहे.
३. असंगतींत विरोधाभास असला पाहिजे, वास्तवविरोध नको. व्याध एका ठिकाणाहून बाण मारतो व हरिण दुसऱ्या स्थानी मरतें येथे भिन्नाश्रयाने कार्यकारण राहत असलें तरी असंगति नाही. कारण येथे विरोधाभास नाही.
४. असंगतींत एका कारणानें कार्य व दुसऱ्या कारणानें कार्य यांचा अध्यवसाय असतो. यांत आहार्य अभेदबुद्धि असते.

व्याख्या —

ज्यांच्यामध्ये कार्यकारणभाव आहे अशा दोन वस्तु एकाच काळीं निरनिराळ्या ठिकाणी कार्यकारणसंबंधाने राहतात असें जेथे वर्णन असतें तेथे असंगति अलंकार होतो.

उदाहरणें —

(१) कुणि कोडें माझें उकलिल का ?

कुणि शास्त्री रहस्य कळविल कां ॥ ध्रु. ॥

हृदयिं तुझ्या सखि, दीप पाजळे,

प्रभा मुखावरि माझ्या उजळे;

नव रत्नें तूं तुज भूषविलें,

मन्मन खुललें आंतिल कां ? ॥ १ ॥

गुलाब माझ्या हृदयीं फुलला,

रंग तुझ्या गालांवर खुलला;

कांटा माझ्या पार्यीं रुतला,

शूल तुझ्या उरिं कोमल कां ? ॥ २ ॥

माझ्या शिरिं ढग निळा डवरला,

तुझ्या नयनिं पाउस खळखळला;

शरच्चंद्र या हृदयिं उगवला,

प्रभा तुझ्या उरिं शीतल कां ? ॥ ३ ॥

मद्याचा मी प्यालों प्याला,
प्रिये, तयाचा मद तुज आला;
कुणीं जखडिलें दोन जिवांला

मंत्रबंधनीं केवळ ? कां ? ॥ ४ ॥

—भा. रा. तांबे, ' कुणि कोडें माझें उकलिल का ?'

(२) ऊष्ण वारे वाहती नासिकांत,
गुलाबाला सुकविती काश्मिरांत,
नंदनांतिल हलविती वल्लरीला
कोण माझ्या बोललें छबेलीला ! ॥

— बी. ' माझी कन्या '

' नासिकांत (नासिक गांवांत) वाहणारे ऊष्ण वारे काश्मिरांतील गुलाबांना सुकवितात व नंदनांतील (नंदनवनांतील) वल्लरींना हलवितात ' असा अर्थ घेतला म्हणजे असंगति अलंकार संभवतो. (' नासिक ' ' नंदन ' हे शब्द भ्रष्ट आहेत. ' काश्मिरांतील गुलाब ' म्हणजे दोन गाल).

(३१) विषम.

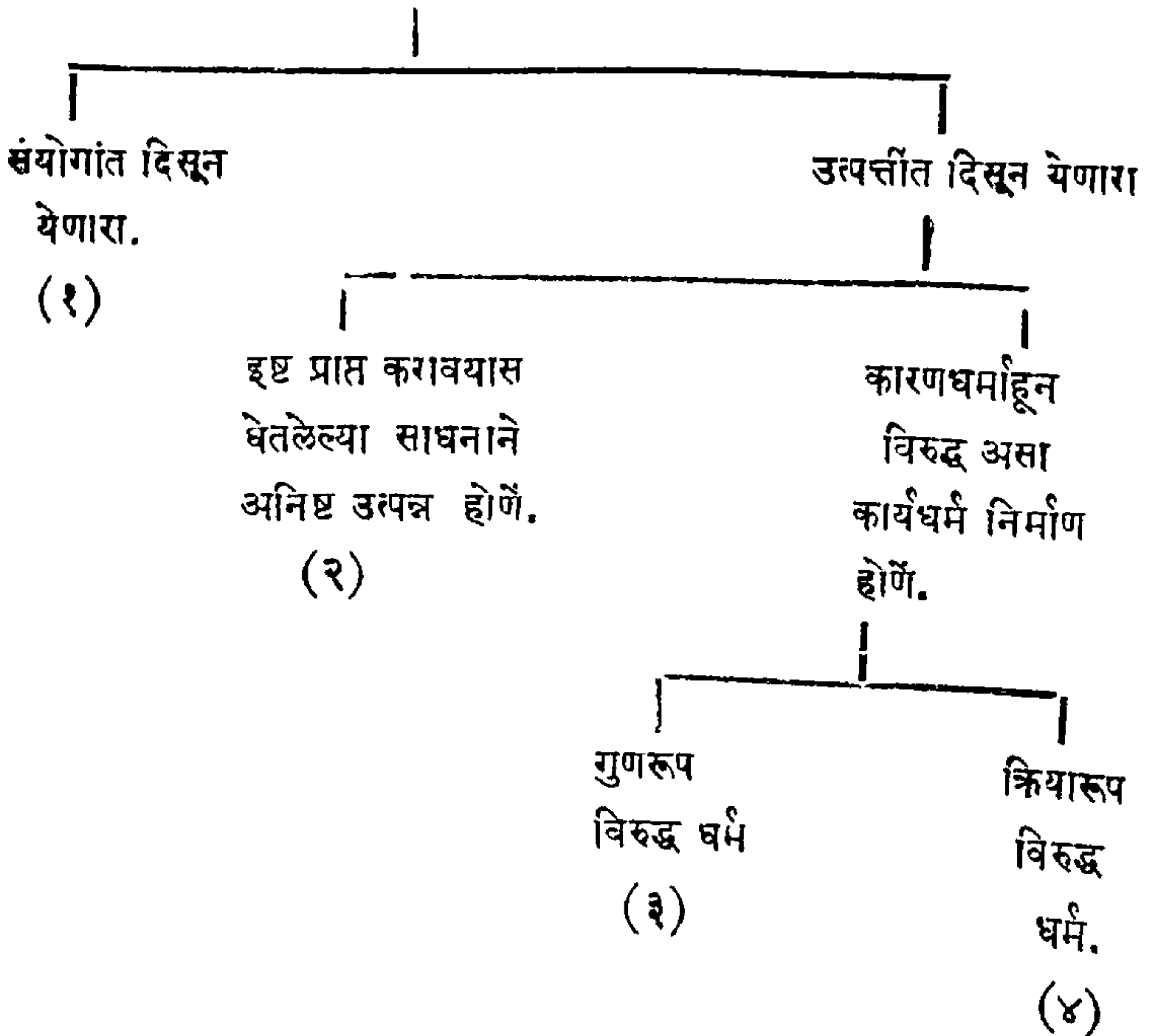
मम्मटाने काव्यप्रकाशांत विषमालंकाराचे प्रकार दिलेले आहेत पण त्या सर्व प्रकारांना सामान्य असे लक्षण दिले नाही. ते सामान्य लक्षण ठरविण्याचा आपण प्रथम प्रयत्न करूं आणि मग या प्रकारांचे विवेचन करूं. मम्मटाने विषमाचे दिलेले चार प्रकार असे —

१. अत्यंत वैधर्म्यामुळे जेथे दोन गोष्टी एकत्र येणें अयोग्य ठरतें.
२. एखादें कार्य आरंभिलें असतां इष्टप्राप्ति होण्याचें तर राहोच; उलट कांही तरी अनिष्ट मात्र घडून येतें.
३. कारणाच्या गुणांशी विरुद्ध असे कार्याचे गुण दिसून येणें.

४. कारणान्या क्रियेशी विरुद्ध अशी कार्यांची क्रिया असणें. वरच्या प्रकारांपैकी कोणतीहि एक गोष्ट दिसून आली म्हणजे विषम अलंकार होतो.

पुढे 'सम' नांवाचा अलंकार येईल. त्याच्या अगदी उलट विषम अलंकार आहे. सम म्हणजे एकमेकांस अनुरूप अशा गोष्टी एकत्र येणें. यावरून विषम म्हणजे एकमेकांस अननुरूप अशा गोष्टी एकत्र येणें असा अर्थ निघतो. याला "अननुरूप संसर्ग" असें म्हणतात. तेव्हा विषम म्हणजे अननुरूप संसर्ग. हा अननुरूप संसर्ग विषमाच्या सर्व प्रकारांत सामान्य आहे असें रुच्यक म्हणतो. अननुरूप संसर्गाची ही कल्पना जगन्नाथाने घेऊन विषमाचें वर्गीकरण केलें तें असें —

विषम = अननुरूप संसर्ग.

मम्मटाने दिलेले प्रकार अशा प्रकारे एका सूत्रांत गोवतां येतात व विशेषालंकारांचे पद्धतशीरपणे स्वरूप समजून घेतां येते.

विषम म्हणजे अनुरूप नसलेल्या गोष्टी एकत्र येणे. अशा गोष्टी कवि एकत्र आणतो आणि त्यांपासून वैचित्र्य निर्माण करतो. “ शिरीष पुष्पाप्रमाणे नाजुक अशी ही प्रिया कुठे, आणि तिला ताप देणारा हा मदनज्वर कुठे” असे कवि म्हणतो. येथे कवीच्या दृष्टीला दोन अननुरूप गोष्टी एकत्र आलेल्या दिसल्या. अशा प्रकारच्या नायिकेला विरहताप सहन करण्याची पाळी येणे योग्य नाही असे कवीला म्हणावयाचे आहे. किंवा मदनाला उद्देशून अभिमित्र म्हणतो, “ कोठे तें तुझे नाजुक शस्त्र; आणि कोठे त्यापासून होणारा हा तीव्र मनस्ताप ! ” येथेहि या दोन गोष्टी एकत्र शोभत नाहीत असे त्याला म्हणावयाचे आहे. या दोन विरुद्ध गोष्टी एकत्र आल्या आहेत. सारांश विषम हा विरोधाचाच एक प्रकार असून स्वतंत्र अलंकार म्हणून वेगळा झाला आहे.

तेव्हा विषमाचे सामान्य लक्षण आपल्याला असे सांगतां येईल—

एकमेकांशीं अनुरूप नसलेल्या गोष्टी एकत्र आल्या आहेत असे जेथे कवि दाखवितो, किंवा कोणत्याहि दोन गोष्टींचा घडलेला संसर्ग अननुरूप किंवा अयोग्य आहे असे कवि दाखवितो तेव्हा विषम अलंकार होतो.

विषमाचे प्रकार

संसर्ग दोन प्रकारे येतात अगोदरच सिद्ध असलेल्या गोष्टी एकत्र आल्या म्हणजे तो संयोगरूप संसर्ग असतो. किंवा एक वस्तू दुसऱ्यापासून निर्माण होऊन त्या एकत्र येतात, तो उत्पत्तीने होणारा संसर्ग येतो. कोणत्याहि प्रकारांत अननुरूपता असू शकते. ती असली म्हणजे विषम झाला.

प्रकार १ ला—जेथे दोन गोष्टींमध्ये मूळचेच विरुद्ध धर्म असतात व अशा गोष्टी एकत्र येणे हे अयोग्य असते असे कवि सांगतो, तेव्हा

विषमाचा पहिला प्रकार होतो. “ कोठे इंद्राचा ऐरावत व कोठे शामभट्टाची तट्टाणी ” असा हा प्रकार आहे.

किती वय ? कसे तप प्रखर ? काय विश्वास तो ?
ध्रुव ध्रुव खरा; स्तवा उचित होय विश्वास तो; ।
कशी तुळितसां तुम्ही प्रकट मेरुशीं मोहरी ?
प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा, हो ! हरी ! ॥

—मोरोपंत, ‘केकावलि.’

ध्रुवाची व आपली तुलना मुळीच अनुरूप नाही. कोठे मेरु पर्वत व कोठे मोहरी. असें वर्णन कवीने केलें असल्यामुळे येथे ‘विषम’ अलंकार झाला.

प्रकार २ रा—एका घटनेपासून निर्माण होणारें कार्य अगदी उलट धर्माचें निपजतें असें कवि सांगतो तेथे विषमाचा दुसरा प्रकार होतो. याचेहि तीन प्रकार होतात. आपण एखादें कार्य करावयास जातो त्यापासून इष्ट फळ मिळेल अशी आपणास अपेक्षा असते. पण कार्य पुरें झाल्यावर आपणास असें दिसतें की अपेक्षित कार्य साधलें तर नाहीच पण त्यापासून अनिष्ट मात्र घडलें. हा विषमाचा दुसरा प्रकार होय. “ विनायकं प्रकुर्वाणः रचयामास वानरम् ” असा हा प्रकार आहे.

उदाहरण—

(१) लाभे महेशाश्रय दैवयोगे
तो चंद्र झाला कृश दुःखवेगे
पराश्रयीं लाभ घडे कुणाला ?
इच्छा तयाची धरिता कशाला ?

—मराठी सुभाषित.

सुदैवाने चंद्राला शंकराचा आश्रय मिळाला पण त्यामुळे उत्कर्ष होण्याऐवजी चंद्र दुःखाने क्षीण मात्र झाला ! इष्टार्थ सिद्धीस न जातां त्याच्या उलट मात्र घडलें असें येथे वर्णन असल्यामुळे 'विषम' अलंकार झाला.

(२) भक्ष्यार्थ सर्पपेटकिं मूषक शिरतां तयासि अहि खाय ॥

—केमकर शास्त्री, अलंकार विकाश.

येथे भक्ष्य शोधावयाच्या प्रयत्नांत उंदिराचें मरण ओढवलें असें म्हटलें आहे म्हणून विषमालंकार.

(३) गोविंदाग्रजांची 'प्रेम आणि मरण' ही समग्र कविता या अलंकाराचें उत्तम उदाहरण होय.

प्रकार ३ रा:—कारणांत जे गुण असतात तेच कार्यांत उतरावयास पाहिजेत. तसे ते उतरले तर योग्य होत. दिलीपाला रघु हा अगदी अनुरूप पुत्र होता असें सांगतांना कालिदास म्हणतो, "ज्या प्रमाणे दिव्यापासून कावलेला दुसरा दिवा प्रकाशयुक्तच असतो अगदी तसाच कुमार रघु होता." आपल्या कारणापासून (पित्याहून) गुणांनी तो मुळीच भिन्न नव्हता. ही झाली योग्यता किंवा अनुरूपता. पण जेथे कारणाच्या गुणाहून अगदी विरुद्ध गुण दिसून येतात तेथे कार्यकारणांचा गुणांच्या बाबतींत अननुरूप संसर्ग दिसून येत असल्याने विषम अलंकार होतो. हा विषमाचा तिसरा प्रकार. 'सूर्यापोटी शनैश्चर' असा हा प्रकार आहे.

उदा.—

गोरा नंद, यशोदा गोरी, वसुदेवदेवकी गोरा ।

तत्सुत काळा कां तूं ? भोळे जन ठकविशी हृदयचोरा ॥

—मोरोपंत, 'आर्या केकावली.'

कृष्णाचे मातापिता गोरे पण कृष्ण काळा. कारणगुणाहून कार्यगुण वेगळे निष्पन्न झाले म्हणून विषम अलंकार.

प्रकार ४ था—जसे गुणांचें तसेच क्रियेचें. कारणाच्या क्रियेच्या विरुद्ध जेव्हा कार्याची क्रिया दिसून येते तेव्हा विषमाचा हा प्रकार होतो.

उदाहरण—

या भटवंशी महाप्रतापी ख्यात जाहले असूनिया
तुळशीमध्ये भांग निघाली अभद्र ऐशी कोठुनिया !
निजनामाचा ' गाजी ' ऐसा अर्थ उरवुनी तो गेला,
तर हळहळली आर्यमाउली ऐकुनि त्याच्या निघनाला,
मरणाआधिच मरून आणुनि काळोवी निजराष्ट्राला,
तूं गेलाही करून ' पाजी ' अहह ! पितामहनामाला !

—केशवसुत, ' दोन बाजी '

महापराक्रमी भटवंशांत पाहिल्या बाजीरावासारखा वीर जन्मला, पण त्याचा नातू जो दुसरा बाजीराव तो मात्र अत्यंत नादान निपजला ! वीरकुळांत वीर पुरुष जन्मास येणें हें योग्यच ठरतें, पण अत्यंत नालायक माणूस त्याच कुळांत जन्मणें ही अननुरूप गोष्ट होय. म्हणून वरील उदाहरणांत विषम अलंकार (चौथा प्रकार) झाला.

(३२) अधिक

विषमालंकाराप्रमाणेच अधिक अलंकारसुद्धा वैषम्यावरच आधारला आहे. मात्र हे वैषम्य आधार किंवा आश्रय आणि त्यावर राहणारा आधेय किंवा आश्रित यांच्या संबंधास अनुलक्षून असतें. अधिक म्हणजे " परिमाणाने मोठें. " सामान्य संबंध असा असतो की आधार किंवा आश्रय हा आधेय किंवा आश्रितापेक्षा परिमाणाने मोठा असतो. पण आधारापेक्षा त्या आधाराने राहणारी वस्तु (आधेय) मोठी आहे असें कोणी दाखवून दिलें तर ती विषमता होईल. कवि अशा वैषम्यांतून चमत्कृति निर्माण करतो व त्याद्वारे प्रकृताचा उत्कर्ष तो रसिकास सांगतो.

सामान्यतः 'आधेय' वस्तूच यांत प्रकृत असते व आधारापेक्षा आधेय मोठे आहे असे दाखविण्यांत आधेयाचा उत्कर्ष आपोआपच होतो. " ज्या श्रीकृष्णाच्या उदरांत प्रलयकालीं ब्रह्मांडें समावतात, त्यांत मुनिदर्शनाचा आनंद मावेनासा झाला. " येथे आनंद हा प्रकृत आहे व तो आधेयापेक्षा मोठा आहे हें दाखविण्यांत त्याचा उत्कर्ष सरळपणें साधला आहे.

पण आधेय प्रकृत असतां कित्येकदा कवि आधेयाचें मोठेंपण वर्णन करूनहि प्रकृताचा उत्कर्ष साधतो.

उदा.—" तुझे गुण ज्यांत समावतात ते वाग्ब्रह्म किती मोठे असावे बरे ! " येथे गुण प्रकृत आहेत व कवीने वाग्ब्रह्माचें मोठेंपण वर्णन केलें आहे. पण त्यामुळेच गुणांचेहि मोठेंपण दाखविलें आहे. म्हणून आधाराचा मोठेपणा वर्णन करूनहि कवीने प्रकृताचा उत्कर्ष साधला आहे. अधिकाच्या या प्रकारांत व्यंजनेचा खेळ असल्याने तो अधिक रमणीय झाला आहे.

पण कित्येकदा आधारहि प्रकृत असू शकतो व त्याचाहि प्रकर्ष दाखविला जातो. उदा.—" तुझ्या हृदयाचा विस्तार कसा वर्णन करावा; त्यामध्ये तर विश्वाश्रय भगवान् सुखाने राहतो ! ! " येथे राजाचें हृदय हें प्रकृत आहे.

अधिक अलंकाराला अपेक्षित असलेलें हें आधिक्य कविप्रतिभानिर्मित असलें पाहिजे; वास्तविक नसावें. ईश्वर जगापेक्षा मोठा आहे, किंवा पिंजरा पोपटापेक्षा मोठा आहे यांत अधिकांलंकार नाही.

अधिक आणि विषम—दोन्हीहि वैषम्यावरच आधारले आहेत व यांच्यातील हें वैषम्यविषयक सादृश्य इतकें आहे की कित्येक पद्यांत एकाच्या दृष्टीने अधिक तर दुसऱ्याच्या दृष्टीने विषम असू शकतो. कांही आलंकारिकांच्या मते तर अधिक हा वेगळा अलंकार मानण्याचें कारण नाही. पण असे असलें तरी त्यांच्यातील भेद दाखविला पाहिजे. अधिकांतील वैषम्य आधारआधेयांच्या परिमाणोबद्दल असतें तर विषमांत ते कार्यकारणांच्या गुणांबद्दल किंवा क्रियेबद्दल असतें. शिवाय अधिकाचा उद्देश प्रकृताचा उत्कर्ष दाखविण्याचा असतो, तर विषमाचा उद्देश केवळ वैषम्य दाखविण्याचा असतो.

अधिकालंकारांतील आवश्यक गोष्टी अशा—

१. अधिकालंकार हा आधार व आधेय यांच्या परिमाणांतील वैषम्या-
वर आधारलेला आहे.
२. त्यांत आधारापेक्षा आधेय मोठे आहे असे दाखविलेले असते.

किंवा

३. आधाराचे मोठेपण दाखवून त्याद्वारे आधेयाचे मोठेपण सुचविलेले
असते.
४. अधिकालंकाराचा हेतु प्रकृताचा गुणोत्कर्ष दाखविण्याचा असतो.
५. सामान्यतः आधेय हे प्रकृत असते; पण कित्येकदा आधारहि
प्रकृत असू शकतो.
६. हे अधिक्य किंवा न्यूनत्व कविकल्पित असले पाहिजे; वास्तविक
नको.

म्हणून अधिकाची व्याख्या अशी—

आधारापेक्षा आधेय वास्तविक लहान असूनहि जेव्हा ते
आधारापेक्षा मोठे आहे असे वर्णन असते; किंवा एखादा आधार
हा अत्यंत मोठ्या आधेयाला पुरेसा झाला आहे असे वर्णन असते,
अशा ठिकाणी अधिक अलंकार होतो.

उदाहरणार्थ —

(१) गीतध्वनि स्तुतिध्वनि — वाद्यध्वनि — पुष्पवृष्टि—लक्षा या ।

न पुरे ब्रह्मांड, प्रभुरुचिसहि शक्रादि—दृष्टि लक्षाया ॥

—मोरोपंत, 'हनुमंत रामायण'

रामाचे यश हा विषय येथे प्रस्तुत व आधेय आहे. रावणास मारल्या-
वर देवादिकांकडून रामयशोवर्णनपर जे गीतांचे, वाद्यांचे वगैरे ध्वनि उठले
ते ब्रह्मांडांतहि मावले नाहीत असे येथे वर्णन आहे. ब्रह्मांड हे जे आश्रय-
स्थान त्याचे मोठेपण सर्वत्रिदित आहे. पण त्या आश्रयापेक्षा आधेय अधिक
मोठे आहे, असे म्हणण्यामुळे येथे 'अधिक' अलंकार झाला.

(२) ब्रह्मांड अखिल ज्याच्या उदरीं प्रलयांत मावतसे ।

‘तोहि भगवान् सुखाने तुझिया हृदयीं सदैव राहतसे ॥

—भाषांतर.

या उदाहरणांत आधाराचें मोठेंपण दाखविलें आहे. ब्रह्मांडाला आपल्या उदरांत साठविणारा परमेश्वरच अगोदर किती मोठा. तोहि ज्याच्या हृदयांत सुखाने राहतो तें हृदय किती विशाल असलें पाहिजे ! म्हणून येथे ‘अधिक’ अलंकार झाला.

अधिक अलंकारांतील आधिक्य जसें महापरिमाणवाचक आहे तसें तें अल्पपरिमाणवाचकीह असूं शकेल. उदाहरणार्थ—

“ जी रत्नखचित मुद्रिका डाव्या करांगुलीला शोभवीत होती तीच आज तिच्या हातांत जपमालेप्रमाणे दिसूं लागली. काय ही तिची दशा !”

हें एका विरहिणीचें वर्णन आहे. विरहाने तिचें अंग किती कुश झालें हें यांत दाखविलें आहे. मुद्रिकेच्या आधाराचें अशा प्रकारें अल्पत्व दाखविलें आहे. अशा ठिकाणीं कोणी ‘अल्प’ अलंकार मानतात; पण त्याचा समावेश अधिक अलंकारांत करणेंच युक्त आहे. वेगळा अलंकार मानण्याची गरज नाही.

(३३) व्याघात

एक गृहस्थ आपली ओळख सांगतांना म्हणाला— “ मी जन्मभर मौनव्रत पाळतो; माझा पिता ब्रह्मचारी होता; माता वांझ होती; आणि आज निपुत्रिक वारला. ”—ज्या शब्दांनी या गृहस्थाने आपली माहिती सांगितली, त्याच शब्दांनी तिचें खंडनहि झालें. अशा बोलण्याला “वदतो व्याघात” म्हणतात. ज्या साधनाने आपण एखादी गोष्ट करावयास जातो त्यानेच ती नाहिशी होणें हें व्याघाताचें सामान्य स्वरूप आहे. अशा प्रकारचा उपयोग कवि जेव्हा काव्यांत करून घेतो तेव्हा व्याघात अलंकार होतो

“ शंकराने दृष्टिक्षेपाने मदनाला जाळलें. स्त्रिया दृष्टिक्षेपानेच त्याला पुनः जिवंत करतात. ” येथे व्याघातच आहे. शंकर आणि स्त्रिया हे दोन येथे प्रतिस्पर्धि आहेत. त्यांपैकी शंकराने दृष्टि या साधनाने मदनदहनाचें कार्य साधलें. स्त्रियांनी तेंच साधन घेतलें आणि शंकराचें कार्य उलट फिरवून टाकलें. येथे एका साधनाने एकाने जी गोष्ट साधली, ती त्याच साधनाने नाहीशी करून टाकली असा प्रकार आहे म्हणून व्याघात आहे. येथे प्रकृत ‘ स्त्री ’ आहे व शंकर उपमान आहे व त्यांचें गर्भित औपम्य असून त्यांत व्यतिरेकाची छटा आहे. येथे अगोदर एक स्थिति एकाने निर्माण केली व नंतर दुसऱ्याने ती स्थिति त्याच साधनाने नाहीशी केली.

पण व्याघाताकरिता एखादी गोष्ट सिद्ध झालीच पाहिजे असे नाही. एखादा ती गोष्ट साधण्याचा प्रयत्न करित असतो. अशा वेळीं ती गोष्ट सिद्ध होण्यापूर्वीच दुसरा त्याच साधनाने ती गोष्ट नाहीशी करतो. एक प्रियकर प्रवासाला निघाला. आपल्या प्रियेचें सांत्वन करतांना तो म्हणतो, “ प्रिये, तूं इतकी दुबळी झाली आहेस की तुला प्रवास मुळीच सोसायचा नाही. ” त्यावर ती प्रिया लागलीच उत्तर देते, “ नाथ, म्हणूनच तर मी प्रवासाला येतें; एवढ्या दुबळेपणांत आपला विरह मला कसा सहन होईल ! ” येथे ज्या मुद्याच्या आधारावर प्रियकर आपलें म्हणणें पटवून देत होता तोच मुद्दा घेऊन प्रियेने त्याचा हेतु उलटविला. येथेही व्याघात आहे.

व्याघात आणि विषम—व्याघाताचें अशा प्रकारें विषमाच्या दुसऱ्या-प्रकाराशीं साम्य दिसतें. तेथेही एक साधत असतांना भलतेंच कांही तरी साधलें जातें. पण या दोहोंत सूक्ष्म पण महत्त्वाचा फरक आहे. विषमामध्ये मूळ गोष्ट साधूं पाहणारा आणि अखेर भलती गोष्ट निर्माण करणारा कर्ता तोच असतो. येथे साधन जरी एकच असलें तरी कर्ते भिन्न असतात. शिवाय विषमांत मूळ गोष्ट साधत नाही. दुसरीच निष्पन्न होते. पण येथे एका प्रकारांत तरी मूळ गोष्ट प्रथम निष्पन्न होते व त्यानंतर दुसरा ती नाहीशी

करतो. विषमांत गणपति निर्माणच होत नाही; एकदम वानरच बनतो. पण व्याघातांत एकाने गणपति केल्यावर दुसरा तीच सोंड पाठीला चिकटवून मूळचा गणपती नाहीसा करतो.

त्याच साधनाने विरुद्ध गोष्टी निर्माण करणें ही व्याघातांतील मध्यवर्ती कल्पना आहे. म्हणून हा अलंकारहि विरोधाभासावर आधारलेला आहे.

व्याघातांतील विशेष गोष्टी अशा—

१. व्याघातांत एकाने ज्या साधनाने एक क्रिया केली त्याच साधनाने दुसरा ती क्रिया नाहीशी करतो असें वर्णन असतें.
२. हे दोन कर्ते एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी असतात.
३. कित्येकदा त्यांच्यांत उपमेयोपमान भाव असतो. तसें असलें तर त्यांत व्यतिरेकाची छटा असते.
४. व्याघातांत कित्येकदा साधलेली गोष्ट नाहीशी करण्यांत येते; तर कित्येकदा एक गोष्ट साधण्याच्या क्रमांतच दुसरी व्यक्ति ती गोष्ट उलटून देते.
५. पहिल्या प्रकारांतील वैचित्र्य ती गोष्ट नाहीशी करण्यांत असतें; तर दुसऱ्यांतील वैशिष्ट्य ती गोष्ट उलटविण्यांत असतें.

व्याघाताची व्याख्या—

ज्या साधनाने एखादी व्यक्ति एक गोष्ट सिद्धीला नेते किंवा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते, त्याच उपायाने दुसरी व्यक्ति ती सिद्ध झालेली गोष्ट नाहीशी करते किंवा त्या दुसऱ्यावर उलटवून देते, असें जेथे वर्णन असतें तेथे व्याघात अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) दीन—तरुंना दुर्जन वचनांनी तोडिती सदैव कसे ।

पल्लवित करिति सजन वचनेंच तयास उल्लसित तैसें ॥

—रसगंगाधर (भाषांतर)

दुर्जन ज्या उपायाने दीनांना दुःख देतात; त्याच उपायाने सज्जन त्यांच्या दुःखाचा परिहार करितात असें येथे वर्णन आहे, म्हणून व्याघात अलंकार.

(२) शंकरें जाळिला काम दृष्टीने, त्यास कामिनी
दृष्टीनेच क्षणांआंत अहो ! आणिति जीवनी.

शंकराने दृष्टीने जें कार्य केलें तें त्याच साधनाने स्त्रीने उलटविलें असें येथे दाखविलें, म्हणून व्याघात अलंकार.

(३) प्रियकर—प्रिये, माझ्याबरोबर तूं प्रवासाला येऊं नकोस. इथेच थांब. मी थोड्याच दिवसांत परत येईन. तूं इतकी कृश झाली आहेस की तुला प्रवासाचे श्रम मुळीच सहन व्हावयाचे नाहीत.

प्रिया—मी कृश झालें आहे ना ? म्हणूनच म्हणतें आपण मला आपल्या बरोबर न्या. कारण कृशतेमुळे मला आपला विरह मुळीच सहन व्हायचा नाही.

येथे ज्या उपायाच्या योगाने प्रियकर आपला हेतु साधूं पाहत होता त्याच उपायाने प्रियेने नेमका तो उलटवला. म्हणून व्याघात अलंकार.

(४) ' प्रिया ' म्हणुनि ठेविशी मज घरींच नाथा जरी
मदीय अनुराग हा क्षणहि राहुं देना तरी ।
असें प्रकृति भीरु ही तरि धरुनि बाहून्तरीं
करी मज सुशांत वा सकल भीतिला तूं हरी ॥

— अलंकारचंद्रिका.

येथे ' प्रेम ' या साधनामुळे राम सीतेस घरीं ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. पण सीता त्याच कारणास्तव वनास नेण्याबद्दल सांगत होती. उत्तरार्धांत सीतेचें भीरुत्व हें कारण आहे. त्यामुळे राम सीतेला घरीं राहावयास सांगत होता. तर त्याच कारणास्तव तूं मला क्षणभरहि अलग ठेवूं नयेस असें सीता म्हणत होती. अशा प्रकारें रामाने ज्या उपायाने कार्य साधण्याचा प्रयत्न केला त्याच उपायाने सीतेने तो उलटविला, म्हणून व्याघात अलंकार.

(३४) विशेष

विशेष अलंकाराचे मम्मटाने पुढील तीन प्रकार दिले आहेत.

१. प्रसिद्ध आधाराशिवायच आधेय राहते असे जेथे वर्णन असते;
किंवा

२. एकच वस्तु एकाच रूपाने एकाच वेळी अनेक ठिकाणी दिसते;
किंवा

३. एक कार्य करित असतां दुसरी अशक्य किंवा असंभवनीय गोष्ट
केली असे जेथे वर्णन असते.

विशेषालंकाराचो सामान्य व्याख्या करण्यांत आली नाही व ती करतां येणे फारसे शक्यहि नाही. कारण वरील तीन प्रकारांत सामान्य अशी कोणतीहि गोष्ट दिसत नाही. ते प्रकार विरुद्ध संबंधावर आधारले आहेत एवढेच फार तर म्हणतां येईल. आलंकारिकांनी मानलेला सामान्य नांवाचा एक अलंकार आहे, त्याचा आणि या विशेषाचा कोणताहि संबंध नाही.

विशेष म्हणजे अतिशय—या अर्थाने विशेष हा शब्द साहित्य-शास्त्रांत अनेकदा वापरला गेला आहे. पण एवढ्याने विशेष अलंकाराचे लक्षण सांगितल्यासारखे होत नाही. खरा प्रकार असा दिसतो, विशेष अलंकार हा विरोधावर आधारलेल्या अलंकारांपैकी एक आहे. विरोधमूलक इतर अलंकार निश्चित केल्यावर इतर जे विरोधमूलक वैचित्र्य काव्यांत दिसून आले तें विशेषालंकारांत घालण्यांत आले. विशेषाभासांत जाति गुण-क्रिया यांचा विरोध दिसतो; विभावना, विशेषोक्ति व असंगति यांच्यांत कार्यकारणभावांतील विरोध दिसतो; विषमांत अननुरूप संसर्ग दिसतो; अधिकांत आधाराधेयांतील विरोध दिसतो; व्याघातांत निष्पत्तिविरोध दिसतो. अशा प्रकारे निरनिराळ्या प्रकारचे विरोध निश्चित केल्यावर जे कांही इतर विरोधमूलक वैचित्र्य राहिले तें सर्व विशेषालंकारांत घालण्यांत आले. विशेषालंकार हा या दृष्टीने विरोधमूलक वर्गाचा शेष (Residue)

आहे. मग त्याची सलग व्याख्या होणें कसें शक्य आहे ? त्यांत अतिशयोक्ति आहे एवढेंच सामान्यतः सांगतां येतें. म्हणूनच विशेषालंकाराचे प्रकार व उदाहरणें दिल्यानंतर मम्मट म्हणतो—“अशा प्रकारें (विशेषाच्या) सर्व प्रकारांत सामान्यतः अतिशयोक्तीच प्राणभूत असलेली दिसून येते. सामान्यतः अतिशयोक्तीशिवाय अलंकारच सापडत नाही ” विशेषाचें सामान्य लक्षण सापडत नाही. विशेषाचे प्रकार म्हणजे एका वस्तूचे तीन प्रकार नाहीत; ते वस्तुतः तीन वेगवेगळे अलंकार आहेत असें रुय्यकहि सांगतो. तेव्हा विशेषाचें सामान्य लक्षण शोधण्याच्या भरीस न पडतां त्याचे प्रकार पाहणें हेंच चांगलें.

विशेष : प्रकार १ ला

प्रसिद्ध आधाराशिवाय आधेय राहते असें जेथे वर्णन केलेलें असतें तेथे विशेषाचा पहिला प्रकार होतो.

उदा.—

बंद्य न ते कवि कैसे जे होऊनिही दिवंगत जनास ।
स्वोक्ते अनंत कालावधि लाविति मान डोलवायास ॥

—भाषांतर (वि. वा. भिडे)

कवि दिवंगत झाले पण त्यांची वाणी अजूनहि आपला प्रभाव दाखविते. येथे कविवाणी, कवि या आधाराशिवायच राहत आहे असें दाखविलें आहे. म्हणून विशेष अलंकार होय.

विशेष : प्रकार २ रा

एकच वस्तु एकाच रूपाने एकाच वेळीं अनेक ठिकाणीं दिसून येते असें वर्णन असतें तेथे विशेषाचा दुसरा प्रकार होतो.

उदा.—

ती तव हृदयांत वसे, वचनांत विलोचनांत तीच असे ।
मज मंदमागिनीला आता अवकाश सांग कोठ असे ॥

—भाषांतर (वि. वा. भिडे.)

एक स्त्री आपल्या पतीला सवतीबद्दल असें सांगते. येथे ती एकच सवत हृदय, बोलणे व डोळे अशा अनेक ठिकाणी एकाच वेळीं राहते असें दाखविलें आहे. म्हणून येथे विशेष अलंकार झाला.

विशेष : प्रकार ३ रा

एक कार्य करीत असतां अशक्य कोटींतील असें दुसरेंच कार्य धडून येतें तेथे विशेषाचा तिसरा प्रकार होतो.

उदा.—

(१) आतां सोडवितों पशु, खळबळ पळ न लगतांचि पळवीतों ।

मी विजय असें तुजचि न, सकळांही कौरवांसि कळवीतों ॥

—मोरोपंत, 'विराटपर्व.'

कौरवांनी पळविलेल्या विराटाच्या गाई सोडविण्यासाठी अर्जुन सिद्ध झाला, त्या वेळीं त्याने उत्तर याला उद्देशून जें विधान केलें तें वरील आर्येंत दिलें आहे. " पशु सोडविण्याचें कार्य करीत असतांनाच ' खळबळ पळविण्याचें, ' तसेंच ' मी कोण आहे हें सर्वास कळविण्याचें कार्य ' मी करतो " असें वर्णन असल्यामुळे ' विशेष ' अलंकार झाला.

(२) चोरें पिंडिवरीच देउनि पदें तो चांदवा सोडिला

भक्तें देह समर्पिला म्हणुनिया गौरीपती तुष्टला

कैलासाप्रति तस्करा मग शिवें नेलेचि, भोळा असा

त्याचें चिंतन हो करा निजमुखें पाहों तरे ना कसा

—अलंकारचंद्रिका.

चोर चोरी करावयास गेला पण तें करीत असतां त्याला अशक्य अशा दुसऱ्या गोष्टीची म्हणजे कैलासाची प्राप्ती झाली म्हणून विशेष अलंकार झाला.

विशेषाचा आणखी एक प्रकार : लेश

गुण हेच दोष ठरले आहेत; किंवा दोष हेच गुण ठरले आहेत असें जेथे वर्णन केलेलें असतें तेथेहि विशेष अलंकार होतो.

काही आलंकारिकांनी याला लेश म्हणून वेगळा अलंकार मानले आहे. पण तसा तो मानण्याची गरज नाही.

उदा.—

तुझी वाणी कोणी म्हणति गुण हा अद्भुत असे ।
मला वाटे मोठा तुजजवळि हा दोषचि वसे ॥
शुका, तीच्या योगें सतत पिंजऱ्यामाजि पडशी ।
गळ्या ! स्वातंत्र्याची अनुपम सुखें सर्व मुकशी ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, अन्योक्तिकलाप,

शुकाची वाणी हा गुण असल्यामुळे त्याला पिंजऱ्यांत बंदिस्त ठेवण्यांत येतें, तेव्हा तो गुण दोषस्वरूप आहे असें वर्णन केल्यामुळे 'लेश' नामक अलंकार-विशेषाचा जो प्रकार-तो येथे झाला.

सारांश, विरोधमूलक कोणत्याहि स्वतंत्र प्रकारांत जें पद्य बसत नाही तें विशेष अलंकारांत बसू शकतें कारण विशेष हा विरोधमूलक अलंकारांचा शेष (Residue) आहे.

— — —

विरोधमूलक अलंकारांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणें:—

- (१) क्लीब म्हणुनि पाठविलें मन माराया प्रियेस हाकेला ।
तो तें तेथेच रते, पाणिनिने सत्य घात हा केला ॥

केमकर,— 'अलंकारविकाश'

- (२) ते राजसुता सीता सेवितसे प्रेमयुक्त कमलाक्षा;
जीचे वनसंचारें दिसती पद रक्त, जरि नसे लाक्षा ॥

—मोरोपंत, मंत्ररामायण

- (३) पळतां धावोनि तिला त्या केशांतें धरुनि आकर्षी
ज्यां राजसूय यज्ञीं अभिषेचिति बहु महर्षि नाकर्षी ॥

—मोरोपंत, सभापर्व

- (४) कटीभातखाऊ म्हणती ब्राह्मणां जगांत
दिली कांस ज्यांची म्हणुनी हासती, हसोत,
तयांनीच करणी केली प्रसंगीं अचाट
खोल गटे परसत्ता ती टासळली लार्थे
—विनायक, ' महाराष्ट्रलक्ष्मी '
- (५) सहदेवासि म्हणे, " त्वां कां रे ! जीव न दिला ! परवश स्त्री ।
कसि देखिली ! सहाता दासीचाहि न विलापरव शस्त्री ॥ ”
—मोरोपंत, उद्योगपर्व.
- (६) मरणांत खरोखर जग जगते ।
—भा. रा. तांत्रे
- (७) वज्रापेक्षांहि कठिणें, पुष्पाहूनि मृदू अशीं !
लोकोत्तरांचीं हृदयें कोणा जाणवतील तीं ॥
—परशुरामपंत गोडबोले.
- (८) पुष्पाविण येई वास
वाऱ्याविण चाले श्वास
हर्षाविण आता हास
मरणाविण सुटका झाली
कन्हय्या बजाव, बजाव, मुरली ।
—गोविंदाग्रज
- (९) मेष गर्जेना ! पाणी बरसेना !
कैसे रान हिरवें राही ! कांही कळेना ॥ १ ॥
आकाशाच्या उद्यानांत कुणी लावी दिव्य वेली !
चंद्र—सूर्य—फुलें आलीं ! वेली दिसेना ॥ २ ॥
काय अभिनव झालें । बाग नभीं जे फुलले—
रातोरात सुकुनी गेले ! कैसे कळेना ! ॥ ३ ॥
—गु. ह. देशपांडे, ' कांही कळेना '

(१०) सौंदर्य पुष्पासम वर्णितात
झालें मला कंटकसें प्रतीत ।
सौंदर्य मानोत सुधानिधान
ते जाहलें मज परंतु विषासमान ॥

—केशवसुत.

(३५) अर्थांतरन्यास

साधर्म्य आणि विरोध या संबंधावर आधारलेले अलंकार आपण आतापर्यंत पाहिले. आता न्यायाश्रित अलंकारांचें विवेचन करूं. त्यांपैकी तर्कन्यायमूल अलंकार प्रथम आपण घेऊं. पुष्कळदा बोलतांना आपण असें करतो. एखादी विशेष गोष्ट सांगत असतां आपण सामान्य नियमाने तिचें समर्थन करतो किंवा एखाद्या सामान्य नियमाचें समर्थन विशेष गोष्टीने करतो. काव्यामध्ये जेव्हा असा प्रकार दिसतो तेव्हा तेथे अर्थांतरन्यास अलंकार होतो. अर्थांतर=दुसरा अर्थ. (अर्थात् येथे सामान्य-विशेष यांपैकी अर्थ अपेक्षित आहे.) न्यास=उत्तरेण. जेथे सामान्य-विशेषांपैकी एकाचें समर्थन करण्यास दुसरा अर्थ सांगितला असतो तेथे अर्थांतरन्यास होतो. उदा. “मारुतीने सागरानें सहज उल्लंघन केलें; बरोबरच आहे, महात्म्यांना अशक्य असें काय आहे ?”

अर्थांतरन्यासांतील दोन अर्थांपैकी एक सामान्य व दुसरा विशेष अर्थ असतो. तसेंच त्यांपैकी एक प्रकृत आणि दुसरा अप्रकृत असतो आणि समर्थनहि साधर्म्याने किंवा वैधर्म्याने होऊं शकतें.

अर्थांतरन्यास व निदर्शना—मागे आपण संभवद्वस्तुनिदर्शना पाहिली. तीत आणि अर्थांतरन्यासांत बरेच साम्य दिसेल. निदर्शनेच्या या प्रकारांत एखाद्या विशेष उदाहरणाच्या साहाय्याने एक सामान्य तत्त्व निदर्शित केलेलें असतें. तसें पाहिलें तर अर्थांतरन्यास व निदर्शना यांच्यांत इतकें साम्य आहे की एकाचें दुसऱ्यांत सहज परिवर्तन होऊं शकतें. महात्म्यांना अशक्य असें

कांहीच नाही असें दाखविण्यासाठीच ' मारुतीने समुद्रावरून उड्डाण केलें ' असें म्हटलें की वरील अर्थांतरन्यासाची निदर्शना होतें. दोहोंत फक्त स्वरूपाचा भेद आहे. निदर्शनेत हेतु व उदाहरण एकाच वाक्यांत गोवळें असतें, तर अर्थांतरन्यासांत दोन स्वतंत्र वाक्यांत ती सांगितलेली असतात. शिवाय निदर्शनेत बोध्यबोधक संबंध असतो तर अर्थांतरन्यासांत समर्थ्य-समर्थक संबंध असतो.

अर्थांतरन्यास आणि दृष्टांत व प्रतिवस्तूपमा—या तिन्हीतहि स्वतंत्र वाक्यें असतात व एका प्रकारें पाहिलें तर अर्थांतरन्यासाप्रमाणेच दृष्टांत व प्रतिवस्तूपमेतहि समर्थन असतेंच. पण त्यांच्यांत फरक आहे. दृष्टांत व प्रतिवस्तूपमा यांच्यातील समर्थन निर्णायक नसतें. तें फक्त सादृश्य-मूलक असतें. न्यायशास्त्रीय भाषेत सांगावयाचें म्हणजे दृष्टांत प्रतिवस्तूपमेमधील समर्थन केवळ विशेषसंबंधामुळे **Anology** प्रमाणे प्रायःसमर्थन असतें; पण अर्थांतरन्यासांत सामान्यविशेष भावामुळे निर्णायक (Syllogistic) समर्थन असतें. याशिवाय त्यांच्यातील स्वरूप व हेतु यांच्यांतहि भेद आहे दृष्टांत व प्रतिवस्तूपमेतील हेतु औपम्य हा असतो. म्हणून त्यांत दोन्हीहि वाक्यें विशेष वाक्यें असतात. अर्थांतरन्यासांतील हेतु निर्णायक समर्थन असल्याने त्यांत सामान्य वाक्य व विशेष वाक्य असा प्रकार असतो. आणि एक फरक म्हणजे प्रतिवस्तूपमेत वस्तु-प्रतिवस्तु-भाव, दृष्टांतांत त्रिव्रप्रतित्रिव्र भाव, तर अर्थांतरन्यासांत सामान्यविशेष भाव असतो.

अर्थांतरन्यास आणि अप्रस्तुतप्रशंसा—अप्रस्तुतप्रशंसेचा एक प्रकारहि सामान्यविशेष भावावर आधारलेला आहे पण त्यांत आणि अर्थांतरन्यासांत फरक आहे. अप्रस्तुतप्रशंसेत सामान्य व विशेष यांच्यापैकी एकच वाच्य असतें, दुसरें व्यंग्य असतें. तर अर्थांतरन्यासांत दोन्हीहि वाच्य असतात. अप्रस्तुतप्रशंसेत फक्त समर्थकच वाच्य असतें, समर्थ्य हें गम्य असतें, तर अर्थांतरन्यासांत समर्थक व समर्थ्य दोन्हीहि वाच्य असतात.

अर्थांतरन्यास आणि कार्यकारणभाव - सामान्यविशेष भावा-
प्रमाणे कार्यकारणभावाच्या समर्थनानेहि अर्थांतरन्यास होऊं शकतो असें
रुय्यक व विश्वनाथाचें मत आहे. त्यांच्या मते समर्थ्य वाक्यांत कार्य असतें
व समर्थक वाक्यांत कारण असतें. उदा --

१. हे पृथ्वी, तूं स्थिर रहा; शेषा, तूं तिला नीट सावर; हे कूर्मा, तूं
त्या दोघांनाहि आधार दे; आणि हे दिग्गजांनो, तुम्ही या तिघांनाहि सावरून
धरा. राम आता शिवधनुष्य सज्ज करीत आहे.

येथे पृथ्वीने मुद्दाम स्थिर राहिलें पाहिजे इत्यादि गोष्टी कवि मुद्दाम
सांगतो, असें सांगण्याचें कारण राम शिवधनुष्य सज्ज करतो हें आहे.
येथे कारणाने कार्याचें समर्थन केलें. किंवा

२. “ कोणतीहि गोष्ट एकदम करूं नये; अविचार अनर्थाचें मूळ
आहे. विचारपूर्वक कार्य करणाऱ्यालाच लक्ष्मी वश होते. ”

येथे विचारवंताला लक्ष्मी वश होणें या कार्याने कारणाचें समर्थन
केलें आहे.

काव्यहेतु तीन प्रकारचा असतो. ज्ञापक हेतु, कारक हेतु व समर्थक
हेतु. यांपैकी ज्ञापकहेतु अनुमानाच्या मुळाशी असतो; कारकहेतुवर काव्यलिंग
आधारलें असतें; व समर्थक हेतुमुळे अर्थांतरन्यास होतो. पण हें मत जगन्नाथ
व इतर आलंकारिकांस मान्य नाही. त्यांचें म्हणणें असें की अर्थांतरन्यास फक्त
सामान्यविशेष भावांवरच असूं शकतो. कार्यकारणभावाशी संबद्ध असलेलें
वचन हें काव्यलिंग होईल.

अर्थांतरन्यासाच्या विशेष गोष्टी अशा—

१. अर्थांतरन्यासांत स्वतंत्र अशी दोन वाक्ये असतात.
२. त्यांपैकी एक सामान्यवाचक व दुसरें विशेषवाचक असतें.
३. त्यांच्यापैकी एक प्रकृत व दुसरें अप्रकृत असतें. प्रकृत हें समर्थ्य
व अप्रकृत हें समर्थक असतें.

४. समर्थन हें साधर्म्याने किंवा वैधर्म्यानेहि होऊं शकतें.

अर्थांतरन्यासाची व्याख्या—

जेथे प्रकृत सामान्याचें किंवा विशेषाचें समर्थन अनुक्रमें अप्रकृत विशेषाने किंवा सामान्याने केलेलें असतें तेथे अर्थांतरन्यास अलंकार होतो.

(हें समर्थन साधर्म्याने किंवा वैधर्म्यानेहि होऊं शकतें.)

उदाहरणें—

सामान्य प्रकृताचें अप्रकृत विशेषाने समर्थनः—

(१) प्रबळाला सर्वच साह्य करतात, पण दुर्बळाला कोणीच साह्य करीत नाही. वायु हा अग्नीला प्रज्वलित करतो, पण दीपज्योतीस विझवतो.

वरील उदाहरणांतील पहिल्या वाक्यांत एक सामान्य विधान केले आहे. दुसऱ्या वाक्यांत विशेष विधान आहे. पहिलें विधान प्रकृत, तर दुसरें अप्रकृत आहे. ' प्रबळ अशा अग्नीला वायु साह्य करतो व दुर्बळ दीपज्योतीस साह्य करीत नाही ' या अप्रस्तुत विधानाने प्रस्तुत विधानाचें समर्थन केले आहे. हें समर्थन साधर्म्याने केले आहे.

(२) ' बोध खलास न रुचे, अहिमुर्खी दुग्ध होय गरल ।

श्वानपुच्छ नलिकेत घातलें होईना सरल ॥ '

—विनायक

' बोध खलास न रुचे ' ही सामान्य गोष्ट प्रथम देऊन तिच्या समर्थनार्थ पुढे दोन विशेष गोष्टी दिल्या आहेत. येथे सामान्य विधानापमाणेच विशेष विधानेहि नकरणरूपाने सांगितल्यामुळे साधर्म्यानेच समर्थन झाले.

(३) ओसरीवरुनि या तव मैत्रिणी

गात स्वैर फिरतात सुलक्षणी

परि तुला न बधती मुळि दुंकुनि

' संकटीं जगिं कुणा न असे कुणी ! '

—केशवकुमार.

ब्रह्मान्या कपांत पङ्कन गटंगळ्या खाणान्या माशीस उद्देशून एक विनोदप्रचुर व वक्रोक्तिपूर्ण कविता केशवकुमारांनी लिहिची असून तिच्यातून बरील श्लोक घेतला आहे. त्यांतील पहिल्या तीन चरणांत संकटांत सांपडलेल्या माशीचें वर्णन असून त्या विशेष गोष्टीचें समर्थन चतुर्थचरणांतील सामान्य विधानाने केलें आहे.

(४) जो तो आपल्या मनाप्रमाणे जगाची परीक्षा करीत असतो. कनक व कांता यांना तुच्छ मानणारे प्राणी या जगांत आहेत असें जर घोर व छार यांना सांगितलें तर त्यांना तें कधी खरें वाटायचें नाही !

—किलोस्कर, ' सौभद्र ' नाटक.

वरील उदाहरणांतील पहिलें वाक्य सामान्यवाचक व दुसरें विशेषवाचक आहे. दुसऱ्या वाक्याने पहिल्याचें समर्थन झालें; म्हणून हा ' अर्थान्तरन्यास ' जाणावा.

(५) तुम्हीहि बळि बांधिला म्हणुनि आपुली माय जी
मनांत सहजा दया, निपट टाकिली काय ! जी !
सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच; जें तापलें
जल ज्वलनसंगमें, त्यजि न शैत्य तें आपलें ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

वरील केकेच्या तृतीय चरणांत “ थोर लोकांचा राग स्वल्पकाळ टिकतो ” असें सामान्य विधान असून तें विधिरूप (Affirmative) आहे. या विधानाचें समर्थन पुढील निषेधरूप (negative) विशेष विधानाने केलें आहे:—अग्नीमुळे पाणी तापलें तरी तें तात्पुरतेंच; आपल्या अंगचा थंडपणा पाणी सोडीत नाही.

येथे वैधर्म्याने समर्थन झालें.

विशेषाचें सामान्याने केलेल्या समर्थनाचीं उदाहरणें—

(१) बंदुनी जननी जनांप्रति रामचंद्र निघे, तदा ।

‘ने मलाहि’ म्हणोनियां धरि लक्ष्मण प्रभुच्या पदा, ॥

मायत्रापहि टाकिले, परि बंधुरत्न न सोडिलें !

स्नेह—बंधन सजनें भुवनत्रयीहि न तोडिलें ॥

—मोरोपंत, छंदोरामायण.

‘बंधुरत्न न सोडिलें’ या विशेष विधानाचें समर्थन चतुर्थ-चरणांतील सामान्य विधानाने केलें असल्यामुळे वरील श्लोकांत अर्थान्तर-न्वास अलंकार झाला. दोन्ही वाक्ये निषेधरूप असल्यामुळे हें समर्थन साधर्म्यानेच होय.

(२) सजनातें सर्वदा दुःख होई ।

सदा दुष्टातें सौख्य देव देई ॥

काय उफराटा न्याय हा जगाचा ।

गमे कंटाळा विधिस चांगल्याचा ॥

—गोविंदाग्रज, वाग्वैजयंती ‘गुलाबास’

बेथे प्रथम विशेष गोष्ट सांगून नंतर सामान्य सिद्धांताने त्याचें समर्थन केलें आहे.

(३) रोज पहाटे दोन श्लोकांचें पाठान्तर करून केशवाने पांच वर्षांत हजारो श्लोक मुखोद्गत केले. थेंबें थेंबें तळें साचें !

पहिल्या वाक्यांत विशेष गोष्टीचें विधान असून दुसऱ्या वाक्यांत त्याच्या समर्थनार्थ सामान्य गोष्ट सांगितली आहे. हीं दोन्ही वाक्ये विधिरूप असल्यामुळे हें समर्थन साधर्म्याने सिद्ध झालें.

(४) ‘पाटिल’ ‘पाटिल’ म्हणुनी जो तो गौरव करी घनाजीचा, ।

पण नवल काय ? लोकीं गौरव नसतोच निर्धनाजीचा ॥

—चंद्रशेखर, ‘काय हो चमत्कार!’

‘ घनाजी श्रीमंत झाल्यावर सर्व लोक त्याचा गौरव करूं लागले ’ ही विशेष गोष्ट प्रथमचरणांत सांगून नंतर ‘ यांत कांही नवल नाही, निर्धन माणसाचा गौरव होत नसतोच ’ या सामान्य विधानाने त्या गोष्टीचें समर्थन केलें.

या उदाहरणांत पहिलें वाक्य विधिरूप व दुसरें निषेधरूप असल्यामुळे हें समर्थन वैधर्ष्याने झालें.

(५) तदितर लग्ग भेणें वेगळाले पळाले ।

उपवन-जल-केली जे कराया भिळाले ॥

स्वजन गवसला जो त्याजपाशी नसे तो ।

कठिण समय येतां कोण कामास येतो ? ॥

—रघुनाथपांडित, दमयंती स्वयंवर.

वरील श्लोकान्या पहिल्या तीन चरणांत विशेष गोष्ट सांगितली असून त्या गोष्टीच्या समर्थनार्थ चतुर्थ चरणांत एक सामान्य गोष्ट सांगितली आहे. म्हणून या श्लोकांत अर्थान्तरन्यास अलंकार आहे.

(३६) काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग या अलंकाराला काव्यहेतु असेंहि नांव आहे व काव्यहेतु हेंच नांव वस्तुतः अलंकाराचा अर्थ सुचवायला चांगलें आहे. पण हेतु या अर्थी लिङ्ग हा शब्द न्यायशास्त्रांतून घेतला आहे. काव्यलिङ्ग म्हणजे काव्यमय कारण आणि काव्यमय कारण म्हणजे कविप्रतिभानिर्मित कारण. एखाद्या घटनेचें कवि कारण देतो. तें कारण वैचित्र्यपूर्ण असलें म्हणजे तेथे काव्यलिङ्ग अलंकार होतो.

कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्रांत एक असा प्रसंग आहे. अग्निमित्राचें मालविकेवर प्रेम असतें. अग्निमित्राची दुसरी राणी इरावती हिला तें कळतें व ती रागावते. तिला खुष करण्याकरिता राजा तिची

मनधरणी करतो व अखेर तिला नमस्कार घालण्यापर्यंत त्याची पाळी येते. पण इरावती रागावून निघून जाते. तेव्हा राजा आपल्या मित्राला म्हणतो, “मित्रा, मालविकेश्वर माझे मन अगोदरच जडले आहे; आता इरावतीने माझा जो धिःकार केला, त्यामुळे तिचे माझ्यावर उपकारच झाले ” धिःकाराने उपकार हा प्रकार आपल्याला विलक्षण वाटतो. आणि आपल्याला वाटते कालिदासाने काय हे वेड्यासारखे लिहिले ? धिःकाराने कधी उपकार होतो का ? आपल्या मनांत असा विचार येतो न येतो तोंच कालिदास आपल्याला कारण दाखवितो. “अग्निमित्राचें मन मालविकेकडे ओढलें गेलें.” (आता इरावतीने धिःकारल्यामुळे त्याला मालविकेचा अनुनय करण्यास मोकळीक झाली) कवीने सांगितलेले हे कारण मोठे रमणीय आहे व त्याने ते वैचित्र्यपूर्ण सांगितलेले आहे.

काव्यलिङ्ग हा अलंकार होऊं शकतो काय ?

काव्यलिङ्ग अलंकारांत हेतु अशा प्रकारे सुचविलेला असतो. तो हेतु कित्येकदा एखाद्या शब्दाने सांगितला जातो किंवा त्याकरिता वाक्यहि वापरले असते. एखादी घटना अशीच कां घडली असा प्रश्न जेव्हा येतो तेव्हा त्याचें कारण देण्यात काव्यलिङ्गाचें स्वारस्य आहे. पण केवळ हेतु आहे एवढ्याच कारणावरून त्याला अलंकार मानावयास कांही आलंकारिक तयार नाहीत. केवळ हेतूमध्ये कसले वैचित्र्य सापडणार ? गोष्ट खरी आहे. आणि काव्यांत दिलेल्या प्रत्येक कारणालाच जर काव्यहेतु मानूं लागलों तर मग काव्यलिङ्ग अलंकार नसलेलाच बरा असें वाटावयाचा प्रसंग येईल. पण हीहि गोष्ट खरी की अनेकदा या हेतूमुळे काव्याचें सौंदर्य वाढते. अशा वेळीं काव्यलिङ्ग अलंकार मानणें अवश्य होतें.

काव्यलिङ्ग आणि अर्थांतरन्यास—काव्यलिङ्गांतील हेतु जेव्हा पूर्ण वाक्यांत सांगितला असतो तेव्हा त्यांत व अर्थांतरन्यासांत साम्य दिसते. कारण काव्यलिङ्गांत सुद्धा एखाद्या घटनेचें समर्थनच केलेले असते. पण

या दोषांत फरकहि आहे. काव्यलिङ्गांतील समर्थन कार्यकारणावर आधारले असतें तर अर्थांतरन्यासांतील समर्थन सामान्यविशेषावर असतें. अमुक एका गोष्टीमुळे अमुक गोष्ट अशी घडली असें काव्यलिङ्गांत कवि सांगतो. तर अमुक गोष्ट अशी घडणें हें अमुक नियमाचें उदाहरणच होय असा भाव अर्थांतरन्यासांत असतो. शिवाय अर्थांतरन्यासांत प्रस्तुत अप्रस्तुत असतात. तर काव्यलिङ्गांत कारण हें प्रस्तुताचाच भाग असतें.

काव्यलिङ्ग आणि परिकर—काव्यलिङ्गांतील कारण जेव्हा एखाद्या विशेषणाने सांगितलेलें असतें तेव्हा त्यांत आणजे परिकरांत साम्य दिसतें. कारण परिकरांतसुद्धा सहेतुक विशेषणें वापरलीं असतात. पण दोहोंत फरक आहे. काव्यलिङ्गांतील कारण हें विशेषणाने सांगितलेलें असले तरीहि वाक्यार्थ पूर्ण करण्यास त्याची गरज असतें. परिकरांतील विशेषणांचें तसें नाही. परिकरांत विशेषणाची जरूर वाक्यार्थाला नसते विशेषणाशिवायहि वाक्यार्थ पूर्ण होतो. विशेषणाने त्याला जास्त सौंदर्य येतें म्हणून जेथे कारण दाखविणाऱ्या विशेषणाशिवाय वाक्यार्थच पूर्ण होत नाही असें असतें तेथे काव्यलिङ्ग असतें. पण जेथे त्याशिवाय वाक्यार्थ पूर्ण होतो व विशेषणाने क्त अधिक सौंदर्य येतें तेथे परिकर असतो.

काव्यलिङ्गांतील आवश्यक गोष्टी—

१. काव्यलिङ्ग म्हणजे काव्याला अभिप्रेत असलेला हेतु.
२. काव्यांतील एखाद्या घटनेचें स्पष्टीकरण देण्याकरिता कारण सांगणें हें काव्यलिङ्गाचें प्रयोजन आहे.
३. पण कवि तें कारण सरळ सांगत नाही. तें काव्यमय पद्धतीने सांगतो.
४. या कारणाचें वैचित्र्य मूलतःच असतें किंवा तें सूचकतेने येतें.
५. एखाद्या घटनेंत दिसून येणारा विरोध जेव्हा या कारणाने नाहीसा होतो तेव्हा त्यांत अधिक चमत्कृति असते.

६. हा हेतु शब्दांनी किंवा वाक्यांनीहि सांगितला असतो.

७. ' कारण ' ' म्हणून ' वगैरे शब्द अध्याहृत असतात.

व्याख्या—

जेव्हा एखाद्या गोष्टीचें समर्थन कविप्रतिभानिर्मित हेतु देऊन केलेलें असतें तेव्हा काव्यलिङ्ग अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) स्तुति ही अजून कुमारिकाच आहे. ती मूर्खाना पसंत करीत नाही व शहाणे लोक तिला स्वीकारीत नाहीत.

वरील उदाहरणांतील दुसऱ्या वाक्यांत प्रतिभानिर्मित कारण दिलें असून त्यायोगें पहिल्या वाक्यांतील अर्थाचें समर्थन केले आहे. म्हणून येथे ' काव्यलिङ्ग ' अलंकार झाला.

(२) वनवासें मुक्ति, असी येऊं देऊं नको मनीं लहरी; ।

झाले मुक्त खग, हरिण, वृक, जंबुक, कां वनीं न कोल हरी !

—मोरोपंत, शांतिपर्व.

' केवळ वनांत राहिल्याने मुक्ति लाभते असें नव्हे ' या प्रथम-पंक्तीतील अर्थाचें समर्थन द्वितीय पंक्तीतील अर्थाने केले आहे. या दोन वाक्यांत कार्यकारणसंबंध असल्यामुळे हे ' काव्यलिङ्ग ' अलंकाराचें उदाहरण झालें.

(३) वारा, वणवा, थंडी, बीज अशीं तुज भयें बहुत असती ।

वृक्षा ! करिं उपकारा; चंचल ही मृत्युलोकिची वसती ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

उपकार करण्याचें कारण (हेतु) ' चंचल ही मृत्युलोकिची वसती ' हें होय.

(३७) अनुमान

अनुमान हें ज्ञान मिळावेण्याचें एक प्रमाण आहे. कांही गोष्टींचें ज्ञान आपल्याला प्रत्यक्ष होतें, पण ज्या गोष्टींचें ज्ञान प्रत्यक्षाने होत नाही अशा गोष्टींचें ज्ञान आपल्याला अनुमानाने कळतें. अनुमान म्हणजे तर्क. आपल्याला पर्वतावर धूर दिसतो व यावरून पर्वतावर अग्नि आहे असा आपण तर्क करतो. येथे अग्नीचें ज्ञान प्रत्यक्ष झालें नाही तर तें अनुमानाने झालें. या अनुमानांत धूर हें साधन आहे व अग्नि हें साध्य आहे. कवि सुद्धा कित्येकदा काव्यांत असा प्रकार वापरतो तेव्हा अनुमान अलंकार होतो.

तार्किकाला पर्वतावर धूर दिसतो. कवीला रमणीकटाक्षाने हृदय विद्ध होतांना दिसतें. त्यावरून पर्वतावर अग्नि असला पाहिजे असें तार्किक अनुमान करतो तर रमणीच्या पुढे मदन आपलें धनुष्यबाण घेऊन धावत असला पाहिजे असें कवि अनुमान करतो. येथे हृदय विद्ध दिसणें हें साधन व मदनाचें असणें हें साध्य आहे. अशा प्रकारें काव्यगत अनुमानांतहि प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या साधनावरून न दिसणाऱ्या साध्याचें अनुमान केलें असतें. हें काव्यगत अनुमान आहे. तर्कशास्त्रांतील अनुमान आणि काव्यांतील अनुमान यांच्यांत अशा प्रकारचें स्वरूपसाम्य आहे. मात्र काव्यानुमानांत यापेक्षा अधिक खोलांत जाऊं नये. तर्कशास्त्रांत अनुमानाला जेवढ्या बारीक-सारीक गोष्टी अवश्य असतात तेवढ्या सर्व गोष्टी देण्याच्या मरीला कवि पडत नाही. तो एक गोष्ट पाहतो आणि त्यावरून तर्क बांधतो. न्यायशास्त्राच्या काटेकोरपणाने पाहिलें तर त्याचें अनुमान कदाचित आभासहि ठरेल; पण तें वैचित्र्यपूर्ण व रमणीय असतें हें खास !

✓ अनुमान आणि काव्यलिंग--अनुमानांत साधन आणि साध्य असतें; काव्यलिंगांत साधन आणि कार्य असतें. एवढेंच त्यांच्यांत साम्य आहे, पण त्यांच्यांत फरकहि आहे. अनुमानांत साध्यसाधनभाव स्पष्ट सांगितलेला असतो; काव्यलिंगांत तो गर्भित असतो. अनुमानामधील हेतु

शापक असतो; तर काव्यलिंगांतील हेतु समर्थक असतो. म्हणून अनुमानांतील साधन ज्ञात असतें पण साध्य तर्कावें लागतें; काव्यलिंगांत कारण आणि कार्य दोन्हीहि ज्ञात असतात. अनुमानांत आपण साधनाकडून साध्याकडे जातो. काव्यलिंगांत आपण कार्यावरून कारणाकडे जातो. एका दृष्टीने पाहिल्यास काव्यलिंगांतील कार्य आणि हेतु हे अनुमानांत साधन आणि साध्य बनतात.

अनुमान आणि उत्प्रेक्षा—अनुमान व उत्प्रेक्षा यांमध्ये एक-प्रकारचा तर्कच असतो. पण अनुमानाच्या तर्कांत निश्चिती असते तर उत्प्रेक्षेच्या तर्कांत संभावना असते. शिवाय अनुमानांतील तर्कांत सादृश्यप्रतीति नसते, तर उत्प्रेक्षेतील तर्कच सादृश्यावर आधारलेला असतो.

म्हणून अनुमानांतील विशेष असे—

१. अनुमानालंकारांत एका घटनेवरून दुसऱ्या घटनेचा तर्क केलेला असतो.
२. जीवरून तर्क केला जातो तें साधन व जिचा तर्क केला जातो तें साध्य होय.
३. साधन आणि साध्य हीं दोन्हीहि कविप्रतिभानिर्मित असावीं लागतात.
४. काव्यगत अनुमानांत फक्त अनुमानांचें स्वरूप असतें. तर्कशास्त्राच्या कसोटीवर तें घासून पाहतां येत नाही.

व्याख्या—

साधनरूप अशा एखाद्या घटनेवरून साध्यरूप घटना कोणती असावी याबद्दल जेथे रमणीय तर्क केलेला असतो तेथे अनुमान अलंकार होतो. उदा.—

‘ भवन्मत्तिस आवडे तरि, धनादिकांलागि ते
मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां तरि त्यागिते ? ।

असेंहि म्हणशील ना ! जरि, तरी तुझी मावली

तुज त्यजुनि पाजितां कशि दुधाकडे धावली ? ॥

—मोरोपंत, ‘केकावलि.’

बरील केकेतील पूर्वाघात ' अनुमान ' अलंकार आहे. मी तुला जर आवडतो तर घनादि विषयांमागे लागून माझे गुणसंकीर्तन तुझ्या मनाने कां बरे टाकले असते ? ज्याअर्थी तूं माझ्या गुणांचें कीर्तन व श्रवण करित नाहीस त्याअर्थी तुझ्या मनाला मी आवडत नाही, हे अनुमान काढले आहे. ' घनादिकांकडे कविमनाने धाव घेणें ' ही एक घटना असून तीवरून ' मी तुला आवडत नाही ' या घटनेचा तर्क केला आहे.

(३८) सम

सम म्हणजे एकमेकांना अनुरूप. जगामध्ये अनुरूप अशा गोष्टींचा संसर्ग क्वचितच दिसून येतो व तो दिसला म्हणजे आपणास चमत्कार वाटतो. प्रत्यक्ष व्यवहारांत दिसून येणारा हा चमत्कार जर आपल्याला इतका आकृष्ट करतो तर कवीच्या वाणीतून तो किती आकर्षक होईल ?

हा अनुरूप गोष्टींचा संसर्ग दोन प्रकारचा असू शकतो. दोन चांगल्या गोष्टींचा संसर्ग किंवा दोन्हीही वाईट गोष्टींचा संसर्ग. पहिल्यांत त्या गोष्टींची प्रशंसा असते; दुसऱ्यांत त्या गोष्टींची निंदा असते. या दुसऱ्या प्रकारांत कित्येकदा व्याजस्तुतीचाहि अंश असतो.

सम हा विषमाच्या अगदी उलट आहे. विषमामध्ये दोन गोष्टींचा संसर्ग अनुरूप नाही असे दाखविलेले असते; तर येथे तो अनुरूप आहे असे दाखविलेले असते. हा प्रकार विषमाच्या पहिल्या प्रकारासारखा आहे. मम्मट एवढाच प्रकार मानतो. पण विषमाच्या इतर प्रकारासारखेच जगन्नाथाने आणखी प्रकार दिले आहेत ते म्हणजे कारणापासून अनुरूप कार्याची उत्पत्ति होणे आणि वाञ्छित फळाची प्राप्ति होणे.

समालंकाराला आवश्यक गोष्टी—

१. समालंकारांत परस्पराला योग्य अशा गोष्टींचा संसर्ग दाखविलेला असतो.
२. त्या सर्वच गोष्टी चांगल्या असतात; किंवा सर्वच वाईट असतात.

३. चांगल्या गोष्टींचा संसर्ग दाखविण्यांत त्यांची प्रशंसा करण्याचा कवीचा हेतु असतो.
४. वाईट गोष्टींचा संसर्ग दाखविण्यांत निंदा करण्याचा कवीचा हेतु असतो. त्यांतच व्याजस्तुतीची छटा असली तर ती अधिक रमणीय होते.
५. जगन्नाथाने अनुरूप कार्योत्पत्ति आणि वांछित फळाची प्राप्ति असे आणखी दोन प्रकार मानले आहेत.

व्याख्या—

दोन पदार्थ परस्परांना अनुरूप असल्याने त्यांचा संबंध योग्य आहे असें जेथे बर्णन असतें तेथे सम अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) ज्याचे पल्लव मंगलप्रद, शिगा छाया जयाची हरी ।
गंधें युक्त फुलें फळेंहि असतीं ज्याचीं सुधेच्या परी ॥
वाटे जो रमणीय भूषण वनश्रीचे मुखीचें, मला
आम्ना त्या पिक सेवितां सम-समां संयोग की जाहला ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, 'आम्नान्योक्ति.'

आम्नवृक्ष व कोकीळ या दोन गुणवंतांचा संयोग वर्णिल्यामुळे वरील श्लोकांत 'सम' अलंकार उघडच दिसून येतो.

(१) श्रीकृष्ण रुक्मिणीला, श्रीकृष्णा रुक्मिणी जशी आता ।
दमयंतीस नल, नला दमयंती आयकौं जनें गातां ॥

— मोरोपंत, वनपर्व.

वरील आर्यंत श्रीकृष्ण-रुक्मिणी आणि नळ-दमयंती या दोन जोड्या या परस्परांस अत्यंत अनुरूप अशा व्यक्तींच्या झालेल्या आहेत असें दाखविलें आहे. म्हणून येथेहि 'सम' अलंकार झाला.

(१) उंट्यांच्या सदनीं लग्न, गर्दभ स्तुतिपाठक
प्रशंसती एकमेका ' अहोरूप, अहोध्वनि ' "

—भाषांतर.

उंट हा कुरूप ' नवरदेव ' व गाढव हा कर्णकटु आवाजाचा प्राणी
' गायक, ' अशी दोषांमुळे परस्परांस अनुरूप असणारी जोडी वरील
वाक्यांत सांगितली आहे म्हणून येथे सम अलंकार झाला.

(२) मर्कटांच्या सभेमाजी वृक्षशाखाच आसनें ।

चीत्कार, नखदंतें हीं स्वागताचींच साधनें.

मर्कटांच्या सभेत आसनाकरिता वृक्षशाखा, आणि स्वागताकरिता
चीत्कार व दांतनखांनी ओरबडणें हेंच योग्य आहे. येथे असद् वस्तूंचा
अनुरूपयोग आहे.

(३) नवल किति हें विधि आज सूत्र झाला

उचित वस्तूंचा आज योग आला ।

निंबवृक्षीं फलभार पक्क झाला

त्यास सेवाया काकवृंद आला ॥

येथे कडूनिंबाचीं फळे चाखण्यास कावळेच योग्य आहेत असा असद्-
वस्तूंचा योग्य संसर्ग दाखविला आहे.

(३९) अन्योन्य

उपमेयोपमेमध्ये एकमेकासारख्या दोनच वस्तु आहेत असें सांगितलें
असतें. " एकाशिवाय दुसरी वस्तु शोभत नाही " अशा प्रकारच्या
विनोक्तींत त्या दोन वस्तु परस्परांस शोभा देतात असें केवळ सुचविलें असतें.
समालंकारांत त्या दोन वस्तु परस्परांस योग्य आहेत एवढेंच सांगितलें असतें;
पण कवि कित्येकदा यापुढे पाऊल टाकतो. तो सांगतो— " रात्र चंद्रामुळे
शोभते आणि चंद्र रात्रीमुळे शोभतो. " येथे दोघांनीहि परस्परांची शोभा

वाढविण्याचें कार्य अपेक्षित आहे. “ पार्वतीचा कंठ व तिने घातलेला अलंकार यांनी एकमेकांची शोभा वाढविल्यामुळे परस्परांच्या ठिकाणी भूषणभूष्यभाव निर्माण झाला ” असें कालिदास म्हणतो. येथेहि तोच प्रकार आहे. अशा ठिकाणी अन्योन्य अलंकार असतो. एकत्र आलेल्या दोन गोष्टी एकाच क्रियेने परस्परांचा एखादा घर्म उत्कर्षाप्रत नेतात असें कवि येथे दाखवीत असतो.

अन्योन्यालंकारांत पुढील गोष्टी अवश्य असतात —

१. अन्योन्यालंकारांत दोन गोष्टींचें एकत्र वर्णन असतें.
२. त्या दोन गोष्टी परस्परांना उद्देशून एकच क्रिया करतात.
३. त्या क्रियेने ते परस्परांचा कोणतातरी घर्म वाढवितात. हा घर्म गुणरूप किंवा क्रियारूप असतो.
४. या अलंकारांत शब्दांची पुनरुक्ति असेल तर अधिक रमणीयता येते.
५. या गुण आणि क्रिया परस्परधर्माला जशा उत्कर्षावह असू शकतात तशाच त्या अपकर्षावहहि असू शकतील व त्या विनोद निर्माण करू शकतील.

व्याख्या—

दोन वस्तु एकाच गुणरूप किंवा क्रियारूप व्यापाराने परस्परांस शोभा देतात असें वर्णन असतें तेव्हा अन्योन्य अलंकार होतो.

उदा.—(१) नथ तशीच हीं कर्णिचीं फुलें ।
खुळति मौल्यवान् मौक्तिकांमुळे ।
दिसति साजरीं ह्या मुखास तीं, ।
मुखहि त्यांमुळे साजतें किती ! ॥

—चंद्रशेखर.

‘ नथ व कर्णिर्चीं फुलें ह्या वस्तु मुखाची शोभा वाढवतात तसेच मुखहि त्यांची शोभा वाढवतें असें वर्णन असल्यामुळे येथे ‘ अन्योन्य ’ हा अलंकार झाला.

(२) जैसे अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया अंगचि होय लेणें ॥

तेथे अलंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥

—शानेश्वरी अ. १०

सुंदर शरीर व दागिने यांपैकी कोणी कोणास शोभा आणली याचा निवाडा करतां येत नाही, असें वरील ओवीत म्हटलें आहे. तीं दोन्ही अन्योन्यास शोभासंवर्धक झाली आहेत असा भावार्थ आहे. तेव्हा हेहि ‘ अन्योन्य ’ अलंकाराचें उदाहरण झालें.

(४०) तद्गुण

“ एकीने आपल्या मैत्रिणीला कुंदाचें टपोरें फूल दिलें. ती हुंगायला जाते तो काय ? तिला वाटलें आपण जास्वंदीचेंच फूल हुंगतो आहोंत. तिने पुनः पाहिलें तो फूल कुंदाचेंच !—ही जादू कशी काय झाली ? ” असें कवि आपल्याला विचारतो. याचें उत्तर तद्गुण अलंकारांत सापडतें. कुंदाचें फूल पांढरें स्वच्छ खरें, पण तें तिच्या ओठांजवळ जातांच त्याचा रंग पालटला. कुंद आणि ओठ जवळजवळ येतांच कुंदाने स्वतःचा वर्ण टाकून दिला आणि ओठांचा रंग घेतला. तें जोपर्यंत ओठाच्या सानिध्यांत होतें तो पर्यंत तें लाल दिसूं लागलें. पुन्हा दूर नेतांच त्याचा मूळचा रंग दिसूं लागला. वरील वर्णनांत कवीचा हेतु तिच्या ओठांची लाली वर्णन करण्याचा आहे.

तद्गुण अलंकारांत याच गोष्टी आहेत.

१. दोन वस्तूंचे त्यांचे स्वतःचे गुण असतात व ते परस्परांपासून वेगळे असतात.

२. एका वस्तूचा गुण दुसऱ्या वस्तूच्या गुणापेक्षा अधिक उज्वल असतो.

३. त्या दोन वस्तु परस्परांच्या सान्निध्यांत आल्या म्हणजे उज्ज्वल गुणाची वस्तु दुसऱ्या वस्तूच्या गुणाला झाकाळून टाकते.
४. त्यामुळे तिचा मूळचा गुण लुप्त होतो व दुसरीचा गुण त्या ठिकाणी दिसू लागतो.
५. उज्ज्वल गुणाने युक्त असलेली वस्तु प्रकृत असते. तेव्हा तिचा गुणोत्कर्ष कवीला अभिप्रेत असतो. कित्येकदा ती गोष्ट अप्रस्तुतहि असते.
६. जोपर्यंत त्या दोन वस्तु सान्निध्यांत असतात तोपर्यंतच एक दुसरीचा गुण घेते.
७. तत्=प्रकृत किंवा अप्रकृत, तिचा गुण दुसरी वस्तु घेते असा अलंकार तो तद्गुण.

व्याख्या—दोन वस्तु एकमेकांच्या जवळ आल्यावर एक वस्तु आपला गुण टाकून देऊन, अधिक उज्ज्वल असलेल्या वस्तूचा गुण घेते असें वर्णन जेथे असते तेथे तद्गुण अलंकार होतो.

उदाहरणे—

(१) कृष्ण हृदय धवलतेजवळ तें झालें धवल पळीं ।

नवल न धवलच त्रिंश शशीचें विलसे नील जळीं ॥

—विनायक, 'कृष्णाकुमारी'

कृष्णाकुमारीचा वध करण्यासाठी मारेकरी जेव्हा तिच्याजवळ गेला तेव्हा तिचें सात्त्विक, पवित्र रूप पाहून त्याचें कृष्ण हृदय क्षणांत धवल झालें. म्हणजे त्या दुर्जनाच्या हृदयाने आपला 'कृष्णपणा' सोडून कृष्णाकुमारीचा 'धवलता' हा गुण स्वीकारला. या ठिकाणी कृष्णाकुमारीच्या धवलतेचा (पांवित्र्याचा) गुण विशेष प्रभावी असल्याचें सुचविलें आहे. येथे तद्गुण अलंकार झाला.

(२) त्यांहीहून विशेष अंधुक दुर्जी त्यामागर्ची; यापरी ।

ओळीने शिखरें जशीं चढत हीं जाती नभोभ्यंतरीं ॥

तैसा आदिम वर्ण पालटुनियां नीलत्व त्यां येतसे ।

त्यायोगें गगनास आणिक त्या वर्णैकता होतसे ! ॥

—चिंतामणि पेटकर, ' गंगावर्णन '

वरील श्लोकांत हिमालयाच्या अत्युच्च प्रदेशाचें वर्णन करतांना कवि म्हणतो कीं एका मागून एक अशीं जीं उंच उंच शिखरें होतीं त्यांतील मागर्ची म्हणजे अधिक उंच शिखरें हीं स्वतःचा वर्ण सोडून आकाशाचा नीलिमा धारण करीत होतीं. ' आदिम ' म्हणजे मूळचा, पहिला वर्ण सोडून नभाचा नीलवर्ण स्वीकारण्याचें वर्णन केल्यामुळे ' तद्गुण ' अलंकार झाला.

(४१) अतद्गुण

तद्गुणाच्या उलट अतद्गुण अलंकार आहे. उज्वल गुणांनी युक्त असलेली वस्तु जवळ असूनहि न्यूनगुणाने युक्त असलेली वस्तु जेव्हा आपला गुण सोडून दुसरीचा गुण घेत नाही तेव्हा अतद्गुण अलंकार होतो. [एक प्रेयसी प्रियकराला म्हणते, " तूं धवल गुणांचा असूनहि माझें हृदय रक्त केलेस; पण माझ्या रागभरित हृदयांत ठेवूनहि तूं मात्र रक्त झाला नाहीस. येथे पूर्वार्धांत विरोध व उत्तरार्धांत अतद्गुण आहे] हा अलंकार तद्गुणाच्या उलट म्हणून मम्मटांनेच प्रथम मानला आहे.

तसें पाहिलें तर हा विशेषोक्तीचाच एक प्रकार आहे. एकीने दुसरीचा गुण घ्यावा अशी परिस्थिति असतांना तें गुण घेण्याचें कार्य दिसत नाही असें येथे आहे म्हणून ही विशेषोक्तीच आहे असें मानावयास हरकत नाही. फार तर गुणांच्या बाबतींत लागणारी विशेषोक्ति एवढेंच याला म्हणतां येईल.

अतद्गुणाचे विशेष असे —

१. येथेहि दोन वस्तु असून त्यांचे भिन्न गुण असतात व एकीचा गुण उज्ज्वल असतो.
२. त्या सन्निध येऊनहि एकीने दुसरीचा उज्ज्वल गुण घेतला नाही असें दाखविलेले असते.
३. याच्या मुळाशी अतिशयोक्ति असेल तर अतद्गुण अधिक उठावदार दिसतो.
४. त्या दोन गोष्टीपैकी कोणतीहि प्रकृत किंवा अप्रकृत असू शकते.

व्याख्या—जेव्हा एखादी न्यूनगुण वस्तु जवळच असलेल्या उज्ज्वलगुण वस्तूच्या सान्निध्यांत असून सुद्धा उज्ज्वलगुण घेत नाही असें वर्णन असते तेव्हा अतद्गुण अलंकार होतो.

उदा.—

- (१) निंबाचिया झाडा साखरेचें आळें । आपलीं तीं फळें न संडीच ।
 तैसे अधमाचें अपंगळ चित्त । वमन हें हित करुनी सांडी ॥
 परिसाचे अंगीं लापिलें खापर । पालट अंतर नेघे त्याचें ।
 तुका म्हणे वेळू चंदनासंगतीं । काय ते नसती जवळिक ? ॥

—तुकाराम.

सान्निध्य असूनहि साखरेच्या गुणाचा स्वीकार निंबाचें झाड करीत नाही, परिसाचा गुण खापरी घेत नाही, चंदनाचा गुण वेळू ग्रहण करीत नाही, असें वर्णन वरील अभंगांत असल्यामुळे 'अतद्गुण' अलंकार झाला.

- (२) पंकांत पद्म न मळे, काकांच्या दुर्गुणा सिक्कें न पिक, ।
 चंदन परगंध न घे, होय तृणांमाजि तृणचि काय पिक ? ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

- (३) कडूं कारलें तुपांत तळलें अन् साखरेंत घोळलें तरी कडू
 तें कडूच,

- (४) काकांच्या समार्जी पिक गेला तरी
कर्कश न स्वरीं गाई कधी ।
पंकांत न कधी मळतें कमळ
सदा तें निर्मळ राहतसें ॥

अर्थान्तरन्यासापासून अतद्गुणापर्यंत अलंकाराचीं अभ्या-
सार्थ उदाहरणें—

- (१) आली जरी कष्टदशा अपार
न टाकित्ती धैर्य तथापि थोर ।
केला जरी पोत बळेंचि खालें
ज्वाला तरी ते वरती उफाळे ॥

—वामन.

- (२) आधी होता वाध्या । दैवयोगें झाला पाग्या ।
त्याचा येळकोट राहीना । मूळ स्वभाव जाईना ।

—तुकाराम

- (३) शिवे न तुझिया पदा अदयताख्य दोष क्षण;
प्रभो ! चुकतसों, तरी करिसि तूंचि संरक्षण
नसेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती; ।
रुचे विषय; ज्या मिळे अमृत, ते न मद्या पिती ॥

—मोरोपंत, केकावलि

(४) मोठमोठ्या महात्म्यांचीं मनैं क्षुल्लक कारणावरून उगीच
बिघडून जातात. एका क्षुल्लक धोब्याचें बोलणें मनावर घेऊन जानकीदेवीचा
त्याग करण्याचें साहस प्रभु रामचंद्राने केलें.

— कृ. प्र. खाडिलकर, सवाई माधवरावाचा मृत्यु.

- (५) कवीश्वरमनः पयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते !
भले न वरिती स्तुतिप्रति; न जोडिती पाप ते;
गळां पडति ज्यांचिया तव गुणैकदेशभ्रमै,
तिहीं तुजचि दावितां, भजति वा ! तुला संभ्रमै ॥

— मोरोपंत, केकावलि.

- (६) युष्मत् पद राज्यपद, प्रभुजी ! करितों जपोनि परिचरण ।
मी तों अशक्त मंदचि, तुमचे श्रितकल्पवृक्ष परि चरण ॥

—मोरोपंत, सभापर्व.

- (७) जागसी अपरात्री नी दीर्घ निःश्वास टाकिसी ।
सुनीतें रचिसी तैशीं, मदनें खास वेधिलें ॥

— रा. श्री. जोग, काव्यविभ्रम.

- (८) योग्या तीच तयाला, तोचि तिला योग्य, जेवि काम रती ।
अनुरूप योग सन्मत; साधूकर्षें असाधु कां मरती ? ॥

— मोरोपंत, वनपर्व

- (९) शोभे रजनी चंद्रें, रजनीने चंद्रही तसा शोभे ।

— केमकर, अलंकारविकाश

(४२) मीलित

प्रमदेने मद्यपान केलें. त्यामुळे तिचा चेहरा व डोळे आरक्त झाले. तशांतच तिला रुसवा आला. पण तो रुसवा प्रियकराच्या लक्षांत येईना. त्याला वाटलें की तो रक्तिमा मद्यपानाचाच आहे. एका तरुणीची दृष्टि मूळचीच चंचल होती, गति अंगचीच मंद होती, व चेहरा मुळचाच ट्वट्वीत होता. त्यांतच तिने मद्य घेतलें. पण तिचें मूळचेंच सौंदर्य इतकें उज्ज्वल होतें की ती मद्य प्याली हें तिच्या प्रियकराच्या लक्षांत सुद्धा येईना.

पहिल्या उदाहरणांत दोन गोष्टी आहेत. मद्यपान आणि कोप. या दोघांचीं चिन्हें म्हणजे रक्तिमा. तीं सारखींच आहेत. पण प्रकार असा झाला आहे की मद्याच्या रक्तिम्याने कोपाची रक्तता झाकून गेली आहे. दुसऱ्या उदाहरणांतहि असेंच झालें आहे. तरुणीचे विभ्रम स्वाभाविकहि आहेत. तसेच ते मद्यामुळेहि आले आहेत. पण स्वाभाविक विभ्रमच इतके बलवान् आहेत की त्यांत मद्याचा परिणाम दिसूनहि येत नाही. दोन्हीहि वस्तूंमध्ये

सारखे गुण आहेत. त्यांपैकी एक वस्तु आपल्या प्रबलतेने दुसऱ्या वस्तूला झाकून टाकते असा येथे प्रकार झाला आहे. अशा प्रकाराला 'मीलित' म्हणतात. मीलित=मिसळून जाणे, भिन्नतेने न दिसणे.

मीलित आणि भ्रांतिमान्—पण या मिसळून जाण्यांत भ्रांति नसते. भ्रांतिमान् व मीलित या दोघांतहि एक वस्तु दुसरीला झाकून टाकते हें खरं. पण भ्रांतिमानांत दिसणारी वस्तु अस्तित्वांत नसतेच, उलट मीलितान्त दिसून येणारी वस्तु अस्तित्वांत असते. भ्रांतिमानांत खरी वस्तु दिसत नाही. मीलितान्त दिसणारी वस्तु खरी असते व ती दुसऱ्या वस्तूला आपल्या प्राबल्याने झाकून टाकते.

मीलित आणि तद्गुण—दोन्हीहि अलंकारांत दोन वस्तु सन्निध असतांना एक दुसरीला झाकते. पण तद्गुणांत दोन्ही वस्तूंचे धर्म भिन्न असतात, तर मीलितान्त दोघांचेहि धर्म सारखे असतात. तद्गुणांत एका वस्तूचा धर्म दुसरीच्या धर्माचा लोप करून तिची जागा घेतो तर मीलितान्त एक धर्म दुसऱ्याच्या प्रभावापुढे दिसून येत नाही. प्रबल वस्तूच फक्त दिसते.

मीलितामध्ये प्रबल चिन्ह आंगचेंहि असूं शकतें, किंवा आंगंतुकहि असूं शकतें. मद्यपानामुळे कोप लक्षांत आला नाही, येथे आंगंतुक चिन्हांनी मूळ गोष्टीला झाकलें आहे. पण तिच्या सहजविभ्रमामुळे मद्यपानाचा परिणाम दिसत नाही येथे स्वाभाविक चिन्हांनी आंगंतुक गुणांना झाकलें आहे.

मीलिताचे विशेष असे—

१. एकाच आश्रयाने दोन वस्तु असल्या पाहिजेत.
२. त्या दोन्ही वस्तूंचीं चिन्हे सारखीच असलीं पाहिजेत व त्यांचे परिणामहि सारखेच असले पाहिजेत.
३. हे परिणाम एका गोष्टीमुळे झाले असे पाहणाऱ्याला वाटलें पाहिजे.
४. म्हणजेच त्याच्या वाटण्यावरून एका गोष्टीचें प्राबल्य दिसलें पाहिजे.

५. त्यामुळे एक वस्तु दुसऱ्या वस्तूने झाकली गेली असा अखेर बोध झाला पाहिजे.
६. ही प्रबल गोष्ट स्वाभाविक किंवा आगंतुक असू शकेल.
७. मीलिताने सौंदर्य दोन वस्तूतील सादृश्यांत नसून, त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या एका वस्तूच्या झाकाळण्यांत आहे.

व्याख्या—ज्या दोन वस्तूंच्या सारख्याच खुणा दिसतात अशा वस्तूंपैकी एक वस्तु आपल्या प्राबल्याने दुसऱ्या वस्तूला अगदी झाकून टाकते तेव्हा मीलित अलंकार होतो. मीलितांत एका वस्तूच्या स्वाभाविक चिन्हांमुळे दुसरी वस्तु झाकली जाते, किंवा आगंतुक चिन्हांनी झाकली जाते.

उदा.—

(१) प्रियकर—तूं अजून तांबूल कसा घेतला नाहीस ?

प्रिया—मी तर तो केव्हाचाच घेतला.

प्रियकर—पण तो ओळखावा कसा ? मुखाचा सुगंध आणि ओठांचा रक्तिमा तर तुझा मुळचाच आहे !

—भाषांतर

येथे तांबूलाने आलेला सुगंध आणि ओठांचा रक्तवर्ण तरुणीच्या मूळच्या गुणांनी झाकला आहे म्हणून मीलित अलंकार.

(२) रक्तवर्ण कुंडले माणिकांची

प्रभा गालांवर पडे सदा ज्यांची ।

ध्यानि येना त्यामुळे प्रियकराचे

प्रणयकोपे आरक्त मुख प्रियेचे ॥

गालांवर पडलेल्या माणिकांच्या रक्तवर्णांत प्रियेचा कोपरक्तिमा झाकून गेला असे वर्णन आहे. येथे आगंतुक गुणांनी मूळच्या गुणाला झाकले आहे म्हणून मीलित अलंकार.

(४३) सामान्य

मीलित अलंकारांत एक वस्तु आपल्या गुणप्राबल्याने दुसऱ्या सारख्या गुणांच्या वस्तूला लोपून टाकते. तर सामान्यांत सारख्या गुणांच्या दोन वस्तु एकत्र आल्या असतां त्यांचा वेगळेपणा दिसत नाही. त्या दोन वस्तु समान गुणांनी एकमेकींशी संबद्ध होतात. एक तरुणी क्रीडा करितांना एका लतेआड लपली. तिचा प्रियकर तिला शोधावयास लतेजवळ गेला पण लतेच्या व तिच्या सारखेपणामुळे ती तरुणी त्याला दिसेचना. येथे सामान्य अलंकार आहे. असें वर्णन कूरण्यांत कवीला लता आणि तरुणी यांच्यातील गुणसाम्य दाखवावयाचें आहे हें उघड आहे.

सामान्य आणि मीलित—येथे सामान्य आणि मीलिताचा भेद ओळखणें अवश्य आहे. दोघांतहि सारख्या गुणांमुळे एक वस्तु लुप्त होते. पण सामान्यांत गुणांच्या सारखेपणामुळे त्या वस्तु वेगळेपणाने ओळखतां येत नाहीत; तर मीलितांत एक वस्तु दुसरीला आपल्या प्राबल्यामुळे दडपून टाकते. सामान्यांत दोन्ही वस्तूंचे गुणधर्म सारख्याच शक्तीचे असतात. पण मीलितांत एकीचे गुण दुसरीपेक्षा अधिक प्रभावी असतात. सामान्यांत दोन वस्तूंमधील भेद कळत नाही. पण मीलितांत एकीसमोर दुसरी वस्तु लोपूनच जाते.

सामान्य आणि तद्गुण—दोहोंतहि वस्तुस्थिति जशी असते तशी दिसत नाही. पण सामान्यांत ती सारखेपणामुळे दिसत नाही तर तद्गुणांत एका गुणाचा दुसरीवर प्रभाव झाल्याने दिसत नाही. सामान्यांत गुणसाम्य असतें तर तद्गुणांत गुणभिन्नता असते. सामान्यांत गुण सारख्या शक्तीचे असतात तर तद्गुणांत एक प्रभावी गुण असतो

एका दृष्टीने पाहिलें तर मीलित, सामान्य आणि तद्गुण हे एकाच अलंकाराचे वेगळे प्रकार मानतां येतील व तसे मानावेत असें एक मत रसगंगाधरांत नमूद आहे. कुवलयानंदांत तर मीलित आणि सामान्य यांना एकाच कक्षेत घातलें आहे.

सामान्यालंकारांत विशेष गोष्टी अशा —

१. दोन वस्तु असून त्यांचे सारखेच गुण असतात.
२. त्या गुणांच्या सारखेपणामुळे दोन्ही वस्तु एकच भासतात, दोन अशा ओळखूं येत नाहीत.
३. एका वस्तूचे गुण दिसून पडतात, पण दुसऱ्या वस्तूचे विशेष गुण दिसत नाहीत, म्हणून ती ओळखतां येत नाही.
४. गुणांची शक्ति सारखी असते; मीलिताप्रमाणे एक प्रबळ नसते.
५. गुणसाम्य दाखवणें हा कवीचा अभिप्राय असतो.
६. दोन्ही वस्तु सर्वस्वी सारख्या नसतात पण कवि तसें समजतो.

व्याख्या —

प्रकृत आणि अप्रकृत यांच्यांत विशिष्ट गुणांचें साम्य असतें. हें गुणसाम्य दाखविण्याकरिता त्या दोन वस्तूंची एकात्मता झाली असें कवि वर्णन करतो; तेव्हा सामान्य अलंकार होतो.

उदा. —

(१) तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलें उमललीं

रंगीबेरंगीही सगळीं

तूंदी शिरतां त्यांच्या मेळीं,

माझें मग तें फूल कोणतें, कसें ओळखूं सांग ?

—गोविंदाग्रज ' बागेंत बागडणाऱ्या

लाडक्या लहानग्यास '

या उदाहरणांत बागेंत बागडणाऱ्या बाळाचें वर्णन आहे.

(२) कोणी वणिग्जन विक्री तुळितां तराजे ।

कस्तूरिका तिजसवें अलिनी विराजे ॥

दोन्ही समान निरखी विकणार देतो ।

घेणार तो न समजोति उगाच घेतो ॥

—' रघुनाथपंडित, दमयंती स्वयंवर '

कस्तुरी व अलिनी (भृंग) या दोहोंत कृष्णत्व हा समान गुण असल्यामुळे त्या दोन वस्तु एकमेकांमसून वेगळ्या ओळखतां आल्या नाहीत असें वर्णन आहे. कस्तुरी विकणाऱ्याने आलिनीसह कस्तुरी विकली व घेणाऱ्याने ती घेतली म्हणून येथे ' सामान्य ' अलंकार झाला.

(३) उडुपा उडुसें धमौदार्यालागोनि अभ्र मुरडे हो ।

सावित्रीच्या सुयशीं न दिसे पति म्हणुनि अभ्रमु रडे हो ॥

— मोरोपंत

सावित्रीच्या यशाने जग अगदी उजळून गेल्यामुळे अभ्रमूचा नवरा ऐरावत हा शुभ्र असल्यामुळे दिसेनासा झाला असें वर्णन.

(४४) प्रत्यनीक

विरहाने पीडलेला एक प्रियकर चंद्राला उद्देशून म्हणतो—“ चंद्रा, माझ्या प्रियेने आपल्या मुखकांतीने तुला जिंकलें, यांत माझा कोणता गुन्हा झाला की तूं मला ताप द्यावास ! ” दुसरी एक सखी नायकाजवळ नायिकेची स्थिति सांगत असतां म्हणते, “ तूं मदनाला रूपाने जिंकलें आहेस; आणि ती बिचारी तुझ्यावर प्रेम करते; म्हणूनच तर मदन तिला विद्ध करित आहे ! ”

या दोन्हीहि उदाहरणांवरून काय दिसतें तें आपण पाहूं. प्रियेने चंद्राला मुखकांतीने जिंकलें, यांत मुख हें उपमेय आहे व चंद्र हें उपमान आहे. हे दोन प्रतिस्पर्धी आहेत. चंद्राच्या ठिकाणी मुखाला जिंकण्याची शक्ति नाही. म्हणून प्रियेशी संबद्ध असलेल्या प्रियकराला तो ताप देत आहे. असाच प्रकार दुसऱ्या उदाहरणांतहि आहे. नायक आणि मदन प्रतिस्पर्धी आहेत. नायकाने मदनाला जिंकलें आहे. नायकाला सरळ जिंकण्याचे मदनांत सामर्थ्य नाही. म्हणून नायकावर अनुरक्त असलेल्या नायिकेला तो ताप देतो या अशा वर्णनाचा परिणाम मात्र असा होतो की त्यामुळे उपमेयाचा उत्कर्ष दिसून येतो.

परस्पर शत्रूंच्या व्यवहारापारखा हा व्यवहार आहे. एका शत्रूने दुसऱ्याला जिंकलें. त्याचा सूड प्रत्यक्ष शत्रूवर उगवणें दुसऱ्याला शक्य नाही. म्हणून त्या शत्रूशी संबंधित असलेल्या सैन्याच्या एका तुकडीवर तो सूड उगवून घेतो. म्हणूनच या अलंकाराला प्रत्यनीक म्हटलें आहे. प्रत्यनीक (प्रति = प्रतिनिधी, सटश + अनीक = सैन्य = सैन्य प्रतिनिधि किंवा सैन्या-सारखें म्हटलें आहे) प्रत्यनीकामध्ये वरच्यासारखें वर्णन करून उपमेयाचा उत्कर्ष दाखविणें हा कवीचा हेतु असतो.

प्रत्यनीक आणि हेतूप्रेक्षा—प्रत्यनीक आणि हेतूप्रेक्षा यांच्यांत इतकें साम्य आहे की प्रत्यनीकांत हेतूप्रेक्षा असतेच असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणून प्रत्यनीक हा स्वतंत्र अलंकार मानूं नये असेंही एक मत आहे. फार तर असें म्हणतां येईल की प्रत्यनीक ही विशिष्ट प्रकारची हेतूप्रेक्षा आहे.

प्रत्यनीकाचे विशेष —

१. उपमेयाचा उत्कर्ष दाखविणें हा प्रत्यनीकाचा हेतु असतो.
२. त्याकरिता उपमेय व उपमान हे प्रतिस्पर्धि आहेत असें कवि दाखवितो.
३. उपमेयाने उपमानाला जिंकलें हें शत्रुत्वाचें कारण असतें.
४. उपमानाला उपमेयावर सूड उगवावयाचा असतो पण तो उगवण्यास उपमान समर्थ नसतें.
५. म्हणून उपमेयाशी संबंधित असलेल्या एखाद्या वस्तूवर उपमेय सूड उगवून घेतें.
६. या प्रकारांत उपमानोपमेयाचें शत्रुत्व कवीने कल्पनेने निर्मिलेलें असतें.

७. पण कित्येकदा तें खरेंहि असूं शकतें. जसें कृष्ण (विष्णु) आणि राहू यांचें खरें शत्रुत्व आहे. राहूला प्रत्यक्ष कृष्णावर सूड उगवतां येत नाही

म्हणून कृष्णाशी सादृश्यसंबंध असलेल्या चंद्रावर तो सूड उगवतो. हाहि एक प्रत्यनीकाचाच प्रकार होय. कारण यांत चंद्रापेक्षा कृष्ण मातब्बर आहे हें सुचविलें.

व्याख्या—

कोणीएक आपल्या प्रतिपक्षावर सूड घेण्यास किंवा बरोबरी करण्यास समर्थ नसल्याने त्या प्रतिपक्षाशी संबंधित असलेल्या एखाद्या व्यक्तीस पौडा देतो असें वर्णन असतें तेव्हा प्रत्यनीक अलंकार होतो—

उदा.—

(१) ' हे मदना ! पूर्वी शिवाने तुला जाळून टाकलें, त्याचा सूड म्हणूनच शिवभक्त भशा मला तूं छळतोस ! '

शंकराने मदनास दग्ध केलें पण शंकराचा उलट पराभव करणें मदनास शक्य नाही. तेव्हा शंकराचा भक्त असणाऱ्या नायकाला जी काम-बाधा होत आहे ती शंकरावर अप्रत्यक्षपणें सूड उगवण्यासाठी ' वड्याचें तेल, वांग्यावर ' या न्यायाने मदन मुद्दाम देत आहे असें वर्णन केल्यामुळे वरील वाक्यांत ' प्रत्यनीक ' अलंकार झाला.

(२) सेतु न तो, य-पतिने स्वसुता नेली जशी वृकें एणी ।

त्या लंकेची श्रीभू-देवीने ओढिली असे वेणी ॥

—मोरोपंत, वनपर्व,

भू-देवीची मुलगी (सीता) लंकेच्या पतीने (रावणाने) हिरावून नेली, त्यामुळे भूदेवीस रावणाचा राग आला. पण रावणाचें पारिपत्य करण्यास भूदेवी असमर्थ असल्यामुळे, तिने रावणाच्या लंकारूपी पत्नीची सेतुरूपी वेणी ओढली व अशा प्रकारें तिने रावणाचा सूड उगविला. येथे वर्णिलेले शत्रुत्व कविप्रतिभानिर्मित आहे.

(४५) समुच्चय

हितोपदेशांत एक असें सुभाषित आहे “ यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वं अविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमुयत्र चतुष्टयम् ॥ ”—अनर्थ निर्माण करण्यास यांपैकी एकएकटें कारणच पुरें आहे. मग हे चार जमल्यावर केवढा अनर्थ होईल ?—येथे समुच्चय अलंकार आहे. समुच्चय म्हणजे कारणांचा समुच्चय. मात्र कार्य निर्माण होण्यास या सर्वच कारणांच्या समुच्चयाची गरज असते असें नाही. त्यांच्यापैकी प्रत्येक कारण स्वतंत्रपणें तें कार्य उत्पन्न करण्यास पुरें असतें. पण असें असतांही एक कारण तें कार्य निर्माण करावयास जातें तोच इतरहि तेथे येतात. समुच्चय अलंकार “ खलकपोत ” न्यायावर आधारला आहे.

समुच्चयामध्ये जीं कारणें एकत्र जमतात त्यांत सर्व चांगलीं असतील किंवा वाईटहि असतील; किंवा तो चांगल्यावाईटांचा योग असेल. अर्थात् कारणांचें हें चांगलेंवाईटपण बोलणाऱ्याच्या दृष्टीने असतें हें येथे लक्षांत ठेवें पाहिजे. “ अनिवार मदनपीडा, प्रियकर दूर असणें, गाढ प्रेम व तारुण्य हे सर्व एकत्र झाल्यावर विरह कसा सहन व्हावा ! ” येथे त्या विरहिणीच्या दृष्टीने प्रेम आणि यौवन सुद्धा वाईट ठरलें आहेत.

समुच्चयाचा दुसराहि एक प्रकार आहे. वर सांगितलेल्या प्रकारांत स्वतंत्रपणें कार्य उत्पन्न करणारे अनेक हेतु एकाच वेळीं एकत्र जमणें असा प्रकार आहे; तर दुसऱ्या प्रकारांत, दोन गुण, किंवा दोन क्रिया किंवा गुण आणि क्रिया एकाच वेळीं दिसून येणें असा प्रकार असतो. अग्निभिन्न इरावतीला म्हणतो, “ तूं रागावतेस तसतसे तुझे विलासहि वाढतात. ” येथे दोन क्रिया एकाच वेळीं बरोबर घडून येत आहेत. “ मेघांच्या आगमनाबरोबर आकाश काळें झालें; आणि तरुणांचीं मनं रक्त झालीं. ” येथे दोन गुण बरोबरीने निर्माण झालेले दिसतात. “ चंद्राला पूर्णता यावी आणि तोच राहूने त्याला ग्रासावें ! ” येथे गुण व क्रिया यांचा समुच्चय आहे. हा समुच्चयाचा दुसरा प्रकार होय.

समुच्चय आणि कारकदीपक—समुच्चयाचा हा दुसरा प्रकार आणि कारकदीपक यांच्यांत भेद आहे. समुच्चयामध्ये क्रियेचें यौगपद्य म्हणजे एकाच वेळीं घडणें असा आशय असतो; तर कारकदीपकांत क्रिया एकामागे एक घडतात. समुच्चयांतील सौंदर्य यौगपद्यांत असतें, तर कारकदीपकांतील सौंदर्य अनेक क्रियांचा एकच कर्ता असणें यांत असतें. समुच्चयामध्ये क्रिया एका कर्त्याच्या असतील किंवा भिन्न कर्त्यांच्याहि असतील. कारकदीपकांत त्या एकाच कर्त्याच्या असतात.

समुच्चय आणि अतिशयोक्ति—कित्येक आलंकारिक कार्यकारणांचें यौगपद्य घडून येणें हा अतिशयोक्तीचा प्रकार मानतात. मम्मट तो प्रकार मानत नाही. पण जे तो प्रकार मानतात त्यांना समुच्चय आणि कार्यकारण यौगपद्य अतिशयोक्ति यांच्यांत भेद करतां येणार नाही. फार तर असें म्हणतां येईल की अतिशयोक्तीचा हा प्रकार समुच्चय म्हणून वेगळा अलंकार झाला. पण हा समुच्चय केवळ कार्यकारणापुरताच आहे असें नाही. कार्यकारण नसलेल्या दोन क्रियांचे एका वेळीं असणें हा प्रकारहि या समुच्चयांत संभवतो. “ काय प्रकार आहे पाहा ! माझ्या प्रियेचा एकाएकी असा वियोग व्हावा; आणि त्याच वेळीं आकाशांत मेघांची गर्दी व्हावी ! ” असें पुरुरवा म्हणतो. येथेहि समुच्चय आहे.

समुच्चय आणि असंगति—समुच्चय आणि असंगतीमध्ये कित्येकदा सादृश्य दिसते. जेव्हा दोन क्रिया एकाच वेळीं दोन ठिकाणी घडतात आणि त्या कार्यकारणसंबंधाने जोडलेल्या असतात तेव्हा असंगति आणि समुच्चय सारखेच वाटतात. पण त्यांच्यांतील एक फरक लक्षांत घेतला पाहिजे. समुच्चयामध्ये चमत्कृति “ एकाच काळीं क्रिया घडल्यामुळे (यौगपद्य) असते; तर असंगतीमध्ये कार्यकारणांचा विरोध प्रामुख्याने चमत्कार निर्माण करतो.

समुच्चय अलंकाराचे विशेष असे —

प्रकार पहिला:—

१. समुच्चय अलंकाराचा पहिला प्रकार खलेकपोत न्यायावर आधारलेला आहे.
२. त्यांत अनेक कारणे एकत्र जमलेली असतात.
३. त्यांपैकी प्रत्येक कारण स्वतंत्रपणे कार्य निर्माण करण्यास समर्थ असते.
४. एकापेक्षा जास्त कारणे देण्यांत चमत्कृति निर्माण करणे हा हेतु असतो.
५. हीं कारणे चांगली, वाईट, किंवा चांगली-वाईट एकत्र असू शकतील.
६. कारणांचा हा चांगलेवाईटपणा बोलणाऱ्याच्या दृष्टीने ठरवावयाचा असतो.

प्रकार दुसरा:—

१. हा प्रकार गुणक्रियांच्या यौगपद्यावर (म्ह. गुणक्रिया एकाच वेळी घडण्यावर) आधारला आहे.
 २. दोन गुण, किंवा दोन क्रिया, किंवा गुण आणि क्रिया एकाच वेळी घडून येतात असें यांत वर्णन असते.
 ३. त्यांच्यामध्ये कार्यकारणभाव असला तर त्यांत अतिशयोक्तीची छटा असते.
 ४. या समुच्चयांतील स्वारस्य क्रिया किंवा गुणांच्या यौगपद्यांत असते.
- म्हणून समुच्चयाची व्याख्या अशी —

एकच कारण कार्यनिर्मितीस समर्थ असतांही दुसरीं अनेक कारणे एकत्र मिळून तीं कार्य उत्पन्न करतात असें जेथे वर्णन असते किंवा जेथे दोन गुण, किंवा दोन क्रिया, किंवा गुण आणि

क्रिया बरोबरच दिसून येतात असें जेथे वर्णन असतें, तेथे समुच्चय अलंकार होतो.

उदा. —

(१) विपत्कार्णी धैर्य, प्रभुपणिं सहिष्णुत्व ब्रवें,
सभे पांडित्याचा प्रसर, समरीं शौर्य मिरवे,
स्वकीर्तीच्या ठार्या प्रचुर रति, विद्या-व्यसन जे,
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥

—वामन

थोरपणाच्या सिद्धीसाठी एखादा गुण पुरेसा असतां सत्पुरुषांच्या ठिकाणी धैर्यादि सहा गुण समुच्चयाने वास करतात असें वर्णन केल्यामुळे वरील श्लोकांत 'समुच्चय' अलंकार झाला.

(२) अवलोकितांचि आधीं मुलला लावण्यकल्पलतिकेला,
त्यांत तिने उचितादर सस्मित मधुरोदितैहि अति केला ॥

—मोरोपंत, आदिपर्व

शकुंतलेचें 'लावण्य' हें एक कारण दुष्यन्तास मोह पाडण्यास समर्थ असतांहि 'उचितादर' व 'सस्मित मधुभाषण' हीं अन्य कारणेंहि येथे सांगितलीं आहेत, म्हणून 'समुच्चय' अलंकार झाला.

वरील उदाहरणांमध्ये कार्यसिद्धीसाठी अनेक चांगलीं कारणें एकत्र जमल्याचें वर्णन आहे. याच्या उलट, एक वाईट कारण कार्यसिद्धीस समर्थ असतांना अनेक वाईट कारणें उपस्थित असल्याची उदाहरणें असतात. खालील पद्यांत तसा प्रकार आहे: —

(३) वाट तरी सरळ कुठे पांढींतिल सारी
त्यांतुनि तर आज रात्र अंधारी भारी !
आणि बैल कसल्याही बुजती आवाजा
किरकिरती रातकिडे झाल्या तिनिसांजा ॥

—यशवंत.

रात्र होत आली तरी घरधनी शेतावरून घरी परत आला नाही. त्याची वाट पाहणाऱ्या पत्नीने ' वाट सरळ नसणें ' ' अंधारी रात्र ' व ' बैलांचा बुजरेपणा ' अशीं तीन कारणें वरील पद्यांत सांगितलीं आहेत. यांतील कोणत्याहि एका कारणामुळे घरधन्यास येण्यास उशीर होऊं शकतो. येथे तर अनेक कारणांचा समुच्चय आहे. हा समुच्चय वाईट गोष्टीचा झालेला आहे.

प्रकार दुसरा:—

(१) जेव्हा कृष्णग्रीवा मन्माळा या युगासि गांठि घडे ।

त्याचि क्षणांत चाई ! खल-भूप-भ्रूलतांसि गांठि पडे ॥

—मोरोपंत, कृष्णविजय.

मित्रविंदेने श्रीकृष्णाच्या गळ्यांत माळ घालतांक्षणीच शत्रुनृपांच्या भुवयांना आळ्या पडल्या. ' माळ पडणें ' व ' आळ्या पडणें ' या कार्य-कारणभावावर आधारलेल्या दोन क्रिया एकाच वेळीं घडून आल्या असें काव्यमय वर्णन केल्यामुळे येथे ' समुच्चय ' अलंकाराचा दुसरा प्रकार झाला.

(२) क्षितिवरि समकाल पडे मत्स्य, प्रेमळ जनाश्रु, सुमवर्ष ।

हर्ष ब्रह्मांडघटी कोंदे, तों देव गाति उत्कर्ष ॥

—मोरोपंत, कृष्णविजय.

श्रीकृष्णाने आपल्या बाणाने मत्स्य खाली पाडला, त्याच वेळीं लोकांचे आनंदाश्रु, पुष्पवृष्टि, ब्रह्मांडांत हर्ष भरणें, देवांकडून स्तवन, या गोष्टी घडल्या असें येथे वर्णन आहे. वरील अनेक क्रिया एकाच वेळीं घडल्याचें दाखविल्यामुळे समुच्चयाचा दुसरा प्रकार झाला.

(४६) समाधि .

समुच्चयांत खलेकपोत न्याय आहे, तर समाधीत काकतालीय न्याय असतो. मानिनीचा रुसवा काढण्याची प्रियकर शिकस्त करीत होता पण ती प्रसन्न होईना. इतक्यांत मेघगर्जना झाली आणि प्रियकराचें काम

सफल झालें. प्रेमाने वेडी झालेची स्त्री अंधारांतून प्रियकराकडे चालली होती. तिला रस्ता दिसेना तरी पण ती कशी तरी मार्ग काढीत होती. इतक्यांत वीज चमकली व तिचें कार्य सुलभ झालें. येथे समाधि अलंकार आहे. समाधि म्हणजे सुलभतेने कार्य घडून येणें. आपण एखादें कार्य करीत असतो. आपली धडपड चालूं असते. इतक्यांत अनपेक्षितपणें कांही तरी कारण होतें आणि आपलें काम साधतें असें समाधीचें स्वरूप आहे.

समुच्चय प्र. १ आणि समाधि—यांच्यांतील फरक ओळखला पाहिजे. समुच्चयांत खलेकपोत न्याय असतो; तर समाधींत काकतालीय न्याय असतो. समुच्चयांत अनेक कारणांची गरज असतेच असें नाही. एकहि कारण कार्यास पुरेसें असतें, पण समाधींत अनपेक्षित कारण घडल्याने कार्य सुकर होतें. तें कारण घडलें नसतें तर कार्य कदाचित् झालें नसतेंहि. कार्याचें अनपेक्षित रीतीने सफल होणें यांत स्वारस्य आहे.

समाधीचे विशेष —

- (१) कोणतें तरी कार्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालूं आहे असें वर्णन असलें पाहिजे.
- (२) कोणतें तरी आकस्मिक कारण घडल्याने तें कार्य सुकर झालें असें दाखविलें पाहिजे.
- (३) समाधीचें स्वारस्य अनपेक्षित कारणाने सफलता होण्यांत आहे.

म्हणून समाधीची व्याख्या अशी —

आरंभिलेलें कार्य दुसऱ्याच आकस्मिक कारणाने सफल झालें असें जेथे वर्णन असतें तेथे समाधि अलंकार होतो

उदा.—

- (१) ऐन्यामध्ये महार्जी निरखित असतां रूपशृंगार बाला,
आला मागूनि भर्ता, पुढति बधुनियां विभ्रयोगें तयाला,

विम्बाच्या विंबभावा विसरुनि सरली लाजुनी त्यास मागे,
कान्तें तों आयती ती कवळुनि हृदयीं चुंबिची गाढ वेगें ।

—केशवसुत, स्फुट श्लोक.

प्रियेचें चुंबन घेण्याची इच्छा असणाऱ्या पतीस कर्मधर्मसंयोगाने अचानक अनुकूलता लाभल्याचें वर्णन असल्यामुळे वरील श्लोकांत 'समाधि' अलंकार झाला.

(२) अनुकूल ब्रह्म तसें तों झालें तन्मनोरथा पर्व ।

तीर्थस्नान कराया पुरवासी लोक चालिले सर्व ॥

—मोरोपंत, कृष्णविजय.

अर्जुनाच्या मनांत सुभद्रला पळवून न्यायचें होतें. त्या कार्यांत कृष्णाची संमति होतीच, व तशांत त्या वेळीं पर्वणीचा सुयोग आला. त्यामुळे सुभद्राहरण अन्यंत सोपें झालें.

येथेहि समाधि अलंकार आहे.

कित्येकदा असेंहि वर्णन असतें की कोणताहि प्रयत्न न करतांच कार्य-सिद्धि झालेली दिसते किंवा अपेक्षिलेल्या कार्यापेक्षा अधिक कार्यप्राप्ति होते. अशा ठिकाणीहि समाधि अलंकार होतो. या प्रकाराला कित्येकांनी प्रहर्षण असें नांव दिलें आहे.

उदा.—

आम्हासि आमची बहु, तीची चिंता वृथाच कां पडली

कवळ्यांची न मिळावी परि मणिमाळा पथीच सापडली ॥

—मोरोपंत.

राधा आपल्या सखीजवळ कुब्जेला उद्देशून असें म्हणते की या कुब्जेला कुरुपतेमुळे कोणीहि पुसलें नसतें, परंतु तिच्यावर भगवान श्रीकृष्ण प्रसन्न झाला हें आश्चर्य आहे. अपेक्षेपेक्षा अधिक कार्यसिद्धि दर्शविल्यामुळे येथे 'प्रहर्षण' अलंकार झाला.

(४७) यथासंख्य

यथासंख्य म्हणजे संख्येला अनुसरून असणें. पुढील पद्य पाहा—

अरि—बुध—याचक वृंदा एक असुनि तीन दाविसी रूपां ।

शौर्य—धीनें—दानें, हरिसा—गुरुसा—कुबेरसा भूपा ॥

या पद्यांतील शब्द एका विशिष्ट क्रमाने आले आहेत. ते असे—

अरि	बुध	याचक
शौर्य	धीनें	दानें
हरिसा	गुरुसा	कुबेरसा

—भासणी.

आणि हीच यांतील चमत्कृति आहे. कांही वस्तु पद्यांत एका क्रमाने येतात व त्यांशी संबंधित असलेल्या तितक्याच गोष्टी त्याच विशिष्ट क्रमाने येतात. यांची रचना अशी असते. एका जातीच्या वस्तूंची एक पंक्ति असते, दुसरी, तिसरी, तशीच एकएका जातीची पंक्ति असते. त्या प्रत्येक पंक्तिंतील एक एक शब्द एका विशिष्ट क्रमाने घेऊन अन्वय करावयाचा असतो. म्हणून ते शब्द त्या पंक्तिंतील 'क्रमिक' होत. उदा. अरि-बुध-याचक ही एक पंक्ति, शौर्य-धी-दान ही दुसरी पंक्ति, हरि-गुरु कुबेर ही तिसरी पंक्ति. पहिल्या पंक्तिंतील अरि हा पहिला शब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या पंक्तिंतील पहिल्या शब्दाबरोबर घेऊन अन्वय करावा लागतो. अरि-बुध इत्यादि त्या त्या पंक्तिंतील क्रमिक होत. म्हणून यथासंख्य म्हणजे क्रमिकांचा समन्वय होय.

यथासंख्य अलंकारांत काव्यगत रमणीयत्व फारच थोडें असतें; किंबहुना नसतेंच. यांतील सौंदर्य अर्थामध्ये नसून शब्दांच्या विशिष्ट मांडणीत आहे. म्हणून यथासंख्य हा अलंकार मानूं नये असें अनेकांचें मत आहे.

यथासंख्यांतील विशेष गोष्टी—

१. यथासंख्यांत दोन किंवा अधिक वस्तूंचे समूह असतात.
२. प्रत्येक जातीच्या वस्तू एका एका पंक्तीत असतात.
३. पहिल्या पंक्तीतील शब्दांचा एक विशिष्ट क्रम असतो.
४. त्याला अनुसरूनच पुढील पंक्तीतील वस्तूंचा क्रम असतो.
५. पहिल्या पंक्तीतील पहिल्या शब्दाचा पुढील पंक्तीतील पहिल्याच शब्दाशी अन्वय होतो.
६. एका पंक्तीतील शब्दांना क्रमिक म्हणतात.
७. अशा प्रकारे प्रत्येक पंक्तीतील क्रमिकांचा समन्वय म्हणजे यथासंख्य.
८. यथासंख्यांतील वर्णनीय वस्तु रमणीय असेल तर यथासंख्य बहारदार होतो.
९. जितक्या पंक्ती जास्त तितका चमत्कार अधिक

व्याख्या—क्रमिकांचा समन्वय म्हणजे यथासंख्य होय; किंवा पहिल्या पंक्तीत ज्या क्रमाने पदार्थ असतात, त्याच क्रमाने पुढील पंक्तीतील पदार्थ घेऊन त्यांचा संबंध जेथे जोडला जातो तेथे यथासंख्य अलंकार होतो.

उदा.—

(१) तृण जल वनघान्ये देउनी अंजलीने
मृग तरु शकुनी जे पोषिले मैथिलाने
निरखुनिच तयांतें होय कांही विकार
द्रवसम हृदयाला स्पष्ट हा भेदणार ॥

—गोडबोले, उत्तररामचरित.

वरील श्लोकांतील प्रथम चरणांत तीन वस्तूंची एक पंक्ति आहे. त्या वस्तूंचा संबंध द्वितीय चरणांत आलेल्या तीन वस्तूंशी आहे. हा संबंध

त्या विशिष्ट क्रमानेच जोडलेला आहे. म्हणजे तृणाचा मृगाशी, जलाचा तरुशी व वनधान्यांचा शकुनीशी संबंध आहे. म्हणून येथे यथासंख्य अलंकार झाला.

(२) तृणें मृगाला, सलिलें झषाला, ।
संतोष हे वृत्ति महाजनांला, ॥
तयास निष्कारण तीन वैरी ।
किरात, कैवर्तक, दुष्ट, भारी ॥

—वामन.

वरील श्लोकांत मृग, झष (मासा) व महाजन या तीन गोष्टी क्रमाने आल्या आहेत त्याच क्रमाने त्यांचा संबंध किरात (शिकारी) कैवर्तक (कोळी) व दुष्ट या तीन गोष्टींशी जुळविलेला आहे. म्हणून येथे यथासंख्य अलंकार झाला.

(३) दंडगदापाशाशनिघर काल कुबेर की वरुण शक्र ।

यांचेंहि भय नसं मज जरिहि श्वभ्रींन्पडेल रथचक्र ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

वरील आर्येंत दंड, गदा, पाश व अशनि या चार गोष्टींची एक पंक्ति आहे. त्यानंतर आलेल्या काल, कुबेर, वरुण व शक्र या चार गोष्टींची दुसरी पंक्ति आहे. प्रथम पंक्तीतील गोष्टींचा संबंध त्याच अनुक्रमाने द्वितीय पंक्तीतील वस्तूंशी जुळविला आहे. म्हणून यथासंख्य अलंकार झाला.

(४८) पर्याय

क्रमावर आधारलेला पर्याय हा दुसरा अलंकार. क्रमामध्येहि एक प्रकारची सुसंगतता असते; आणि सुसंगततेत सौंदर्य असते. एकच मनुष्य आपल्याला आता येथे भेटला, मग तेथे भेटला, मग तिसऱ्या ठिकाणी भेटला तर आपण चकित होतोच की नाही ? तसेंच एखादे वेळीं आपल्या घरी एक पाहुणा येतो, तो जातांच दुसरा येतो, तो गेल्यावर तिसरा येतो

तेव्हाहि आपण चकित होतो. काव्यांतहि अशा प्रकारें सौंदर्यनिर्मिती होते. पार्वती उन्हाळ्यांत तप करीत होती. नंतर पाऊस आला तेव्हा पावसाचा पहिला थेंब तिच्या पापणीवर पडला तो तेथून लागलीच घसरून तिच्या वक्षःस्थळावर पडला, तेथून तो पोटावरून घसरत नाभिप्रदेशीं गेला. हा क्रम आहे, आणि क्रम म्हणजे पर्याय.

वरील क्रम साधा आहे. पण तोच अतिशयोक्तीवर (अध्यवसायावर) आधारलेला असला म्हणजे अधिक रमणीय होतो. हालाहल विष प्रथम समुद्राच्या हृदयांत होतें, तेथून तें शंकराच्या कंठांत गेलें; आणि आता तें दुर्जनाच्या जिभेवर आलें. येथील क्रमांत अध्यवसाय आहे. पहिला अध्यवसाय म्हणजे कटु बोळणें याला हालाहल म्हटलें आहे; आणि दुसरा म्हणजे हृदय, कंठ आणि जीभ हे तिघांचे असले तरी एकाच कल्पनेत घेतल्याने ते एकाचेच वाटतात व त्यांचा चढता क्रम दिसतो.

पर्याय १ आणि विशेष २ — पर्याय १ आणि विशेष २ यांत एकच वस्तु निरनिराळ्या ठिकाणी दिसते. पण पर्यायांत ती क्रमाने दिसते तर विशेषांत ती एकाच वेळीं दिसते.

पर्यायाच्या या प्रकारांत एकच वस्तु अनेक ठिकाणीं क्रमाने गेलेली दिसली. पण पर्यायाचा दुसराहि प्रकार आहे. तेथे एकाच ठिकाणी अनेक वस्तु क्रमाने येतात. “पूर्वीं जेथे रमणी फिरत असत, तेथेच आज कोल्हीं-कुत्रीं फिरावीत ना !” हें ओसाड अयोध्येचें वर्णन कोणाला चटका लावत नाही ! जे शरीर पूर्वीं सुवर्णानेच झाकलें जात असे, तेथे आज फाटकीं रुक्तरें दिसावीत !” — येथेहि आकर्षकता आहे. हा दुसरा पर्याय.

पर्यायाचे विशेष —

- १ पर्यायांत एकच वस्तु क्रमाने अनेक ठिकाणी दिसते असे वर्णन असते.
- २ हें वर्णन अतिशयोक्तीवर आधारलें असेल तर अधिक रमणीय होतें.

३. पर्यायामध्ये जसा आरोह (वर चढणें) असूं शकतो तसा अवरोहहि (खाळी येणें) असूं शकतो. उदा. गंगे, काय हें तुजें कृत्य ! पूर्वीं तूं शंकराच्या शिरावर होतीस, तेथून हिमालयावर पडलीस, तेथून जमिनीवर आलीस; आणि आता रसातळास चाललीस !

हा क्रम स्थल किंवा काळांतहि असूं शकतो.

४. पर्यायोक्ताच्या दुसऱ्या प्रकारांत एकाच ठिकाणी अनेक वस्तु एका मागे एक येतात असें दाखविलें असतें.

५. दुसरी वस्तु येतांना पहिली वस्तु निघून गेली पाहिजे.

६. याचा विषय मूळचाच काव्यमय असला पाहिजे. जेथे घट होता तेथे आता पट आहे यांत पर्याय नाही. यांत अतिशयोक्तीला फारशी जागा नसते.

७. पहिल्या पर्यायांत एक आधेय क्रमाने अनेक आधार घेतें तर दुसऱ्या पर्यायांत अनेक आधेयें क्रमाने एकच आधार घेतात.

म्हणून पर्यायाची व्याख्या अशी—

जेथे एकच वस्तु क्रमाने अनेकांचा आश्रय करते, किंवा अनेक वस्तु क्रमाने एकाचाच आधार घेतात तेव्हा पर्याय अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) या घराण्यांतील विद्याव्यासंग पाहून असें वाटतें की, सरस्वती ब्रह्मलोकांतून त्रैलोक्य पाहावयास निघाली, स्वर्गांत कांही काळ घालविल्यावर पृथ्वीतलावर येऊन तिने कांही काळ महाकवींच्या सहवासांत घालविला व आज ती या गृहांत स्थिर झाली आहे.

येथे सरस्वती क्रमाक्रमाने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी गेली असे दाखविले आहे म्हणून पर्याय अलंकार.

(२) हालाहला ! शिकविले तुज सांग कोणे
ये ज्यामुळे तुज महत्त्व असे क्रमाने
आधी समुद्रहृदयी, मग शंकराच्या
कंठी, अता दिससि तू वचनी खलांच्या ॥

हालाहल विष हृदय, कंठ व जीभ अशा क्रमाने चढत गेल्याचे येथे दाखविले आहे.

(३) स्वर्गापासुनि शर्वमस्तकतटी, तेथूनिया भूषरी
शैलाग्राहून भूतली उतरली ते स्वर्णदी सत्वरी ।
गेली तेथुनि अर्णवाप्रति मदे, ते वंद्यही कष्टली
जे का दुर्मद त्यां अधःपतनता आहे बरी निर्मिळी

—वामन पंडित.

गंगानदी क्रमाक्रमाने खाली उतरली असे वर्णन आहे म्हणून पर्याय.

पर्याय प्रकार दुसरा—

भुगे गुंजारवाते करिति शिरि असे मत्त हत्तीहि जीते
डोळां देखोनि होते पळत भयभरे सोडुनीया धृतीते, ।
जेथे मुक्ताफळांचा खच बहु पडला, त्या गुहेमाजि आता ।
सिंहाच्या, क्षुद्र कोल्हे कळकळ करिती मृत्युने त्यास नेतां ॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, 'सिंहान्योक्ति'

मुक्ताफळे व कोल्हे या दोन भिन्न गोष्टी क्रमाने एकाच वस्तूचा, म्हणजे सिंहाच्या गुहेचा आश्रय करतात असे वर्णन असल्यामुळे येथे पर्याय अलंकाराचा दुसरा प्रकार झाला.

(४९) परिवृत्ति

परिवृत्ति म्हणजे अदलाबदल किंवा देवघेव. अर्थात् ही देवघेव काव्यमय असली पाहिजे; वास्तव नको. 'वाच्याने लतांना नर्तन दिले आणि सुगंध घेतला' असे कवि वर्णन करतो. मालविकेने अशोकाला रक्तचरणाचा स्पर्श दिला आणि फुले घेतली; या ठिकाणीहि कविकल्पित अदलाबदल आहे. म्हणून येथे परिवृत्ति अलंकार आहे.

परिवृत्ति आणि पर्याय प्र २ यांत फरक आहे. पर्यायांत व परिवृत्तींत एक वस्तू जाते व त्या ठिकाणी दुसरी वस्तू येते. पण परिवृत्तींत अदलाबदल असते ती पर्यायांत नाही. लतांचा सुगंध वायूपाशी गेला व वायूजवळचें नर्तन लतांना मिळाले. ही परिवृत्ति होय. सुदाम्याची शोपडी जाऊन तेथे राजवाडा आला. पण जेथून राजवाडा आला तेथे शोपडी गेली नाही. हा पर्याय होय.

परिवृत्तीमध्ये ज्या दोन गोष्टींची अदलाबदल असेल ती सारख्या (सम) वस्तूंची असेल किंवा असम वस्तूंची असेल. त्याप्रमाणे तिचे प्रकार होतील.

परिवृत्तीला लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टी अशा --

१. परिवृत्तीमध्ये देवघेव किंवा अदलाबदल असते.
२. ही देवघेव कविकल्पित असली पाहिजे; वास्तव नको.
३. त्यांत देणारा आणि घेणारा अशा दोन व्यक्ति पाहिजेत.
४. परिवृत्ति समवस्तूंचीहि असेल किंवा असम वस्तूंची असेल.
५. घेण्यादेण्यांत जितकी सूक्ष्मता असेल तितकें वैचित्र्य अधिक.

व्याख्या —

दोन व्यक्तींमध्ये दोन सारख्या किंवा कमीअधिक वस्तूंची कविकल्पित देवघेव किंवा अदलाबदल वर्णन केली असते तेथे परिवृत्ति अलंकार होतो.

उदाहरणें—

समपरिवृत्ति

(१) देउनि सुतरत्न करी, घेउनि पतिचित्तवित्त ती गेली; ।

नेत्रोदकें तिघांच्या गंगा गंगातटी नवी केली ॥

— मोरोपंत, आदिपर्व. अ. १२ गी. ७०

सुतरूपी रत्न देऊन पतिचित्त-रूपी द्रव्य घेतलें असें वर्णन केल्यामुळे येथे समपरिवृत्ति झाली आहे.

(२) गमो मधुर हें विषस्तवन; सेवितां माजवी;

करी मलिन सद्यशोमुख; हलाहला लाजवी; ।

हरापरिस तूं बरा प्रभुवरा ! सदा जो पिशी

असा रस समर्पि, त्या अमृत आपुलें ओपिशी ॥

— मोरोपंत, केकावलि.

परमेश्वर (स्तुतिरूप) विघ्नाचा स्वीकार करून त्याहून मौल्यवान जें अमृत तें भक्तांना देतो, असें वर्णन असल्यामुळे येथे ' अधिकपरिवृत्ति ' झाली.

(३) जाय पुरीप्रति जोडी अपकीर्ति, सुकीर्ति हातची दवडी ।

मातेप्रति पोर जसें मुद्रा हरवूनि मेळवुनि कवडी ॥

— मोरोपंत, विराटपर्व

मुलाने अंगठी देऊन कवडी घेण्याची नुकसानकारक देवघेव केल्यामुळे द्वितीय ओळींत न्यूनाधिक परिवृत्ति झाली.

(५०) परिसंख्या

परिसंख्या हा मीमांसेंतील पारिभाषिक शब्द आहे. अनुमान, काव्य-लिंग, दृष्टांत या कल्पना जशा आलंकारिकांनी तर्कशास्त्रांतून घेतल्या तशीच परिसंख्येची कल्पना त्यांनी मीमांसकांपासून घेतली व काव्यसौंदर्याकरिता तिचा उपयोग करून घेतला.

परिसंख्या हें विशिष्ट प्रकारचें बोलणें आहे. तें वाक्य “अमुक करावें” अशा स्वरूपाचें असतें; पण त्याचा अर्थ “ इतर तशा गोष्टी करूं नयेत ” असा असतो.

उदा.—“ दिवाळींत सोंगट्या खेळाव्यात ” या वाक्याचा अर्थ दिवाळींत सोंगट्या खेळल्याच पाहिजेत असा नाही. इतर वेळीं खेळू नका असा त्याचा अर्थ आहे. ही परिसंख्या होय. म्हणजे परिसंख्येत जें सांगितलें असतें त्याचा अर्थ “ तसल्या प्रकारच्या दुसऱ्या वस्तू वर्ज्य कराव्यात ” असा असतो. म्हणून परिसंख्येत दुसऱ्या सदृश वस्तूचा निषेध किंवा वर्जन असतें. परिसंख्या म्हणजे तादृश अन्यव्यपोह (वर्जन) किंवा वर्जनबुद्धि. (परि = वर्जन; संख्या = बुद्धि.)

या परिसंख्येचा किंवा वर्जनबुद्धीचा उपयोग कवि कसा करून घेतो तें आता पाहा. “ मरण कोणतें ? ” असा प्रश्न विचारला. याचें उत्तर श्वासोच्छ्वास बंद होणें, हालचाल बंद होणें; असें आपण देऊं. पण कवि म्हणतो “ मूर्खपणा म्हणजे मरण ! ” हें ऐकतांच आपल्याला घक्का बसतो आणि आपण म्हणतो “ अहं ! आपण समजतो तें मरण नव्हे तर ! ” —अगदी हेंच उत्तर कवीला आपल्याकडून काढून घ्यावयाचें असतें. काव्यांतील सदृश—अन्य—व्यपोह तो हा. “ अलंकार कोणता ? ” या प्रश्नाला कवि उत्तर देतो “ शील हा अलंकार ” यांतहि अन्यव्यपोह आहे.

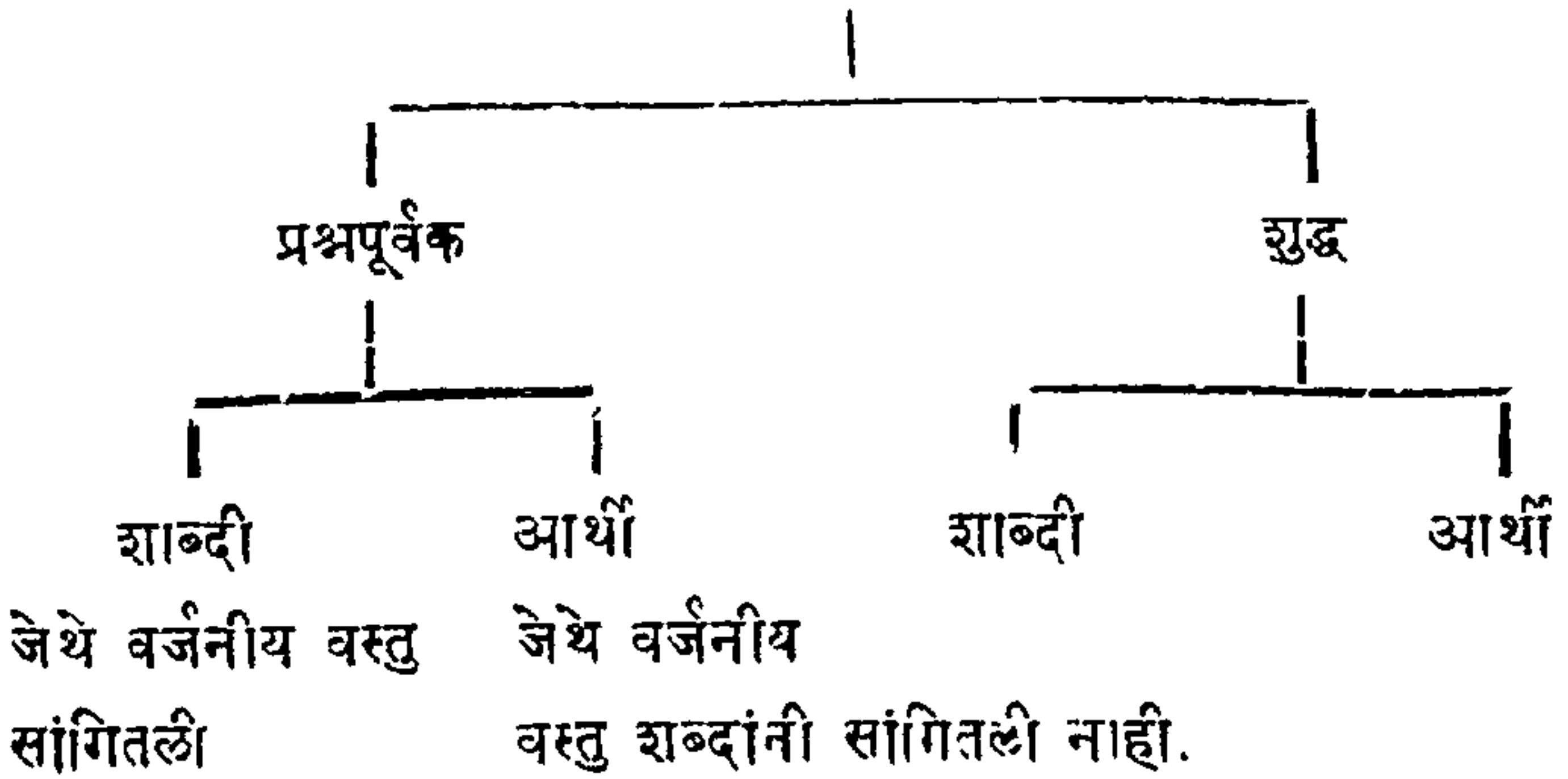
परिसंख्येमध्ये पुष्कळदा श्लेषाचाहि उपयोग करण्यांत येतो. शूद्रक राजाचें वर्णन करतांना बाण म्हणतो, “ त्याच्या राज्यांत वर्णसंकर चित्रकलेंतच दिसत होता; दण्ड फक्त यतींनाच मिळत असे; करग्रहण फक्त विवाहकारांचे दिसे. ” येथेहि प्रजेत वर्णसंकर नव्हता; गुन्हेगार नसल्याने कोणालाहि दण्ड होत नसे, व लोकांवर कर लादले जात नसत असें सांगण्याचा कवीचा अभिप्राय आहे. येथे श्लेषावर परिसंख्या उभारली आहे.

परिसंख्येचे अनेक प्रकार कल्पिले आहेत.

“ काय भूषण मानवा ? यश शुभ्र; रत्न न तैजस ”

या पद्यांत परिसंख्येचीं सर्व अंगे आहेत. यांत (१) प्रश्न आहे. (२) त्याचे उत्तर आहे; व (३) वर्जन करावयाची वस्तूहि सांगितली आहे. पण कवि नेहमीच इतक्या गोष्टी सांगत नाही. तो कित्येकदा प्रश्न विचारतो किंवा विचारतहि नाही. याला अनुसरून प्रश्नपूर्वक परिसंख्या व शुद्ध परिसंख्या असे भेद होतात. शिवाय जी वस्तु वर्ज करावयाची ती तो शब्दाने सांगेल किंवा रसिकांनी ओळखावी म्हणून सोडून देईल. असे परिसंख्येचे एकूण चार प्रकार होतात.

परिसंख्या

परिसंख्येचे विशेष असे—

१. अन्यव्यपोह किंवा दुसऱ्या सदृश वस्तूचे वर्जन हा परिसंख्येचा हेतु असतो.
२. कवीने एखादी गोष्ट अशी सांगावयाची असते की तिचा परिणाम अन्यव्यपोहांत झाला पाहिजे.
३. वर्जनीय वस्तु सूचित करण्यांत अधिक स्वारस्य असते.

४. कवीच्या विधानापूर्वी प्रश्न असतो किंवा नसतोहि.

५. वर्जनीय वस्तु सांगितली असते किंवा नसतेहि.

६. श्लेषमूलक परिसंख्याहि असू शकते.

व्याख्या —

इतर सारख्या वस्तूंचें वर्जन करण्याच्या उद्देशाने जेव्हा एखादी गोष्ट सांगितलेली असते; किंवा एखादी गोष्ट सांगितल्या-बरोबर इतर सर्व गोष्टींचें वर्जन होतें अशा ठिकाणी परिसंख्या अलंकार होतो.

उदा.—

(१) रात्रिदिवस चिंतावी कोण ? गुरुवरा स्वदासविश्रमदा ।

कुशलें संसाराची ध्यावी निःसारताचि, न प्रमदा ॥१॥

स्वामी कोण सुदुःसह सर्वा नरकांपरीसही नरक ? ।

परवशताचि निरय, हें जाणुनि तूं संग सोडुनी सरक ॥२॥

—मोरोपंत.

वरील आर्यांमध्ये कांही गोष्टींचा निर्देश केला असून, इतर ज्या वर्ज्य गोष्टी त्याहि स्पष्ट शब्दांत निवेदन केल्या आहेत.

(२) कोणा अंध म्हणावें ? न दिसे सन्मार्ग उघडही ज्यास ।

कोण बधिर ? जो नाही परिसत केल्या हितोपदेशास ॥१॥

कोण दरिद्री ? ज्याच्या हृदयी तृष्णा सदा विशाल वसे ।

श्रीमान् कोण म्हणावा ? जो नर संतुष्टचित्त नित्य असे ॥२॥

—कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

येथे प्रश्न विचारले आहेत, त्यांची उत्तरे दिली आहेत, परंतु वर्जन करण्याच्या वस्तु स्पष्ट शब्दांनी सांगितल्या नाहीत. वर्जनीय वस्तु वाचकांनी ओळखावयाच्या आहेत. म्हणून प्रश्नपूर्वक आर्थी परिसंख्येचें हें उदाहरण होय.

शुद्ध शाब्दी परिसंख्या: —

- (१) श्रुतेचि कीं श्रोत्र न कुंडलाने ।
 दानेचि कीं पाणि न कंकणाने ॥
 साजे तसा देहहि हा न आने ।
 परोपकारेचि न चंदनाने ॥

—वामन

येथे ' कशामुळे काय शोभते ' तें सांगितलें असून वर्जनीय वस्तु कोणती (म्हणजे ' कशामुळे शोभत नाही ') हें स्पष्ट शब्दांत सांगितलें आहे. वरील श्लोकांत अशा प्रकारचीं तीन विधानें आहेत. मात्र प्रश्न विचारलेला नाही, म्हणून येथे ' शुद्ध शाब्दी परिसंख्या ' झाली.

- (२) आता भार नसे कुणास पण तो शिंक्यास भारी असे,
 हातां काम नसे, परंतु पडते तोंडास तें फारसें;
 कोणा मार नसे, परी पण शिरीं तो सांगट्यांच्या बसे;
 कोणा प्रास नसे, परंतु नयनां तों जागरे होतसे !

—केशवसुत, ' दिवाळी '

वरील श्लोकांत दिवाळीच्या सणांत काय काय घडते व काय घडत नाही याचे वर्णन आहे. या उदाहरणांत वर्जनीय वस्तु प्रारंभी व नंतर विधिरूप विधान असा क्रम ठेवलेला आहे. हेहि शुद्ध शाब्दी परिसंख्येचें उदाहरण मानण्यास हरकत नाही.

शूर भुजांनी क्षत्रिय, शब्दांनी विप्र, पार्थ चापाने ।

—मोरोपंत.

क्षत्रियंचें शौर्य भुजांमुळे सिद्ध होतें, विप्रांचें शौर्य शब्दपंडित्याने व अर्जुनांचें शौर्य घनुष्याने असे विधान केलें आहे. येथे प्रश्न नाहीत, तसेंच वर्जनीय वस्तु शब्दांनी सांगितल्या नसून त्या ओळखावयाच्या आहेत. म्हणून या ठिकाणी ' शुद्ध आर्थी परिसंख्या ' हा अलंकारप्रकार झाला.

(५१) उत्तर

परिसंख्यंत प्रश्नाचें जें उत्तर मिळतें त्यांत 'अन्यव्यपोह' हें प्रयोजन असतें, तर उत्तरालंकारांत जें उत्तर मिळतें त्यांत खुद्द उत्तरांतच चमत्कृति असतें. पुढील पद्य पाहा—

काय विषम ? दैवगती; दुर्लभही काय ? जन गुणग्राही ।

सौख्यद काय ! सुपत्नी; दुःख जर्गी काय ? दुष्टजन पाही ॥

----(अलंकारचंद्रिका) भाषांतर.

येथे प्रश्नाला जीं उत्तरे मिळालीं आहेत तीं विचारणाऱ्याच्या स्वप्नीं हि नसतील. हीं उत्तरे ऐकल्याबरोबर आपल्याला आश्चर्य वाटतें. उत्तराची चमत्कृति हा उत्तर अलंकाराचा प्राण आहे.

येथे प्रश्न आणि उत्तरे दोन्हीहि आपल्या समोर आहेत. त्या प्रश्नाच्या दृष्टीतून पाहिलें म्हणजे उत्तराची चमत्कृति अधिकच नजरेत भरते. पण कित्येकदा आपल्या समोर कवि नुसतें उत्तरच ठेवतो. तें वाचल्याबरोबर तें कशाला उद्देशून असेल हें आपल्या लक्षांत येतें व मग त्या उत्तराची खुमारी आपल्याला अधिकच कळते. उदा.—

वैधव्य शूरनिधनीं मज ताप देतें

तैसें उदार पुरुषीं मन खिन्न होतें ।

मद्वैरिणीवरि सदा विबुधानुसक्ती

या कारणें कृपण म्या वरिला स्वचित्ती ॥

—ना. न. फडणीस

असें लक्ष्मी म्हणते. असें ती कां म्हणत असेल !—हें तिने कशाला उत्तर दिलें असेल ? — “शूर, उदार किंवा विद्वान् यांपाशी लक्ष्मी राहत नाही आणि कृपणापाशी राहते असें कां ?” या प्रश्नाला लक्ष्मीचें हें मार्मिक उत्तर आहे. हा प्रश्न लक्षांत आला म्हणजे उत्तराची खुमारी अधिकच वाढते.

पद्धत्या प्रकारचें उत्तर द्या किंवा दुसऱ्या प्रकारचें उत्तर द्या, उत्तराच्या अनपेक्षितपणांत उत्तरालंकाराचें वैचित्र्य आहे. सारांश, विचित्र उत्तर ऐकल्याबरोबर त्यामागील प्रश्न लक्षांत येतो; किंवा प्रश्नांना दिलेलीं उत्तरे जेथे ऐकणाऱ्यांस चकित करून सोडतात तेथे उत्तर अलंकार होतो.

उत्तर अलंकाराचे विशेष—

१. उत्तराच्या एका प्रकारांत फक्त उत्तर दिलेले असते.
२. तें उत्तर वैचित्र्यपूर्ण असते आणि त्यावरून ज्या प्रश्नाला म्हणजेच ज्या परिस्थितींत तें उत्तर दिलेले असते त्या परिस्थितीचा बोध होतो व त्यामुळे उत्तराची खुमारी वाढते.
३. उत्तराच्या दुसऱ्या प्रकारांत प्रश्नाला अनपेक्षित उत्तर दिलेले असते. सामान्यतः असे अनेक प्रश्न व अनेक उत्तरे एकत्र असतात; पण एकच उत्तरसुद्धा चमत्कृति निर्माण करूं शकते.

व्याख्या—

चमत्कृतिपूर्ण उत्तर ऐकतांच ज्या प्रश्नाचें तें उत्तर आहे तो प्रश्न तात्काळ मनांत येतो, किंवा विचारलेल्या प्रश्नाला किंवा प्रश्नांना अनपेक्षित उत्तरे जेथे दिलेलीं असतात, तेथे उत्तर अलंकार होतो.

उदाहरणे—

- (१) विश्वाचा विस्तार केवढा ?—ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा
—केशवसुत
वरील उदाहरणांत एक प्रश्न असून त्याचें वैचित्र्यपूर्ण उत्तर आहे.
- (२) स्वामी, शूर म्हणावें कोणाला ? हें मला तुम्ही बोधा ।
शिष्या, स्त्रीनेत्रशरें पावेना जो व्यथेसि तो योधा ।
गुरुजी, मरण कवण हें सांगुनि मजला निवृत्ति द्या विपुला ।
बाळा ! मूर्खत्वचि रे निघन महा तें नसो नसो रिपुला ॥

—मोरोपंत

उत्तर

येथेहि प्रश्नांस दिलेलीं उत्तरे वैचित्र्यपूर्ण व सहज न सुचणारीं अशीं आहेत. म्हणून हेहि उत्तर अलंकाराच्या पहिल्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

(३) घनपति जरि तूं रे , मी असे शास्त्रवेत्ता ।
भट समरिं जरी तूं, मी महा वादि-जेता ॥
अनुचर जरि तूंतें सेविती, छात्र मातें ।
न गणिशि मज, जातों तुच्छ मानूनि तूंतें ॥

—वामन

येथे प्रश्न सांगितलेला नाही, नुसतें उत्तर दिलें आहे, तथापि त्या उत्तरावरून ‘गरीब माणसाचें येथे काय काम ?’ असा प्रश्न ध्वनित होतो व वाचकांच्या लक्षांत येतो, म्हणून उत्तर अलंकाराच्या दुसऱ्या प्रकाराचें हे उदाहरण होय.

मीलितापासून उत्तरापर्यंत अभ्यासार्थ उदाहरणे—

(१) भलें स्मरण जाहलें समरिं, कंसदासी करे
कशी उजरली समुज्ज्वलदयासुधासीकरे ?
तुम्हां स्वरिपुची तशी बटिक आवडे, मत्कृती
नको, न सजवे, असा बहुत काय मी दुष्कृती ?
—मोरोपंत, केकावलि.

(२) लिंबलोण ग कोणी उतरा
जगदंबेचा ग अंगारा
लावा, बांधा गंडा—दोरा
काळजि घ्या चांगली ।

—भा. रा. तांबे.

(३) मानी मनोजशर हारतुरे फुलांचे
कंदर्पकोपवचन ध्वनि कोकिलांचे
राका—शशी मदनदर्पण भाविला, हे—
ने घेचि, तो न परिसे, न तयासि पाहे ॥

—रघुनाथ पंडित, दमयंतीस्वयंवर

अलंकारप्रदीप

- (४) समागम तुम्हा घडो, म्हणुन जाहले लाकडे
तपोऽनलिं, तसे मुनि त्यजुनि, जोडिलीं माकडे ।
अयुक्त बहु ज्या जनास्तव घडे पडे साकडे,
तदुक्तिहुनि आमुचें बहुत बोलणें वाकडे ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

- (५) दिलें हिरण्मय
हार्ती मृण्मय
हा हत विनिमय !

—केशवसुत.

- (६) बल्लव म्हणे, ' विराजे पाणि श्रितसमवनें, न वलयशतें ।
केलें कलत्ररक्षण पतिने, तरि काय हो ! नवल यश तें ? ॥

—मोरोपंत, विराटपर्व.

- (७) काय निराशा असे बरे ! बुजगब्राहुलें जगांतलें ।

—केशवसुत

- (८) या दारावरुनि का एकच वाट झन्याला ।
ते चुगल पाय पारि ओढिति या मार्गाला ॥
कां इथेच कमेरेवर बागर खळखळते ।
कां इथेच तुमचें पाउल हो अडखळतें ॥
कां इथेच तुमचे कांकण रुणझुणती
कां इथेच तुमचे पैजण हो झुमझुमती ॥
कां इथेच मुरडुनि मुरडुनि बघतां मागे
कां इथेच बहिणिस रोजच भरतां रागें

—तांबे, स्त्रीहृदय.

(५२) सार

सार म्हणजे उत्कर्ष किंवा परासीमा. जेव्हा काव्यांत एखादा धर्म पायरीपायरीने जातां जातां अखेर परासीमा गाठतो तेव्हा सार अलंकार होतो. सार अलंकार शृंखलामूलक अलंकारांपैकी एक आहे. “ मधु मधुर, सुधा त्याहुनी, कविवाणी परि सुधेहुनि मधुरा ” यांत माधुर्यधर्म कविवाणीत उत्कर्ष पावला असें दाखविलें आहे. येथे माधुर्यधर्म सांगितला आहे. पण कित्येकदा धर्म सांगितलाहि नसतो. “ संसारांत सचेतन, त्यांतहि पांडित, तयांत साधुजन । साधुजनांतहि निःस्पृह ... ” येथे श्रेष्ठता किंवा धन्यता हा धर्म आहे.

सार अलंकारांत ज्याप्रमाणे उत्कर्ष दाखवितां येतो तसा अपकर्षहि दाखवितां येतो.

“ कार्पास लघु तृणाहुनि, कार्पासाहून याचक लहान ।
प्रार्थिल मला म्हणुनी वायूहि तथा न नेत बाहून ॥ ”

येथे याचकाचा अपकर्ष दाखविला आहे.

सारालंकाराला आवश्यक गोष्टी अशा—

१. सारालंकारांत शृंखला असते.
२. त्या शृंखलेच्या द्वारे एखाद्या धर्माचा एखाद्या वस्तूंत परमोत्कर्ष दाखविला असतो.
३. सारामध्ये अपकर्षाची परावधीहि दाखवितां येते.

व्याख्या—पूर्वीच्या वस्तूहून पुढील वस्तूंत एखाद्या धर्माचे क्रमाक्रमाने आधिक्य आहे असें व शेवटच्या वस्तूंत त्याची परमावधि झाली आहे असें जेथे वर्णन असतें तेथे सार अलंकार होतो.

उदाहरण—

(१) स्त्री ही घराची शोभा होय. सुशिक्षित स्त्री म्हणजे संसाराचें भूषण आणि शीलवती स्त्री ही तर साक्षात् देवताच !

या उदाहरणांत स्त्रीमधील सद्गुणांचा वाढता उत्कर्ष वर्णिला असून तिला ' देवता ' म्हणण्याने त्या उत्कर्षाचा कळस झाला आहे. म्हणून सार अलंकाराचें हें उदाहरण होय.

(२) अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार
त्याहुनि भारी सूर्य नर्भीचा थोर
परी किरण तुजमध्ये जो सत्याचा
प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा

—केशवसुत, ' विद्यार्थ्याप्रत '

अग्नि, सूर्य व सत्याचा किरण या गोष्टी तेजस्वीपणांत एकापेक्षा एक सरस आहेत असें येथे वर्णन असल्यामुळे येथे ' सार ' अलंकार झाला. वरील उदाहरणाप्रमाणे याहि उदाहरणांत वस्तूचा विशिष्ट गुणांबाबत उत्तरोत्तर उत्कर्ष वर्णिला आहे.

(३) आधीच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला ।
झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला ॥
झाली त्यास तदनंतर भूत—बाधा ।
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा ! ॥

—वामन.

माकडचेष्टा अगोदरच चमत्कारिक व हास्यास्पद असतात. तशांत वृश्चिकदंश झाल्यास त्या अधिकच चमत्कारिक व हास्यास्पद होणार, आणि त्यानंतर भूतबाधाहि झाली तर मग त्या गुणांचा अतिरेकच दिसणार !

- (४) ब्रजावन करावया वसविलें नखार्घी घरा;
 सलील तइं मंदराख्याहि नग स्वपृष्ठी घरा;
 वराहतनु घेठनी उचलिली रदाग्रें घरा,
 सुदुर्धर तुम्हां कसा पतित हा ? न कां उद्धरा ? ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

परमेश्वराने (कृष्णावतारांत) आपल्या बोटार गोवर्धन पर्वत उचलला हा एक पराक्रम, (कूर्मावतारांत) पाठीवर (गोवर्धनाहून मोठा असणारा) मंदरपर्वत धारण केला, आणि (वराहावतारांत) सर्व पृथ्वीच दातांवर उचलून धरली. अशा प्रकारचे उत्तरोत्तर वाढते पराक्रम वर्णिले असल्यामुळे ' सार ' अलंकार झाला.

- (५) कुंतीस काय सांगूं, कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ।

दुष्कर मला सुभद्रा—सांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन ॥

—मोरोपंत

या आर्येंत उत्तरोत्तर अधिक कठीण असें कार्य सांगितलें आहे. कार्यांचें कठिनत्व उत्तरोत्तर वाढत गेलें आहे, तसेंच तीं कार्ये करतांना अर्जुनास वाटणारी लाज हीहि क्रमशः वाढत गेली आहे. येथेहि ' सार ' अलंकार झाला, मात्र तो अपकर्षाने झाला.

- (६) म्लेंच्छ मनुष्याचा मळ, त्या म्लेंच्छांचा मळ स्वयें तेली ।

त्या तेल्याचा मळ ते ज्यांची पुंप्रकृति संक्षया गेली ॥

येथेहि अपकर्षाने सार अलंकार साधला आहे.

(५३) कारणमाला

गीतेमधील पुढील श्लोक सर्वांच्या परिचयाचे आहेत—

ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात् संजायते कामः, कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधात् भवति संमोहः, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

येथे कारणांची एक साखळी दिली आहे. विषयांची ओढ; त्यापासून, संग; संगीपासून काम; कामापासून क्रोध; क्रोधापासून मोह; मोहापासून स्मृति भ्रंश; स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश; आणि अखेर बुद्धिनाशापासून सर्वनाश--अशी ही परंपरा आहे. येथे पूर्वीपूर्वीची गोष्ट पुढील पुढील गोष्टींचे कारण आहे. कारणमालेचे हे सुंदर उदाहरण आहे.

या अलंकाराचे नांव कारणमाला असले तरी ही खरोखर कारणरशना किंवा कारणशृंखला आहे. मालेप्रमाणे एका सूत्रात अनेक गोष्टी ओवलेल्या नसून यांत तीच गोष्ट पूर्वीच्या गोष्टींचे कार्य व पुढील गोष्टींचे कारण होते. अशी ही परंपरा असल्याने ही शृंखलेप्रमाणे गोवली आहे.

अगोदर येणारी गोष्ट ही पुढील गोष्टींचे कारण, अशा प्रकारचा यांत सामान्यतः क्रम असला तरी कित्येकदा अगोदरची गोष्ट कार्य व पुढील गोष्ट कारण असाहि क्रम असू शकेल. उदा. "मिळे नरक पापाने, पाप दारिद्र्यसंभव; दारिद्र्य दानाभावाने--" येथे अगोदर कार्य व नंतर कारण आहे. कसेहि असले तरी यांत कारणशृंखला कायम आहेच.

कारणमालेचे विशेष--

१. कारणमाला ही खरोखर कारणशृंखला आहे.
२. यांत कारण-कार्य; किंवा कार्य-कारणांची साखळी असते.
३. ही साखळी जेवढी मोठी तेवढे वैचित्र्य अधिक.
४. यांतील साखळी एकान्त्र प्रकारची असली पाहिजे; म्हणजे, कारण...कार्य असा क्रम घेतला तर तो तसाच राहिला पाहिजे, मध्येच कार्य...कारण असे नको.
५. शब्द तेच वापरले पाहिजेत.

व्याख्या—पूर्वीपूर्वीची गोष्ट पुढीलपुढील गोष्टींचे कारण आहे; किंवा पूर्वीपूर्वीची गोष्ट पुढीलपुढील गोष्टींचे कार्य आहे असे जेथे वर्णन असते तेथे कारणमाला अलंकार होतो.

उदा.—

(१) खिळा न ठोकल्यामुळे नाल पडली, नाल पडल्यामुळे घोडा घसरला, घोडा घसरल्यामुळे त्यावरील सेनापति पडला, सेनापति पडल्यामुळे सैन्य घाबरलें, सैन्य घाबरल्यामुळे लढाई गमावली, लढाई गमावल्यामुळे राज्य गेलें !

वरील उदाहरणांत कारण—कार्यांची एक लांबलचक साखळी आहे. अगोदर सांगितलेली गोष्ट ही नंतरच्या गोष्टीचें कारण असून हाच क्रम शेवटपर्यंत कायम राहिला आहे. म्हणून येथे 'कारणमाला' अलंकार झाला.

(२) विद्या दे विनयास विनय तो दे पात्रत्व नरासी ।

पात्रत्वे घन घने धर्म तो पावे मग सुखराशी ॥

—शि. रा. नित्सुरे.

येथेहि अगोदरची गोष्ट ही नंतरच्या गोष्टीचें कारण—असा क्रम असल्यामुळे कारणमाला अलंकार झाला.

(३) जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निसंगाही आपजे संगती ।

संगें प्रकटे मूर्ति । अभिलाषाची ॥

जेथ कामु उपजला । तेथ क्रोधु आधींचि आला ।

क्रोधीं असें ठेविला । संमोह जाणें ॥

संमोहा जालिया व्यक्ति । तरी नाशु पावे स्मृति ।

चंडवातें ज्योति । आहत जैसी ॥

—ज्ञानेश्वरी अ. २, ओव्या ३२१।३२३

अर्थ—मनांत विषयांचें स्मरण केल्याने विरक्तालाहि विषयप्राप्तीसाठी काम उत्पन्न होतो, काम उत्पन्न झाला की तेथे क्रोध आलाच, क्रोधामुळे अविचार हा ठेवलेलाच, ज्याप्रमाणे दीपज्योत प्रचंड वाऱ्याने नष्ट होते त्याप्रमाणे अविचारामुळे स्मृति म्हणजे आत्मज्ञान नाश पावतें.

वरील ओव्यांमध्ये 'कारणमाला' स्पष्टच आहे.

(५४) एकावलि

एकावलि म्हणजे एक पंक्ति किंवा एक ओळ. कारणमालेंत कारण-कार्यांची शृंखला असते तर एकावलींत विशेष्यविशेषणांची किंवा विशेषण-विशेष्यांची शृंखला असते. अर्थात् विशेषण हा शब्द येथे विशेष सांगणारी गोष्ट अशा व्यापक अर्थाने घ्यावयाचा. “सलिलीं विकसित कमलें; कमलेंहि सुगंधि मधु समृद्ध अशीं । मधु भृंगावलिबेष्टित, भृंगावलि गुंजते स्वरशीं”-- येथे पाण्याचा कमलयोग हा विशेष, कमलांचा मधुयोग, मधाचा भ्रमरयोग, आणि भ्रमरांचा गुंजनयोग असे पाहिल्या पाहिल्या गोष्टीचा पुढील पुढील गोष्टीने विशेष सांगितला आहे.

कित्येकदा हा विशेष निषेधमुखानेहि सांगतात. जसें — “पुण्यक्षेत्र न सर्वत्र, पुण्यक्षेत्रीं न नास्तिक । नास्तिकांत नसे धर्म न धर्मी दुःख-हेतुता ” येथे निषेधमुखाने विशेष सांगितला आहे. अशा प्रकारें एकावलि चार प्रकारें होऊं शकते —

एकावलीचे विशेष असे —

१. एकावलींत विशेष्य-विशेषणें, किंवा विशेषण-विशेष्यें यांची शृंखला असते.
२. विशेषण म्हणजे विशेष अभिधान.
३. हें अभिधान विधिमुखाने किंवा निषेधमुखानेहि असूं शकतें.
४. कारणमालेप्रमाणेच पंक्तीचा प्रकार व शब्द एकच असले पाहिजेत.
५. अपकर्षावह शृंखला विनोदाला कारण होते.

व्याख्या—पूर्वी आलेल्या प्रत्येक वस्तूचें नंतर आलेली प्रत्येक वस्तु विशेषण होते, किंवा पूर्वी आलेली प्रत्येक वस्तु, पुढील प्रत्येक वस्तूचें विशेषण होतें आणि हें विशेषाभिधान विधिमुखाने किंवा निषेधमुखाने केलें असतें. अशा प्रकारची विशेषणविशेष्यांची शृंखला जेथे असते तेथे एकावलि अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) पंडित, जो हित जाणे; हित तें जेथे नसे परापकृति ।

पर ते जे सुजन सदा, सौजन्यच केशवा जिथे वसति ।

“ तो पंडित की जो हित जाणतो; तें हित की जेथे परापकार नाही; ते पर की जे सजन व तेंच सौजन्य की जेथे विष्णूचा वास असतो.” येथे पुढील पुढील वस्तूने मागील वस्तूचा विशेष सांगितला म्हणून एकावलि अलंकार.

(२) जीवांचा प्रभव जया कर्म तें कर्म धर्म वा ! समज ।

तो धर्म जी अहिंसा, हेंचि कळे तत्त्व केशवास मज ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

ज्या कर्माने लोकपोषण होतें तेंच कर्म म्हणजे धर्म होय व तोच धर्म की जो अहिंसेत परिणत होतो. येथेहि मागील वस्तूचा पुढील पुढील वस्तूने विशेष सांगितला म्हणून एकावलि अलंकार.

(३) नव्हे सभा ती नच वृद्ध जीत

न वृद्ध ते धर्म न दावितात ।

न धर्म तो ज्यांत वसे न सत्य

न सत्य तें जें छलना प्रयुक्त ॥

—म. ना. काळ

येथे मागील मागील वस्तूच्या बाबतींत पुढील पुढील विशेष निषेध-मुखाने सांगितला आहे म्हणून एकावलि अलंकार झाला.

(४) न वारि तें जें न सरोजयुक्त

न तीं सरोजें न जयांत भृंग ।

न भृंग ते ज्यांस न मंजु गुंज

न गुंज ते जें न हरेंच चित्त ॥

येथेहि पुढील पुढील वस्तु मागील वस्तूच्या बाबतींत निषेधमुखाने सांगितली आहे म्हणून एकावलि अलंकार झाला.

(५५) मालादीपक

शृंगलामूल अलंकारांतील मालादीपक हा शेवटला अलंकार होय. हा दीपकाचाच एक प्रकार आहे. दीपकांत अनेक गोष्टींचा एक सामान्य धर्म एकदाच सांगितला असतो. तसाच मालादीपकांतहि सर्वांचा एक सामान्य धर्म एकदाच सांगितलेला असतो. पण यामध्ये पूर्वी पूर्वी येणारी गोष्ट पुढील पुढील गोष्टींचा उत्कर्ष करणारी असते आणि ज्या धर्मांत ती उत्कर्ष दाखविते तो धर्म एकदाच सांगितलेला असतो.

“ मदनं हृदयांत तिच्या, हृदयेंहि तुझ्यांत स्थिति असे केली. ” हे मालादीपकाचें उदाहरण होय. यांत ‘स्थिति केली’ हा धर्म दोघांनाहि समान असून तो एकदाच सांगितला आहे. मदनाने तिच्या हृदयांत स्थिति केली; ” “ तिच्या हृदयाने तुझ्यांत स्थिति केली. ” असा एकूण अर्थ आहे. अशा प्रकारें दीपकासारखाच यांतहि सर्वांचा धर्म एकदाच सांगितला आहे आणि मदनयुक्ततेने तिच्या हृदयाचा उत्कर्ष आणि हृदययुक्ततेने नायकाचा उत्कर्ष दाखविला आहे.

पण मालादीपकाचें धर्मदीपकाशी एवढेंच साम्य आहे. दीपकांत एक प्रकृत व इतर अप्रकृत असतात. पण मालादीपकांत दोन्हीहि प्रकृत किंवा अप्रकृत असतात. या दृष्टीने मालादीपकाचें तुल्ययोगितेशी अधिक निकटचें साम्य आहे. तुल्ययोगितेमध्ये दीपकाचा अंतर्भाव जसा होऊं शकतो तसाच मालादीपकाचाहि होऊं शकतो. कारकदीपकाशी मालादीपकाचें मुळीच साम्य नाही.

दुसरी गोष्ट म्हणजे मालादीपकांत खरोखर रशना आहे; माला नाही. कारणमाला जशी कारणरशना आहे, तसेंच मालादीपक हें रशनादीपक होय.

मालादीपक आणि एकावलि—या दोन अलंकारांत कांही साम्य व कांही भेद आहे. दोन्हीहि शृंगलामूल आहेत. दोहोंतहि मागील गोष्ट पुढील गोष्टींचा एखादा धर्म सांगते. पण एकावलींतील विशेषण—

विशेष्याची प्रत्येक जोडी स्वतंत्र असते; तर मालादीपकांत सर्वच जोड्या एका धर्माशी बांधल्या जातात. एकावलीत प्रत्येकीचा धर्म वेगळा असतो. मालादीपकांत तो एकत्र असतो. एकावलीतील वैचित्र्य शृंखलेत आहे तर मालादीपकाचें शृंखला आणि एकधर्म यांत आहे. एका दृष्टीने मालादीपक हें एकावलि व दीपक यांचा समन्वय आहे.

मालादीपकाचे विशेष असे—

१. मालादीपकांत वेगवेगळ्या पदार्थांची एक शृंखला असते.
२. पूर्वीचा प्रत्येक पदार्थ पुढल्या प्रत्येक पदार्थाचा धर्म सांगतो.
३. सर्वांचा धर्म एकच असतो व तो एकदाच सांगितलेला असतो.
४. यांत दीपकाप्रमाणे गर्भित औपम्य नसतें.
५. शृंखला व धर्म एकदाच सांगणें या दोहोंत या अलंकाराचें वैचित्र्य आहे.

व्याख्या—एकाच वाक्यांत जेव्हा पूर्वीची प्रत्येक गोष्ट पुढील प्रत्येक गोष्टीचा एकच धर्म सांगून शोभा वाढविते तेव्हा मालादीपक अलंकार होतो.

उदा.—

- (१) संग्रामांगणिं येउनी धनु तुवां घेतां करीं भूपते ।
कोणा काय मिळे त्याक्षणेंच वा ! शांतांतरें ऐक तें ।
कोदंडा शर, शत्रुमस्तक शरा, त्या मस्तकातें मही,
तीतें तूं, तुजलाहि कीर्ति अमला, त्या कीर्तिला विश्वही ।

—वि. वा. भिडे, 'अर्थालंकारांचें निरूपण.

एका राजाने रणांत शत्रूचें मस्तक आपल्या बाणांनी उडविलें, त्यामुळे कोणाला काय काय मिळालें हें काव्यमय रीतीने वर वर्णिलें आहे. ' धनुष्यास शर, शरास शिर, शिरास मही (जमीन), महीस तूं, तुला कीर्ति' व

कीर्तीस विश्व लाभें. ' येथे वेगवेगळ्या वस्तूंची एक साखळी बनली आहे. ' मिळणें ' हा क्रियारूप धर्म प्रत्येक ठिकाणी सारखाच असून तो एकदाच सांगितला आहे म्हणून ' मालादीपक ' अलंकार झाला.

(२) आस्वादें रस कीं, रसेंच कविता, काव्येहि वाणी सदा
वाणीनेच परोपकार--रत--धी--वक्ता, तयाने सभा
शोणीनाथ, सभेमुळे सतत ही काया त्वदीया पहा
कायेने तव कीर्ति शोभत असें, तीनेच भूलोक हा ॥

— अलंकारचंद्रिका.

येथेहि वेगवेगळ्या गोष्टींची एक साखळी बनली असून त्या सर्वांचा शोभणें हा एकच धर्म आहे म्हणून मालादीपक अलंकार झाला.

शृंगलामूल अलंकारांचीं अभ्यासार्थ उदाहरणें—

(१) पटुत्व सकलेंद्रियीं, मनुजता, सुवंशीं जनीं,
द्विजत्वहि दिलें भलें, बहु अलभ्य जें कीं जनीं; ।
यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली; तरी हा ' वरा '
म्हणे ' अधिक द्याच कीं, ' अखिल याचकीं हावरा ॥

— मोरोपंत, केकावलि.

(२) वाहे महीतें स्वशिरीं फणींद्र तो ।
पाठीवरी कूर्म तयासि वाहतो ॥
त्यालाहि धे सागर मांडियेवरी ।
थोराचिये थोरिव जाण यापरि ॥

— वामन

(३) उद्योगाने विद्या लाभते, विद्येमुळे धन मिळतें, धनामुळे मित्र
लाभतात, मित्रांमुळे सुख मिळतें.

- (४) अंतःपुरे युक्त वरांगनांनी
वरांगना रुरगुणेच मानी
मानीपणाही सुविलास युक्त
विलास ते की शर काममुक्त

—अलंकारचंद्रिका.

- (५) त्या राघवे पुरीला वियोग दिधला, नृपेहि धरणीला ।
ईर्ष्या पुत्रासह ही केली की दाखवून करणीला ॥

—मोरोपंत.

(५६) स्वभावोक्ति :

स्वभावोक्ति हा अत्यंत महत्वाचा अलंकार आहे. स्वभावोक्ति म्हणजे यथातथ्य वर्णन. इतर सर्व अलंकारांत कवीच्या कल्पनेचा विलास असतो, तर स्वभावोक्तीत त्याचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि शब्दाचित्र रेखाटण्याची शक्ति दिसून येते. स्वभावोक्ति म्हणजे वस्तूचे नुसते वर्णन नव्हे. “ दीर्घपुच्छ चतुष्पाद ककुब्जान् लंबकंबल । गवापत्य बलीवर्द मुखाने तृण खातसे ॥ ” येथे स्वभावोक्ति अलंकार नाही. कारण यांत कोणतीच चमत्कृति नाही. बैलाच्या या वर्णनांत सर्वांना नेहमी दिसणाऱ्या गोष्टीच सांगितल्या आहेत.

नेहमीच्याच वस्तु पण एखाद्या वेळीं एखाद्या स्वरूपांत आकर्षक दिसतात. लहान मूल हसायला लागले म्हणजे मोहवितें; एखादा घोडा ऐटीत उभा असतो तेव्हा डोळ्यांत भरतो; हरिण पळत असतांना आपले चित्त वेधते; तरुणीच्या मनांत एखादी कल्पना येऊन ती आपल्याशीच हंसते त्या वेळीं नेहमपेक्षा सुंदर दिसते; प्रत्येकच गोष्टीत कित्येक वेळा आकर्षक अशीं रूपे आणि क्रिया दिसून येतात. कविदृष्टीला त्या नेमक्या दिसतात; आणि तो त्या आपल्या लेखणीतून उतरवितो, त्या अशा की आपल्या समोर कवीने पाहिलेल

चित्रच उभे राहते. अशा वेळीं स्वभावोक्ति अलंकार होतो. कालिदासाने केलेले हरिण आणि बालक यांचे वर्णन; भवभूवतीने केलेले घोड्याचे वर्णन; बाणाने केलेले शत्रुकन्येचे वर्णन; वामनाने केलेले यशोदेचे वर्णन किंवा रघुनाथ-पंडितांनी केलेले दमयंतीचे हंसामागे घावण्याचे वर्णन, इत्यादि ठिकाणी बहारदार स्वभावोक्ति आली आहे.

कवीच्या सूक्ष्म दृष्टीला दिसून येणारी एखाद्या वस्तूची क्रिया किंवा रूप हा स्वभावोक्तीचा विषय होय. हे रूप किंवा ही क्रिया एक क्षणभरच दिसून येते पण त्या क्षणांत कवि त्याचे निरीक्षण करून घेतो. कवीची वृत्ति अशा वेळीं Snap घेणाऱ्यासारखी असते. नंतर तो त्याचे शब्दचित्र काढतो. व्यक्तिविवेककार महिमभट्टाने स्वभावोक्तीची कल्पना अशी दिली आहे—
“ वस्तुस्वभावाची उक्ति हा अलंकार आहे; कारण तींत प्रतिभेंतून उजळून निघालेले पदार्थ साक्षान् दिसूं लागतात.”

स्वभावोक्तीमध्ये कल्पनावैचित्र्य नसले तर आकर्षकता किंवा चमत्कृति असते. ही चमत्कृति दोन कारणांमुळे येते. (१) त्यांत वर्णिलेली अवस्था किंवा क्रिया यांत वस्तूचे वैशिष्ट्य दिसून येते आणि (२) ती इतकी सूक्ष्म असते की फक्त कविप्रतिभेलाच दिसू शकते.

स्वभावोक्तीत वस्तूच्या एखाद्या क्रियेचे वर्णन असते, किंवा रूपाचे वर्णन असते किंवा दोघांचेहि वर्णन असते. येथे रूप म्हणजे अवस्था होय. यांत रूप आणि संस्थान (Posture) यांचा समावेश होतो.

स्वभावोक्तीचे विशेष —

१. स्वभाव म्हणजे वस्तूची विशिष्ट अवस्था, तिचे वर्णन ती स्वभावोक्ति.
२. वस्तूचे हे हुबेहूब वर्णन असते.
३. वस्तूचा विशिष्ट वर्ण, संस्थान किंवा क्रिया यांचे ते वर्णन असते.
४. त्यांत चमत्कारिता असते.

५. वर्णनांतून शब्दचित्र निघाले पाहिजे.

६. स्वभावोक्ति म्हणजे प्रतिभेने उजळलेल्या वस्तूचे यथार्थ दर्शन.

व्याख्या —

जेथे बाल, स्त्री, मुग्ध, कातर, भ्रांत इत्यादिकांच्या विशिष्ट क्रियेचे किंवा रूपाचे जसेंच्या तसे चित्र उभे करील असे वर्णन असते तेथे स्वभावोक्ति अलंकार होतो—

उदाहरणे —

(१) तेथील एक कलहंस तटी निजला ।

जो भागला जलविहार विशेष केला ।

पोटीच एक पद, लांबविला दुजा तो ।

पक्षी तनू लपवि; भूप तथा पहातो ॥

टाकी उपानह, पदे अतिमंद ठेवी ।

केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥

हस्ती करी वलय उंच अशा उपार्यी ।

भूषे हळूच धरिला कलहंस पार्यी ॥

—रघुनाथपंडित, दमयंतीस्वयंवर

घरील दोन श्लोकांपैकी पहिल्या श्लोकांत निद्रिस्त हंसाच्या शरीरा-
चस्थेचे हुबेहूब वर्णन आहे. उपानह (जोडा) काढून ठेवून, विजार व
डौर (अंगरख्याचा षोळ) वर उचलून धरून, तसेच हातांतील कंकण वर
सरकवून, हलक्या पावलांनी चुपचाप जाऊन नळराजाने हंसास कसे पकडले
हे दुसऱ्या श्लोकांत यथातथ्य रीतीने वर्णिले आहे, तेथे क्रियेचे हुबेहूब
वर्णन असल्यामुळे येथेहि सुंदर स्वभावोक्ति साधली आहे.

(२) मार्तीत ते पसरले अति रम्य पंख
केले वरी उदर पांडुर निष्कलंक
चंचू तशीच उघडी, पद लांबवीले
निष्प्राण देह पडला, श्रमही निमाले ॥

— रे. टिळक, ' केवढे हें क्रौर्य. '

या श्लोकांत मृत पक्षिणीच्या शरिराचें हुबेहुब वर्णन केले आहे. पक्षिणीचा वर्ण व शरीरस्थिति यांचें अगदी यथातथ्य वर्णन इतक्या सुबोध व थोड्या शब्दांत केलेले इतरत्र आढळायचें नाही !

(३) निळी बुट्याची डोईवरुनी घेऊनिया ओढणी
कुठे चालली मंदगामिनी अवगुंठित चांदणी
दो बोटांनी डोळ्यांपुढला पदर जरा सारुनी
फिरुन् फिरुन् कां चोरुन बघशी बाई, बुरख्यांतुनी
नवनित-कोमल काचन-काया वस्त्रांतरि दडवुनी
अमोल रत्नें विभूषणांनी देह तसा मढवुनी
पार्यो पैजण, त्रिदि, त्रिजवरा, नथ नार्की नव तिला,
अर्गि कंचुकी, भव्य लहेंगा कटिवर गुंडाळला
बेहद्द वाढले उदर पदर ना वरी
श्रृंगला रुपेरी लोळतसे त्यावरी
ती विशाल नाभी वैभव-शोभा खरी
शोघायार्ते रसिक नजर जंव अचुक वळे कोम-
फसवायार्ते भवरा जणुं तो यौवन गंगेतला ।

राजा बट्टे, ' मारवाडवासिनी '

विनोदनिर्मितीसाठी लिहिलेल्या ' मारवाडवासिनी ' या कवितेंत कवीने वरील शब्दांत मारवाडणीचें जें शब्दचित्र रेखाटलें आहे तें यथातथ्य व बहारदार नाही असें कोण म्हणेल ? येथेहि स्वभावोक्ति अलंकार आहे.

(५७) भाविक

कवीला दिसलेल्या एखाद्या वस्तुस्वरूपाचें वर्णन स्वभावोक्तोत असतें; तर भाविकांत कवि वस्तूचें पूर्वी अनुभवलेलें, किंवा त्याच्या दृष्टीला दिसणारें त्या वस्तूचें भविष्यकालीन चित्र तो आज आपल्यापुढे ठेवतो. वर्णनीय वस्तूची पूर्वीची पाहिलेली स्थिति किंवा तिचें भविष्यकालीन चित्र कवि आजच आपल्या मनश्चक्षूसमोर आणतो आणि तें यथातथ्यपणें आपल्यापुढे ठेवतो. भूतकालीन किंवा भविष्यकालीन अवस्थेचें वर्तमानकालीन चित्र म्हणजे भाविक होय. भाविक आणि स्वभावोक्ति यांचें इतकें जवळचें नातें आहे.

भाविक, उत्प्रेक्षा आणि अतिशयोक्ति यांत गलत करूं नये. उत्प्रेक्षा आणि अतिशयोक्ति यांच्यांत अध्यवसाय असतो. तो भाविकांत नसतो. भाविकांत अप्रत्यक्षाचें प्रत्यक्षाप्रमाणे वर्णन असतें; पण या प्रत्यक्षांत अध्यवसाय नसतो. कारण त्यांत आहार्यता नसते. योग्याला ज्याप्रमाणे भविष्य प्रत्यक्ष दिसतें तसे कवीला भाविकांत दिसत असतें. भाविक म्हणजे भ्रांतिमान्ही नव्हे. भ्रांतीतील दर्शन खोटें असतें. भाविकांतील दर्शन यथार्थ असतें, भ्रांतिमानांतील हेतु सादृश्यप्रतीति हा असतो. भाविकांत भावनाप्रकर्ष हा हेतु असतो.

भाविकाचे विशेष असे—

१. भाव म्हणजे कवीचा अभिप्राय. तो भाविकांत दिसून येतो.
२. यांत कवि मागील अनुभव किंवा भविष्यकालीन चित्र आज नजरेसमोर आणतो. वर्तमानकालीन अनुभव म्हणजे भाविक नव्हे.
३. भाविकांत प्रसादगुण अवश्य आहे.
४. तें वाचतांना कवि व रसिक यांना त्या वस्तूचें प्रत्यक्ष चित्र दिसतें.
५. भाविकांत आहार्य ज्ञान किंवा भ्रांति नसते.

व्याख्या—भूतकालीं होऊन गेलेल्या किंवा भविष्यकालीं घडणाऱ्या गोष्टी आजच घडत आहेत असें जेथे रमणीय वर्णन असतें तेथे भाविक अलंकार होतो.

उदाहरणें:—

(१) गोष्टी घराकडिल मी वदतां गड्या रे
 झालें पहा कितिक हें विपरीत सारें!—
 आहे घरासचि असें गमतें मनास,
 ह्या येथल्या सकळ वस्तु उगीच भास ! ॥
 ही देख म्हैस पडवीमधि बांधलेली
 रोमंथभाग हळु चावित बैसलेली
 मित्रा ! गजांमधुनिया पडवीचिया रे
 मौजा पहा क्षणभरी रजनीचिया रे ! ॥
 ही चारपांच चहुनी हळु पायडाणें
 या ओसरीवर अतां जपुनीच येणें !
 डावीस हा बघ निरेखुनि एक माचा
 निद्रिस्त त्यावरि पिता अति पूज्य माझा ॥

—केशवसुत, 'गोष्टी घराकडिल मी वदतां गड्या रे'

कवि पुण्यास राहत असतांना त्याला कोंकणांतील आपल्या घराची आठवण झाली. त्या वेळीं कवि सभोवतालची परिस्थिति विसरला. कवीच्या मनश्चक्षूसमोर कोंकणांतील आपल्या घरानें चित्र उभें राहिलें. त्याचें हुबेहूब वर्णन कवीने येथे केलें आहे. म्हणून येथे 'भाविक' अलंकार झाला.

वरील उदाहरणांत पूर्वी पाहिलेल्या गोष्टी कवीने प्रत्यक्ष उभ्या केल्या आहेत, तर पुढील उदाहरणांत भविष्यकालीन गोष्टींचें चित्र कवि आपल्या डोळ्यांसमोर उभें करतो.

(२) निवासस्थानाची स्मृति सलिल आणील नयनीं ।
स्मराच्या संतापे पडुडशिल तू त्रस्त शयनीं ॥
बहूष्ण श्वासांहीं सुकतिल तुझे ओष्ठ सरसे ! ।
दिसे तूझे म्लान, प्रमुदित मुख क्षीण विधुसे ॥

—गं. गो. दामले

आपल्या पश्चात् आपल्या प्रियेची कशी शोचनीय स्थिति होईल याचे कल्पना-निर्मित चित्र नायकाने आपल्या डोळ्यांसमोर रेखाटले आहे.

म्हणून येथेहि ' भाविक ' अलंकार झाला.

(३) गहिवरली नंदस्त्री घटकेंत पुसोनि नंदना शतदा;
तैसेंचि मनीं भावि निजसदनाचाहि नंद नाश तदा ॥

—मोरोपंत, मंत्रभागवत.

पुढे होणारा विनाश नंद व नंदस्त्री यांना अगोदरच डोळ्यांसमोर दिसत आहे असे येथे वर्णन आहे.

(४) कुटिल रुळतिल ते केश मुखसरोर्जी
हार थडं थडं नाचेल तो उरोर्जी ।
कृष्णवसनाचा पदर मुखिं धरोनी
मोहविशिल सखे ! मजसि कटाक्षानी ॥

—गं. गो. दामले.

या पद्यांत भविष्यकाळीं दिसणाऱ्या सुखद अवस्थेचे वर्णन आहे.

(५८) उदात्त

उदात्त म्हणजे समृद्धिवर्णन. स्वभावोक्ति आणि भाविकांत वस्तूचे यथावत् वर्णन असते; तर उदात्तांत तेच असंभाव्य वस्तूचे वर्णन असते. यक्षाचे अलकेमधील घर, त्याच्या भोवतालचा बगीचा, त्यातील विहीर, फ्रीडाशैल, सारिका, मोर वगैरे वस्तु आपल्या सारख्याच आहेत. फरक इतकाच

अलंकारप्रदीप

की, त्याच्या घराची फरशी रत्नाची आहे; विहिरीच्या पायऱ्या पाचूच्या आहेत; आणि पिंजरा सोन्याचा आहे. असंभाव्य ऐश्वर्याने युक्त असलेल्या वस्तूंचे कविप्रतिभेने केलेल्या वर्णनांतून 'उदात्त' निर्माण होतो. स्वभावोक्तीत आता पाहिलेल्या वस्तूंचे यथार्थ वर्णन असते; भाविकांत पूर्वीच्या किंवा पुढच्या वस्तूंचे आजच्याप्रमाणे वर्णन असते; तर उदात्तांत असंभाव्य ऐश्वर्याचे यथार्थाप्रमाणे भासमान होणारे वर्णन असते.

उदात्तामधील या वर्णनाचा हेतु केवळ वस्तुवर्णनापुरता नसून त्या वस्तु ज्याच्याजवळ आहेत त्याचा उत्कर्ष दाखविण्याचा असतो. मादति जेव्हा रावणाच्या समेत शिरला तेव्हा त्या समेतील रत्नाच्या भितीत पडलेली रावणाची प्रतिविंबे त्याला दिसली व खरो रावण कोणता हे क्षणभर त्याला कळेना ! येथे रावणाची समृद्धि आपल्या समोर कवीला ठेवावयाची आहे.

उदात्ताचा दुसराहि एक प्रकार आहे. "हेंच तें घर, जेथे लोकमान्य राहत असत." "हीच ती जागा जेथे तानाजी लढतांना पडला." यांत आपण स्थानमाहात्म्य वर्णन करतो. हे स्थानमाहात्म्य उदात्ताचाच प्रकार आहे. यांत लोकमान्य किंवा तानाजी यांच्याबद्दल आपणास कांही सांगावयाचे नसते त्यांचा निर्देश केवळ अंगत्वाने त्या स्थानाचे महत्त्व पटविण्याकरिता केलेला असतो.

उदात्ताच्या विशेष गोष्टी अशा—

१. उदात्त म्हणजे समृद्धिपूर्ण.
२. उदात्ताच्या पाहिल्या प्रकारांत ऐश्वर्याचे वर्णन असते.
३. ऐश्वर्यातील गोष्टी असंभाव्य किंवा अतिशयोक्तिपूर्ण असतात
४. उदात्तांत नेहमी चांगल्याच गोष्टींचे वर्णन असते. घोर अरण्याचे किंवा गलिच्छ गोष्टींचे वर्णन उदात्तांत येणार नाही.
५. उदात्ताच्या दुसऱ्या प्रकारांत सामान्य गोष्टींचे उदात्तीकरण केलेले असते.

६. त्याकरिता सामान्य गोष्टीचा संबंध मोठ्या व्यक्तीशी आणलेला असतो.

७. मोठ्या व्यक्तीचा निर्देश त्यांत केवळ अंगत्वाने आलेला असतो.

व्याख्या—

एखाद्या वस्तूच्या समृद्धीच्या वर्णनाने प्रकृत वस्तूच्या समृद्धीचा अतिशय जेथे दाखविला असतो; किंवा वर्णनीय वस्तूचा उत्कर्ष दाखविण्याकरिता जेथे एखाद्या महान् व्यक्तीचें अंगत्वाने वर्णन केलेलें असतें तेथे उदात्त अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) भूमि त्या नगरिं रत्नमणींची ।
 कोंदणें जडित इंद्रमणींची ॥
 वाटते गजरथाश्वनृपाची ।
 हेम दिव्य परि सुंदर पाची ॥
 हेमरत्नगचिता पडशाळा ।
 ससभा बहु तशाचि विशाळा ॥
 पंक्ति रत्नमय हाट-वट्यांची ।
 दीप्ति रातिस दिसे दिवट्यांची ॥

—वामन.

वरील श्लोकांतून केलेल्या वर्णनावरून द्वारकानगरीच्या लोकांचें वैभव व माहात्म्य लक्षांत येतें.

(२) झाले घनी पुढिल याचक या नळाचे
 येतां असंख्य ससुदाय पथीं तयांचे
 मागावयास जन मागिल देखियेले ।
 त्याहीच ते सततपूरित काम केले ॥

नलराजाकडून ज्यांना दान मिळाले तेच याचक आता पुढील याचकांचे दाते झाले. त्यांना नळाकडून मिळालेल्या द्रव्यांतूनच त्यांनी इतर याचकांना संतुष्ट केले, असे येथे सांगितले आहे. नलराजाची समृद्धि केवढी होती हे यावरून दिसते म्हणून येथे उदात्त अलंकार.

(३) हे पाहा जांब गांव, याच गांवांत समर्थ रामदास जन्मले क बालपणी नांदले.

या उदाहरणांत जांब गांवाचे वर्णन प्रस्तुत आहे, परंतु त्याचे वर्णन करतांना त्या गांवाशी संबंध आलेल्या श्रीसमर्थाचा उल्लेख केलेला आहे. या उल्लेखामुळे जांब गांवाचे माहात्म्य वाढल्याचे सूचित केले आहे.

(४) श्रीकाशि ! तुझे दर्शन सर्व सुखाधिक म्हणे सदाशिव तो ।

स्वशिरोमणि किरणांही सुरगण ज्याच्या पदा सदा शिवतो ॥

—मोरोपंत, काशीस्तुति.

येथे काशी क्षेत्राचे वर्णन प्रस्तुत आहे. ज्याच्या चरणावर देव आपली मस्तके ठेवतात त्या सदाशिवास काशीचे दर्शन सर्वांत अधिक सुखदायी वाटते असे वर्णन करून काशीचे माहात्म्य निदर्शनास आणून दिले आहे. येथेहि ' उदात्त ' अलंकाराचा दुसरा प्रकार झाला.

(५९) व्याजोक्ति

(१) उदयन उद्यानांत बसला असता त्याला वासवदत्तेची आठवण होऊन त्याच्या डोळ्यांत पाणी आले. इतक्यांत त्याची नवविवाहित पत्नी पद्मावती आली. तो तिला सांगतो " काशपुष्पाचे कुसळ डोळ्यांत गेल्याने हे पाणी आले आहे. " (२) विवाहप्रसंगी शंकराने पार्वतीचा हात आपल्या हातांत घेतल्याबरोबर त्याच्या अंगावर रोमांच आले. त्या वेळी शंकर म्हणतो " अहो ! काय ही हिमालयावरील थंडी ! "

या दोन्हीहि उदाहरणांत बोलणाऱ्याची कोणती तरी गोष्ट (प्रेम) प्रकट होऊं पाहत आहे. आणि ती लपवण्याकरिता बोलणारा तिचा संबंध

दुसरीकडे लावीत आहे. ही व्याजोक्ति होय. व्याज म्हणजे कपट किंवा मिष. एखादी गोष्ट उघड होत असतां कोणत्या तरी मिषाने ती लपवणें ही व्याजोक्ति होय.

व्याजोक्ति आणि अपन्हुति—यांच्यातील फरक ओळखला पाहिजे. या दोन्हीहि अलंकारांत एक वस्तु हेतुपूर्वक लपवलेली असते, आणि त्याकरिता जी गोष्ट पुढे करण्यांत येते त्या गोष्टींत व मूळ गोष्टींत सादृश्य असतें. पण अपन्हुतींत प्रकृत गोष्टीचा निषेध केलेला असतो तसा व्याजोक्तींत नसतो. शिवाय त्यांच्या हेतूंत भेद आहे. व्याजोक्तींत ऐकणाऱ्यापासून मूळ गोष्ट लपविणें हा हेतु असतो; तर अपन्हुतींत सादृश्यप्रतीति हा हेतु असतो. व्याजोक्ति आणि छेकापन्हुति यांच्यांतहि भेद आहे. दोहोमध्येहि एक गोष्ट लपविण्याकरिता दुसरी गोष्ट पुढे करणें हा हेतु आहे. पण छेकापन्हुतींत श्लेषाच्या साहायाने निर्माण केलेली द्वयर्थता ही प्रमुख असते; ती व्याजोक्तींत नसते.

व्याजोक्तीचे विशेष—

१. व्याजोक्तीतील विधान हें कवीचें नसून कविनिर्मित पात्राचें असतें,
२. एखाद्या उघड होऊं पाहणाऱ्या गोष्टीशीं त्या विधानाचा संबंध असतो.
३. जी गोष्ट दिसू लागते ती गोष्ट एका कारणामुळे निर्माण झाली असते पण बोलणारा तिचा संबंध दुसऱ्याच गोष्टीशी लावतो.
४. असें करण्यांत त्याचा हेतु खरी गोष्ट लपवणें हा असतो.

व्याख्या—

जी गोष्ट आपणास गुप्त ठेवावयाची आहे ती गोष्ट कोणत्याना कोणत्या तरी प्रकारें उघडकीस येत असतां, दुसऱ्या कोणत्या तरी मिषाने झाकण्याचा प्रयत्न जेथे वर्णिलेला असतो तेथे व्याजोक्ति अलंकार होतो.

उदाहरणें—

(१) एक तरुणी आपल्या मैत्रिणीबरोबर रस्त्याने चालली होती. वाटेत प्रियकर दिसल्यामुळे ती त्याच्याकडे वळून वळून पाहू लागली. ' मागे काय पाहतेस ? ' असे मैत्रिणीने विचारतां ती उत्तरली, ' माझा रुमाल कोठेतरी पडला आहे ! '

प्रियकराकडे आपण पाहत होतो ही गोष्ट मैत्रिणीच्या लक्षांत येऊं नये या हेतूने ' रुमाल हरवला ' हें कल्पित कारण निर्माण करून त्याच्याशी तिने मागे वळून पाहण्याचा संबंध जोडला व प्रकट होऊं पाहणारी परिस्थिति लपविली, म्हणून येथे ' व्याजोक्ति ' अलंकार झाला.

(२) येता क्षण वियोगाचा पाणी डोळ्यास ये तिच्या ।

' गेले डोळ्यांत कांही अन् ' म्हणोनी लागली पुसूं ॥

—काव्यविभ्रमावरून

येथे वियोगदुःखाची भावना अश्रुपाताने उघड होऊं लागली ती लपविण्यास ' डोळ्यांत कांही गेलें ' हें निमित्त सांगितलें म्हणून ' व्याजोक्ति '.

(३) शंकरपार्वतीचा पुढील संवाद पाहा—

पार्वती—' तनू कां तुझी व्यापिली जीवनाने '

शंकर—' पथीं चालतां घाम आला उन्हाने '

पार्वती—' वधूचे रदाना दिसे दंश ओष्टीं '

शंकर—' रुते शंख ओठीं नसे मिथ्य गोष्टी '

पार्वती—' नखाचीं क्षतें दीसती ठाईं ठाईं '

शंकर—(म्हणे) " खेळलों फार भूतांशि पाही "

पार्वती—" बहू येतसे वास तुझे शरीरीं "

शंकर—' पुजा—भक्ति केली सुगंधोपचारीं '

—सदाशिव कवि

शंकराने गंगेशी विलास केला असावा अशीं चिन्हें पार्वतीला दिसलीं पण शंकर दुसरे निमित्त सांगून मूळ गोष्ट लपवितो. म्हणून व्याजोक्ति अलंकार.

(६०) सूक्ष्म

सूक्ष्म या शब्दाचा “ सूक्ष्म प्रकाशन ” असा येथे अर्थ आहे. अर्थात् येथील हें प्रकाशन शब्दांनी केलेलें नसून खुणांनी केलेलें असतें. आपण रस्त्याने चाललों असतां आपला मित्र आपल्याला भेटतो. आपण हातानेच (न बोलतां) त्याला विचारतो “ कसें काय ? ” तोहि न बोलतांच हातानेच सांगतो “ ठीक आहे. ” सूक्ष्म अलंकारांत शब्दांची भाषा नसते; खुणांची भाषा असते.

पण सूक्ष्म अलंकाराचें वरून दिसणारें हें कवच झालें. याला अलंकारत्व येण्याकरिता आंतील अभिप्रायहि मनोरम पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीकडे पाहतांच त्याच्या चेहऱ्यावरून म्हणा किंवा हावभावावरून म्हणा त्याने काय केलें असावें किंवा त्याच्या मनांत काय असावें हें आपल्याला कळतें. आणि मग आपणहि हंसून त्याला खूण करतो आणि “ ओळखलं बरं का ? ” असें त्याला कळवितों व मग दोघेंहि हंसतो. येथे सूक्ष्म अलंकार आहे. एका अत्यंत सनातनी घरांतील नवविवाहित तरुण ऐन आषाढी एकादशीला हॉटेलांतून कांद्याचीं भजीं खाऊन आला. घरांत येतो तोंच त्याची पत्नी समोर होती. तिने हंसून लागलीच वेलदोड्याची वाटी समोर केली. येथे सूक्ष्म अलंकार आहे.

सूक्ष्म अलंकारांतील विशेष—

१. सूक्ष्म अलंकारांत सूक्ष्म प्रकाशन असतें.
२. एखाद्या व्यक्तीच्या आकारावरून किंवा इंगिता (हावभावा) वरून एखादी गोष्ट दुसऱ्या व्यक्तीच्या लक्षांत येते.
३. ती गोष्ट आपल्याला कळली असें ती दुसरी व्यक्ति पहिल्या व्यक्तीला कळविते.
४. मात्र तें कळवितांना शब्द न वापरतां खुणेनेच कळविते.
५. या अलंकारांतील स्वारस्य दोन गोष्टींवर असतें.—(१) खुणेवरून ओळखणें; (२) खुणेनेच कळविणें.

व्याख्या—

कोणाची तरी एखादी गोष्ट कोणत्या तरी खुणेवरून किंवा आकारावरून चतुर माणसाच्या लक्षांत येते; आणि ती तशी आपल्याला कळली असें तो त्या दुसऱ्या व्यक्तीला खुणेनेच कळवितो असें वर्णन जेथे असतें तेथे सूक्ष्म अलंकार होतो.

उदाहरणे—

(१) हेम--जंजीर पै कान्त हार्ती धरी ।
खेळवी त्यास देखोनिया सुंदरी ॥
सूर्य रेखाटला चित्रभित्तीवरी ।
चंद्र-- बिंबानना बिंदु दे त्यावरी ॥

—विठ्ठल कवि.

हेम--जंजीर हार्ती धरून नायक--नायिकांनी क्रीडेची उत्सुकता दर्शविली. सूर्याचें चित्र काढून क्रीडेसाठी ' सायंकाळचा समय ' नायकाने सुचविला, तेव्हा नायिकेने त्यावर बिंदु देऊन चंद्रोदयाचा काळ दर्शविला. येथे नायक व नायिका यांनी आपलें मनोगत शब्दांनी व्यक्त न करतां तें चित्रादि साधनांनी व्यक्त केलें, म्हणून ' सूक्ष्म ' अलंकाराचें हें उदाहरण होय.

(१) प्रियदृष्टिकडे पाही, जाणे संकेतकाल पुसियेला ।

आणि करीच्या कमला मिटवीते मंद हासुनी बाला ॥

—भाषांतर

' केव्हा भेटायचें ' असें प्रियकर विचारतो असें त्याच्या डोळ्याकडे पाहतांच तिने ओळखलें. आणि आपल्या हातांतील कमल मिटवून ' संध्याकाळीं भेटूं ' (कारण कमल संध्याकाळीं मिटतें) असें तिने सुचविलें. येथे सूक्ष्म अलंकार आहे.

गुढार्थमूल अलंकारांची अभ्यासार्थ उदाहरणे--

(१) पृथु नितंब नितंबिनिचा वरी
कटितटी कटिसूत्राचि सांवरी
कनककंकण— वृंदहि वाजती
मुखि सुखश्रमत्रिंदु विराजती ॥

—वामन

(२) चिमकुली पगडी झळके शिरीं । चिमकुली तरवार करीं घरी ।
चिमकुला बहु शोभत चोळणा । चिमकुला सरदार निवे रणा ॥

—कुंटे, राजा शिवाजी.

(३) जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं जिचें नांदणें,
तिच्या जळमळें तुळे न शरदिंदुचें चांदणें, ।
प्रजा हरिहरा अशा यदुदरीं अनेका; कवी
भिऊनि म्हणतील कां ' जशि सुधा तशी काकवी ? ' ॥

—मोरोपंत, केकावलि.

(४) जळ घाली रुक्मिणी पदावरि मणिकनकाच्या पात्रें
प्रक्षालन केलें श्रीनाथें सुखरोमांचितगात्रें ॥
शंभुशिरीं ज्याचें चरणोदक, वेद जयाचे बंदी
तो तीर्थरूप तीर्थाचाही मुनिपादोदक बंदी

—सुदामचरित्र

(५) अद्यापि ती श्रुतिमनोहर मंजुवाणी
जी वर्णिली कुशल किन्नरगायकांनी ।
जीच्यापुढे परुष ते खवळरीचे
मातें स्मरें अखिल तें स्थल रंजनाचें ॥

—वि. म. लेंभे.

(६) येथे वास बरा न कृष्ण भुजग स्थानीं निशी या फिरे
नंदाचें घर नाति दूर, पथिका आनंदवी आदरें ॥
नंदा पांथ कथी वचासि, हरि तें संकेत झांकावया
बोले 'या घर आपुलें, बहु बरें आलात राहावया' ॥

—अलंकारचंद्रिका

(७) दारावरुनी प्रियकर जातां दिसली त्याच्या हातीं ॥
नववंजुलमंजरी, आणि ती खिन्न जाहली चितीं ॥

—भाषांतर.

(८) अर्पिला तुहिनाद्रिने गिरिशासुताकर जेघवा
पावला पुलक प्रकंप तदीय विग्रह तेघवा ।
स्त्रीजनीं परिहास होइल या भयें वदला शिव
'काय शीत हिमाद्रिचा कर' तो करो तुमचें शिव ॥

—वि. वा. भिडे.

अलंकारसंसृष्टि आणि अलंकारसंकर—

आतापर्यंत एका एका अलंकाराचें स्वरूप स्पष्ट करून सांगितलें. पण काव्य वाचत असतांना एका पद्यांत एकच अलंकार आढळेल असें नाही. कित्येकदा एकाच पद्यांत एकाहून अधिक अलंकार आढळतात. ते परस्परापासून निरपेक्षहि असतात किंवा एकमेकांत मिसळलेहि असतात. त्यामुळेहि कित्येकदा अधिक शोभा येते. अलंकारांच्या मिश्रणाचे दोन प्रकार आहेत—(१) संसृष्टि, आणि (२) संकर.

संसृष्टि

जेव्हा एकाच पद्यांत एकाहून अधिक अलंकार आढळून येतात, मात्र ते परस्परावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्रपणें असतात तेव्हा तेथे अलंकारांची संसृष्टि असते. संसृष्टीमधील अलंकार

एकमेकांपासून अगदी स्वतंत्र असतात व ते वेगवेगळे काढून दाखविले जाऊं शकतात. तीळ आणि तांदुळ एकल मिसळले असतां जसे ते वेगळे करतां येतात तसे हेहि वेगळे होऊं शकतात म्हणून “ तिलतंडुलवत् संसृष्टिः ” असें म्हणण्यांत येतें.

संसृष्टि तीन प्रकारें होऊं शकते—(१) शब्दालंकारांची; (२) अर्था-लंकारांची; किंवा (३) शब्दार्थालंकारांची.

शब्दालंकारांची संसृष्टिः—

उदाहरणें—

(१) जगजीवन श्री-हरी आणि काळा ।
करी तो जर्गी जीवनाच्या सुकाळा ॥
असा मेघही या निमित्तें सखा हो ।
सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकां हो ॥

—वामनपंडित, वेणुसुधा.

वरील श्लोकाच्या पहिल्या दोन चरणांत यमक आहे, ‘ ज ’ हें अक्षर अनेकवार आल्यामुळे अनुप्रास आहे, आणि ‘ जीवन ’ शब्दाचे (१) पाणी (२) जीवित—असे दोन अर्थ (एक मेघाला उद्देशून व दुसरा श्रीहरीला उद्देशून) होत असल्यामुळे श्लेष साधना आहे. अशा प्रकारें येथे तीन शब्दालंकारांची संसृष्टि झाली.

(२) श्रीवर—कृपा जयावर श्रीवर ज्याचें न चित्त किमपीही ।

श्रीवरद—साधुवर्णी श्रीवरदा प्रणति एकनाथा ही ॥

—गोविंदाग्रज, सत्सुम--दाम.

येथे ‘ वर ’ हीं अक्षरें अनेकवार आवृत्त झाल्यामुळे वृत्त्यनुप्रास, ‘ श्रीवर ’ अक्षरांनी आदियमक, व एकाक्षरी अन्त्ययमक साधल्यामुळे शब्दालंकारांची संसृष्टि झाली. आदियमकांतील अक्षरें बदलून तें यमक नष्ट केलें तरीहि वृत्त्यनुप्रास कायम राहतोच. म्हणून हे शब्दालंकार स्वतंत्र आहेत.

(३) न रंजे कारंजें निरखुनि, फणीने फणफणी ।
मुदेने मोदेना नळगुणगणीं जे गुणगुणी ॥
न वैसे जे सेजेवरि न परिसे जे शुकगिरा ।
न नाहे, माना हे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥

—रघुनाथ पांडित, दमयंतीस्वयंवर.

वरील श्लोकांत अन्वययमक, छेकानुप्रास व चरणमध्ययमक या शब्दालंकारांची संसृष्टि आहे.

अर्थालंकारांची संसृष्टि--

(१) पाठीवरी रुळति धूसर मुक्त बाल,
जैसे गुलाब फुलले दिसतात गाल;
विस्तीर्ण हें निढळ पानच केवळ्याचें;
जेथे सुभाग्य, मतिमत्त्व खुशा ठ नाचि !

—रे . टिळक

या पद्यांतील दुसऱ्या ओळीत उपमा अलंकार असून तिसऱ्या ओळीत रूपक आहे. हे दोन्ही अलंकार स्वतंत्रपणे आले असल्यामुळे येथे अर्थालंकारांची संसृष्टि झाली.

(२) सरसिज खुलतें तें शैवलेंही नितांत
शशधर मलिनेंही लांछनें होइ कांत ।
रुचिर दिसतसे ही बल्कलाने कुमारी
द्यति मधुर पदार्था काय देई न भारी ॥

—शाकुंतल (भाषांतर—वि. वा. भिडे)

येथे पाहिल्या तीन ओळीत प्रतिवस्तूपमा असून संपूर्ण पद्यांत अर्थान्तरन्यास आहे. हे दोन्हीहि अलंकार निरपेक्ष आहेत म्हणून प्रतिवस्तूपमा व अर्थान्तरन्यास यांची संसृष्टि झाली.

(३) तम लिपी जणूं अंगा, वर्षे वा नभ काजळी ।

दुष्ट सेवेपरी दृष्टी असे निष्फळ जाहली ॥

—भाषांतर.

येथे पूर्वाघात दोन उत्प्रेक्षा व उत्तराघात उपमा असून त्याची संसृष्टि झाली आहे.

शब्दार्थालंकारांची संसृष्टि—

(१) हेलावे कचवीचि फूग घरुनी घेतात पाळी बुडी,
चापे गौर, तयांस गौरवुनिया हीं माणकांचीं कुडीं
ओठाशी करितात राहुन दुरी स्पर्धा—परी ना टिके—

हीं ओठापरि लाल केवळ, न हीं जात्या मृदू माणिके.

—माधव ज्यूलियन, विरहतरंग.

वरील श्लोकांत ' गौर ' या अक्षरांची एकवार आवृत्ति झाल्यामुळे छेकानुप्रास, चरणांच्या शेवटी एकाक्षरी यमक, असे दोन शब्दालंकार आहेत. शिवाय ओठांशी माणकांची स्पर्धा दर्शवून व माणिकांपेक्षा ओठ तुलनेत श्रेष्ठ दाखवून ' व्यतिरेक ' आहे. एकमेकांवर अवलंबून नसणारे दोन शब्दालंकार व दोन अर्थालंकार एकाच श्लोकांत आल्यामुळे येथे शब्दार्थालंकार संसृष्टि झाली.

(२) तो शर गरधरवरसा पविसा रविसा स्मरारिसायकसा ।

पार्थभुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजि नागनायकसा ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

मोठा सर्प जसा वारुळांत शिरतो तसा कर्णाने सोडलेला बाण अर्जुनाच्या छातींत घुसला. येथे ' उपमा ' अलंकार झाला. याशिवाय तो बाण ' गरधरवरसा ' ' पविसा ' ' रविसा ' ' स्मरारिसायकसा ' होता. येथे चार उपमा आहेत. म्हणजे एकंदर पांच उपमा झाल्या. याशिवाय खालील चार शब्दालंकार या आर्षेत आहेत:—

(१) शर-गर-घर-वर यांत ' र ' हें अक्षर मागील ' अ ' या स्वरा-सह चार वेळा आवृत्त झाल्यामुळे ' वृत्त्यनुप्रास ' झाला.

(२) ' त्रिसा ' हीं दोन अक्षरें एकवार आवृत्त झाल्यामुळे ' छेकानुप्रास ' साधला.

(३) तीन अक्षरी अन्त्ययमक आर्यंत आहे.

(४) ' र ' हें व्यंजन अनेकवार आवृत्त झाल्यामुळे वृत्त्यनुप्रास.

अशा प्रकारें पांच उपमा व चार शब्दालंकार असे एकंदर नऊ अलंकार झाले. हे सारे अलंकार स्वतंत्रपणें आले आहेत. कोणताहि एक अलंकार नाहीसा झाला तरी इतर सारे अबाधित राहतात. म्हणून येथे शब्दार्थालंकारांची संसृष्टि झाली.

(३) वाटें सूक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेहि डोलविला ।

प्रभुने, भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला ॥

—मोरोपंत, सन्मणिमाला

या आर्यंत यमक, छेकानुप्रास व वृत्त्यनुप्रास हे शब्दालंकार आणि उत्प्रेक्षा व उपमा हे अर्थालंकार स्वतंत्रपणें आले आहेत. म्हणून येथे शब्दार्थालंकार संसृष्टि झाली.

संकर

सस्राष्ट तिलतडुलवत् असतं, तर संकर नीरक्षीरवत् असतो. व्याप्रमाणे दूध आणि पाणी एकत्र मिसळलें असतां ओळखता येतें पण वेग वेगळें राहूं शकत नाहीत, त्याप्रमाणे संकरांतिल सर्व अलंकारांना संमिश्र आस्वाद घेता येतो व ते ओळखतां येतात; पण परस्परनिर्गंध राहूं शकत नाहीत. म्हणून ज्या पद्यांत अनेक अलंकार एकमेकाशी असे जखडलेले असतात की ओळखतां आले तरी निरपेक्षपणें वेगळे होऊं शकत नाहीत, अशा ठिकाणी संकर असतो—

संकरांच्च तीन प्रकार आहेत—(१) अंगांगिभाव संकर; (२) संदेह-संकर; आणि (३) एकपदाश्रित संकर.

(१) अंगांगिभाव संकर--जेथे एक अलंकार प्रधान असतो व इतर अलंकार गौण असतात मात्र ते सर्व परस्परांची शोभा वाढविण्यास कारणीभूत होतात तेथे अंगांगिभाव संकर होतो.

उदाहरणे—

(१) निर्भीर भूमितल पाहुनि अंधकार
चाले मदांध-गज हर्षभरें पुढार,
पूर्वस त्यास मृगराज मृगांक भेटे,
हैं अंधकार-गज-रक्तच लाल वाटे !

—वा. वा. खेर.

या श्लोकांत चंद्रोदयाचें वर्णन आहे. यांतील पहिल्या तीन ओळींत अंधकार हाच गज आहे आणि मृगांक (चंद्र) हाच मृगराज (सिंह) आहे, असें अभेदाने वर्णन केल्यामुळे रूपक अलंकार झाला आहे. चौथ्या 'ओळींत 'हैं लाल अंधकार-गज-रक्तच वाटे !' अशी कल्पना केल्यामुळे उत्प्रेक्षा अलंकार झाला आहे. मात्र हा अलंकार स्वतंत्र नाही. पहिल्या तीन ओळींतील रूपकावर हा आधारलेला आहे व या दोहोंनी परस्परांची शोभा वाढविली आहे. म्हणून या श्लोकांत ' अंगांगिभाव संकर ' झाला.

(२) विंध्य तसा तो निजझा; वदनदरीमाजि निविड अंधार ।

फार भयंकर भासे, पातालाचेंच काय तें दार ॥

—मोरोपंत.

निद्रिस्त कुंभकर्णाच्या विशाल देहाचें काव्यमय वर्णन या आर्येत केलेले आहे. ' विंध्य तसा तो निजझा ' ही उपमा असून हा या आर्येतील प्रधान अलंकार आहे. पुढील ' वदन-दरी ' व ' पातालाचेंच काय तें दार ' हे अनुक्रमे रूपक व उत्प्रेक्षा अलंकार असून ते प्रारंभी आलेल्या उममेवर अवलंबून आहेत. ती उमा काढून टाकली तर हे अलंकार स्वतंत्रपणे राहत नाहीत. या आर्येत उमा या प्रधान अलंकाराची शोभा वाढविण्यासाठी पुढील दोन अलंकार योजले आहेत. म्हणून येथे अंगांगिभाव संकर झाला.

(२) संदेहसंकर—जेव्हा एकाच पद्यांत अनेक अलंकारांची शक्यता असते; मात्र त्यांपैकी येथे हाच अलंकार आहे असें सांगावयास साधक प्रमाण नसतें, आणि हा अलंकार नाही असें सांगावयास बाधक प्रमाणहि नसतें, अशा वेळीं कोणत्याच अलंकारा-बदल निश्चय न झाल्यामुळे संदेहसंकर होतो.

उदाहरणें—

१. रत्नाकर हा सागर, गंभीर तसाच निर्मलच्छाय ।

परि तृष्णाकुल पांथा पाठवि विन्मुख, नसे नवल काय ?

—भाषांतर.

येथे 'अप्रस्तुतप्रशंसा' आणि 'समासोक्ति' हे दोन्हीहि अलंकार संभवतात. सागराचें निमित्त करून हें मनुष्याला उद्देशून म्हटलें असेल तर अप्रस्तुतप्रशंसा होईल. सागरवर्णन प्रस्तुत मानलें तर समासोक्ति होईल. यांपैकी एकच मानावा असें म्हणावयास साधक प्रमाण नाही; किंवा दुसरा मानूं नये असें म्हणावयास बाधक प्रमाण नाही. म्हणून येथे अप्रस्तुतप्रशंसा व समासोक्ति यांचा संदेहसंकर झाला.

२. शशिवटना, सितसरसिजनयना, सितकुंददंतपांक्ति अशी ॥

गगन-जल-स्थलसंभवदृश्याकारा कलाच ही विधिची ॥

—भाषांतर

येथे रूपक व उपमा यांचा संदेहसंकर आहे. स्त्री ही ब्रह्मदेवाची अपूर्व कलाकृति आहे. चंद्र हेंच तिचें मुख, नीलकमल हेंच तिचे नेत्र व कुंदकळ्या हेच तिचे दंत होत. अशा प्रकारें गगनांतील चंद्र, पाण्यांतील कमळ व जमिनीवरील कुंद यांनी तिची काया घडवल्यामुळे ती या सर्वच ठिकाणी दृश्य आहे. अशा प्रकारें येथे रूपक आहे. उलट चंद्रासारखें मुख, नील-कमलासारखे डोळे व कुंदासारखे दांत असल्याने तिचा आकार गगन, जल व स्थल या त्रिलोकांत दृश्य झालेला आहे असें म्हटलें तर उपमा होईल.

यांपैकी एक ध्यावयास किंवा दुसरें टाकावयास साधक किंवा बाधक कारण नाही म्हणून येथे उपमा व रूपक यांचा संदेहसंकर झाला.

३. नयनानंददायी हें इंदुत्रिव्र मनोरम ।

अजून परि रुद्राश लोपलें हें नसें तम ॥

—भाषांतर

या पद्यांत किती अलंकार असू शकतात हें पाहा—

१. चंद्रत्रिव्र उगवलें असें सांगून ही विलासाला अनुकूल वेळ आहे असें बोलणाऱ्यास सुचवावयाचें असेल तर पर्यायोक्त.

किंवा २. इंदुत्रिव्र हें प्रियामुखाला अनुलक्षून म्हटलें असेल तर मुखाचें चंद्रत्वाने अध्ववसान झाल्यामुळे अतिशयोक्ति;

किंवा ३. हें 'मुख' असें निर्देशून इंदुत्रिव्र म्हटलें असेल तर मुखावर इंदुत्रिव्राचा आरोप झाल्यामुळे रूपक;

किंवा ४. हें मुख व इंदुत्रिव्र असा अभिप्राय असून मुख प्रकृत असेल तर दीपक;

किंवा ५. त्यांतच दोन्हीहि प्रकृत असतील तर तुल्ययोगिता;

किंवा ६. चंद्राचें वर्णन प्रस्तुत असून तें श्लिष्ट शब्दांनी केलेलें असल्याने समासोक्ति; (तम=भंधार, रुसवा. रुद्राश=ज्याने आशा म्ह. दिशा व्यापल्या आहेत; किंवा आशा=सुखाशा)

किंवा ७. चंद्राचें वर्णन अप्रस्तुत असून मुख प्रस्तुत असेल तर अप्रस्तुतप्रशंसा;

अशा प्रकारें अनेक अलंकार सारख्याच तऱ्हेने शक्य होतात म्हणून येथे अनेक अलंकारांचा संदेहसंकर आहे.

संदेहसंकरासंबंधी एक गोष्ट नीट लक्षांत ठेवली पाहिजे. अनेक अलंकार संभवत असतांना त्यांपैकी अमुक ध्यावा याकरिता साधक प्रमाण नसलें

किंवा अमुक घेऊं नये याकोरता बाधक प्रमाण नसलें तरच संदेहसंकर होतो. पण असें प्रमाण आढळलें तर संदेहसंकर होत नाही. साधक प्रमाण व बाधक प्रमाण यांची कल्पना पुढील उदाहरणांवरून येईल—

उदा. (१) 'तुझ्या या मुखचंद्राचा शोभे हास्यप्रमा कशी' या ओळीत 'मुखचंद्र' या समासांत रूपक ध्यावें की उरमा मानावी असा संशय येण्याचें कारण नाही. हास्यप्रमा ही मुवाशोच संबद्ध असल्याने या समासांत मुख या उमेयाला प्राधान्य आहे म्हणून येथे हास्यवृत्ति हें उरमेचें साधक प्रमाण होय.

(२) 'तुझा मुखचंद्र असतां या दुसऱ्या चंद्राला उगवावेसें तरी कसे वाटते?'—येथे दुसरा चंद्र (आकाशातील) असें म्हटल्यामुळे 'मुखचंद्र' यांतील उरमानाला प्राधान्य येतें म्हणून येथे 'हा दुसरा चंद्र' हें रूपकाचें साधक प्रमाण होय.

(३) 'लक्ष्मी आलिंगिते नित्य राजनारायण तुझा' या वाक्यांत 'राजनारायण' येथे रूपक ध्यावें की उरमा हा संशय आला असतां 'लक्ष्मी आलिंगिते' हें वचन उरमेला बाधक हारें. कारण उरमा घेतली तर नारायणसारख्या राजाला केवळ सारखेपणावरून लक्ष्मी आलिंगन देते असा हष्ट नसलेला अर्थ निघेऊ. म्हणून हें वचन उरमेला बाधक आहे.

४. 'नूपुराच्या ध्वनीने रमणीय असें दुर्गेच चरणकमल तुमचें रक्षण करो;' येथे चरणकमल हें रूपक मानतां येणार नाही. कारण नूपुराने रमणीय हा प्रयोग कमअंशी संबद्ध होत नसल्याने तो रूपाचाला बाधक होईल. अशा प्रकारें संदेहाचे वेळीं साधकबाधक प्रमाणांनी निश्चय करावा व तो होत नसेल तेव्हाच संदेहसंकर मानावा.

(३) एकपदाश्रित संकर—जेव्हा शब्दालंकार आणि अर्थालंकार दोन्हीहि एकाच पदामध्ये स्पष्टपणें आढळतात तेव्हा एकपदाश्रित संकर होतो—

उदा.—

(१) शरचित वृषत्रपु केसरनिकरवृतकदंबकुसुमसें गमलें ।

भरतकुलप्रवराचें तेथे क्षण नयनमधुपयुग रमलें ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

‘ केसरनिकरवृतकदंबकुसुमसें ’ या सामासिक पदांत उपमा (परागसमुदायाते वेष्टित अशा कदंबपुष्पाप्रमाणे) अलंकार असून ‘ क ’ ‘ स ’ वर्णांच्या आवृत्तिमुळे अनुप्रास साधला आहे. म्हणून हें एकपदाश्रित संकराचें उदाहरण होय.

(२) होतां न्यून सहस्रीं एक नयन—नीरजें यथाविधिने ।

पूजन करितां, दिधलें पूर्वीं जें काय तुज दयानिधिने ॥

—मोरोपंत, अनुशासनपर्व.

या आर्थेतील ‘ नयन—नीरज ’ या सामासिक पदांत ‘ न ’ मुळे अनुप्रास असून ‘ नयनरूरी नीरज ’ हें रूपाक आहे. म्हणून येथेहि एकपदाश्रित संकर झाला.

संसृष्टि व संकर यांची अभ्यासार्थ उदाहरणे—

(१) मागे भूमातेला तिचीं पवित्र लेकरें रक्तचंदनाचा नुसता सडा टाकून शोभवीत असत, आता तीं जीं जीं शहाणीं होत चाललीं तीं तीं तिला वारंवार रुधिरस्नानाची महारवणी लाभते !

—विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, ‘ आमच्या देशाची स्थिति. ’

(२) शास्त्रांची अटक झुगारून सिंधूनदी अटकपार होणं हें एकवेळ सोपं आहे, वाष्पशक्तीच्या जोरावर महासागराच्या तोडीचे काळा समुद्र, पिवळा समुद्र किंवा तांबडा समुद्र ओलांडणें हें तर त्यानेश्चाहि सोपं आहे, पण मानससरोवरांत उत्पन्न झालेल्या, डोळ्यांतून बाहेर येणाऱ्या आणि गालांवरच्या गुलाबी समुद्राला मिळणाऱ्या या टीचभर गंगायमुना तुडवून जाणं, हें अजून कोणाहि पुरुषाला साध्य झालं नाही !

—गडकरी, एकच प्याला.

(३) अद्भुत कर्णशरासनघन जनितामितविशुद्धशरधारा ।
तापविती, कांपविती, निर्मिति तटिनी जपासुमाकारा ॥
—मोरोपंत, कर्णपर्व.

(४) जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं जिचें नांदणें,
तिच्या जळमळें तुळे न शरदिंदुचें चांदणें,
प्रजा हरिहरा अशी यदुदरीं अनेका; कवी
भिऊनि म्हणतील कां 'जशि सुधा तशी काकवी ?' ॥
—मोरोपंत, केकावलि.

(५) नयनाग्निकील नीलग्रीवाचा मीन केतुवरि जैसा ॥
अरिवरि सायक नायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा ॥
—मोरोपंत, कर्णपर्व.

(६) कर्ण म्हणे गुणवद्गुण जाणे गुणवंत, अगुण नेणेची ।
प्रसवे तीच अभिज्ञा, शल्या तैसी न वांझ वेणेची ॥
—मोरोपंत, कर्णपर्व.

(७) संसारध्वांताच्या विध्वंसी हंस कंसरिपु मजला ।
फुलेंदीवरलोचन रक्षो जगदार्ति हरणि जो सजला ॥

(८) मोठे संशयशील केश नयन श्रुत्यंतही पावले
अंतर्वक्र सुनिर्मळ द्विजगणीं जे सर्वदा सेविलें ।
मुक्तांचा सतताधिवास हृदयीं सद्वृत्तता ही स्तनीं
ऐसें शांत शरीर ताप करितें कां सांग वो कामिनी ।

—वामनपंडित, शृंगारशतक.

परिशिष्ट १.

आणखी कांही अलंकार

मम्मटाच्या ग्रंथांत नसलेले पण उद्भट, रुय्यक, अप्पय्यदीक्षित इत्यादि आलंकारिकांनी मानलेले कांही अलंकार पुढे दिले आहेत.

१. रसवत्

जेव्हा पद्यामध्ये एक रस दुसऱ्या रसाच्या किंवा भावाच्या अंगत्वाने येतो तेव्हा रसवत् अलंकार होतो. उदा.—

“ हंससि असा कां, कितिक दिसांनी दर्शन तव मज झालें ।
 प्रवास तुज आवडे कठोरा, दूर मला तूं केलें ॥
 पण आता तूं जाशील कसा तुडवुनि मम प्रीतीस ” ।
 वदुनी ऐसें प्रियतमकंठीं घाली बाहूपाश ॥
 तोंच जाग ये, रिक्त बाहुचा विळखा दिसे तियेस
 स्वप्नच सारें ! जाणवतां हें रमणी होय हताश ॥

—भाषांतर

येथे करुणरस प्रधान असून विप्रलंभ त्याच्या अंगत्वाने आला आहे म्हणून रसवत् अलंकार.

२. प्रेयस्

प्रेयस् म्हणजे रसिकांना अत्यंत प्रिय असलेले. जेव्हा एखादा भाव दुसऱ्या वस्तूच्या अंगत्वाने दिसून येतो तेव्हा प्रेयस् अलंकार होतो.

उदा.—

सुख-गीत नृत्य तेथे, मजलाही तोचि एक थारा हो !
 स्मरला स्मरहर, भरला कंठ, न वदवेचि ते कथा राहो ॥

—मोरोपंत, सभापर्व, अ. १

कुत्रेराच्या समृद्धिपूर्ण सभेचे वर्णन करीत असतांना नारदाला शंकराचे स्मरण झाले व भक्तिभावाने नारदाचा कंठ दटून आला. वगील आर्येच्या द्वितीयार्धात भक्तजनांचे ईश्वरावरील उत्कट प्रेम सुचविले आहे, म्हणून प्रेय किंवा भाव हा अलंकार झाला.

३. समाहित

रस, भाव अगर त्यांचे आभास हे दुसरा कोणताहि अनुभाव, भाव अगर आभास इत्यादि उत्पन्न न करतां शांत होतात तेव्हा समाहित अलंकार होतो.

उदाहरण —

‘ माझे कोण ! ’ पुसे, तिने चढविला स्कंधी निर्जी मत्कर
 ‘ तूसे कोण ? ’ म्हणे, तर्धी मज तिने आलिंगिले सत्वर ।
 ‘ माझ्याशी नच बोलशी, तर तुझा मी नाहि जा ! ’ बोललों
 तों अश्रु गळती तिचे टपटपां !— मी फार पस्तावलों ॥

—केशवसुत.

४. भावोदय, भावसंधि व भावशबलता.

‘ भावा’ची पूर्ण वाढ नव्हे तर नुसता उदय होऊं लागणें याला भावोदय म्हणावयाचें. दोन विरुद्ध भाव एके ठिकाणीं होऊन स्पर्धने वाढ पाहतात तेव्हा भावसंधि नामक अलंकार होतो; पुष्कळ भाव क्रमाने एकमेकांची जागा घेतात म्हणजेच जेथे एकामागे एक असे अनेक भाव दिसतात तेथे भावशबलता अलंकार होतो.

भावोदय—उदा.—

कोण तुम्ही ? कवणाचे कोठुनि येथे कां आला हो ? ।
 काय निमित्तें दिधला मजला हा निज दर्शन लाहो ? ॥
 संभवला कवणाचे वंशी सांगा हो ! अकलंकी ? ।
 उमे असां कां ? भागतसां हो ! या वैया पर्यकी ॥

येथे नलाविषयी दमयंतीच्या मनांतील उत्कंठारूप भावाचा उदय असून तो शृंगाराचें अंग आहे, म्हणून भावोदय अलंकार झाला.

भावसंधि-उदा.--

घेऊनि तलवार बळी । गेला शेजेजवळी ।
प्रेमाची ती पुनळी । भंगायी सज्जला
बघतां ती मूर्ति परी । घडकी भरली तदुदरीं ।
एक चित्त जाय रणीं । एक न सोडी रमणी ।
एका प्रिय कीर्ति जनीं । एका स्त्री प्रेमला ॥

--- विनायक

भावशबलता ---उदा.-- -

चंद्राचा वंश कोठे ? दुरित कृति कुठे ? काय भेटे पुन्हा ती ।
दोषांच्या शांतिला तें श्रुत, वदनि कशी कोप येतांहि कांति ॥
ज्ञाते ते काय मातें वदतिल सुकृती स्वप्निही दुर्लभा ते ।
चित्ता तूं स्वस्थ होई कवण तरुण त्या प्राशि विवाधरातें ॥
येथे तर्क, उत्कंठा, विचार, स्मरण, भय, दैन्य, घैर्य व चिंता हे
विकार मिश्र झाल्याने येथे भावशबल अलंकार झाला.

५. परिणाम

उपमान हें उपमानरूपाने अन्वर्थक न होतां उपमेयरूपाने अन्वर्थक
होतें तेव्हा परिणामअलंकार होतो.

सदैव नामितां जरी पद ललाट केलें किणें,
नसे इतर तारिता मज भवत्प्रदाब्जविणें;
नतां करुनि मुक्तही म्हणसि 'मी बुडालों रिणें' ।
अशा तुज न जो भजे मनुज धिक तयाचें जिणें ! ॥

— मोरोपंत, केकावलि

या केकेत परमेश्वराच्या 'पदा' ला 'अब्ज' म्हटलें आहे. येथे रूपक
आहे. 'तुमच्या चरणकमलावाचून मला कोणीहि तारणार नाही' असा

द्वितीयचरणाचा अर्थ आहे. वस्तुतः 'अब्ज' हे उपमान दुसऱ्यास तारण्यास असमर्थ होय. परंतु 'पद' या उभयोरूपाने तारण्याची क्रिया ते करू शकते असा अर्थ अभिप्रेत असल्यामुळे 'परिणाम' अलंकार झाला.

६. लोकोक्ति

प्रचारांत असलेल्या म्हणींचा जेव्हा काव्यांत उपयोग केला जातो.

(१) मीही मिळविन माझा सूर
लाडे लाडे जे कमसूर,
करुनी टाकू त्याचा चूर

'गुळाचेच गणपती' जर्गी जे त्यां वेशीवर टांगू ॥

— गोविंदाग्रज, 'धुवडास'

सूर मिळविणे, गुळाचे गणपती व वेशीवर टांगणे या वाक्प्रचारांचा काव्यांत उपयोग केलेला आहे.

(२) यानंतर परत आपल्या गांवीं आल्यावर मी मुंबईच्या दीपोत्सवाचे खोटेनाटे वर्णन आपल्या बगलेंतून काढून व त्यास तिखटमीठ लावून मित्रमंडळींसमोर कित्येक वेळा विस्ताराने मांडीत आलों आहे.

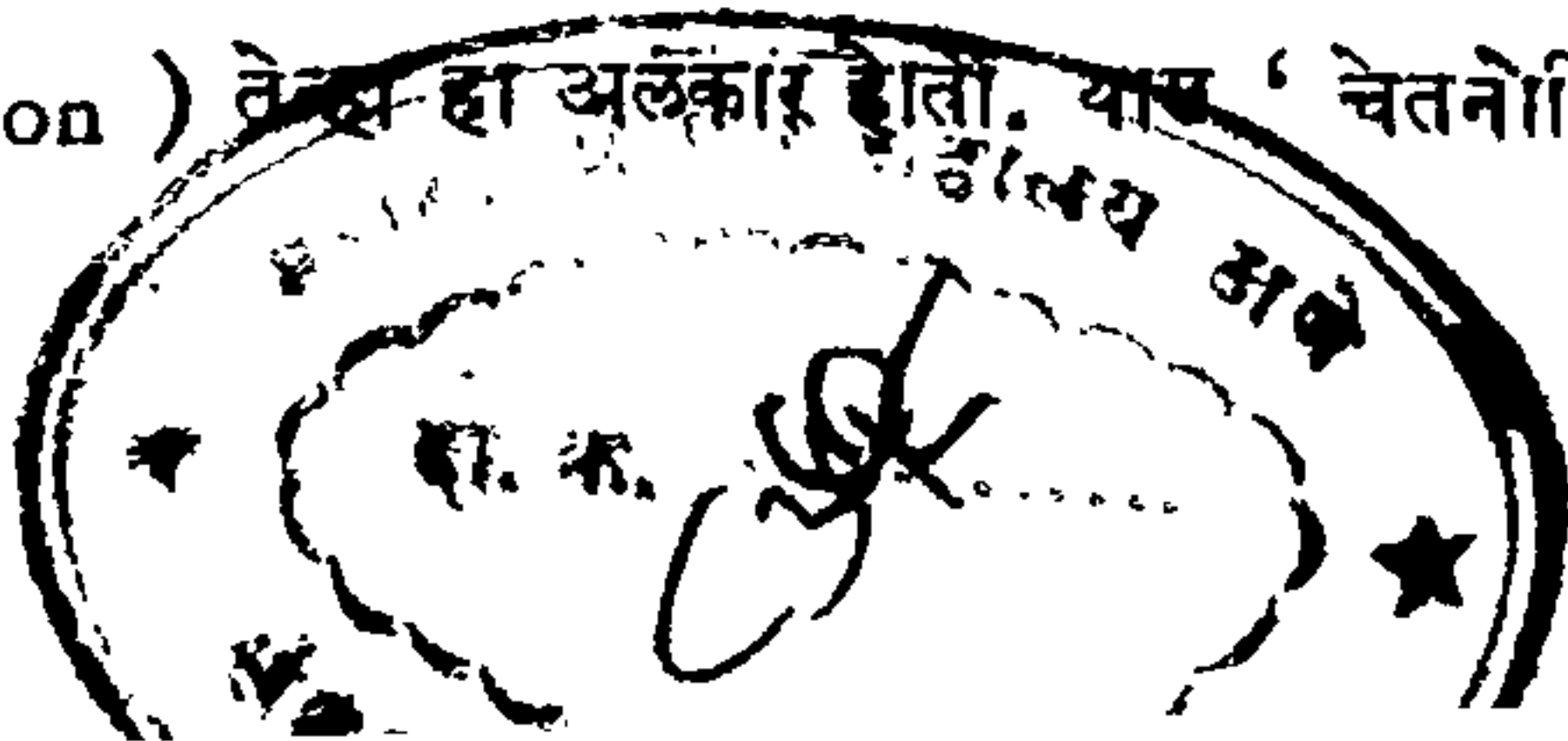
— श्री. कृ. कोल्हटकर, सुदाम्याचे पोहे.

(३) पायांतली वहाण पायांतच बाळगणारा व्यवहारी मनुष्य मी !

— गडकरी, भावबंधन.

७. चेतनगुणोक्ति

जेव्हा अचेतन पदार्थावर चेतनत्वाचे धर्म आरोपित केले असतात (Personification) तेव्हा हा अलंकार होतो. यास 'चेतनोक्ति' असेंहि म्हणतात.

युगयुगे घेउनी लोळण पायावरी
गिरिकडे कशाची सागर विनती करी ?
गंभीर न बघतो वळुनि मुळी हा गिरी
दुःख गिळुनिया अंतरि सिंधू फेसाळे परि वरी,
हासतो निराश जणु वरिवरी !

—अनंत काणेकर, 'चांदरती खाडीच्या किनाऱ्यावर—'

गिरि व सागर या निर्जीव वस्तूंचे आचरण मानवांप्रमाणे घडत असल्याचे येथे वर्णन आहे. गांभीर्य, दुःख, निराशा वगैरे मनोभाव अचेतन पदार्थांच्या ठायी असून ते पदार्थ मानवांप्रमाणे आचरण करतात असे वर्णन चरील कडव्यांत असल्यामुळे 'चेतनोक्ति' झाली.

८. अनुज्ञा

अनिष्ट गोष्टीमध्येहि गुण दिसल्याने तिची अभ्यर्थना करण.

बरा कुणबी केलों । नाही तरि दंभें असतों मेलों ॥ १ ॥

भलें केलें देवराया । नाचे तुका लागे पायां ॥ २ ॥

विद्या असती कांही । तरी पडतों अपार्यी ॥ ३ ॥

सेवा चुकतों संतांची । नागवण हे फुकाची ॥ ४ ॥ —तुकाराम.

कुणव्याची जात ही हीन मानली जाते, पण कुणबीपणा हा दोष नसून हितप्रद असा गुण आहे असे सांगितले. तसेच विद्येचा अभाव असल्यामुळे मी संतसेवा करतो. विद्या असणे हा दोष व विद्येचा अभाव हा गुणस्वरूप दर्शविल्यामुळे येथेहि 'अनुज्ञा' अलंकार झाला.

लहानपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा ।

ऐरावत रत्न थोर । त्यासी अंकुशाचा मार ।

ज्याचे अंगी मोठेपण । तथा यातना कठिण ।

तुका म्हणे बरवें जाण । व्हावें लहानाहूनि लहान ।

—तुकाराम.

९. अत्युक्ति

जेथे एखाद्या गुणाचें अद्भुत व 'असंभवनीय' प्रकारें वर्णन केल्लें असतें. उदा. तुझ्या प्रतापाने आटले सातहि समुद्र शत्रुस्त्रियांच्या अश्रु-पूराने भरले.

भूमि विदारीन शरें, तेजें शोषीन वारिराशि, खरी ।

गोष्टि तुला कथितों, मी मिष्ट करिन कौरवेश्वरा ! शिखरी ॥

—मोरोपंत, कर्णपर्व.

बाणाने भूमि दुमंगून टाकीन, तेजाच्या योगें समुद्र सुकवीन, पर्वताचें पीठ करीन, असे कर्णाने दुर्योधनापाशी उद्गार काढले. येथे कर्णाने आपल्या शौर्य, तेज वगैरे गुणांचें असंभवनीय व अद्भुत वर्णन केल्लें असल्यामुळे 'अत्युक्ति' अलंकार झाला.

सर्वस्वाचा नाश जयाने वर्णुं तयातें अता किती ।

व्यास वर्णितां थकेऊ यातें मग मी कोठे अल्पमति ॥

---गोविंदाग्रज, वाग्जयंती, पानपतचा फटका.

परिशिष्ट २ रें

कांही नवे अलंकार

श्री. रा. अ. काळेंडे यांनी आधुनिक मराठी कवितेंत आढळणारे कांही नवे अलंकार दिलेले आहेत. विद्यार्थ्यांना त्यांची कल्पना यावी म्हणून त्यांपैकी निवडक अलंकार येथे दिले आहेत---

१. अविषय

अविषयाशी विषयास जोडणें यास अविषय म्हणावें (इंग्रजीतील Broken Metaphor हा अलंकार अशाच तऱ्हेने होतो).

परिशिष्ट २ रें

१. ती उभी तुष्टी

हिरव्या पिवळ्या आठवर्णांना खडळीत।

१. सचेतनांचा हुरूप शीतल.

— मर्ढेकर

२. अनुनाद

विवक्षित अर्थांचें नादद्वारा अनुकरण करणें यास अनुनाद म्हणावें.

(१) ही भरली घागर तुह्या शिरावर बाळे !

तूं उभी ! लागले कुठे कुठे तव डोळे ?

ही खडखड खडखड करिते गाडी दूर

हें धडधड उडतें इकडे तवही ऊर

—लक्ष्मीबाई टिळक, ' मी तुझी मावशी

तुला न्यायला आलें !'

(२) वायुने पदर फडफडे, ऊर घडघडे, केस भुरभुरती ।

रसरसित लालसर ओठ कसे थरथरती ॥

—संजीव, ' ही नार रूपसुंदरी '

(३) खड्गांचा खणखणाट त्यामाघि शर सणसण येती ।

—सावरकर.

३. विपर्यय

एका क्रमांत आलेले वर्ण लगतच उलट क्रमांत योजणें, किंवा विभक्ति बदलून उलटसुलट वाक्यें योजणें किंवा एकदा योजलेल्या शब्दांतील वर्ण कमीअधिक करून त्यांचा दुसरा शब्द लगत योजणें किंवा प्रसिद्ध वचनांत थोडा फेरफार करून मूळ वचनाशी जुळतेंच पण विपर्यस्त अर्थांचें वचन तयार करणें यास विपर्यय म्हणावें.

उदा. -

(१) प्रभाकर--लतिके, हैं तुझे प्रेमाचें बोलणें नव्हे.

लतिका--हैं माझे बोलण्याचें प्रेम आहे.

—गडकरी, भावबंधन - अं. १ प्र. २

(२) शेवटीं आम्ही एकदांची मुंबई गाठली, आम्ही मुंबई गाठली असें म्हणण्यापेक्षा मुंबईने आम्हाला गाठलें असें म्हणणेंच विशेष खरें होईल.

—श्री. कृ. को., सुदाम्याचे पोहे

(३) जो फकीर झाला त्याला फिकीर कशाची ?

४. अंशभक्ति

अंशवाची शब्दाने पूर्णाचा अर्थ लक्षित करणें यास अंशभक्ति म्हणावें -- उदा.

त्वरित पूर्ववत् समर चाललें

हले भरवसा विजयाचा ।

दाढी शेंडी एक जाहली

खेळ शहाच्या दैवाचा ।

—गोविंदाग्रज.

५. निपात

एखाद्या वस्तूची श्रेष्ठता सांगू लागून एकदम निकृष्ट गुणाचा हास्यजनक उल्लेख करणें, यास निपात म्हणावे.

उदा.—

१. बंब पुकारिन आगीचा मी

ज्वलंत या-आग्काडी खातर.

—मठेकर

२. ते आम्ही --परवाडूमयांतिल करूं

चोरून भाषांतरें

—केशवकुमार.

६ श्रेयःसंधि

झालेल्या वार्ड्याशी कांही चांगलें चतुरतेने सांधणें यास श्रेयःसंधि म्हणावें.

उदाहरणें — १. चुंबणार तुला, तोंचि मुख हालविलेंच की ।

आणि विवाधराजागी चुंबिलें हनुलाच मी ॥

फसलों जरि मी ऐसा धीर ना तरि सोडतों

‘ स्वर्ग दोनच बोटें हा उरला ’ मज वाटतो.

— अनंत काणेकर.

२. आणि अचानक आज कळे की

तुझा दुज्याशी विवाह झाला

उपहासुनि मी मनास भटले

कवितेसाठी विषय मिळाला.

— माडगूळकर

७. समान्तिक

परस्परतुल्य एककालीन घटना जोडीने सांगणें, यास समान्तिक

म्हणावें----उदा----

(१) आकाशीच्या अंतराळीं तारकांना तेज चढे ।

तुझी माझी प्रीत जडे ॥

परसांतल्या फुलांचा वास कांनोकोनी खुले ।

तुझा माझा श्वास मिळे ॥ —अनिल.

८. सह्य

अप्राप्य अशी परीप्सित वस्तु जर आपत्तिकारक निमित्ताने मिळणार
असेल तर ती आपत्ति देखील पत्करणें यास सह्य म्हणावें----उदा.----

ये रागवावयाही

परि येइ येइ वेगें ॥

—यशवंत, आई.

परिशिष्ट ३.

कांही इंग्रजी अलंकार

संस्कृत किंवा मराठींतील अलंकारांशीं बऱ्याच अंशीं जुळणारे अने इंग्रजींतील कांही अलंकार—

अनुप्रास—alliteration.

आक्षेप—Paralepsis, Prolepsis.

उपमा—Simile.

रूपक—Metaphor.

चेतनगुणोक्ति—Personification.

लक्षणा— { Metonymy
 { Psyneidoche.

सार—Climax, anticlimax or Bathos.

अतिशयोक्ति—Exaggeration or Hyperbole.

विरोध—Antithesis, epigram.

शब्दश्लेष—Pun, Paronomasia.

भाविक—Prosopopoeia.

पर्यायोक्त—Curcumlocution or Periphrasis.

यमक—Rhyme.

उत्प्रेक्षा—Poetic fancy; poetic probability.

दृष्टान्त—example; parable.

अर्थान्तरन्यास—Corroboration, Poetic generalization, maxims.

व्याजस्तुति—Irony.

अपन्हति—Concealment.

अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति)—Indirect description.

स्वभावोक्ति—Natural description.

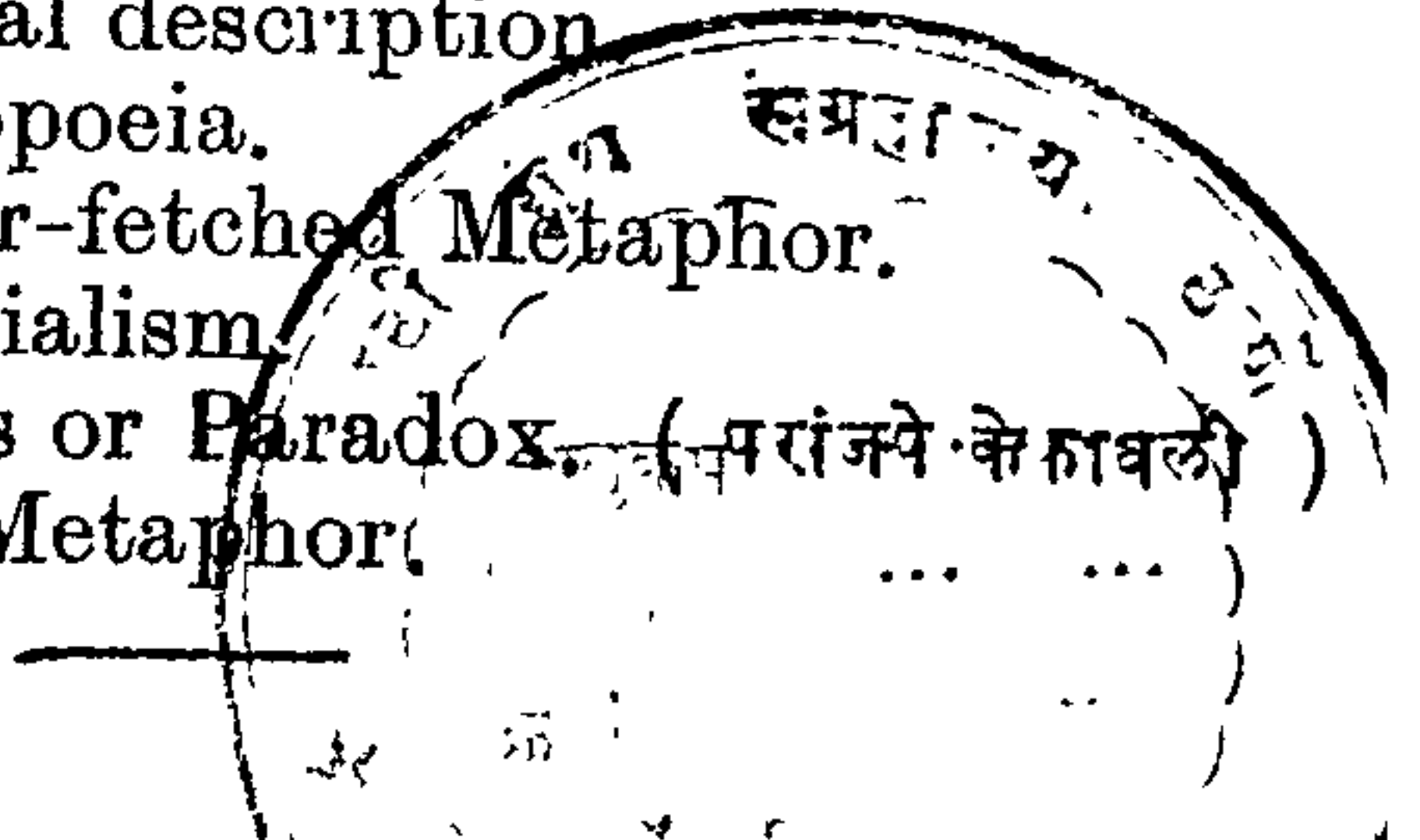
अनुनाद—Onomatopoeia.

रूपकातिशयोक्ति—Far-fetched Metaphor.

लोकोक्ति—Colloquialism.

विरोध—Antithesis or Paradox. (परांजये के हावली)

अविषय—Broken Metaphor.

REFBK-0008378

REFBK-0008378